

7445 / 2.

ALEXANDRE MITZUK
ESSAIS SUR L'HISTOIRE SOCIALE ET ÉCONOMIQUE DE LA
RUTHÉNIE SUBCARPATHIQUE
VOL. II: L'ÉPOQUE DU SERVAGE FÉODAL
(DU DEUXIÈME QUART DU XVI SIÈCLE JUSQU'À LA MOITIÉ DU XIX S.)

ОЛЕКСАНДЕР МИЦЮК

НАРИСИ

З СОЦІЯЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКОЇ
ІСТОРІЇ

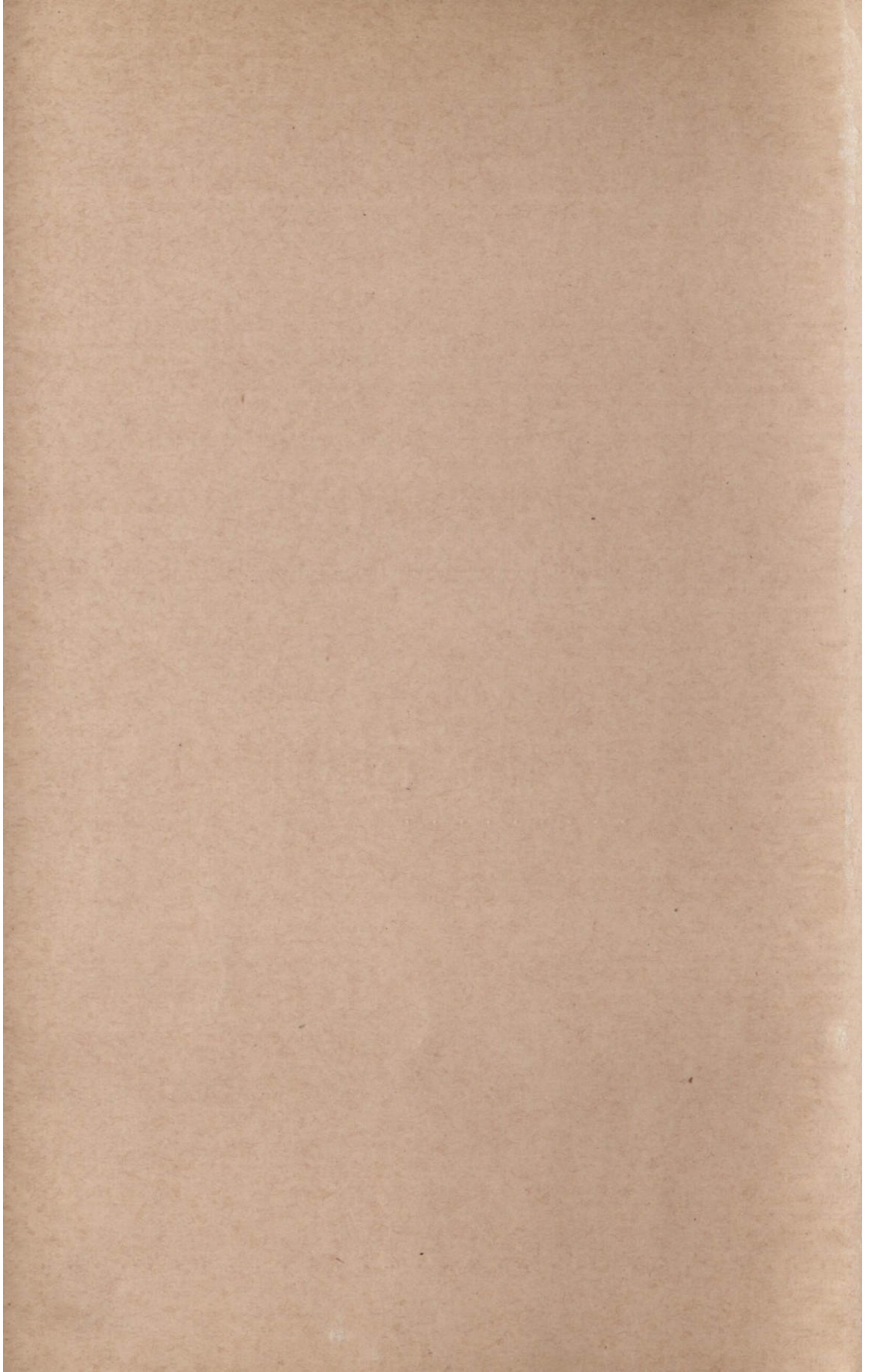
ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ

Т. II: ДОБА ФЕВДАЛЬНО-КРІПАЦЬКА
(ВІД ДРУГОЇ ЧВЕРТИ XVI В. ДО ПОЛОВИНИ XIX)

З 18 МАЛЮНКАМИ

22

НАКЛАДОМ АВТОРА
ПРАГА, РОКУ 1938
ДРУКАРНЯ Р. ГРДЛІЧКИ

DE LA RUTHEMIE SUBCARPATHIQUE

ESSAIS

DE LA RUTHEMIE SUBCARPATHIQUE

DE LA RUTHEMIE SUBCARPATHIQUE

DE LA RUTHEMIE SUBCARPATHIQUE

DE LA RUTHEMIE SUBCARPATHIQUE

DE LA RUTHEMIE SUBCARPATHIQUE

DE LA RUTHEMIE SUBCARPATHIQUE

DE LA RUTHEMIE SUBCARPATHIQUE

OLEKSANDER MYTZIUK
STUDIEN ZUR SOCIALÖKONOMISCHEN GESCHICHTE KARPATHORUTHENIENS
B. II: DIE PERIODE DES FEUDALISMUS UND DER LEIBEIGENSCHAFT
(VOM ZWEIT. VIERTEL D. XVI. BIS MITTE DES XIX. JHS.)

ALEXANDRE MITZUK

ESSAIS

SUR L'HISTOIRE SOCIALE ET ÉCONOMIQUE

DE LA RUTHÉNIE SUBCARPATHIQUE

VOL. II: L'ÉPOQUE DU SERVAGE FÉODAL
(DU DEUXIÈME QUART DU XVI SIÈCLE JUSQU'À LA MOITIÉ DU XIX S.)

AVEC 18 ILLUSTRATIONS

EDITION DE L'AUTEUR
PRAGUE, L'AN 1938
TYPOGRAPHIE R. HRDLIČKA

ALEXANDR MYCJUK
N/ÁČRTKY SOCIÁLNĚ-HOSPODÁŘSKÉ HISTORIE PODKARPATSKÉ RUSI
DÍL II.: DOBA FEUDALISMU A ROBOTY
(OD DRUHÉ ČTVR. XVI. STOLETÍ DO POLOV. XIX.)

ОЛЕКСАНДЕР МИЦЮК

НАРИСИ

З СОЦІАЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКОЇ
ІСТОРІЇ

217699

ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ

Т. II. ДОБА ФЕВДАЛЬНО-КРИПАЦЬКА
(ВІД ДРУГОГ ЧВЕРТИ XVI В. ДО ПОЛОВИНИ XIX)

З 18 МАЛЮНКАМИ

НАКЛАДОМ АВТОРА
ПРАГА, РОКУ 1938
ДРУКАРНЯ Р. ГРДЛІЧКИ

338(09)

DAROVÁNO
Slovanským ústavem
s výhradou dohody čj. 690/32.

C 7445 / 2.

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186244964

1.

Якісь дані про кількість русинської людности в Угорщині починаються допіру з XVII в. Найстарше приблизне обчислення знаходимо в угорського примаса (арцибіскупа) Липая, який, пишучи р. 1654 до Риму свій меморіал про східне, на той час православне, визнання, між іншим говорить, що, починаючи від Спішу і аж до Хуста, Мармароша і Семигороддя, живуть русини в кількості поверх трьохсот тисяч.

У XVIII в. з'являються трьох родів обчислення людности: церковні, комітатські та вседержавні. Церковні обрахунки людности на просторі, що його зазначив Липай, подають записи духовних урядів, т. зв. шематизми. З них дізнавмося про кількість вірників греко-католицької церкви. Розрізнення вірників за народністю (і рідною мовою) не робилося, а просто приймали, що греко-католики є одночасно й русинами. Здається, що спочатку якийсь час це ототожнення було близьким до дійсности. З часом, однак, поняття „греко-католицький народ“ і русинський все більше одне з другим не покривалися: серед греко-католиків трапляються й волохи (напр. Мармарощини), ще більше словаків і почасти також мад'ярів. Церква вперто своє визнання називає „руським“, а своїх парахвіян — „русинами“, тоді як в дійсності шематизми, де далі більше, розходяться з етнографічно русинським складом вірників, сходячи в своїм значенні для народностних обчислень на ролю якогось підрядного помічного джерела. За його даними між іншим до якоїсь міри можна робити висновки про те, скільки словаків та мад'ярів і зрідка німців походять від колишніх своїх русинських предків, тоб-то про розміри винародовлення.

Комітатські обчислення мали призначення фіскальне. Й в XVI-XVII століттях роблено списки з податковими цілями — т. зв. *conscriptiones dicales*; проваджено їх у XVIII ст., зустрічаємо подібні податкові списки й в першій половині XIX в. Та вони, не виключаючи й ліпших з них, що виконані на р. 1715 і 1720 по всіх комітатах, обіймали собою тільки людність, що платила податки. По за списками зоставалися насамперед всі ті суспільні стани, що в аристократичній Угорщині були звільнені від податків. До них належали: а) все шляхецтво — від магнатів і до менш забезпечених його груп, як от армалісти, предіялісти, однодворці

(nobiles unius sessionis) тощо, б) певні групи духовенства і в) нешляхецькі групи (ignobiles), що жили і господарили на землях безпосереднього володіння шляхти. В списки не включалися також спролетаризовані сільські групи (желярі), діти до 16 літ і старі поверх 60 літ (перепис 1828 р.), що теж не підлягали оподаткуванню. Цього роду списки не дають повного матеріалу, як взагалі що до кількості людности, так зокрема що до розділу її за народністю.

Зроблено спробу обробити дані 1715 і 1720 р. р.,*) вичислити по ним, доповненим з інших вірогідних архівних джерел, загальну кількість людности і на основі прізвищ розподіляючи її по народностям. В цей спосіб на р. 1720 всієї людности начислено: по Бережщині — 22480 душ, Шарищині — 41885, Спичині — 28881, Ужанщині — 22056, Землинщині — 60348, Мармарощині — 36983, Угочанщині — 8607. Коли ці числа можуть бути прийняті, як приблизні, то розподіл на народности після прізвищ цілком не вдався, — получилось занадто велике перебільшення мад'яр. Але досит вірогідним джерелом найстаршого розподілу (за мовою) людности по народностям вважають зложені за Марії Терезії р. 1773 „Lexicon locorum populosorum regni Hungariae“ (див. мапу, що її уложив А. Петров**).

З кінця XVIII в. починають в Австро-Угорській державі робити всенародні переписи людности. Перші такі переписи одбулися за Йосипа II року 1786 і 1787***). З останнього можемо тут навести кількість всього населення по комітатам:†)

Бережський	64229 душ.	Угочанський	26935 душ.
Мармароський	86118 „	Ужанський	58137 „
Шариський	131097 „	Землинський	209861 „

Поголовного перепису під оглядом національності не робили. Тільки приглядалися якої народности було в громаді більше і до тої ту громаду відносили. В такий спосіб за перепису 1787 р. в Угорщині було начислено 702 русинські громади.

З всенародніми переписами з'явилося нове самостійне джерело для пізнання кількості людности. По способу збирання і оброблення матеріала це джерело є статистичним, одначе в народностнім відношенні й воно не скрізь дає незаперечні дані. Причини того полягають в особливостях саме народностної статистики. З них на описувану нами добу — до р. 1848 — зазначимо, як головніші, дві. По-перше, народність означувано релігійним виз-

*) Переписи ці так виконані, що їх дані не надаються до порівняння. Публікуючи їх Ачаді між інш. зазначає, що „до 1784 р. в Угорщині не було статистики“ . . .

**) Його „Národopisná mapa Uher podle úředního Lexikonu osad z roku 1773“. Прага, 1924; мапа в барвах на 4 архах. Ми подаємо витяг з неї відносно самих русинів.

***) Вони zostалися майже незнаними, бо по смерті Йосипа II, за вибухшою реакцією, розпорядження того цесаря і що з ними зв'язано було нищено.

†) Mag. gazdaságtörténelmi szemle, 1896, ст. 281.

Мапа розселення русинів на основі урядового лексікона осад з р. 1773.
 (Нею охоплено тільки ту територію, де говорили переважно русинською мовою. Білі смуги, що в чотирьох східніх комітатах тягнуться від галицької грانیці вниз, показують незаселені лісові області.)

нанням, що практиковано якийсь час і по р. 1848. По-друге, переписи зустрівалися з трудністю розрізнення зближених межи собою русинсько-словацьких говорів в перемішаних районах та на етнографічних гряницях цих двох народностей.

За даними якогось з зазначених джерел чи комбінуючи ці дані — головню шематизмів і переписів — з кінця XVIII ст. стали з'являтися у різних авторів підрахунки русинської людности в Угорщині.*)

Перший статистичний обрахунок на основі шематизмів подав М. Швартнер в своїй „Statistik des Königreichs Ungern“, 1798 р. Він налічив в Уграх 493871 душ русинів. Сам автор незабаром помітив, що збився на ототожненню визнання і народности і в другім виданні тієї своєї праці (р. 1809, т. I, ст. 161-162) на р. 1791 числить в цілій Угорщині загалом 493871 д. греко-католицьких вірників (а не русинів!). Для Швартнера стало ясным, що не всі греко-католики були русинами, і що частина останніх жило за межами комітатів північно-східньої Угорщини. Після цієї поправки, зрештою, виходило, що русинської людности в Угор. Руси на р. 1791 було менше ніж 493871 д. На скільки саме — не знати.

Та от про кількість свого народу починають писати „угро-руські“ патріоти. У них знаходимо більші числа, ніж в інших авторів і то стає майже правилом на майбутність. Читач мусить залишатися під вражінням, що одні переменшують, а знова інші перебільшують чисельність русинської людности.

Угро-руський автор Іван Орлай в своїй „Исторіи о Карпатороссах“**), наводить кількість русинів лише на компактній території на південь від карпатського вододільного і гряничного хребта, цеб то приблизно в межах Угор. Руси, аж 800 тис. душ. В пізнійшій своїй праці „О юго-западной Руси“, що надрукована 1826 р.***), він лишається при тій же кількості — 800 тис. Цю кількість, явно перебільшену, для того часу приймав також рос. славіст Петров.

От же за одними даними — Швартнера — і за іншими — Орлая — різниця в кількості рус. людности сягала якихсь 200-300 тис. Подібні розходження натрапляємо і що до числа осад. Порівняємо: а) скільки русинських осад по лексікону 1773 р., б) скільки їх показує на р. 1787 „угро-рос“ історик Дулішкевич †), цікавлячись тільки п'ятьма комітатами і в) проф. національної економії на Кошицькій правничій академії Бідерман, що прийняв в свій обрахунок виключно чи переважно русинські громади на р. 1818.

*) Їх переглянув Flor. Zapletal в змістовній стислій праці „Podkarpatská Rus ve starši statistice“, 1925.

**) Див. „Съверный Вѣстник“, 1804, № 6-7.

***) Див. „Труды общества историч. древностей Россіи“, 1826, ч. III, ст. 221.

†) І. Дулішкевич, „Историческія черты Угро-Русских“, тетр. I. Унгар, 1874, ст. 108.

Комітати.	по лексік. 1773 р.	за Дуліш- кевичем.	за Бідер- маном.
Землинський	149	158	149
Ужанський	87	87	89
Мармароський	84	88	88
Бережський	189	} 190	103
Угоцький	32		45
Шариський	137	—	155
Сніський	14	—	14
Сукмарський	7	—	10
Сабольцький	3	—	9
Бігайський	1	—	2
Торнайський	—	—	2
Бачванський	1	—	2
В Славонії	—	—	1

Як бачимо, Дулішкевич в чотирьох комітатах, а тому, що в Бережський ком. він очевидячки включив і Угоцький — де по перепису 1787 р. було налічено 49 русинських громад — то, власне, в п'ятьох начислив русинських громад 523, тоді як Бідерман*) лише 474, а на 1773 р. було їх 541. Зокрема по Бережським з Угоцьким ком. у Дулішкевича 190 громад, у Бідермана 148, а на 1773 р. було 221 громада; менша різниця по Землинщині — тільки на вісім громад. Поза тим, як лексікон 1773 р. так і дані Бідермана виказали існування чисто чи переважно русинських громад острівного характеру геть на південь від основної компактної маси розселення: по Сукмарщині, Сабольчу, Бігайщині, Торні, Бачванщині та навіть аж в Славонії. Можна додати ще, що на р. 1730 М. Бель сконстатував в Абауйським ком. чисто русинських 10 осад і почасти русинських — 4.***) Про це згадує й Бідерман в другім місці своєї праці, рівнож подає й від себе кількість їх на р. 1867, а власне: таких осад, в яких жило русинів мішма з мад'ярами поверх 100 д. в одній, — 42 осади. Він зазначає, що єсть ще осади, в яких русинів є менше ніж 100 д., лише числа їх не наводить.***) Дулішкевич зауважує, що по р. 1787 і на час виходу його праці (р. 1874) „деякі громади демад'яризувалися“, але очевидячки одбувався й відворотній процес — деякі русинські громади винародовилися. Тим можна з'ясувати зменшення їх кількості проти даних лексікону 1773 р.: по ньому їх 704, у Бідермана — 669.

У р. р. 1817—1818 вийшло трьохтомове видання географії Австро-Угорщини і в нім наведено по Угорщині 564700 душ русинської людности.†)

*) Н. J. Bidermann, „Die ungarischen Ruthenen“... , I Th., S. 5; теж II. Th., S. 79.

**) М. Bel, „Diskript. Com. Abaujvariensis“.

***) Н. Bidermann, там таки, Th. II, S. 70.

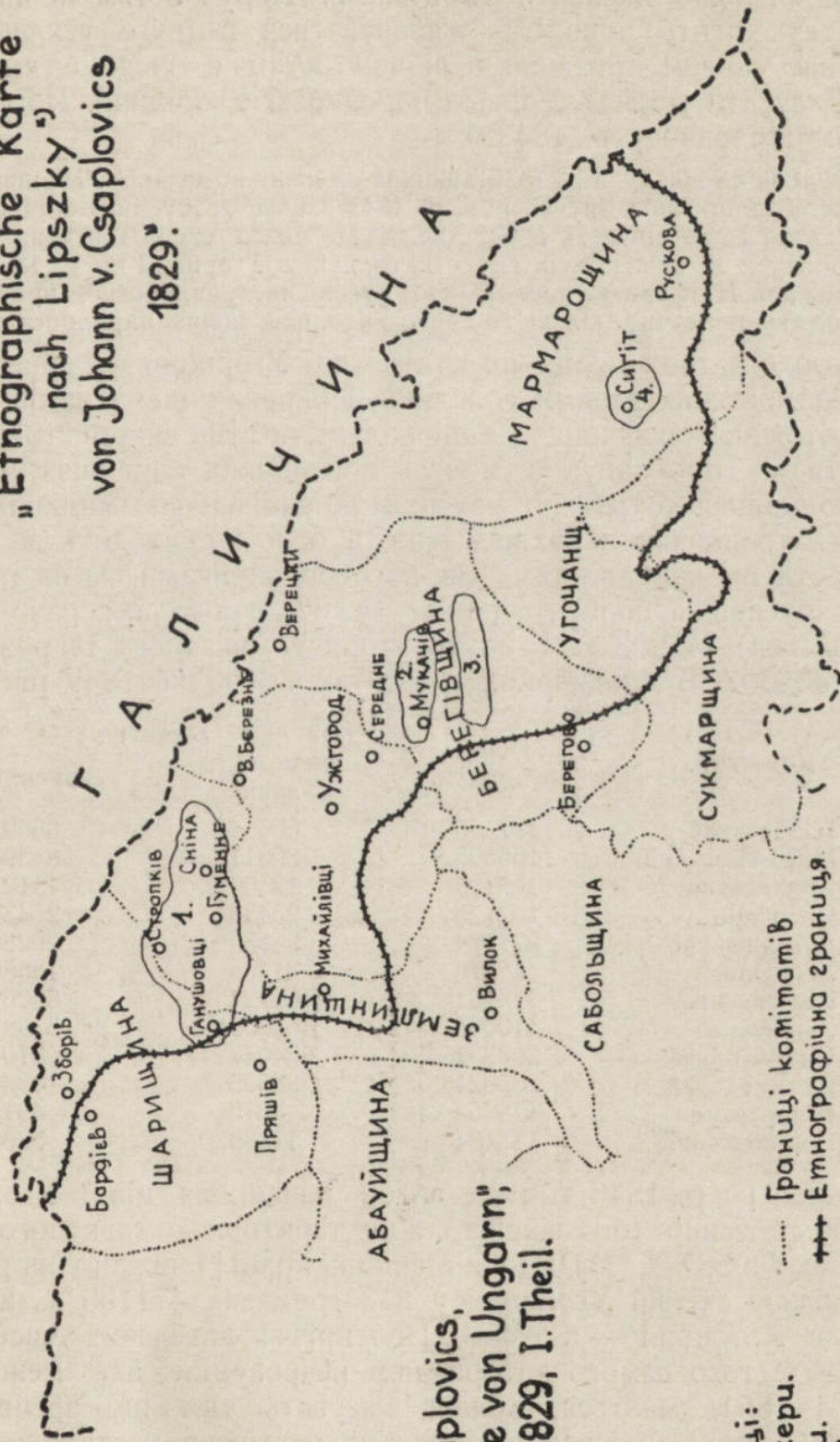
†) Jos. M. Liechtenstern, „Handbuch der neuesten Geografie des Österreichischen Kaiserstaates“, 1818, B. III, S. 1254.

Менше налічує її Ів. Чаплович. Року 1820 він писав, що в Угорщині живе греко-католиків 625 тис., в тім числі русинів — 358913; між іншим зазначав, що більшість спіських русинів треба б зарахувати власне до словаків. Року 1829 він так само начислює 358913 русинів, але розкриває нам чого у нього таке мале число їх: він — здається вперше в літературі — згадує ще й про 152692 д. пословачених русинів. Нарешті, р. 1841 той же автор налічує за мовою в цілій Угорщині 429 тис. д. русинів, а на землях компактного розселення, тоб то в Угор. Руси, 408 тис. душ,*) — очевидно виключаючи пословачених. Чаплович довго займав посаду управителя Мукачевсько-Чинядьовської домінії гр. Шенборнів і, як практик-економіст, що жив в краї, добре знав його людність з своєї службової діяльності. В кількох працях він між іншим не раз говорить й про русинську людність краю, при чім виразно підмічає і підкреслює два рішайочих популяційних явища, а власне: надзвичайний натуральний приріст в східній частині Угор. Руси з одного боку і дуже значний в частині західній процес денаціоналізації чи пословачення з другого. Він вказав, що в східних комітатах краю, які заселені головно русинами, приріст в дітонародженнях осяг рекорду в порівнянні з усіма народами, що заселяють Угорщину: „множаться“ — каже Чаплович — „як брамбори“. Він пробує цей процес охопити числовими виразами. Згідно його обрахунків в ком. Мармароськім та Ужанськім природне подвоєння людности одбувається за 45 років, в Угоцькім — за 52, в Бережськім — за 62; загалом в східній частині краю людність подвоюється на протязі кожних 50 літ (жиди протязом 33 років). В напрямку із східних комітатів на захід натуральний приріст різко зменшується. В Землинщині подвоєння відбувається на протязі 153 років, в Спіщині — 168, в Шарищині — 250, а все населення Угорщині подвоюється протязом 150 років. Коли числові коефіцієнти автора під оглядом точности тільки згруба приблизні, все ж загальна тенденція натурального людського приросту і його спад в напрямку зі сходу на захід схоплена досить вірно. Кілька разів торкається Чаплович і процесу пословачення русинів в західних комітатах, саме в тих, де зазначилася й відсталість в подвоєнню приросту. Пословачених русинів він відносить вже до словаків, і тому його лінія русинсько-словацької етнографічної гриниці в західній своїй частині проходить значно далі на схід (див. його етнограф. мапу 1829 р.). Вказано автором і страти в популяції під впливом стихійних катастроф і зв'язаних з ними факторів — голоду й епідемії та на початки еміграції до Америки.

Так народностні обчислення русинської людности зустрілися з одним ускладненням — пословаченням частини її, яка сама себе

*) Johan Csaplovics, Hesperus, 1820, т. 27, стор. 155 і інш.; його ж — Gemälde von Ungern, 1829, т. I, ст. 292-293 та 214; Ceska včela, 1841, č. 67.

„Etnographische Karte
nach Lipszky“
von Johann v. Csaplovics
1829.

Joh. Csaplovics,
„Gemälde von Ungarn“;
Pesth, 1829, I.Theil.

- Острівці:
1. Сомакери.
2. Волохи.
3. Німці.
4. Волохи.

..... Границі комітатів

+++ Етнографічна границя

„Ліпський зіставив свою мапу 1806 р.

пізніш починає називати слов'яками. Поруч з тим починає — спочатку досить поволі — з'ясовуватися й друге ускладнення, а то виступивше виразніш з кінцем XVIII в. свідоме змагання мад'яризувати всі немад'ярські народності Угорщини. Його обговорює Чаплович у р. 1842*).

Шафарик спочатку в р. 1826 визначає в північно-східній Угорщині коло 350 тис. „малоросів“. Другий раз, р. 1842 в його „Slov. narodopisu“ (вид. 2.), псказав їх чисельність в 625 тис. д. Це число сходиться з наведеною і Чапловичем кількістю всіх греко-католиків в Угорщині на р. 1820. Очевидячки, для Шафарика пословачені русини ще „малороси“, при чім він ігнорує, яко незначну, кількість греко-католиків інших народностей.

Автор багатьох праць по статистиці Угорщини, Фейнеш, подає відомости за даними гол. чин. церковних шематизмів, однак не ототожнює визнання з національністю. Він використовує дані шематизмів про пануючу мову в поодиноких парахвіях, робить на око прикидку третини мад'ярам по національно-мішаних (164) греко-католицьких парахвіях і на тій основі приходить до поділу людности по народностям. За його обрахунками**) на р. 1839 жило русинів в цілій Угорщині (у 873 громадах) разом (але без війська) 442903 д., а на території компактного їх розселення — 409302. В поодиноких комітатах на той же 1839 рік було:

Комітати.	Всієї людности.	З того:	
		греко-католиків.	русинів.
Шариський	197285	66691	66691
Мармароський	166503	139611	84396
Абауйський	169195	19100	15121
Спільський	152723	25435	25435
Землинський	277494	96539	90250
Угоцький	48170	31795	18560
Бережський	119151	69724	65069
Ужанський	110003	62856	58901
Сабольцький	208281	34042	3101
Сукмарський	235821	98855	4364
Гемерський	170962	4315	4315
Боршодський	183184	11385	5200

Пізніш, на р. 1846 той же автор подає для цілої Угорщини 459870 д. русинів (без війська), а на території компактного їх заселення 420587 д.***) Ще в пізнішій праці†) подано на р. 1846 в північно-східній Угорщині у 873 громадах 471190 д., а на р. 1851 в Угорщині — 352428. Протиріччя наведених чисел для р. 1846 в того самого автора нам незрозуміле, але межі р. р. 1846 і 1851, здається, можна з'ясувати тим, що зрештою в останній праці Фейнеш урахував пословачення частини русинів.

*) Між інш. й в перекладі на словацьку мову під назв. „Rozgjmánj zmad'ařowánj zeme Uherské“ . . . , Praha, 1842.

**) Alexius von Fényes, „Statistik d. Königreichs Ungern“, I Th., 1843, S. 38-39, 54-58.

***) Його ж „Ungarn im Vormarze“, 1851, S. 37.

†) Його ж „Az austriae birodalom statstikája“. Pest, 1857, ст. 35 і 246.

Майже на той же час — р. 1843 — і на основі тих же консісторських шематизмів галицький вчений Яків Головацький начислював русинської людности загальною 471500 д. *) Як великі були разходження в покомітатських числах тої ж людности на той самий час межі даними Фейнеша і Головацького видно з того, що напр. в Мармароськім ком. у Фейнеша показано 84396 д., а у Головацького — 100 тис., в Угоцькім — 18560 і 23 т., в Землинськім 90250 і 85 тис., в Бережськім — 65069 і 64000, в Ужанськім — 58901 і 63000.

За даними австро-угорської цивільної статистики в творі Шпрінгера на той же час начислювано 482 тис. д. русинів. **) Таким чином про кількість русинської людности в цілій Угорщині приблизно на той же час — р. 1840 — знаходимо викази: у Чапловича 429 т., Фейнеша 442, 9 т., Головацького 471, 5 і, нарешті, Шпрінгера 482.

Між іншим у Головацького зустрічаємо вказівку, що в південних частинах комітатів Спільського, Гемерського, Шариського, Абауйського, Торнянського і Землинського людність говорить якимсь словацько-русинським (шариським) діалектом, при чім він називає її „зрученими словаками“. От же, для Чапловича то „пословачені русини“, а для Головацького — „зручені словаки“.

Р. 1842 приїздив з Росії в Угор. Русь славіста Ізм. Срезневський. Йому кинулося у вічі, що в Угорщині до русинів зараховують всіх уніятів і православних, аби тільки вони не були сербами і волохами. Тому в складі русинів зустрічалися словаки й мад'яри. *) Пишучи про угорських русинів у 1852 р. **) він подає їх кількість на 520000 д.

Чеський автор, Карель Зап, на р. 1846 нараховує угорських „малоросів“ коло півмільона душ. Вважає їх під національним оглядом найближчими до словаків, тільки ще більш ніж словаки занебаніми й упослідженими. ***) По стараному обчисленню Йоз. Геуфлера р. 1846 в Угорщині жило коло 478310 русинів. †)

Врешті, на останній рік періода, що в цім томі розглядається, на р. 1847, загальна кількість населення по комітатах (в порівнанні з р. 1720) і розподіл її по національностям випадали так: ††)

*) J. F. H. „O haličské a uherské Rusi“, Čas. Čes. Musea, 1843, ст. 48-50.

**) Joh. Springer, „Statistik d. österreichischen Kaiserstaates“, 1840, B. I, S. 137, 195.

*) Журнал М. Н. Просв. Петербург, 1843, ч. 37, відд. IV, ст. 47; там же ч. 38, відд. VI., ст. 27.

**) „Вѣстник Географического Общества“, IV, 1852.

***) Všeobecn. Zeměpis, вид. Čes. Matice, dil I, 1846, ст. 249.

†) За передчасною смертю автора про його обчислення див. в J. Hain's „Handbuch der Statistik d. öster. Kaiserstaates“, Wien, 1852, S. 207.

††) Mag. gazgaságtör. szemle, 1895, статистична табеля.

Коміт.	Загалом душ:		В тім числі (р. 1847) було:						
	1720	1847	Русинів	Словаків	Німців	Волохів	Мад'яр	Грек.	Жид.
Мармар.	86118	176615	89454	—	7268	56811	13453	—	9619
Угочан.	26935	50264	19115	—	327	8106	20623	—	2093
Бережщ.	64229	125962	67029	704	2756	—	50091	—	5382
Ужанщ.	58137	115997	59668	13153	—	—	35639	42	7495
Землин.	209861	297039	92934	72931	1900	—	110988	151	18132
Шарищ.	131097	197878	66199	117324	3151	—	1000	30	10182

Щож ми бачимо? За 127 р. у 4-х східніх комітатах зросло людности на 100¹/₀, тоді як у 2-х західніх — на 50⁰/₀. В Мармарощині, Бережщині та Ужанщині русини в абсолютній більшості; на другім місці цо чисельности: в Угочанщ. (за мад'ярами), в Землин. (теж) і в Шарищині (за словаками). Крім наведених комітатів русинів ще було: в Спішу 26196 душ, Гемеру 4702, Торні 1635, Абауй 15128, Боршоді 5668, Сабольчі 3194, Сукмару 4493 і в Бачці 10179. Разом в Угорщині 465594 д., — кількість переменшена на якихсь 15—20 тис.

2.

І за доби февдально-кріпацької продовжувалися започатковані з середньовіччя міграційні та колонізаційні процеси. До того примушувала потреба простої людности дістатися з тяжчих умовин життя і залежности до легчих, рівнож й вигода поземельних зверхників від збільшення кількості працюючих сільських господарів на їх рідко заселених територіях. Низка факторів зовнішнього для господарства характера розріджувала кількість людности, часом прямо спустошувала край, відкриваючи широкі простори для нових колонізаційних приливів русько-української людности з Галичини. Серед тих чинників головну руйнуючу роль відігравали війни і здебільшого зв'язані з ними голодування та пошесті, але дошкуляли й інші натурально-стихійні катастрофи масового характеру, що підривали добробут трудової людности, часом примушували розбігатися. Не про всі заховалися відомості і не всі такі дані, розкидані по різних, іноді ще неопублікованих, джерелах, попали в наш кругозор. Всеж перегляд їх, хоч би ілюстративний, багацько неясного в історії Угор. Руси робить зрозумілим. Різні фактори спустошення разом роблять вплив в однім напрямі і під кон'юнктуральним оглядом уважаємо за доцільніше описувати їх в хронологічній черзі, іноді порівнюючи з відповідними даними Угорщини, а що найпотрібніш — з даними по сусідніх німецьких містах: Левочі (головного міста Спіщини) і оточеного слов'янською колонізацією Бардієва. В хроніках тих міст, найкультурніших в XVI-XVII ст. у південно-східній Угор-

щині, знаходимо факти, що часто мали значення для цілої Угор. Русі. Вони доповнюють собою уривчаті хронікальні записи поодиноких бідувань та катастроф, що випадково зберіглися в небагатьох окремих русинських селах чи містечках. Деякі з катастроф, хоч і фіксовані в одному пункті, по своїй природі — засуха, мороз, неврожай, голод, мор тощо — не могли обмежувати свою згубну силу лише одним пунктом, а навпаки: їх запис має бути поширеним на більшу територію, а наслідки — і на наступний чи наступні роки. Починаємо від другої чверти XVI віку.

Поразка мад'яр при Могачі р. 1526 потягла за собою втрату самостійності Угорщини та розділ її на три часті: турецьку, семигородську та габсбургську. Під турків одійшли східні комі-

Угорське королівство та князівство Семигородське коло р. 1570.

тати Угорщини, також васальне Семигороддя. В добу найбільшого обсягу Семигороддя до нього належала й східна частина русинського краю, а саме: Мармарощина (цілий час до р. 1733) й дещо та інколи (в різних часах) з ком. Угоцького та Бережського (Мукачев), і навіть далі в напрямку Землинщини. Опанована турками територія займала до двох третин всієї Угорської держави, в тім майже всі сутомад'ярські комітати (див. мапку на р. 1570). З-за цієї частини наступні 192 роки тривали часті війни Габсбургів, як з самими турками, так і з їх васалами-семигородськими князями. Від р. 1527 і до р. 1739, тоб то на протязі 212 літ, Угорщина перебувала в стані війни цілих 200 літ. Були то головно війни з Туреччиною. Турецькі наскоки безпосередньо дотикалися південних частин Землинщини,

Ужанщини, Бережщини, Угорі та Мармарощини і руйнували їх; середні ж і надто горяні околиці уявляли з себе навіть такі затишні місця, куди утікала людність від турків, як от з Дольних земель. Туди лише посередньо доходив відгомін зовнішніх війн. Нас цікавлять головно війни внутрішні, проваджені в Угор. Русі чи в безпосередній близькості, що спустошували як південні, так і середні частини угро-руських комітатів, іноді чіпаючи й горяну область.

Р. 1528 Ян Запольський програє біля Кошиць війну ведену проти Фердинанда Габсбургського і втікає до Польщі; між інш. р. 1527 за облоги військом Запольського згорів замок Чичва на Ондаві. В р. 1546 військо цісаря Фердинанда по завзятій боротьбі здобуває Хустський замок. Зазначень про немілітарні катастрофи поза німецькими містами від XVI ст. небагато дійшло до нас. Відомо, що р. 1530 в районі с. Бедевлі (Мармарощина) була пошесть мору, — очевидно захоплюючи й сусідні комітати. На Шарищині р. 1542 район с. Пітрової пустошила сарана. В цілій Угорщині вона протрималася чотири (1541—1544) роки зряду,*) але по Спіщині і Шарищині — довше. На Левочу вона налетіла р. 1544 в такій густій масі, що не можна було бачити церков і домів; зжерла врожай і, коли сідала, то творила шар на товщину руки або й на дві. Р. 1545 сарана знов пустошила околиці м. Бардійова; з нею було поведено боротьбу: збирали її (зібрано 346 коблів), крім того палили та убивали. Знову спустошує цілу Спіщину в р. 1546. В р. 1545 лютував мор з західній частині краю — в Левочі від нього вмерло 800 душ, в Кежмарку — 1400, в Нейдорфі — 600 д.; був він і в східній: саме за облоги Хустського замку (р. 1546) вибух мор**). Р. 1554 велика пошесть мору спалахнула в Бардійові (й очевидно на околішній Шарищині), як також і на Спіщині (в Левочі від нього вмерло 200 д.). Народ перестрашився і рада міста Бардійова звертається до найвидатніших професорів, просячи вказати ліки від тієї хвороби (заховався рецепт краківського професора). На Спіщині (в Левочі) був мор й в р. 1555, але в тім же році був і в південно-західній Мармарощині. В війнах з р. р. 1561—1562 турки опановують Токай, Хуст й верхнє Потисся. На Спіщині (та напевно й сусідніх комітатах) межі роками 1564—1576 мор не виводиться: вибухне, то перестане, щоби спалахнути знову. Р. 1594 татари, здається виряжені турками, в кількості ніби 40—60 тис. душ, обминувши присліпи, через Галичину і стрімкі гори приходять долиною Ріки насамперед в Мармарощину, потім проходять, спустошуючи околиці, аж до Спіщини. На Левочу (й інші німецькі міста) в р.

*) Роки появи саранчі в Угорщині наведено в *Mag. gazdaságtört. szemle* 1894 на ст. 27.

***) Для порівняння зазначаємо, що у Львові (гол. місті Галичини) мор був в р. р.: 1547, 1569, 1573, 1584, 1588, 1593, 1594, 1599—1601, 1603, 1623, 1625, 1642, 1648, 1651, 1653, 1657, 1658, 1673 . . .

1599—1600 напали татари, разом з тим пожежі, голод і такий мор, що від нього вимерло майже все духовенство. Татари вертались до дому через Мармарсщину (див. малюнок облоги Сиготи), сіючи навколо жах і ведучи на ремінях бранців. Такий перебіг головніших зовніекономічних факторів, що в XVI віці впливали на господарство Угор. Руси; другорядних, як побиття збіжжя мо-

Облога Сиготу

(З старого деревориту початку XVII ст.)

розами, засухами, грядом, також розвою розбійництва, ми доки що не торкаємося. Не дивлячись на все наведене XVI в. уважається за порівнюючи спокійний. Міста розвивалися і напр. історія Бардйова XVI вік уважає за „найблискучіший“. Села поповнюються новими колоністами, осаджуваними на волоським чи німецьким праві. Положення йобадів ще терпиме. Також загалом не тяжкою випадає і перша половина XVII віку, до якої зараз і переходимо.

Р. 1600 був мор на Спіщині й Шарищині (очевидячки й по сусідніх комітатах). В Левочі від нього вмерло 2500 д., а в Бардйові, що з околицею, передмістям і близькими осадами мав 4—4¹/₂ тис. людности, мор вирвав коло 2 тис. душ. „Мор великий був“, — зазначає й запис в с. Пітрової (Шар.). Того ж року нападає скотину Кежмарка пощесь сапа, що нею від ху-

доби заражуються люде; з-за війн і епідемії настала дорожнеча. З першого ж десятиліття XVII в. починаються (Степан Бочкай) війни проти Габсбургів за т. зв. „свободу“, то значило за особисті і станові інтереси мадярського шляхецтва. Спочатку в Семигородді, потім в Угор. Русі і Словаччині Бочкай провадив в р. 1604-6 успішні бої з цісарським військом. Набраними з соціально невдоволених русинських, словацьких, волоських і інш. йобадів і дрібної шляхти вояками він (кальвін по визнанню) виборов, в спільці з татарами та турками, признання для шляхецтва і міщан (але не для йобадів) свободи віри, для шляхецького стану — вплив на уряди і на одержування поземельних маєтностей, для Семигороддя — приєднання територій за Тисою, а саме Сукмарського, Бережського, Угоцького комітатів й замку Токайського з приналежними маєтками, для себе — від р. 1605 Хустський замок з приналежними до нього соляними копальнями і селами, що став родинним маєтком Бочкаїв. По несподіваній смерті Бочкая (р. 1606) його заховані інтенції — збільшення й усамостійнення Семигороддя — продовжує Габріель Бетлен, що з помічю турків р. 1613 досяг трону семигородського князівства. Р. 1619 розвиває військову акцію в західнім напрямку. Облягає Кошиці, займає Землинщину, Шарищину, готує похід на Відень. Ті його заміри підкопує Другет з Гуменного, що вертається з Галицьких земель з українським козацьким*) військом до своїх маєтностей. Всеж і потім Бетлен затримував в своїх руках більшу частину горішньої Угор. Русі. Обраний р. 1620 за короля Угорщини він, однак, р. 1622 зрікається королівського титулу, а задовольняється одержанням семи північно-східніх комітатів (в дожиттєву зверхність) — Сукмарського, Сабольцького, Угоцького, Бережського, Землинського, Боршолського та Абауйського з такими містами, як Кошиці, Токай, Мукачев тощо. Поруч з руйнуючим впливом на добробут трудової людности війн за чужу для неї „свободу“, р. 1606 був голод, коли (у Пряшові) жовніри їли коней і кішок, а людність хворіла на цингу; р. 1619 знов вибухає „мор великий“, про що свідчить запис с. Пітрової (на Шарищині). В м. Бардійові „страшний мор“ р. 1620 за два місяці вирвав більш ніж 2000 людей. Очевидячки, мор не обмежився самою Шарищиною. „Покрайній“ запис с. Пітрового далі зазначає, що в серпні р. 1621 була така велика повідь, що багато дворів вода забрала, а за тим було „сухо великое“, а, як наслідок посухи, р. 1622 настала „драгота... велика лежи людьми“. На Спіщині ж в парі з голодом р. 1622 вибухає мор: в червні та липні вмерло від нього в Левочі 1668 д., Кежмаркові — 880, Белі — 175... Напевно ця страшна пошесть не обмежилася тільки самою Спіщиною. Р. 1630 прокидається знов мор в Левочі і велика дорожнеча.

*) В левоцькій хроніці Гайна Каспара „Kossacken“ ще двічі згадується під р. 1532.

По смерті Бетлена (1629) за семигородського князя і продовжувача традицій Бочкай—Бетлена стає р. 1630 Юрко I Раковцій, один з найбагатших земельних зверхників на цілу Угорщину. Йому належали великі маєтності не лише в Семигородді, а й по всій Угор. Русі: Мукачевська, Шариська, Маковицька, Лехницька домінії з замками. Того йому здавалося мало і р. 1635 Юрко I Раковцій пробує захопити Хустський замок з приналежностями. В війні межі Степаном Бетленом, зверхником Хустської домінії, й Раковцієм, коли Хуст був під облогою, турки стали на бік Бетлена. Р. 1644 Юрко I Раковцій — союзник Швеції та Франції — за пару місяців завойовує верхньо-угорські комітати (з Кошицями) аж до Липтовщини. По миру в кінці р. 1645 дістає ті ж сім комітатів, що й Бетлен: з них Сукмарський і Сабольцький прилучався до Семигороддя назавжди, а інші п'ять до смерті Раковція. Для себе ж і своїх нащадків дістає від цісаря замок Токай з домінією. Юрко I Раковцій високо підніс значення Семигородського князівства і своє власне, так що його кандидатуру на польський трон підтримував великий український гетьман Богдан Хмельницький (і напевно посадив би, та саме коли до того діходило Юрко I Раковцій р. 1648 вмер). Успішна висока політика князя дещо давала й простій людності, а власне — особливо за останні 13 років — захист від турецьких і татарських наскоків. Порівнюючи рідше траплялися й інші стихійні катастрофи за доби Юрія I Раковція. Окремого, соціального, значіння було повстання селянства, що вибухло р. 1631 і повторилося р. 1632 — про що далі. З природних катастроф р. 1644 в Пряшові багато людей вмерло від мору, знов в р. 1645, як зазначає хроніка Горватів з Паловців Ужанс. ком., сильний мор був по цілій північній Угорщині; й згідно хроніки Левочі в тім році від мору місто втратило 2214 душ, а багацько людей вивтікало. В Бардійові тогож року від великодня до осені лютує холера (чи не мор?), від якої впало жертвою 2400 душ. Під р. 1648 читаємо — на рукописній евангелі в с. Кумятах Угоцького ком. — запис, що зараз по війні „Хмеля“ (Богдана Хмельницького) . . . „голод був великий у Русі і в угорській землі, і в німецькій стороні, — аж із турок (очевидячки з тих турецьких володінь, що тоді сягала на угорську рівнину. О. М.) везли просо і пшеницю.“ Того ж 1648 р. був, насамперед по Мармарощині, мор на вівці.

По смерті першого Раковція його заступив на семигородським троні син, Юрко II Раковцій (1648—1660), нещасливий в своїй політиці. Він не вмів стримати татар перед гряницями свого князівства, як то робили його попередники, і татари за нього робили великі шкоди своїми наїздами, зокрема багацько зазнала від татар Мармарощина. Непокої в Польщі одбивалися й на життю Угор. Русі: поляки часто порушують гряницю; а тут ще Юрко II Раковцій заходився здобувати польську корону. Р. 1657 він з Вишкова йде долиною Терєблі через Карпати в

похід на Польщу. З страшними труднощами перейшовши зимою на другий схил гір, він все вимагав підкріплення піхотою і кіннотою з ближчих районів, зокрема з Мармарощини. Населення тяжко несло тягар війни Юрка II, а тут ще у відповідь на його поход за польською короною в тім же р. 1657 з Польщі під командою Любомирського переходить через Бескиди в Угорську Русь польське військо, в яким начислюють ніби до 40 тис., щоб помститися за те, що робило раковцієве військо по тім боці Карпат. Польське військо руйнувало, плюндрувало, грабувало. Спалило Мукачев, потім Берегово, звідти перейшло до Сукмару, потім, випалюючи все по дорозі, через Авашов прийшло до Мармарощини. На щастя Мармарощини мстива експедиція Любомирського тут не довго здержалася. Любомирський мав поспішати до Польщі на рішучу боротьбу з Юрком II Раковцієм і тому, запаливши на попіл ще Вишково, з своєю армією, відводячи з собою награваний скот і коні і грабуючи по дорозі, одійшов тереблянською долиною на Польщу, якою туди пройшов походом Раковцій. Юрко II, програвши війну у Польщі і стративши все своє військо, сам вертається через Карпати та заинає збирати військо, насамперед для охорони границь. Поляки знов вриваються, бо Юрко II не виплатив грошей польським воякам, що за свого походу було на вербував, забирають худобу русинської людности і грабують цю людність, як тільки можна. Коли Мармароський комітат скаржився на те польському гетьману, то діставав відповідь, що будуть грабувати, аж доки Раковцій не заплатить того, що обіцяв польським лицарям; комітат мусів звернутися до Раковція і той якось ту справу залагодив. З р. 1658 Юрко II мусів воювати з турками з-за семигородського трону, якого турки вже не хотіли за ним признати. Смерть Юрка II не спинила турецького походу на Тису. Алі-баша, переслідуючи наступника Раковція на семигородським престолі, нищить околиці, прийшовши р. 1661 під Хуст і звідти йдучи на Кошиці, рабуючи по дорозі „християнський народ“. Угоча стала осередком перебування турецьких військ Алі-баші. Звідти розходилися в різних напрямках рабівничі загони, спустошуючи край. Стративши надію визволити з-за мурів Хустського замку, що його боронила німецько-мад'ярська залога, свого кандидата на семигородський трон, турки, побивані вилазками з замку, врешті, відтягають, настановивши семигородським князем Апафія (1662—1690). Про позавійськові руйнуючі чинники в тяжку добу Юрка II Раковція і його наступника небагацько маємо посвідчень, може саме тому, що військова руїна своїм гнітом заступила інші. Лише хроніка верховинського с. Гукливого на р. 1660 має запис, що „люде по недостатку соломи, хижі, стодолі геть подерли морзі“ (тоб то худобі); та з хроніки Левочі дізнаємося, що р. 1662 був там мор, від якого вмерло 21 душа, а з осені того року він поширився на всю Спіщину, Пряшівщину, досяг і до Кошиць; очевидно в якійсь мірі захопивши й су-

сідні з Кошицями комітати. Інші джерела говорять про мор коло Чичви (на Ондаві) в р. 1663. З тої ж левоцької хроніки дізнаємося, що й в р. 1664 спалахнув мор, набравши з серпня місяця масового характеру; в додачу літня посуха піднесла ціни на предмети першої необхідности. Знову гукливська хроніка говорить, що р. 1665 „із обох сторін Бескида хліб дуже був ізгинув; вівці на хромоту вигибли“. Коменський, живучи в Шариш Потоку, писав: . . . „багато людей голодає, тут частим гостем є голод і мор, і немочі, і випадки смерти звичайно передчасної. . . (угорська) земля ма злу славу пожирательки своїх обивателів“. . .*)

Р. 1664 австроугорський цар підписує з Туреччиною Сентотардський мир і росташовує в Угор. Русі і на Словаччині числені німецькі військові частини на постій. Угорська шляхта уважала це росташування війська за порушення прав угорських станів і за посилення абсолютизму за рахунок автономії земель. На основі гарантованого Золотою Булою права спротиву незаконним вчинкам короля в р. р. 1664—1671 одбувається змова угорських магнатів „за свободу“, відома під назвою змови Веселенія (що був палатином); в комітатах Угор. Руси повстання підготовлялося Ференцом I Раковцієм. Левоцька хроніка зазначає рік 1669 за неспокійний, р. 1670 за рік повстання Ференца I Раковція, р. 1671 за тяжкий неспокійний рік. Однак царське військо, почавши р. 1670, без особливих труднощів привернуло порядок в північно-східних комітатах; навіть сам Ференц I Раковцій, що підняв було місцями заворушення проти „німців“, здав свої замки без серйозного спротиву. Хто з видатних учасників не був покараний, утік і сховався в Хустським замкові чи в стоячих під його охороною мармароських осадах.

Невдовзі з Мармарощини ті втікачі організують спротив Габсбургам. З р. 1672 вже почалися в верхній Угорщині дрібні сутички повстанців з царськими військами. Р. 1676 шляхта, що повтікала до Мармарощини, набирає з місцевої, головню русинської, людности до 3.000 вояків під назвою куруців. Р. 1677 розбивають під Кіралігазою царське німецьке військо та ширяться через Угочу й Берегово аж під Пряшів. Успішніш пішли справи куруців, коли на чолі їх від р. 1678 став молодий і талановитий Емерих Текелі. Він був багатий магнат, що мав великі маєтки в Кежмарку, а також на заході і півночі Верхньої Угорщини. Замішаний до змови Веселенія — було опинився на еміграції в Мармарощині і звідти вступив у повстанці. Переїнявши команду Текелі на кінець р. 1680 зайняв куруцями цілу північно-східню Угорщину від Поважжя через Левочу і Кежмарк до Семигороддя. Р. 1681 його підсирає Алафі з 10 тис. семигородського війська і турецький паша з 7 т. турків. Р. 1681 царь йде на уступки шляхецькому стану; їх мало для Текелі. Він вже в союзі з Туреччиною. Дістав (р. 1682) від султана титул угорського короля, за поміччю турецьких і семигородських військ обороняє від царських військ і вдержує за собою Верхню Угорщину з головним містом Кошицями від Мармарощини аж до р. Вагу (за винятком кількох замків). Але турецька поразка біля Відня рішає долю текелієвих мрій; царські війська витискують куруців.

Русинська, як і словацька, людність в ролі простих вояків втягнена в війни Текелія була карана за змін військового щастя а зокрема за приходу німецьких жовнірів. Коштом її збіжжя і худоби, забирає безплатно, провадили війну обидві сторони, ба навіть окремо оперуючі банди, як напр. ватага під командою каноника Степана Йоси. Хроніка Левочі зазначає під р. 1676,

*) Jan A. Komenský, „Štěstí národa“, вийшла по-латині 1659 р., цитуємо по перекл. у вид. „Svět. knihovna“, 1901, ст. 19.

що куруци спустошують край, палять доми, плюндрують, мордують; під р. 1677, що неспокій продовжується, що з'являється німецьке військо під командою Карафи; під р. 1678, що куруци сплюндрували передмістя Бардйова, роблять наїзди по всій Спіщині, зокрема, що Текелі пересовується з тисячою вояків і перед німецьким військом відступає в напрямку Семигороддя. Під цим же 1678 р. там же читаємо таке узагальнення положення: „Багацько людей в державі блукає туди й сюди і від того майже все в ній зруйновано і вичерпане, багацько нив застається незасіяними, бракує борошна, не вистачає й води, бо засуха, — скрізь великий ламент та лихо“. А за цим хроніка нотує далі: що в липні р. 1679 куруци прийшли в Левочу; що в р. 1680 вони роблять своє діло в Спіщині та Шарищині. Того року напали на Бардйов — спалили околицю й в місті, в наслідок облоги, згоріли два храми і міська вежа. Як багато зазнала Землинщина від куруцьких наїздів довідуємося з листа Зігмунда Другета, зверхника Гуменської, Ужгородської та Маковицької доміній. Р. 1680 він писав до Селенчоні, „щоб той добився зниження оподаткування для Землинського ком., бо цей комітат так потерпів від куруців, що з 300 портів не залишилося й сотні.“*) Другет заховував вірність Габсбургам, виступав проти куруців, за те його текелівці замордували в р. 1684. Текелівці нападали на другетівців де тільки з ними стрівалися, поруйнували Ужгородський замок і навіть Маковицю, випалювали цілі осади другетівських доміній, інші спустошували, людей розганяли. В осередку Ужгородської домінії, в Ужгороді, не залишилося вулиці, яка б не була ними знищена хочби на половину, а житла не були поруйновані. Теж зазнали й осади цієї домінії, що лежали вище в горах — Перечин та Велике Березне. Ці два майорні пункти, як і ос. Луг, були цілком випалені. Додаємо, що людиність другетовських доміній була русинською і, значно в меншій частині, словацькою. Знов за левоцькою хронікою — р. 1681 проходить в усобицях: то куруців виганяє німецьке військо, то навпаки. В р. 1682 куруци продовжують свою чинність — Емеріх Текелі з 14 тисячною армією, в складі якої були й турки, здобув Кошиці; р. 1684 куруци напали й зруйнували м. Нейдорф, а за облоги Бардйова випалили його передмістя; в березні прийшла на Спіщину німецька кіннота під командуванням генерала Карафи, що воювала з Текелі; в червні і липні куруци сплюндрували багацько сіл... На р. 1685 куруцьке повстання, загалом беручи, вже остаточно здушене в західній частині Угор. Руси і р. 1687 ген. Карафа робить у Пряшові жорстоку розправу над його шляхецькими учасниками, знану під назвою „пряшівської різні“. Сам Текелі р. 1685 опиняється вже в Туреччині. Пробоє прийти ще кілька раз в р. р. 1686—1688—1691 з турецьким військом до Мад'ярщини, Семигороддя та Марма-

*) Szazadok, 1869, с. 639.

рощини. Але людність масово не піднялася на повстання. Хустський замок вже обертається проти куруців, що робили шкоди в його мармароських осадах — грабували людність і купців. Р. 1685 цісарське німецьке військо прийшло на зимовий постій до Семигороддя, також і до Мармарощини. Лише Мукачевський замок вперто борониться в р. 1685—1688 проти німецької облоги, наражаючи на суворі жорстокості людність Мукачевської домінії. Ця домінія, через одружіння з удовою по Раковцю, перейшла Текелію; основну масу її людности складали русини. В списку Мукач. домінії на р. 1688 говориться, що села Мочарка, Коропець, Кендерешова, Трояново, Фоґарош, Делеганово, Музлово, Чертіж, Лалово, Корчово, разом десять, ... „у теперішній воєнній експедиції запустили.“ У списку по тій же домінії за р. 1690 проти с. Малої Іршави стоїть примітка, що те село від р. 1684 зруйновано. Тоді саме пани, притиснені до Мукачевського замку, „увесь мукачівський бірток попалили...“ Ще одна звістка говорить, що оточені коло Мукач. замку пани поблизу Ракошина „десять сіл попалили, аби облягаючим німцям не було де перезимувати.“ Знищено було цілі села по Верховині, як напр. Волове і ін. З того бачимо, що сільські осади безжалісно палили обидві сторони — німецька і мад'ярська, воюючи за справи, що не мали нічого спільного з інтересами простої людности. Про наслідки палійства довідуємося з листа управителя Мукач. домінії (з дня 21 січня 1691), який повідомляв, що згоріло 40 сел! Палено і руйновано села не лише на Бережщині, але і в Ужанській домінії, і в Маковицькій. По останній в списку р. 1690 при с. Фрічке стоїть напр. така примітка: це село коло р. 1685 дуже спустіло, його людність порозходилась, уникаючи від надходячого польського і німецького війська. На що здібні були ті війська, що переходили селами, показує зроблене безпосередньо перед р. 1690 допитання про шкоди заподіяні цісарськими військами, що під час вищезгаданої облоги Мукачева відвідали кілька сел Ужанського комітату. Селяне с. Гусак скаржилися, що у них в селі пробули три „компанії“ цісарського війська тільки 4 дні. Однак за ту добу зужили: фуражу — пшениці 2 мѣйсе, жита 190, ячменю 203, вівса 243, сіна 40 возів; страви — ззіли 226 гусей, 1 свиню, 15 поросят, солонини за 3 фл. 46 дин., інших їстівних річей та овочів свіжих і сушених на 84 фл. 5 дин.; пиття — випили вина за 22 фл. Крім того вояки розбили і спалили багацько домашніх річей, устаткування та приналежностей і від цілої низки осадників, під загрозою випалення, добилися відкупного готівкою. До того приходили ще контрибуції, що їх вимагали як повстанці, так і цісарські війська, грошеві данини і натуральні...*) Певно, що в

*) Gabriel Fr. „Poddanské poměry na užhorodském panství ke konci XVII st.“ Наук. Збор. „Просвіта“ в Ужгор. за р. 1933—34. ст. 170. Автор подав виміру збіжжя в „měйсе“, — такої міри у русинів не існувало (див. кінець розд. 37 цієї нашої праці).

наші огляд попадають тільки окремі образки з жахливої картини масових спустошень. З інших немілітарних від'ємних факторів за повстання Текелія згадується на р. 1676 подекуди мор і падіж скоту й під р. 1679 знову, і на цей раз дуже сильний, мор в цілій державі. Лєвоцька хроніка зазначає, що мор був в багатьох містах Спіщини: в Левочі того року вмерло від нього не менше 400 д., в Пряшові — 4.000, Бардійові — 2.700 (за іншими даними понад 3.000), Братиславі — 9.000, Відні — 100.000. Мор був і по всій Угор. Руси: що був мор в Угочанщині р. 1679 про те свідчить вирізка на перекладині одвірків вхідних дверей церковці с. Холмець (коло Севлюша). Про мор в Угорщині в р. р. 1688 пише Чаплович без точнішого означення місць, що були ним захоплені. В наслідок повстань за свободу мад'ярських шляхецьких станів, морових епідемій і тому подібних зовніекономічних впливів рік 1691, як побачимо далі, виказує найглибший, що коли будь в її історії траплявся, занепад популярності і господарського добробуту угро-руської людности.

В добу межі ліквідацією повстання Текелія і початком повстання Ференца II Раковця немілітарні руйні чинники зазначаються наступні. Запис в с. Вишн. Студенім (окр. Волового) під р. 1691 говорить, що „миші ізїли на угорській стороні збіжжя“, а що р. 1693 „упала серенча у Верховині“.*) Фамілійна хроніка Гарватів з Паловців (на Ужанщині) з свого боку свідчить, що й літом р. 1692 було надзвичайно багато мишей, які наробили великої шкоди — виїли все жито; що по жнивях тогож р. 1692 прилетіло багацько шашки (сарани) й р. 1693 те ж була сарана; від того настала велика дорожнеча: один кошицький кобел пшениці коштував 10 фл., жита 8, ярцю (ячменю) 6 фл. За тією ж хронікою Горватів р. 1695 вимерзли житà і їх скошено на траву; мало вродило й пшениці; нарешті, що р. 1700 в цілій Ужанській жупі був голод і „ледви поодинокі господарі мали насіння на обсів“. Про те ж говорить й один „покрайній“ запис з Хусту, з вказівкою на сильну епідемію. „... Да три годи був великий голод. Так йшли люде из Мармароша, як идуть птиці летяци. И в днину и в ночи йшли люде, бо едних людеи не пуццали панове, а едних не спирали. И то час еше Бог... дав на нас великую болячку, что люде так мерли: едного часу буде говорити, а другого не буде, едного дне ся розболить, а другого дня умерло.“ Запис уривчатим дійшов до нас, без дати. По всій імовірности в ньому йде мова про кінець XVII і початок XVIII в., коли мор в Угорщині тривав чотири роки (1698—1701) зряду. З військових епізодів на цей час припадає три. Північні грянци часто порушували польські військові наскоки. В р. р. 1697—1701 північна гірська русинська людність Землинщини ставить опір свавільним впадам. Під керуванням обраного отамана Биця вона щасливо борони-

*) Цього р. 1693 саранча була в усій Угорщині.

лася і в кінці навіть загнала польських нападників на другий бік грядиці аж до Сяноку. На р. 1697 в районі Кошиць й прилягаючих комітатів почалося було нове заворушення „малконтенту“ під прапором Текелі; повстанці були коло Токаю розігнані. А в Мармароші Чакі Аслов повстав було проти Апафія і, втікаючи на Відень, по дорозі нищив йобадів та желярів. Дошкульними були не прямі мілітарні події цієї доби, а німецькі військові постої з їх апровізацією. Тут найгірше дістається Мармарощині, її мали провчить за те, що прийняла, перетримала і всебічно підпірала тих втікачів від переслідувань габсбургівців, які потім підняли ціле текелієвське повстання. Р. 1685 росташовує Карафа на зимівлю по осадах Мармарощини 4000 німецької кінноти і 1000 піхоти. Німецькі війська немилосердно поводитися з населенням, нищили, крали і взагалі поводитися „по способу турків“. Апафі поскаржився віденському двору і звідти був висланий р. 1886 на місце довірений, щоб обмежить грабунки німецького війська. Було допитано під присягою більше 1500 людей, відповіді були обтяжуючі, шкода зазначилася близько одного мільйону фл. Посвідчення простої людности німецькі старшини заперечували тим, що „русини — мовляв — тільки обличчям та мовою різняться від звірів“, тож як можна довіряти тому, що вони говорять. Розслід не спинив дальшої брутальної сваволі німецьких жовнірів, що продовжували грабувати просту людність, брали не тільки необхідне, але віднімали збіжжя для продажу і так довели не мало русинської людности до голодної смерті. Лише за викуп Карафа вивів було німецьких вояків з Мармарощини; вивів в квітні, а вже восени того ж р. 1686 знову впровадив назад на постій. Між виводом і поверненням німецькі вояки-очевидячки в апровізаційних цілях — приходять з Сукмара чи з Мукачева, бродять по горах та лісах Мармарощини і роблять велику шкоду в с. с. Сокирниці, Довгопіллю й сягають Верховини, вирабовуючи хижі та відганяючи худобу простого люду, — шкоду означає комітатська адміністрація в декілька тисяч фл. Впровадивши знова війська на зимівлю в Мармарощину Карафа дає знати, що виведе, як дадуть 60 тис. на удержання армії; прийшлося цю вимогу вдовольнити, але вивід одбувся фактично по перезимуванні — 7 квітня р. 1687. Апровізаційне свавілля німецьких частин не раз давало себе в знаки по всій території Угор. Руси. Хроніка Гарватів зазначає, що р. 1697 тільки в Землинщині цісарські війська награвували коло 10 тис. шт. худоби і то від кого попало: чи від попа, чи від селянина, чи від прихильника цісаря, чи від його противника. Сіано масове невдоволення соціального характеру. Воно використовується для останньої спроби мад'ярської аристократії дорогою повстання вибороти волю своєму стану, панські привілеї і незалежність станової Угорщини. Те повстання зв'язане з іменем Ференца II Раковця, найбільшого земельного зверхника Угорщини (вже у дитинстві в нього разем з сестрою числилося 1900 тис. угрів землі).

Цілий рід попередніх Раковців традиційно був опозиційним супроти Габсбургів. Малим хлопчиком пережив Ференц трьохлітню облогу Мукачев. замку, що до р. 1688 боронився проти цісарських військ. По здобутті замку був вивезений з краю і виховувався по вказівкам віденського двора. Р. 1694 молодий Ференц визнається повнолітнім і переїздить до своєї Маковиці (на Шарищині), що була одною з його кількох доміній, розляглих від західної Словаччини й по Тису. Вступає на посаду Шариського ішпана, що була дідичною в роді Раковців. Тут родовитий магнат сходиться з великоземельним шляхецтвом краю. Серед останнього слід назвати М. Берченія, зверхника Гуменської й Ужанської доміній та Ужанського ішпана (на що прийшов через одруження з вдовою по Другетові), який мав ще й інші домінії на Словаччині та Угор. Русі (набуті одруженням удруге з вдовою Чакі).

Р. 1697 на ґрунті незносних податкових обтяжень вибухає селянське повстання на Східній Словаччині, втім і в Землинських маєтках Раковція. Його кличуть за ватажка сільської революції. Але він не тільки ухляється, але, щоби зостатися поза підозрінням, навіть одїздить до Відня. Як фєвдальний пан він нічим не відрізнявся від інших шляхтичів. В наказах р. 1700 по своїх маєтках він велів кріпакам працювати для нього „од сходу сонця до заходу“, велів брати за сторожів до своїх виноградників тільки нежонатих, бо жонаті би могли відносити своїм родинам грона... Загалом, не інтереси кріпаків йому в голові. Він вже перейнятий аристократично-становими цілями і політично-сепаратистичними плянами. З своїми протигабсбургськими намірами він пробує нав'язати зносини з французьким корольом. Габсбурги про те дізналися і в квітні р. 1701 його арештували та вивезли до Віденського Нового Міста. А коли він вирвався і втік до Польщі оголосили його поза законом та призначили за його голову премію, конфіскували маєтки (втім же положені опинився й його однодумець, М. Берченій). Проголошення Ференца поза законом дало йому надзвичайну популярність серед всіх чимсь невдоволених шарів населення. Його ім'я оточується авреолею героя, хоч того він нічим не заслужив.

Тим часом знов таки, перш усього на ґрунті податкового гніту, вибухає стихійне повстання простого люду на горяній частині Потисся. Розпочате головнo русинами Мукачев. домінії Раковція воно розширилося по всій Бережщині, Угочанщині, Мармарощині та Сукмарщині і набрало виразно соціального характеру. Повстанці рабували шляхецькі двори, млини тощо. Нямеші ужили заходів, щоби здушити рух нових куруців. А Раковцій якийсь час вагався. Нарешті, рішив зв'язати свою долю і долю своїх задумів з народнім рухом. В травні 1703 р. видає прокламацію до люду, в якій між іншим натякає на утиски німців та докоряє за їх податкові надужиття і за те, що вони одняли народу сіль, — це було повторенням популярних скарг простого люду, щоби прикинуться його захистником. Підготувавши собі дорогу в народ прокламацією, він в червні р. 1704 переходить Верецьким присліпом ґраницю й опиняється на території Мукачевської дом. серед русинської людности, що звикла слухати своїх панів Раковців. Для початку його акції це було дуже вигідним. Хоч на час його прибуття повстанці, озброєні косами та мотиками і не мавші фахового проводу, були на підпитку і за спання нападєні (під веденням О. Каролі — піз-

нішого генерала у військах Раковція) в с. Довгim і, не дивлячись на те, що їх було коло 1400 душ, цілком розбиті.*)

З прибуттям Ференца на місце подій навколо нього, як найбільш імпонуючої особи, збираються повстанці. Ті, що по поразці в Довгim порозбігалися в гори та ліси, зійшлися під його провід. До повстанців стали приєднуватися й деякі нямеші, яких він ставить на чолі ватаг. М. Берченій привів з собою частину найнятого польського війська — піхоти й кінноти — та став власне найвищим ватажком (за генераліссімуса) операцій повстанців. Кріпацька людність його (допіро перед тим конфіскованих) доміній, насамперед русини Ужгородської і Гуменської доміній, ще не забула покiрно слухати свого пана і пішла за ним. Можна сказати, що ватажки повстання, Раковцій та Берченій, на початках зобов'язані своїм успіхом тому, що підняте повстання розвивалося насамперед на територіях їх величезних доміній. Далі на схід був знаменитий Хустський замок. Вояки вбивають капітана замку і передають замок Ференцові. З тим в його руках опиняється ціла Хустська домінія з соляними копальнями. Йому піддаються мармароські нямеші. Так на його боці опинилася ціла Мармарощина. Вона виставила 4 тис. пішого і 800 д. кінного війська, головно з русинів і почасти з волохів. Це військо поведено було на облогу Сукмара, поповнюючись ще новими вояками також з мармарощан; через Мармарощину ж пройшла татарська поміч Раковцію (400 кіннотчиків). За кріпаками числених доміній Раковція та Берченія в повстання було втягнуто й інше залежне селянство Угор. Руси (на Землинщині під проводом отамана Биця) та спочатку східної а потім і західної Словаччини. Йшло в куруци з-за утисків віденського уряду. Незносні тягарі податковi й росташування та постій в краї великої сили німецьких вояків в багатьох місцях зруйнували добробут людности і поробило з газд жебраків, „які не раз під загрозою смерти з голоду, продавали чужим воякам своїх жінок і дочок“ (Екгардт). За селянами пішли в куруци невдоволені городяне і збідніла шляхта. За національністю були то насамперед русини (Ференц не раз повторював — „мої вірні русини“), за тим волохи**), словаки і, нарешті, мад'яре. Габсбургсько-німецька сторона уживала заходів, щоб здушити повстання. Ось як звичайно те випадало. „Року 1703“ — читаємо запис на рукописній евангелі Чернечого монастиря (коло Мукачєва) — „Раковцій Ференц прийшов з Польщі до мукачєвського вароша (тоб то міста) й був три дні там, а потім прийшов одного дня барзо рано енорал Монтікукулі із своїм (габсбургсько-цiсарським. О. М.) регементом й вугнав ушитко із вароша і много люда постинал, котрии і не винні били простаки і . . . церкву вароску і росвіговску розбили, варош запалили, і з сеї книги листя повирізували“. Однак цiсарських військ не вистарчало, були відтягнуті війною (почалася з осени р. 1702) за іспанську спадщину в Італії та на Рейні.

Вища шляхта, що спочатку зачиналася від повстання в своїх замках, із зміною його соціального характеру на політичний і урахуваючи можливості між інш. від того, що цiсарські війська були відтягнуті за гряницю, з початком р. 1704 теж починає

*) Місце в Довгim, де були оточені куруци, навіть досі там звуть „Лемачка“, — від того, що повстанці здебільшого склалися з бережських русинів, яких тоді мармарощани дражнили „лемаками“. На площі в тім селі на спогад про той перший бій куруців стоїть пам'ятничок з написом: „На памятку первой битвы 7 юнія 1703 года упавших героев куруцов II Франца Раковція“. Поставлено його ще за мад'ярської влади; по перевороті зкинули з нього мад'ярського орла, а написи на ньому переведено на язичіє.

**) У волоськім с. Середня Апша і досі зберігається — в церковнім вiвтарі — прапор під яким апшанці брали участь у війську Раковція, — цікаво що на йому стоїть турецький „пiвмісяць“ . . .

приєднуватись до повстання і займати в ньому ведучі ролі. З тим воно далі втрачає свій народній характер. На кінець р. 1703 всі верхньоугорські комітати аж до моравських гряниць вже у владі повстанців, в р. 1704 й Поважжя, сягаючи під Відень. Під прапор з написом „Cum Deo pro patria et libertate“ горнулося шляхецтво, ждучи від повстання повернення своїх привілеїв, міщани йшли за обіцянку релігійної толеранції, кріпаки думали, що їм будуть полегчені тягарі, розбійники, щоб жити з війни...

Проти чого ж і за що власне фактично звелася боротьба? По ліквідації текелівського повстання габсбургська династія виужила слушного менту, щоб р. 1687 зревідувать конституцію: право спротиву шляхти скасовано, заводиться спадкоємність корони, Семигороддя проголошується простою провінцією тощо. Те уважалось за порушення привілей шляхецького стану; на тім однак Габсбурги не зупинилися. Їх перший міністр, біскуп Колоніч, р. 1689 запропонував реформу, в якій першою точкою було „оподаткування шляхти“. Цей проект магнатство зустріло не тільки як порушення шляхецької волі, але й як вияв зради; великоземельні пани з сльозами на очах і обуренням виходили з засідань сеймової комісії. Тим часом кор. Леопольд I коло р. 1690 своєю владою завів оподаткування шляхецького стану. Точка друга проекта передбачала „рівномірну розпологу податків“, третя — „упорядкування судівництва, насамперед виправлення Трипартитума і пристосовання його добі“, четверта — „обмеження сторонництва та хабарництва в судівстві“, дванадцята — „колонізацію країв, відібраних назад від турків, з вільготами і свободою пересування для колоністів.“ Той же король і в тім же р. 1690 розпорядився вертати панства в одвойованих від турків областях нащадкам тільки за грошову віднагороду; інші землі роздавав кому хотів, що уважано за протимад'ярську колонізацію. Як не скромно випадають нині проект Колоніча і розпорядки короля, для тодішньої Угорщини вони опережали добу на якихсь півтора літ і шляхецтво було проти них. А що поставлено було на піднятій прапорі „волі“? Про те дізнаємося з прокламації Ференца до „народу“, заславної й заграничним дворам. Вимагалось, щоб і надалі шляхта мала право (страчене р. 1687) збройно виступати проти свого короля (арт. 31 Золотої Були) та вибирати його (т. 1); мад'яризації вищого командного складу армії, шляхти, землеволодіння та церкви (т. 2); надавання шляхецьких титулів і дарування земель лише мад'ярам (т. 4), як рівнож і церковних пребенд (т. 12); волі шляхецтва від оподаткування (т. 9), то значило, щоб, як і раніше, податковий тягарь несла сама нешляхецька людність; щоб адміністрування землями, що повернуті були від турків, і вирішення питання шляхецьких прав на них проваджено не самою королівською владою без участі шляхти, а навпаки — через органи шляхецького самоуправління. Серед всіх тих домагань лише одно, а власне вимога знижень ціни соли

(т. 7), мало значіння для непривілейованої людности; й то, можна припускати, тому виставлялося, що продаж соли був державним монополем і шляхецтво нічого на тім не тратило. З наведеного бачимо, що повстання за „волю“ змінилося в боротьбу за февдальні принципи ще Золотої Були р. 1222, за непорушність мад'ярсько-шляхецьких вольностей та привілеїв і, врешті, за незмінність тяжкої долі кріпацької (насамперед русинської та словацької) людности, хоч на її фізичну силу було оперте. Мад'ярський історик кріпацтва Ачаді слушно говорить, що Раковцій використав невдоволення і заворушення руської і словацької людности, щоб знеужити прагнення того люду для своїх панських цілів.

Р. 1704 цісар згоджується на мир. Але переговори розбиваються, бо магнатський провід повстанням не хоче відступити від домагання виборности короля і права збройного йому спротиву. А Ференц заявив особисту претензію на трон, ніби спадкоємний в його роді, ніби на те, що „йому дав Бог“ — на трон князя в семигородськiм князівстві. Останнє для цісаря значило відступлення Семигороддя, ставшого від р. 1691 коронною землею, що підлягала безпосередньо йому. Цісарсько-куруцька війна, не мавша нічого спільного з інтересами простого люду, продовжується. Війська цісарські (лабанці) були з німців, а Раковція (куруци) головно з русинів і словаків. Обидві воюючі сторони так поводитися з мирною людністю, ніби були в чужій і ворожій області. Куруцький генерал О. Каролі вживав тактики нападу „по способу могольському“ і тим спричинився до спустошення, випалювань та рабування цілих околиць. За відступів куруци звичайно палили села і забивали скот, щоб цісарському війську не лишалося житла й харчів. Ті й другі однаково грабували міста, села, двори, а людність мордували.

Зроблену нову пропозицію миру в р. 1705 знов Раковцій відхилив. Літом 1704 р. семигородські прихильники Раковція скликали сейм до Альби Юліє і там зовсім неправно обрали його за князя Семигороддя. Р. 1706 семигородські упривілейовані стани присягають (в Хусті) на вірність Ференцу, і він весною 1707 р. „вступає“ на семигородський трон. Честолюбному князю того ще мало. Він цілий час повстання (між інш. за підтримкою московського царя Петра I) кандідує на польського короля. А за підтримки з боку французького короля Людовика XIV (грішми та інструкторами), він ставить собі цілю досягти кров'ю і руїною ширших кріпацьких мас навіть угорської корони. Для того під терором його і Берченія Онодський сейм проголошує р. 1707 Габсбургів за позбавлених угорського трону.

В цій авантюристичній високій політиці забуто було на маси, що склали основний кадр бойців і утримували куруців. Тим часом в них назрів глибокий перелом. 18 жовтня 1707 р. Берчені пише своєму заступникові ген. Каролію, що „ми стратили любов люду...“ Марно обіцяв Раковцій кріпакам волю — було то запізно. Залежна людність стратила довірря до повстання. А в такій справі, як повстання, страта любови і довірря широких мас означає початок кінця. І хоч на р. 1708 армія Раковція, під веденням кількох магнатів, налічувала до 60 тис. вояків, але й цісарські війська стали вертати зза грядиці. Р. 1708 вони завдають чутливу поразку повстанцям у Тренчина.

З доби Онодського сейму стала ясною надмірність тягарів, що несли заняті повстанням комітати від довголітньої війни. Для словацьких комітатів під тим оглядом був характерним Турчанський обіжник, складений 31.I. 1707 та розісланий сусіднім комітатам. В нім вказувалося на незносність господарського положення, військові насильства та беззаконства повстанчої влади (за той обіжник їх депутатів на Онодський сейм було Раковцієм

і Берченієм безсудно забито). Для Угор. Руси візьмемо напр. Мармарощину. Як вище сказано, вона виставила з самого початку 4 тис. піхоти і 800 д. кінноти. Р. 1704 Ференц наказує вислати на облогу Сукмара ще 400 кіннотчиків і 200 піших, а трохи згодом в тім же році кличе до зброї всіх здорових чоловіків комітату. Одночасно комітат удержує й вояків, що приходили з шанців під Сукмаром, при чому куруцькі гайдуки чинили в комітатах неспокої. Куруцькі дезертири розбігалися по селах Мармарощини і Ференц наказує поставити коло кожного села шибеницю: як на зловлених дезертирів, так і на тих, хтоби їх переховував. На просьби від комітата його військову повинність обмежують виставленням 150 піших та 50 кінних вояків та ще на охорону границь з Польщею, що вимагалось й моровою пошестю в Галичині в р. 1704—1705. В кінці р. 1707 Мармароський комітат мусів прийняти до себе на утримання протягом зими до 10 тис. семигородського війська, яке не шанувало чужого майна. Комітат не раз пересвідчувався, що куруци, які перебували на його території не були ліпші за лабанців: так само грабували і робили різні насильства. На р. 1708 мармарощане вже знесилені тягарями повстання, від колишнього їх піднесення не лишилося ані сліду.

Р. 1709 куруцтво підупадає далі. Цісарські війська насувалися. На осінь того року охоплюють території від Лученця до Спіщини й займають Пряшів. Ференц, будучи в Кошицях, бачив, як його прихильники один за другим від нього одвертаються — переходять на цісарський бік чи розходяться. Наїзди і поведження куруців стають ще більш незносними. Напр. р. 1710 по Мармарощині куруци-гайдуки нападають на комітатські збори нямешів, але нямеші оборонилися. В зв'язку з безвладдям злодійство поширюється так, що Ференц звелів в кожному селі уживати на злодіїв шибениці. Тоді ж з'являються на границях поляки і приходять, „з безбожним нищенням“ по дорозі, до Мармарощини, принісши з собою мор, що „переорав“ цілий комітат. „В багатьох місцях вимерли люде і лише блукаюча худоба топтала посіви“. Збирачі податків не відважувалися показатися на села, бо людність перед очима смерті „втратила розум“. „В подібнім стані“ — говорить історик Мармарощини — „опинилися й ком. Бережський, Сукмарський та Сабольцький“. Не дуже ліпшим було положення й по інших комітатах, що були під куруцями, а на які поволі насувалися цісарські війська.

На початку р. 1711 рештки Раковцієвої армії загнані далеко за Мукачев; Раковція масово покидають його бувші прихильники, не раз переходячи на цісарський бік. В критичнім положенні Ференц вирушив шукати помічі у московського царя Петра I. В дорозі, дійшовши до Стрия, довідався, що 20.IV. 1711 заключено Сукмарський мир. Ференц посилав маніфест, щоб боролися далі. Але I.V. 1711 р. у Nagy Majthény зложило зброю 10 тис. куруців, в травні того ж року й Мармарош вже присягає на вірність Габсбургам. Правда сам замок Хуст і нямеші ще якийсь час трималися Раковція.

Розуміється Раковцкій жадної помочі від Петра I не дістав і мусів опинитися на вигнанстві в Туреччині, де і вмер р. 1735. Опісля певні мад'ярські кола його ідеалізують, як мад'ярського національного героя. В зв'язку з тим його (сумнівні) позостатки перевезено р. 1906 в Кошиці і поховано в катедралі. Для русинів Ференц II Раковцкій, подібно до попередників боротьби за „волю“, був тільки провокатором великої руїни.

Поруч з тим, що потерпіла русинська (й словацька) людність від того, що була втягнена в збройну боротьбу своїх панів за чужі для неї ідеали, за що піддана була помсті від габсбурзько-німецьких військ, які випалювали села аж на Верховині (як напр. Волосянку, Уж. ком.), як згадано вже, на неї р. 1710 звалився мор. Запис с. Бедевлі (Мармарощина) говорить, що в тім році „був мор великий, померло всіх душ із дітьми в Бедевлі 307“. У Стропкові (на Землинщині) мор видушив 775 д. По Шарищині він був в р. р. 1709—1710 р. В Бардйові від 27 лютого 1710 р. і до березня р. 1711 шаліє морова пошесть. В літі вона досягає найвищої точки, метрики виказують, що вмирало по 80 душ за день, але не мало зоставалося таких, що їх смерть на була зазначена. Під той час „вулиці міста вимерли, площі і пішоходи заросли лопухом, в зловіщій тиші від рана до вечора звучав похоронний дзвін, люде сховалися, колодязі замулилися піском, віч, ба навіть сходи в родинах, не відбувалося, члени родини втікали один від одного, комунікація, торговля та ремесла зовсім завмерли, порядок перестав існувати і страх смерти розбудив найстрашніші людські інстинкти“. Разом вмерло більш ніж три тисячі люда. В Ужгороді й околицях в тім році — за хроникою Горватів — „люде випадали так, як ніби їх вели на заріз. По всьому пережитому в наступнім (1711) році люде мало могли сіяти. Мор припинився (забравши під час повстання в усій Угорщині коло 300 тис. д., що = $\frac{1}{10}$ всієї людности), але прийшов падіж на худобу, а в горах наробили великої шкоди миші, майже увесь овес іззіли...“ Р. 1703 — по запису в с. Терново на Мармарощині — „шишка (тоб то сарана) поїла овочі і зробила великі шкоди, — певно, що від неї потерпіла й ширша околиця. Нарешті, р. 1709 по запису в с. Хуньківцях Ужг. ком. — „на віханіє (зелені свята) одбулась катастрофальна злива з грядом, громом і блискавкою, яка попала хати і забила чи поглушила декого з людей“.*)

*) Jos Mačůrek, „Dějiny Maďarů a Uherského státu“, Praha, 1934. J. Szekfü, „A száműzött Rákóczi“, Bdp., 1913 (між інш. в цій праці осуджується ідеалізація Ференца II Раковця). С. Томашівський, „Угорщина і Польща на початку XVIII в.“ в Зап. наук. т-ва ім. Шевченка, 1908, III-VI. A. Gašpariková, „Povstanie Rákócziho a slovania“, Brat., 1930. Pap József, „Adalékok Máramaros történetéhez“, Sziget, рік? Я. Біленький, „Угровські літописні записки“, . . . Зап. Н. Т. ім. Ш-а, т. СІУ (власне ходить про т. зв. Гуклівський літопис). Ів. Панкевич „Покрайні записи . . .“ Наук. Збір. Просвіти, Ужг., 1928-29 р. Ю. Яворскій „Историческія, личныя, вкладныя и др. записи . . .“, там же за р. 1930-31. В. Соханев, „Новый карпатурскій епиграфическій матеріал“, там же за р. 1932. (В наведеннях „покрайніх“ і подібних записів ми передаємо зміст словами записів, але не ставили завданням репродувати церковнословянську транскрипцію,

Такий перебіг позаекономічних факторів в житті Угорської Русі від другої чверти XVI в. й до кінця війн проваджених за так звану „свободу“, — по сукмарському миру внутрідержавні військові пертурбації припинилися. Наслідки тих руйнуючих чинників на кількість народонаселення і на господарство мусли бути і були катастрофальними. На те вірно вказував вже Бідерман у р. 1862., говорячи, що „пошесті й війни забирали часто з русинської людности кожного десятого. Ледве відновлені осад знов розліталися під тягарем нових штурмів, які ціле XVII століття в коротких перемижках часу знов повторялися...“*) Хоч до послуг Бідермана ще не було більшости з тих даних, якими нині розпоряджаємо.

Ось приблизний числовий вияв руїни, завданої угро-руській людності війнами за „волю“ і різними природними катастрофами, за даними урбарних списків; кажемо приблизний, бо урбарні дані не є даними статистичними. Але все ж це єдине числове джерело і воно може на деякі роки характеризувать дійсний стан. Тим більше, що Мукачевська і Чинядьовська домінії Раковця займали майже весь Бережський ком., Ужанська дом. Берчення майже увесь Ужанськ. ком., а Маковицька дом. (знов Раковця) — коло половини Шариського ком.

По Мукачевській домінії було:

Рік	Осад	Спуст. осад.	Дільців	З них пустих	Кметів
1682	145	13	2770	972	3739
1688	115	34	?	?	955

У кметів всіх осад тої домінії було:

Рік	Коней	Волів	Корів	Овець і кіз	Свиней	Вуликів
1625	752	7945	8889	13229	5500	—
1645	880	5741	5247	9258	12755	—
1682	707	3601	4590	12288	6233	1732
1691	101	309	446	792	481	140
1704	289	1646	1511	3834	2010	—
1711	213	938	1677	904	502	—
1729	226	773	1696	1957	1047	—

По Чинядьовській домінії було:

Рік	Осад	Дільців	З них пустих	Зиску
1648	23	870	?	2100 зл.
1691	20	237 ¹ / ₄	157	986 „

стиль записів і граматику). Joh. Csaplovics, „Ungarn's Vorzeit...“, Wien, 1830, ст. 115 і ін. П. Свѣтлик, „Обѣжник Мармар. викарія“... П. Русь, 1928, ст. 193—196. M. Schwartner, „Statistik d. Kön. Ungern“, т. I, вид. II, 1809., ст. 344. „Monumenta Hungariae historica“, Skriptores 31, Bdp. 1881 (хроника Горватів). А. Шаш, „Нарис соціальної й господарської історії Шенборн. латифундії“... , Наук. Зб. Просвіти 1930, ст. 120; його ж „Архив привилегієр. гор. Мукачева“. К. Заклинський, „Народні оповідання про давнину“, 1925, ст. 118-119 й ін. S. Weber. „Zipser Geschichts- und Zeitbilder“, Leutschau, 1880. Hain Gaspar, „Löcsei Krónikája“, Löcsei, 1910—1913.

*) Bidermann H. „Die ungarischen Ruthenen...“, 1862, S. 9.

У кметів 34 осад тієї домінії було :

Рік	Коней	Волів	Корів	Овець і кіз	Свиней
1648	338	1432	1697	4577	1405
1699	71	289	461	1100	232

Двоє сіл Чинядьовської дом. — Голубинне й Н. Верецькі — були на р. 1648 найліпше забезпечені худобою в порівнянні з іншими селами тієї ж домінії, а от що залишилося у них на кінець XVII віку: Голубинне:

Рік	Волів	Корів	Свиней	Овець
1648	213	179	168	262
1699	5	13	2	70

Н. Верецькі:

Рік	Волів	Корів	Свиней	Овець
1648	168	199	130	430
1699	23	28	3	36
1691	пустих хиж 47			

По Маковицькій домінії:

Рік	Осад	Дільців	З них пустих	Кметів
1675	95	2588 $\frac{1}{2}$	1097 $\frac{1}{2}$	924
1690	43	3871	2148	545

Поза наявною кількістю кметів р. 1690 (545) числилося 931 пропавших без вісти та ще 44, що спаслися втечею.

У кметів всіх осад тієї домінії було :

Рік	Коней	Волів	Корів	Овець та кіз	Свиней	Вуликів
1675	678	2449	2266	2347	3133	455
1690	318	1362	1340	1446	1819	482
1711	142	722	748	833	345	251
1717	91	305	279	?	?	?

По Ужгородській домінії:

Рік	Всіх дільців	З того пустих	Або
1671	566 $\frac{3}{4}$	144 $\frac{1}{4}$	25,3% *)
1691	636 $\frac{1}{4}$	419 $\frac{3}{4}$	65,5%

Про що говорять ці дані? По Мукач. дом. про худобу вони сягають р. 1625. З того часу і по р. 1645 (то значить за доби Юрка I Раковця, що був і зверхником домінії) зазначився у

*) Сокирницький Сірохман, „Утцюзнина, газдувство и прошлость южно-карпатських русинув“, ст. 99, 69—70 та 76. Під повним іменем автора ця робота вийшла в мад'ярській мові: Hodinka Antal „A kárpátalji rutének lakóhelye, gazdaságyuk es multjuk“, Vdr., 1923. Ми користувалися виданням в місцевій мові, але деяки числа виправили за мад'ярським текстом. Автор — богослов і тому мабуть не доглянув, що числа у нього іноді протирічливі, як в народнім, так і в мад'ярським (див. таблицю на ст. 11 і 26 по Маковиці) виданню, — останнє випадає дещо дбайливішим в числових наведеннях. Все ж згадана праця, написана на основі не кожному приступних урбарів, займає в літературі питання поважне місце.

кметів зріст коней і свиней (цих навіть у $2\frac{1}{2}$ рази), але чутливо зменшилося волів (на 27%), корів (на 40%), овець і кіз (на 30%). Те зменшення вказує на деякий підрив господарського добробуту. Порівняння даних од р. 1645 до 1682 і 1691 по Мукачев. дом., од р. 1648 до 1699 по Чинядьовській і од р. 1675 до р. 1690 по Маковицькій показує вже катастрофальне зменшення всіх родів худоби, основного на той час показника добробуту людности: по Мукачев. дом. коней у 9, волів у 19, корів у 12, овець і кіз у $11\frac{1}{2}$, свиней у 26 раз; по Чинядьовській коней майже в 5 раз, волів у 5, корів майже в 4, овець і кіз в 4, свиней майже в 7 раз, по Маковицькій за коротший, п'ятнадцятьлітній період, зменшилося всіх родів худоби приблизно вдвоє. По всіх домініях зменшилося число осад: в Мукачевській лише за 6 літ на 30, в Маковицькій за 15 літ аж на 52; в парі з тим збільшилася й кількість зпустілих дільців (телеків). Нарешті зменшилася також кількість кметів: по Мукачевській лише за 6 літ приблизно в 4 рази, по Маковицькій за 15 л. — вдвоє. Це припадає на добу війн за „свободу“ Юрка II Раковція, Веселенія та Текелія. Для Мукач. дом. за причину спустошення місцевий автор, Легоцький, приймає міжусобну війну межи р. р. 1685—1688, коли німецька армія Габсбургів цілий час облягала Мукачев. замок, жорстоко розправляючись з повстанцями. Дійсно, і по списках, як бачимо з вищенаведеної таблиці, по цій домінії найгірніше зменшення всієї худоби припадає межи р. р. 1682—1691, хоч зменшення й зазначилося вже далеко раніш. Пройшовши без повстання 90-ті роки XVII ст. дещо підводять господарство з найнижчого пункту занепаду. Воно трохи виправляється, аж знов налітає повстанча заверюха, звязана з іменем Ференца II Раковція, й двічі мор. В наслідок того на рік остаточної ліквідації повстання — 1711 — знов все господарство кидається в глибоку прірву занепаду.

Причин тому кілька, коли брати самі позаекономічні. Не лише чинність німецько-цісарських військ, як то можна прочитати у багатьох мад'ярських авторів; не лише війни за „волю“, як то приймають деякі інші автори. А й припавші поруч з ними морі пошесті й стихійні масові негоди різного роду діяли в однім і тим же руйнуючім напрямкові. Виеліминувати скільки вини припадає на той чи інший фактор немає можливости, але в низці їх війнам за „свободу“, як акції повстанців з одного боку і протиакції габсбургських військ з другого, й ми схильні одвести перше місце. Війська обох сторін не мали регулярного характеру, — постійна армія в Угорщині заведена Габсбургами допіру р. 1715. Вони жили так мовити на підніжнім кормі, що значить з оббирання цивільної мирної людности. Їх стоянка завжди значила погром, а їх рухи часто розносили пошесті і були сигналом до розбігання людности з сел, через які проходили. Такий вплив позаекономічних факторів на господарство. Але ж поруч з ними діяли й фактори правні, як періоди безправ'я, потім закони і

розпорядження про видачу втікачів, осівших на землях іншого земельного пана, тощо. Нарешті — економічні, з яких вкажемо хоч би на розмір оподаткування. Напр. в Мармарощині в добу повстання Текелія з однієї порти вибірано податків: р. 1680-35 фл., 1687-65, а 1688 р. вже 250. Вся сума позаекономічних, правних і економічних факторів, створюючи часом просто незносні умовини, означає собою мотив селянської господарської діяльності: пошукати затишніших кутків для життя, а, господарюючи, продукувати лише стільки, щоби якимось самим прожити.

Вся сокупність руйнуючих добробут чинників полишала багацько земельних просторів вільними. В інтересах панств було, щоби якомога більш їх оброблялося, а що роблять селяне за умовин непевности життя й господарювання? От перед нами дані урбара по Ужанській дом. по округах (дистриктах) на р. 1691: про зайняті ділячки (sessiae), спустілі і про безземельників (желярів).*)

Округи	Зайнято ділячок						Спустіло ділячок							Кількість желярів		
	разом	з того					разом	з того								
		цілих	3/4	1/2	1/3	1/4		1/8	цілих	3/4	1/2	1/3	1/4		1/8	неозначено
I	109	4	—	93	—	12	—	157	77	—	65	—	4	—	11	33
II	111	10	1	67	5	28	—	109	52	6	44	—	7	—	—	37
III	104	1	5	24	3	65	6	93	39	19	28	—	4	—	3	65
IV	143	—	1	21	—	102	14	132	66	10	31	—	23	2	—	55
V	62	—	—	13	6	33	5	51	18	—	22	—	3	—	8	18
VI	58	1	1	16	—	37	3	66	38	2	21	3	—	—	2	36
	587	16	8	234	14	277	28	608	290	37	211	3	41	2	24	244

Селяне не хотіли найліпших ділячок — повних (290) і по 3/4 —, лишали їх спустілими; найбільше займають половинні ділячки і по чверті. Поруч з тим при наявности маси вільних, повних навіть, ділячок зостається поважна група родин в желярах. Явище в нормальний час парадоксальне з'ясовується тільки винятковими умовами доби, коли господарським мотивом стає споживчий: щоби якимось прожити!

Процес масового спустіння хиж, як також ділячок, давній. По Бережщині р. 1564 значиться спустілих хиж 236 та ще поруйнованих коло 300. На кінець XVII в. він загально розповсюджений від Попраду до Мармарощини. В Маковицькій домінії на

*) Gabriel F., там таки, ст. 167-168. Підсумки зайнятих ділячок у IV і V округах містять в собі хибу: 143, але 138? 62, але 57? Їх можна з'ясувати тим, що автор, яко філолог, не є спеціалістом в соціально-господарській області.

р. 1690 з 3871 дільців залишалося пустих 2148 чи 55,4%. По окремих селах цієї домінії й на р. 1680 було пустих „прутів“ (12 прутів складала там один ділець): в с. Ондавці 18, Виш. Полянці 42, Ниж. Полянці 42, Чарнові 115, в Крайній Полянці позоставалося багацько порожніх прутів, бо число кріпаків сильно зменшилося і т. д. В Ужанській домінії на р. 1691 спустіло 65,5% всіх дільців, в складі: цілих — 290, по $\frac{3}{4}$ — 37, по $\frac{1}{2}$ — 211, по $\frac{1}{3}$ — 3, по $\frac{1}{4}$ — 41, по $\frac{1}{8}$ — 2, неозначеного розміру — 24; разом спустіло 608! В Чінядьовській дом. на р. 1699 з 237 $\frac{1}{4}$ дільців стояло 157 спустілих; нарешті, в Мукачевській на р. 1682 з 2770 дільців було порожніх 972, а на р. 1688, судячи по зменшенню кметів в 4 рази, кількість спустілих дільців досягла по-верх 2000.

Не маємо даних про кількість спустілих осад, порожніх дільців і хиж саме на закінчення доби усобиць на кінець 1711 р. Але близькі переписи (р. 1715 і 1720 — на яких зупинимось далі) показують, що через війни Ференца II Р. стан заселености в порівнянні з р. 1691 не змінився на ліпше. По Сукмарському миру появилися нові причини мандрування людности і нові спустілі дільці. По здушенню повстання Ференца II Раковція пімста переможця спала не тільки на поземельну аристократію і шляхецтво, замішані в повстанні: їх маєтки було масово конфісковано. Тим же конфіскатам піддано й землі міщан та кметів, що брали участь в повстанні, хоч би й не з доброї волі; теж і деякі землі містечок. Повна картина конфіскації не досліджена. Але вони мусіли дошкулити не одному містечкові й селу в Угор. Русі. Напр. Ужгород втратив при тім лісову площу і деякі винниці, багацько конфісковано селянських дільців в с. Лучках (недалеко Мукачева) і т. д. Наступним законодавством і конфісковані селянські дільці дозволено, як порожні, прилучити до панських „біртоків“, тоб то алодів, нових поземельних зверхників, яким перейшли конфісковані маєтності повстанчого шляхецтва. Конфіскати мали своє значіння, але головні причини дальшої міграції частини людности полягали почасти в умовинах кріпацтва, почасти в стихійних катастрофах, почасти в пережитках недавніх війн, що вимагали присутности в краї і пересування по головних дорогах цісарських військ, які не звикли церемонитися з простою людністю, а часто і в незграбній несправедливій податковій системі, за якої не числилися з платежною здібністю селянства, а вибивали з нього надсильні податки і повинности (як возова тощо), не зупиняючись і уживаннем військових наїздів та постоїв. Ці всі несприятливі обставини, особливо збігаючись на якийсь певний час, й по Сукмарському миру не раз давали товчок до зривання людности з місць і до втечі кудись інде: назавжди — в своїм комітаті, до комітатів сусідніх, за Тису, чи на певний час — в ліса, щоб переховатися доки екзекуційні експедиції пройдуть далі. Втечі назавжди мали характер свого рода коловорота: з якогось комітата втікали в су-

сідні, а з них — до того комітатата;*) так було й з селами. Розбігання по р. 1718 на якийсь час втихає, а межі роками 1724—1735, головно через податкову політику уряду, знова вибухає і т. д. Ні загально державні, ні комітатські, ні домініяльні заходи проти тої рухливости сільського люду не досягали цілі; ні загрозами ані приманюванням вільготами (від податків) не вдавалося стихійної мандрівки вгамувати. В людности ж, котра зоставалася на своїх місцях, не зоставалося охоги провадити господарство в розмірові ширшім, ніж якого вистарчало на сяке-таке прожиття родини; не раз було вигідніш з йобадів перейти в желярі. В наслідок всього того все зоставалася більша чи менша частина дільців ніким не зайнятих. Спустілі дільці не вивелися й на третю чверть XVIII ст., ба навіть і пізніш.

За збирання на місцях відомостей для терезіянської урбарної реформи в р.р. 1772—1773 між інш. ставилося (точка 8 у „Novem puncta interrogatoria“ . . .) пигання: скільки є в осаді пустих телеків, од якого часу і з якої причини? З відповідів, напр., по с. Комаровцях довідуємося, що там на той час було 16 кинутих дільців; подано й розподілення їх по земельним панам, що мали при Комаровцях свої маєтки. У пана Орош Яношово — 4; сидівших на них газдів вже не пам'ятали, дільці зоставалися без вжитку. У п. Крашпец Іштвана — один; його без пеніз ужива чертежський підданий пана. У середнянських панів — один; на його газду ніхто не пам'ятав. У графа Перені — один; його газди ніхто не зна. У п. Ноздровицького — два; коли покинуті не пам'ятають, ходить в оренді у п-на А. Гаднагі. У п. Таги Йозефово — три; з них один газда умер без нащадків, а другі два дільці завжди стояли пусті, пан їх уживав на свою користь. У п. Орош Сигізмундово — два; один газда вмер без нащадків, а з другого дільця газда втік через „укрутність свого пана“, цей телек орендує кріпак іншого пана. У п. Бот Андрашово — один; його газду перед 15 роками свій пан взяв до Німецького, а телек орендує „слебодник“. У п-ні Петровай Анталкини — один; на нім вибудувана хижа, жид її орендує.**) Тут здебільшого маємо діло з дрібношляхецькими вслодіннями, яких пани сами закликали осадників. Все ж, не дивлячись на більшу в таких випадках заінтересованість, ніж там, де підшукування нових осадників лежало на обов'язку урядовців домінії, при Комаровцях на р. 1774 зоставалося 16 незайнятих дільців. А хіба тільки при цій осаді? В більшій чи меншій мірі мабуть це явище було загальним і, напевно, тривало й до кінця XVIII в., а то так і початку XIX.

3.

Колонізаційні процеси не припинялися протягом всієї февдально-кріпацької доби, що нами зараз розглядається. Як і в середньовіччі, в них виступає дуалізм стихійности і регульованости. Стихійна чи самовільна колонізація з одного боку і регульована чи закликувана з другого протікали рівночасно. Яка з них пере-

*) З угроруських комітатів, напр., втікали до Собольчого, а звідти навпаки: в межичасі 1724—1735 р.р. з Собол. ком. втікло до Землинщини йобадів 63 і желярів 17, до Ужанського 2 і 1, до Бережського 15 і 2 і до Мармароського 2 і 1 (Mag. gazdaságtör. szemle, 1895, ст. 247).

**) А. Петров, „Урбар“, прилога.

важала, то залежало від народности колоніста, доби, міри спокою, приступности районів, врешті, індивідуальних особливостей колоністів.

Органом переведення регулярної колонізації, як і в пізнє середньовіччя, ще приблизно півтора століття продовжує бути інститут шолтейсів і кинижів. Можна навіть сказати, що саме на добу XVI і першу половину XVII в. припадає найбільший розмах закликання чужих осадників за допомогою тих старост-льокаторів. Напр. з урбару Мукачевсько-Чинядьовської домінії за р. 1649, а власне з доданих копій „*litterae keneziales*“, дізнаємося, що кинизьких грамот по всій домінії і за весь час видано 86. З того числа на добу від р. 1526 і до р. 1648 припадає аж 77: за час від р. 1526 до р. 1600—28 і від року 1600 до 1648—49. За доби Юрка I Раковця (1630—1648) в цій домінії ще видано 15 кинизьких грамот. Але по смерті його кінчається порівнюючи спокійна доба, що давала можливості й для регульованої колонізації. За його сина Юрка II Раковця, від р. 1648 почалися неспокійні часи, жадного кинизького документу по цім році не прибавилося.*) Стихійне ж розселення ніколи не припинялося.

Як починалися осади самі собою розповідає нам народній переказ, що заховався межі простим людом від давнини і записаний у верховинському с. Нижн. Синевірі (на Мармароцині). „У одній хижі — розповідається в тім переказі — жив чоловік з жінкою... серед густих лісів. Вони газдовали за 14 годів і пан не знав, що в лісі живе чоловік, що панщини не робить і податку не платить. У них народився син... Дитині давали їсти яйця, малі потята (курчата), заячків глядали. Сами з дня в день працювали і їли, що коли вдалося. Коли рибу їмили в річці; даколи вдавалося і дикого веприка їмити. Їго їмили так, що копали яму. Довкола обгородили малий городець. Через яму лишили не загороджено. Яму закрили лупом і прикривали поверх лупа дерном. Через чотири роки они вже мали корову, телятко, коні і кобилу, дві кози і пару овець. Вже собі поставили і хатинку, і хлівець; красну загороду викорчували з під ліса. Они вже сажали ріпу (картоплю О. М.), сіяли жито, овес. Жилося добре. М'яса їм також не бракувало. Чоловік було все піде на лови, уб'є заяця, серну, даколи й оленя. Жінка дома сидить, пряде і бавиться з малою дитиною...“**) От образок з самовільних оселень перших приходьків-колоністів в зовсім безлюдну лісово-горяну місцевість.

В латинській хроніці верховинського с. Гукливого, написаній як видко у XVIII ст. місцевим священиком, між інш. знаходимо таке посвідчення: „По всій ймовірності заселення всієї цієї Верховини почалося вперше коло початку минулого, тоб то XVII стол. чи, коли смію сказати, трохи раніш, людністю яка любить ліс і здобичу“. Мабуть по перших самовільних осадниках була Сигізмундом Раковцієм р. 1588 видана кинизька грамота Івану та Петрові Пецьковичам, щоб заселили Гукливе приходьками з чужини. В записці Ж. Липчая про своє панство в мармароській

*) Lehoczky T. „Adalékok a kenézek intézményéhez“ в *Történelmi Társ.* 1890, ст. 164; його ж „Adalékok az oláh vajdák, oláh és orosz kenézek“..., там таки, р. 1894; Марков О., „*Litterae keneziales*“, Сборник Милетич, Софія, 1933, ст. 555—572.

**) К. Заглинський, „Народні оповідання про давнину“, 1925, ст. 81—82.

Верховині з р. 1646 про родину Морозів, що жила в Келечені, говориться, що Морози найстарші оселенці тої осади, „предки їх були у мого діда А. Ліпчая і у його предка“. В перекладі на роки то значить, що перший оселенець прийшов і осівся у верховинським Келечені приблизно перед 150 роками, тоб то коло 1500 р. З 13 осад панства про 11 не згадує пан Липчай будь якої участі кинижів, — очевидячки ті осади заселилися стихійно. Лише про дві — Присліп і Ізу (нині Ізки) — говориться, що їх заснували два кинижі приблизно в другій половині XVI ст. *) Стихійна колонізація не раз прокладала шлях регульованій.

Закликаним чи самовільно прибувшим новим оселенцям якийсь час давано волю від повинностей. Напр. в Мукачевській домінії (на р. 1613) було звичаєм, щоб осадників, які селилися в незайманих лісах, звільняти від панських повинностей на протязі шести літ, які осідали на спустіле місце — на три роки, які в селі — на один рік. На р. 1682 адміністрація тієї ж домінії оголосила, що кожний прийшлий йобадь на протязі перших 6 років буде тільки робити панщину 12 днів на рік, а нічого від дільця не даватиме. Кожний новий осадник, коли йому місце оселення чомусь не подобалося, по кількох днях чи після упливу кількох років міг переселитися на землі іншого пана. Такому переходу, як він відбувався у відповідний час і з додержанням встановлених місцевими звичаями деяких обов'язкових форм, пани не боронили. Хто ж відходив, не додержавши звичайової форми прощального розрахунку, за таким посилали навздогін. І коли доганяли — що траплялося дуже рідко — його майно віднімали і потім одну половину з нього віддавано на військо, а другу земельному панові.

В XVI і XVII в. в. русинська колонізація досягла гірського пасма Карпат від Попраду й до верхів'я Тиси. У висунені найдалі на захід горяні райони Спіщини (район Магурських Бескидів) приливали поляки й лемки. В ком. Шариський, Землинський і Ужанський — головно лемки, переходячи з сусідньої галицької Лемківщини, а власне з округ: Ліско, Сянок, Кросно, Горлице, Грибів, Ясло та Новий Сандець. В східну частину Ужанського ком., в Бережський ком. і північно-західний Мармарош приходили бойки з сусідніх галицьких бойківських округ: Турка, Стрий, Дрогобич, Долина, Калуш і Самбір. Переходили на угорський бік вододільного кряжу і розселялися понад річками гірського пасма. На р. 1549 вже згадуються осади й вище В. Березного по р. Ужу, як от Костріна, Ставне, Волосянка; з'являються деякі осади й на побічних допливах головніших річок, як от Улич на потоці Уличка — правім допливі Ужа. По бічних потоках колонізація подавалася в незаймані міжрічні райони Верховини. Частина Мармарощини (власне Свидовецьке угір'я, вище лінії Грушово, Середня Апша, Біла Церква й до нинішнього Кевеле на Чор-

*) Mag. gazdaságtört. szemle, 1894, st. 340—342.

ній Тиси) заселялася з кінця XVI в. бойками. А басейн Тиси з гори й приблизно до Требушан — гуцулами. Приходячи з Галичини, головно по протоках Ондави, Лаборця, Ужа, Латориці, почасти ж і через карпатський кряж, а потім по р. Ріка, Тересва тощо, колонізаційна хвиля кінця XV і половини XVI в. — стихійна чи регульована системою старост-льокаторів —, виділяючи певні кадри на гірське й підгірське пасмо, спускалася аж в потиську назину. Тут в XVI в. русько-українська колонізація дає, як Бережцині, так і південній Мармарощині, поважних суперників волоському осадництву. Потискуючи волохів вона простує до Свидовця. На зустріч цій хвилі, починаючи з XVI в., поширюючись через крайньо-східні Карпати, приходять в пограничний район Свидовця і в північно-східню Мармарощину, в цілком незаймані дикі місця, галицькі і буковинські гуцули, можливо асимілюючи меншу волоську хвилю, що приходила з Молдави. В цей спосіб на території колишніх волосько-пасгівницьких мандрювань (в горах) і бувших волоських осад (в низинах) з'являються бойки, а в сусідстві з ними гуцули. Здебільшого лише волоські назви деяких місцевостей та пастусько-скотарська термінологія вказують на одбуту перемену в складі людности. Частина лемків, більшість бойків і всі гуцули приходять на угорський бік Карпат ніким не кликані. Вони не шукали собі вільгот чи привілеїв, а стихійно сами осідали в заліснених горах, майже непридатних під хліборобство, стаючи пастусько-мисливським людом. Тому вільному приходу ще нічого не могло перешкодити. Границя ще не була ясно визначена. Домінії розтягувалися в напрямку вододілу, але державна варта ще ставилася перед виходом на Верховину. Напр. коли Юркові II Раковцію доводилося виставляти варту на проходах до Польщі, то її ставили по Ріці в с. Березовім і був то Березовський прохід, по Терєблі в с. Драгові — Драговський...

Північно-східня Мармарощина, зокрема Гуцульщина, не лише в XVI—XVII в. в., але й у XVIII в., майже до часів Марії Терезії, тільки номінально була під зверхністю Угорської держави. Найстарішою осадою Гуцульщини є Рахів, що існує з XV в.; потім Луг і Требушани, про які згадують документи від р. р. 1598—1600. Про місцевісць, де нині розлягається с. Ясіня, ще на р. 1600 в урбарові писалося: „est campus non populabilis, quem nullus incolit“. Село Ясіня, нинішній осередок Гуцульщини, повстало в першій половині XVII в.; найстаріша, що досі існує церковця в ній збудована в р. 1641 чи 1642 (по Бідерману). Перед тим його район, як і взагалі гірський район Чорної і Білої Тиси, був місцями пастуських мандрівок і літнього проживання пастухів. Ось як воно було засновано за народнім переказом.

Галицькі пастухи звичайно забрідали з чередами худоби та отарами овець в розлогу котловину нинішнього Ясіня та його лісові й полонинські околиці (Ясінянська громада ще й на р. 1927 мала 95 тис. кат. угрів ліса та полонин) й зоставалися там до пізньої осені. Одного разу їх там

застукала така люта зима-віхола, багацько свігу та ще й морози —, що вони, рятуючи своє життя, хутко відійшли з худобою до дому, а овець покинули. Весною вертаються на те місце і здивовані і обрадувані знайшли цілу отару межі густим ясіньовим лісом. Вівці перебули в ній цілу зиму, живлючись ясіньовим листям та смечиною. Під тими ясінями побудували пастухи колиби і коли опісля понадгрянничні галицькі селяне йшли в Ясінянську чорно-тисянську котловину, то звичайно говорили: „йдемо на ясіньові гряниці“. Замість колиб там стали ставити хижі, з них склалася осада з назвою Ясіня. На р. 1760—1770 в ній налічувано вже 200—250 родин. Р. 1860 мад'яри дали їй свою назву „Kögöz-Mezö“, нині привернута знов стара рідна назва. В XVII в. крім Ясіня по Чорній і Білій Тисі не існувало ще ніякої іншої осади. Тільки де-не-де траплялися розпорошені поодинокі хижі. З однієї такої самотньої хижі розвинулося с. Богдан. За місцевою народньою традицією, якийсь руський втікач з Дольної землі сховався в лісі на Білій Тисі і поставив хату на луці коло ріки. Лукою вела стежка через Чорні гори, якою гонили худобу на торг, і осадник розжився. Коли питали його, як збогатів, він відповідав: „Бог дав“. Від того ніби й виникла назва Богдан. Переказ цей одбиває в собі добу, коли людність Гуцульщини ще жила бездержавним життям, без начальства і повинностей кому-будь.

Доба від р. 1649 по р. 1711, як показано раніш, не сприяла припливу нових колоністів з Галичини; вони могли осідати тільки в затишніших кутках, насамперед гірських. В ту добу приплив колоністів звівся до незначного розміру. За те по закінченню війн за „свободу“, з другого десятиліття XVIII в., відкриваються особливо широкі можливості для внутрішньої колонізації. Господарське відродження потребувало збільшення кількості працюючого люду, а то не йшло так легко. Переписи р. 1715 і 1720 господарів, що повинні платити податки, показали, що рани, завдані добробуту краю, не загоїлись. От стислий перегляд даних перепису.

По Шарищині переписчики констатують збідніння, як від того, що велике число людности виселилося з комітату, так і через те, що земельні пани більшу частину урбарної землі, і то ліпшої, позабирали собі. В підтвердження вказаного наводяться спочатку села, що їх покинула людність. От Виш. Комарник, давніш густо заселений, на р. 1715 майже порожній; Прикре — майже цілком спустіло; з Ниж. Ажгута, В. Ажгута, Боляра виселилося все населення. Шарбо на р. 1720 зовсім спустіло. В Шуварі на р. 1715 ще була й прийшла (очевидячки з Дольної землі) людність, якої на р. 1720 вже не зосталося. Переписчики не вказали куди переселилася людність, але нині відомо: на Дольні землі. Людність же, що зосталася на старих місцях, від „внутрішніх заворушень“ (тоб то насамперед від війн за т. зв. „волю“), дуже збідніла. У неї не зосталося досить скоту для обробки землі і тому земельні пани забирали селянські землі в алоди, очевидячки, як і в тих випадках, коли осади спустіли від виселення. В цілій низці осад, де раніш алодних земель не було, вони з'явилися: в Шарбо — цілий хотар переведено в алод, теж в Болярі; більша частина хотару Березевець, Вищ. Творошки, Прикрого. Від Матисова князь Любомирський відібрав ліс і прилучив до

свої Любовнянської домінії. От же, користуючись нагодою, земельні пани проробили масове заграбування селянських земель. Цей процес в більшій чи меншій мірі відбувся й по всіх комітатах Угор. Русі.

По Землинщині перепис р. 1715 констатує кинуті людністю осади, а по оселених осадах масу спустілих дільців. Цілком кинутими були: Бетлен — від 5 літ, Бодрог-Кішфолудь — від 7, Дерешні й Тоталь — від 8, Кьором — від останніх заворушень, а колись мало 150 хат., Низпешт — від 4 літ, Руська Крайна — стоять пустками всі (13) хати, населення ж або вигинуло від мору чотири роки тому, або два роки як виселилося геть, Руська Воля — крім двох родин, що дістали два роки вільготи, стоїть порожнім від 30 літ. Довго пробувши спустілими три осади — Шойов-Гідвег, Кіш-Добса та Пербеник — р. 1715 придбали оселенців, що живуть в примітивних хатинах подібних до колиб. От же почалося деяке відродження. Але на рік 1720 Грабова-Ростока стояла від 4 літ кинutoю, то значить, що її людність переселилася на якісь ліпші місця. Поза цілком спустілими осадами ще виразніший показчик спустошень уявляли з себе спустілі дільці. На р. 1715 в Землинщині начислювано разом 421 осад, з них у 391 були пусті дільці. Напр. в с. Оборог наявних 9 дворів, а пустих дільців 18, Огард 8 і 47, Н. Берецька 5 і 2, Ниж. Грабовець 6 і 25, Н. Яблонка 9 і 10 і т. д. Не можемо перечислити всіх 391 осад, скажемо тільки, що в них пустих дільців було разом 5045 (не були вони всі цілі, а здебільшого четвертини та восьмини). Пусті осади і дільці, крім вимертя їх держателів від пошестей, показують на масове виселення людности на Дольні землі. Опущені позасільські урбарні площі почасти приєднані земельними панами до своїх алодів, почасти ж здані ними в оренду за дев'ятину.

По Ужанському ком. та ж картина спустілих осад і дільців. На р. 1715 с. Циганівці майже незаселене, в Рус. Мочарі живе тільки одна кріпацька родина, Течене, Вербовець і Загар обезлюднені, більша частина Собранця зруйнована, в нім зосталося тільки 2 кріпацькі родини. На р. 1720 с. Ястреб декілька літ стояло спустілим, Середне давно безлюдне, людність Лазів в більшій частині вивтікала до лісів і живе в колибах, так само і з всією людністю Солотвина. За показчик початку відродження служить поява в спустілім було с. М. Залучка 9 нових осівших родин, та що в Ставнім населення побудувало хати, розташували їх розпорошено. Перепищики Ужанщини не подають даних про спустілі дільці, але ми з даних, наведених вище по Ужанській дом. на р. 1691, припускаємо наявність маси незайнятих дільців. Зрештою, признання такого положення знаходимо в тім, що перепис р. 1720 зазначив: в багатьох селах менше знайдено землі, бо її позабирали земельні пани. Одібрані урбарні землі пани, яко вже алодні, знову передавали в оренду з десятини. Такі десятинні, тоб то некріпацькі, а лише орендовані, землі, за які населення платило десятину, маємо — говорить

перепис — майже в кожному селі. В деяких селах такої землі з'явилося чимало, напр. у Келечені аж на 85 кобликів. Цікаво, що багато десятичної землі забрали в оренду жиди і перепис р. 1720 показує, що в Дубриничі жид (Йоська) держить землі на $8\frac{1}{2}$ коб., в Малім Березнім інший жид — на 5 коб., в Лютій місцевий жид — на 12 кобл., в Вел. Березнім жид (Абрагам) — на 12 кобл. і ще на 2 косаші лук, з Ставнім на 20 коб. і 2 кос., в Зарічові — на 8 коб., в Завсіні — на 10 коб. Подекуди цілі хотарі не були оброблені, як напр. в Чертежі, Рус. Мочарі тощо.

В Угоцькому ком. в часі межі переписами 1715 і 1720 р. р. побували (останній наїзд 1717 р.) татари, заподіявши великих спустошень і виводячи населення „на аркані“ (напр. з с. Чорнати). Перепищики вказують, що деякі села довго стояли пустими (напр. Чедрик перед р. 1715 цілих 30 літ пустувало), що населення загалом збідніло й живе здебільшого по горах в колибах; землю обробляє тільки коло хиж, сіючи більш кукурузу. Знову і по Угочанщині читаємо: в Шаланкові на р. 1720 жид орендує землю і платить аж 250 флор. От же тут оренда вже великого розміру: чи якогось панства, чи маси спустілих хотарів і дільців — на жаль про те перепис не дає дальших відомостей.

Бережський ком. ледве чи не найбільше з усіх потерпів від війн за „волю“. Переписи констатують, що багацько сіл вилюднено і що б'є у вічі загально розповсюжена злиденність. На р. 1715 вивтікало селянство з Батьова та Пашковець; також з Горонглярб виселилося до інших жуп. На р. 1720 Черник і Стройна, злучені під назв. Молмош, а Пересірова і Завадка — під назв. Раковців салаш (місце одпочинку Раковція). Перепис не говорить, що сталося зо всіма випаленими селами і їх хотарями. Але й тут не раз урбарні землі переписано в алодні. Констатується на р. 1715, що напр. цілий хотар с. Горонди перейшов до домінії, як алод; хотар Голубиної Поляни заріс лісом, бо в осаді zostалися тільки дві кріпацькі родини, оброблявші землю (на $7\frac{1}{2}$ кобл.), інші нічого не мають. Названо ще 17 осад, які за браком робочої худоби майже не обробляли землі, в тім Бене не могло оброблять майже 10 літ, Доробратово — 12 літ і т. д. Р. 1714 в 56 селах Мукач. домінії було разом 1031 телек і з них $867\frac{1}{2}$ спустілих. На початок деякого відродження з руїни вказує поява р. 1715 одного села (Дида) та р. 1720 трьох: Дубрової, що було кинуте перед 50 роками, Кішлянфальва та Мартинка. Останнім двом земельний пан і жупа дали волю від повиностей на три роки. В Мукач. дом. питання колонізування спустілих земель розв'язується між інш. також в спосіб закликання німецьких колоністів, що й почалося з р. 1730.

Що ж до крайнього східнього комітату, Мармароського, то в ньому під оглядом спустошень розрізняємо дві частини. Переживання, зв'язані з добою шляхецьких повстань, значно діткнули

старої області колонізації, притиської долини, приблизно до Бичкова. Перепис констатує на р. 1715, що по селах залишалося багацько спустілих ділячок, які десятки років не оброблялися й в Тячові 61 міщанський ділець залишався на протязі 45 літ без газдів*). Горянні ж північно-східні області лісної Мармарощини в той час були місцем тимчасових схованок різного роду втікачів. Ось чому Мармарощина по переписам не випадає так спустошеною, як інші жупи.

Перше десятиліття по Сукмарському миру пройшло під знаком виняткового розміру стихійного переселення народніх мас, що далеко ще не закінчилося, продовжуючись й в наступних десятиліттях, ба навіть розтягнувшись до кінця XVIII ст. Першою одійшла до дому на Дольні землі, загнана було в гори, тамтейшня людність. За нею з малоурожайних гірських пасем північних комітатів долинами рік стала посуватися в тім же напрямку дещо нижче або й в угорську низину також русинська людність. Хвиля ця підсилюється еміграцією з Галичини. Емігранти вливаються в гірське, а ще охитніш в середнє пасмо Землинщини, Ужанщини, Бережщини..., просуваються й в південне. Зокрема межі р. р. 1711—1720 поповнюється Собранецька округа на північ від великої дороги з Михайловець на Ужгород. Мало того. Русинська колонізаційна хвиля з перших десятиліть XVIII в. потекла й в угорську низину на Дольні землі і там, за межами своєї суцільної етнографічної території, в Абауйськiм, Боршодськiм, Бігайськiм, Сукмарськiм комітатах, ба навіть в Бач-Бодрозі (осада Руський Керестур і ін.), постворювала більші чи менші свої острівки, чи поповнила існуючі здавна, а знесилені головно військовими подіями. Приходили, розглядалися; як не подобалося — рушали далі. „Траплялися осади“ — пише мад'ярський історик Ачаді — „в яких межі р. р. 1715—1720 людність змінилася тричі. Сьогодні в ній живуть мад'яри, завтра вони вже відходять геть; їх місце займають шваби, а через рік і ці виселяються, приходять інші.“

Відлив русинського селянства в південно-західні рівнинні комітати заповнявся притоком оселенців з Галичини. Це підтверджено метриками, усною традицією людности гірського пасма, мовою, прізвищами нових осадників, що не раз вказують на місця виходу (напр. прізвище Банницький свідчить про вихід з Банниці, Зденьов — із Зденя і т. д.), актами звільнення приходьків від податків на роки устаткування (як про те є дані напр. по Ужанськ. ком. на р. 1711) й інш. даними. На цю еміграцію з Галичини вказав вже Бідерман, його дані розвинуті Петровим і використані Дулішкевичем. Могли аж за Карпати переходить й втікачі з Волині й Поділля, бо відомо, що вони сягали Карпат; р. 1839

*) J. Acsady, „Magyarország népessége a pragmática sanctio korában 1720—1721“, Vdp. 1896, ст.: для Шарищини 360 і сл., для Землинщини 398 і сл., для Ужгор. 384 і сл., для Угочанщини 383 і сл., Бережщини 312 і сл., Мармарощини 346 і сл.

австрійський уряд багацько таких волиняків і подоляків зібрав по Галичині та видав Росії.

Русько-українська людність гол. чин. Галичини йшла на угорський бік з соціальних мотивів, — про що свідчать народні пісні, як от галицька:

„Ой ти, брате, братічку... озьми сї дівочку, ...
та запали сїни, хату, ходім в Волощину, ... ба й Волощиночку,
та що би сме не робили тяжку панщиночку.“ *)

Колонізації горяного пасма, особливо Мармарощина, прислужилося дезертирство і опришківщина. Діявши в Галичині строгі приписи про рекрутів і довготривалість військової служби породжували дезерцію. Як представлявся у XVIII і першій половині XIX в. тягарь воєнщини можемо пізнати з ось якої пісні (записаної словацьким письменником Богушом Носаком р. 1844 на Мукачевщині від уланів, що набрано в Галичині):

„Ой, летить ворон вже понад Тису,
тай жалібненько кроче.
Ой, не еден отець, на една мати
за своїм сином плаче.

Ой, ступай коню ти підо мною
на кривавій ріки,
бувай здорова, родина моя,
пропав же я на віки!

Ой, ступай коню ти підо мною
на розбитую груду,
бувай здорова, родина моя,
вже я у тебе не буду.“

От же, чим „пропасти на віки“ у жовнірах, то чи не ліпше ухилитися від набору або утекти з війська і сховатися в такі недосяжні лісово-горяні пущі, якими завжди була багата гірська смуга Карпат, Верховини і гуцульська Мармарощина? Й не раз ця альтернатива розв'язувалася дезерцією. Дезертири й різні інші втікачі від державно-панської влади, іноді й від переслідувань за переступи, постачали собою певний колонізаційний кадр.

Нарешті, опришки, — це окрема тема! Північно-східня Мармарощина у XVIII в. була головним осідком опришківщини. З опришківських природніх печер чи колиб з часом розвинулися деякі осади. Про це не раз можна і досі почути з народніх спогадів. Напр. ще й в р. 1933 „старі люде вважають, що село Широкий Луг (коло Нересниці, окр. Тячово) заснували років 300 тому (це, звичайно, неточність О. М.) три опришки — Покоба, Шелемба та Дудла. Вони жили спочатку в кам'яній печері, а згодом побудували хижі. Пізніш до них приєдналися ще два опришки — Мідянка й Танчинець. Як поосідали ці перші засновники осади, так і тепер окремі частини осади зуться їх прізвищами —

*) Я. Головацкій, „Пѣсни Галицкой и Угорской Руси“, II, 169. Галичане звали Буковину „волощиною“, як то роз'яснює той же автор в *Čas. Čes. Musea*, 1843, ст. 36.

Покуби, Шелемби тощо“.*) Ще за часів Марії Терезії в районі Чорної гори (коло Руської Поляни) легендарний опришок Довбуш мав своє місце перебування з низкою хиж для своїх товаришів. Все це можливим було в Мармарощині, де ще у XVIII в. угорська королівська комора несподівано для себе дізнавалася про існування вже давно осілих в лісах та горах осадників, невідомих владі...

Народня пісня, що навели ми вище, підкреслює утікання з Галичини до „Волощини“? Що під тим розумілося? Могла то бути Буковина, як то й по словнику бойківського говору Ю. Кміта; але не виключено, що й взагалі територія де зустрічалися волохи. Так що „Волощиною“ міг бути і Мармарош, і Семигороддя, зрештою сусідні з Буковиною. Від середньовіччя і в добу, що нами розглядається, русько-українська людність існувала в деяких районах Семигороддя і можливо поповнювалася доприселюванням своїх же людей. Що там жили й русини в XVII в. між інш. вказує згадка про них в привілеї кор. Леопольда I, який він дав волохам р. 1699. Про те, що руські осадки не зникли там в XVIII і першій половині XIX в. між інш. свідчить вчений подорожувач Надеждін. „В Трансильванії, в найзатишніших узворах Карпат, коло впливу Ольти“ — писав він р. 1842 — „межи румунами, мадярами-секлерами і саксами є осадки, які й досі звуться руськими; їх люд, на пам'яті нині живучої генерації, говорив ще між собою „по-руському“, тоб то по підкарпато-руському, чи, те саме, малоруською мовою“.**)

На кінець XVIII в. русинська колонізація в Угорщині зайняла територію, якої границі, по дослідженню А. Петрова і С. Томашівського, з р. 1773 й до початку XX в. загалом зоставалися незмінними. Але з цієї території починається еміграція. Доки що незначна — межі південні подунайські слов'яне.

В часи турецького панування частина тих слов'ян повтікала аж в русинські області і там асимілювалась по мові і вірі. По відході турок нащадки тих втікачів почали вертатися назад, а з ними й дещо русинів. Коло р. 1730 в Бачці засновано Руський Керестур — який ми особисто одвідали р. 1925 — і Коцур. Їх оселенці прибували групами різночасно; по мові можна пізнати, що походять з Землинщини. З названих двох матірних колоній вийшли на початок XIX в. ще нові теж в Бач-Бодрогу осадки: Старий Вербас, Дюрдево і Новий Сад. По цих засновуються русько-українські колонії в задунайським славонським Сримі, а саме: Петровці, Міклошевці, Грабове, Беркасово, Шід, Бачинця і Митровиця (здається засноване виселенцями з Шарищини).

*) З обслідування Широкого Лугу, що зробив р. 1933 інж. Павло Донченко, по нашому програму і під нашим керуванням.

**) Н. Ф. Надеждінъ, „Записки о путешествіи по южно-славянскимъ странамъ“. Журн. М. Н. П., Петербургъ, 1842, іюнь, ст. 104.

Колонізація ця задержала свою народність і греко-католицьку віру до нині *).

Значно серйознішого значіння, але на будуче, були перші прояви емігрування за межі Угорщини. На р. 1805 помічається перенаселення Бережчини і Легоцький констатує початки еміграції. Й Чаплович зазначав, що в критичні р. р. 1816-17 населення стало вибиратися з краю до чужини, емігрувати. В другій половині ХІХ в. еміграція набере загрожуючих розмірів.

Від русько-української іміграції звернемося до колонізаційних припливів в Угор. Русь інших народностей. Але раніш уділимо кілька слів тим народностям, що або майже не приливали, як мад'яри та цигани, або ж навіть одливали чи розпливалися в русинським середовищі, як то було з волохами. Почнемо з останніх.

4.

Кількість волохів на Бережчині, Угочанщині та південній Мармарощині не зростала від доприселень. Навпаки, починаючи з ХVІ в. волохи потискуються новими колонізаційними хвилями русько-української людности і почасті відходять — до Молдави чи Семигороддя, почасті ж винародовлюються. Їх кількість все зменшується. В документах ХV—ХVІІІ століть зустрічаємося з назвами „*villae olaholes*“ чи „*valachales*“. Однак, треба в таких випадках мати на увазі, що ті назви здебільшого вже не відповідають фактичному національному складу людности. Вони є спадщиною минулого, посвідченням, що раніш в тих „віллах“, осадах, дійсно жили волохи, а їх заступили русини, або що осад засновано на волоським праві, або, врешті, що фєвдальним зверхником був колись чи й в дану добу волоський нямеш. Крім назв у документах ті осад в усіх інших відношеннях були не волоськими, а русинськими і якась частина з ХVІІІ в. — німецькими. Лише небагацько осад в південній Мармарощині таки справді заховало свій волоський національний характер і задержало його до наших днів. Співвідношення русинської людности з волоською вилилося в пословиці: „Волох у два роти: єдним їсть, другим бреше.“

Не розширили дорогою компактної колонізації своєї етнографічної гряди за рахунок русинської території й мад'яри. Було б дивно, коли б вони з гарних та родючих рівнинних земель розвивали свою колонізаційну експанзію в бік гірших та горяних. Мад'ярська людність втікала в ХVІ-ХVІІ в. в. від турків в Карпати, сягаючи районів Сабінова (долиною р. Ториси) на Шари-

*) До цього розділу між інш.: Bidermann, обидві част. J. Kral, „Svidovec v Pod. Rusi“; його ж „Osidleni“... А. Петров „Предѣлы угро-русской рѣчи в 1773 г.“... В. Гнатюк, „Руські оселі в Бачці“, Зап. Н. Т. ім. Шевченка.

щині, а Вранова, й Михайловець на Землинщині, але з часом (пор. 1711) вернулася назад на Дольні землі, а з нею переселялися туди ж і русини та словаки; ті ж мад'яри, що zostалися в першій половині XVIII в. порушилися чи пословачилися. На кінець XVIII в. по чисто русинських селах Бережського ком., Ужанського, та мабуть і по інш., зустрічаються — місцями навіть багато — у русинів селян мад'ярські прізвища. Напр., з Бережських сел в Березинці, Черленові, Доробратові, Дубині, Фоґароші, Загаті, Івановці, Кайданові, Клячанові, Косині, Лалові, Лохові, Лучках, Мақарійові, Мідяниці, Микулівці, Дунковиці, Росвигові, Пистрялові, Підгорянах, Русковцях, Шаркаді, Нов. Селі, Коропці, Страбичові, Вижниці, Воловці, Завидові й інш. Ті мад'ярські прізвища пояснюють, як сліди русинізації колишніх мад'ярських втікачів з Дольних земель. В певній мірі це з'ясування цілком ймовірне. Хоч крім того мад'ярські прізвища могли з'являтися через примусове нав'язування їх тим, що ніякого не мали, а це на той час у сільській*) (як і жидівській) людності не було рідкістю. Могли, нарешті, й добровільно приймати чи змінити на мад'ярські. Переміни прізвищ нямешами й простим людом були звичайною справою до 1814 р., відколи королівська губерніяльна рада, з огляду на спричинювані тим баламуцтва, їх закарала; на далі то не можна було робити самовільно, а тільки за її дозволом. Поскільки ж мад'яри постійно зустрічалися від XVI в. на території компактно заселеній русинською людністю, вони жили розпорошено: то як представники гол. чин. державної адміністрації по комітатських містах, то в ролі урядництва по домініях, нарешті, яко хлібороби по деяких південних частинах річних долин, де долини переходять в степову низину. В Мармарощині і на 1821 р. мад'яри стало жили тільки в п'яти коронних містах здебільшого як гонораціорес і урядовці**). Ще на р. 1851 мад'яр налічувано напр. в цілім Шариськім ком. 3360 д. (на 157858 д. всієї людності), в Землинській Країні, що складалася з трьох округ, 230 д. (на 63.814 д.), в північному районі Бережського ком., власне у Верецькій окрузі, не більше 97 мад'яр. Не виключено, що частина цих мад'яр на р. 1851 вже була з русинів, що волею чи неволею мад'яризувалася або мусіла себе під час переписів деклярувати за мад'яр. Здається, що мад'яри греко-католицької віри здебільшого, коли не виключно, походять таки з мад'яризації русинів. По даних Фейнеша на р. 1840 мад'яр греко-католицького визнання було: в Мукачевській епархії 90468 д., Пряшівській 10 т. Велико-Варадинській 4512 і Фоґарошській 10119. Разом 115099***).

*) Напр. в Ладомиру на Землинщині за єпископ. візитації 1750 р. писалися: „Елизабета Ладомирська кума, Марія Ладом. к., Ева Ладом. к., Клара Рогитська, Фенена Рогитська“, — отже замість прізвищ писано по осадам.

***) Topogr.-stat. Archiv d. K. Ungern, von Csaplovics, B. II, Wien, 1821.

***) Fényes A., „Statistik d. Königreichs Ungarn“, I Th, S. 43.

Незначні кількісно цигани, судячи по деяких урбарах Гемерського, Землинського, Ужанського та Бережського комітатів, числилися при осередках доміній та при майорнях фєвдальних панів і обслуговували панства та населення насамперед в ролі ковалів. По Ужгородській дом. на кінець XVII ст. числилося 20 шатрових циган (мали свого „вайду“), а по Мукачевській дом. на р. 1699 було разом 36 циганських родин. По за ковальством, зокрема підковуванням коней, робили на панства, що розкажуть, а по Мукач. дом. деякі з них виробляли також цеглу. За перепису р. 1782 по Угорщині було 5886 циган-ковалів. Яко ремісники ковальської професії вони навіть мали цехову організацію, об'єднувалися в групи, правда досить пухкі, все ж з своїм якимсь самоуправлінням та судівництвом, чого не мали русини. В області торгівлі цигани уславлюються на кінській гандлю. В мистецтві спеціалізуються на музиканстві, особливо на скрипочній грі. На кінець XVIII в. широко відомі яко музики національно-угорських мотивів і танцюристи таких же танців. Й за народніх гулянь по корчмах з музикою ремесло музикантів — як свідчить угроруський етнограф Дешко на половину XIX в. — завжди належало сільському ковалеві-циганові та його родині. За симпатій мад'яр до циганів, Марія Терезія було прозвала циганів новомад'ярами, чим вони дуже гордилися. Врешті, циганам(-кам) належала ще одна спеціалізація, а то — гадання та ворожбитство (хіромантія). Мабуть звідци походить місцева народня пословиця: „Цигаң розмінює правду на брехню, та з того й сам жиє й дітей годує“. За Йосипа II була зроблена спроба осадити циган на сталі місця перебування і для того побудували їм звичайні хати. Але цигани не схотіли в них оселитися назавжди. Вони продовжували собі жити в тимчасових шатрах чи тимчасових повітках (колибах), що сами ставили поруч з набудованими для них хатами, чи мандрували десь інде. Подібна спроба оселити циган в хатах, що виставила для них держава, зроблена на півдні України, закінчилася так само: хати zostалися собі стоять пустками, а цигани продовжували своє мандрівне життя.

5.

Коли до кінця середньовіччя відносно оселення словаків „у більшому числі в комітатах залюднених русинами“ можна було сумніватися, то від доби реформації їх колонізаційне проходження в ті комітати „у більшому числі“ вже тяжко піддавати сумніву. „Здається, що колись“ — пише В. Гнатюк — навіть „всі гемерські слов'яне були русинами, але з протягом часу, особливо від реформації... ті русини почали словачитися і нині говорять вже чисто словацькою мовою“... Але для того, щоб русини почали „словачитися“ в Гемерськїм комітаті, а за ним і „на території Пряшівській“, то значить насамперед на Шарищині та Землинщині, очевидячки треба було, щоб одбувся туди поважний приплив словаків чи щоб словацька колонізаційна хвиля близько підійшла, утворивши часті стики межі русинською та словацькою людністю. Тихо, повільно, але постійно йшло в XVI в. і до половини XVII-го стихійне поповнення словаками і моравцями нижчого пасма Карпат від Попраду на схід. Р. 1530 місто Бардійов дістає від кор. Фердинанда I привілей, яким йому дано право заборонити оселюватися в ньому „полякам і слов'янам“ (Polen und Slawen) та будувати там свої дома. Цей привілей вказує на заливання німецьких осад слов'янським елементом.

Стихийний рух словаків в північно-східнім напрямку напевно обірвався в добу руїни (1648—1711), щоб з тим більшою чинністю виявитися за наступних років спокою і посиленої міграції. Можна припускати, що у XVIII віці їх колонізаційна хвиля була дуже сильною, як в східнім напрямку, докочуючись за доби Карла VI та Йосипа II аж до Турі Ремети Ужанського ком., так і в північній, де, здається, зустрічу з галицько-українською хвилею, створилася етнографічна грядиця на певнім протязі по течії р. Теплої — Топлі. Коли-б можна було вірити даним переписів 1715 і 1720 р., які виказують на захоплене ними п'ятиліття значне зменшення господарств, що підлягали оподаткуванню на Спіщині та Шарищині (приблизно на четверту долю), можна б робити висновок, що ту страту поповнила потім насамперед словацька колонізаційна хвиля. Крім тих комітатів досягла вона ще значною силою Землинщини. Далі не пішла, хоч найдалі висуненою на схід є словацька осада Нові Кленовці (на Бережщині), що правда повстала (р. 1827) вже дорогою закликання Мукачевською домінією. Спільне заселення словаками і русинами комітатів Спільського, Шариського та Землинського приводить до взаємної національної дифузії і до національного взаємовпливу. Словацький вплив натурально був найсильнішим по осадах, що загалом видавались ближче на захід і на південь, та де русинські осадні оточувались словацьким осередком, як острівці. В напрямку на схід — до Ужанщини, як рівно і в напрямку північній, він спадає, наближаючись до нуля. Лінія народностної грядиці застається неясною: тяжко розрізнити „пословаченого русина“ від „зрущеного словака“. Першими піддаються ословаченню поодинокі русинські родини, що попали в словацькі села, та окремі острівні русинські осадні серед комплексів словацьких сел, залишаючись лише при старій „руській“ вірі, — доказі пословачення. Що ж до більших груп русинських осад, то вони тугіш піддаються словацьким впливам, приймаючи в свою мову елементи словацької мови, від чого повстають східньо-словацький і західньо-русинський варіанти мови, а межі ними смуги переходових говорів. Словаки виявили себе не тільки колонізаційно-здібними і дуже плодотворними, — в тім не відставала від них і русинська людність, — а й національно стійкішими, ніж русини. Діючи цілий час не силою, якої у них не могло бути, а мирним національно-культурним впливом, вони досягнули асиміляції частини, одірваної від свого народностного пня, закинутаї за Карпати і полишеної на саму себе, русько-української людности. Ведена освіченішим католицьким духовенством словацька народня культура здавалася русинам, за їх такого ж, як і вони, темного греко-католицького попівства, за щось вище, що варто переймати чи наслідувати.

Знавець місцевих відносин, Чаплович, на р. 1820 писав: „Більша частина спільських русинів мусіла б бути приєднана до словаків. Та й в церковних шематизмах ті русини, як також

землинські, абауйські і шариські, значаться, як *slavicae partes*“. Ще через рік той же Чаплович визначає, що „русини радо засвоюють словацьку мову, радо словачаться“. Знов через вісім років у нього про те саме говориться в таких виразах: „Русини мають багацько таких, що одпали та перекинулися на словаків і почасти на мад'яр, так що їхньої мови постійно меншає“. Поруч з тим в своїх обчисленнях Чаплович показує пословачених русинів 152692 д. За діалектом (лишаки, лемаки тощо) він між інш. відрізняє сотаків, що живуть в Країні на Землинщині, і зове ту округу Сотакерією (див. його етногр. мапку на ст. 11). Бідерман в 70-х р.р. XIX ст. уважав словаків Шарищини та Землинщини за пословачених русинів чи якихсь найближчих до них слов'ян.

Петров, як і Чаплович, говорить про сотаків, але Ужанської столиці, вважає їх за пословачених русинів, які сами себе охитніш називають слов'яками, додаючи, що лише задержана греко-католицька віра (унія) вказує на колишнє походження слов'яків. А Гнатюк підкреслює, що слов'яки ніколи не належали до словацького племені, але все до русько-українського*).

На наші дні словацькі автори признають, що словацький народ не уявляє з себе одноцільного племені, а складається з якогось конгломерату, інакше кажучи, є „якимсь слов'янським племенним мікрокосмом, слов'янством в малому“; теж і словацька мова не є „*jednotný jazyk jednoho kmene, ale srostlý jakýsi rusko-polsko-illirsko-český idiom všeslovanský*“ (М. Годжа). Або, що середньо-словацька мова є таким скупченням... „в яким, як в клубку, є звиті нитки... всіх слов'янських мов“ (Штур). Коли ті автори говорять про „*rusku*“ мову, що стала складовою частиною словацької, то, значить, не про великоруську, а власне про українську мову. А її могла занести не література, а припливи живої людности, головнo стихійна колонізація. В останній час історико-філологи пробують проглянути в старі колонізаційні процеси за поміччю номенклатури чи топічних назв. І в цей спосіб розкриваються сліди колишнього ширшого розливу русько-української людности по угорським боці Карпат, ніж як нами вище зазначено (в розд. 3). „Кидається у вічі“ — пише В. Халупецький — „уживання і розширення слова „нижній“ та „вишній“ за означення місцевих назв в східній і середній Словаччині. В Чехах, на Мораві та в західній Словаччині слово те взагалі не зустрічається, а скрізь натоміць уживається „дольній“ і „горній“. На Словаччині найзахідніш знайдемо означення місцевих назв за поміччю „нижній“ і „вишній“ в Ораві..., найпівденніш в Гемеру..., а потім з правила в Ліптові, Спіші,

*) Гнатюк В., „Русини Пряшівської єпархії і їх говори“, в Етнографичн. Збірн. т. XXV Наук. Т-ва ім. Шевченка, ст. 10. Johan Csaplovics, *Hesperus*, 1820, т. 27, число 20 і 1821, т. 30, чис. 7. Його ж „*Gemälde von Ungarn*“, 1829, т. I, ст. 223 та 205. Bidermann, там таки, т. I, ст. 223. Петров, там таки, ст. 113—148.

Шариші, Абауї, Земліні і далі в Підкарпатській Русі. Це показує нам, як далеко на захід і на південь досяг північнослов'янський народний елемент. Подібно є й з іншими топічними назвами*),” — чого ми вже не наводимо. Те, що констатують про колонізаційний розлив русинів по мовних пережитках, підтверджує посвідчення королівської комісії 1570 р., яка говорить про русинів від Мукачева до Тренчина. Карпатський кряж відділяв русинських колоністів від старої батьківщини та ставив в контакт з чехословацькою колонізацією, що жила культурною підтримкою т. мовити метрополії, і тому зачалось пословачення русинів. В. Гнатюк слов'яків ще уважав за говорячих на „руськім діалекті“, на який зробила „сильний вплив“ словацька мова; той же автор признає, що у руснаків Пряшівської єпархії є також багато елемента, що „вплинув із словацької мови“.**)

6.

З XVI ст. почався занепад німецької колонізації в Угорщині. В північній частині Угорщини, яка нам цікава, крім старої антипатії поземельної шляхти до німців, що саме тепер вибухла в цілій державі, занепад німецькості спричинили впад гуситів, війни з турками, реформація і протиреформація, зрештою, епідемії. В тім же напрямку впливало, як говорить історик німців в Карпатах Р. Кайндль, „безперестанне доприселення слов'янських елементів з Морави і Галичини, як також оддача в заставу німецьких заселених місць слов'янським боргодавцям“. По всіх тим причинах німецькі колонії занепадають, а їх населення здебільшого слов'янизувалося. Закон 1608 р. відчинив приступ в німецькі громади мад'ярській і слов'янській людности. „Де стара німецька людність — говорить Кайндль про всю Угорщину — через війни і різні лиха зменшилася на її місце приходили мад'яри і слов'яне (особливо словаки, але також поляки і русини).“***)

По Сукмарським миру відновлюється приплив німецьких колоністів. Угорський сейм прийняв 1723 р. (: 103) закон, щоби закликати вільних осадників і дати їм на 6 літ волю від податків. А міністерство фінансів з свого боку розробило і надало низку пільг та улегшень німецьким переселенцям. За переїзду не мусіли платити цла і мит. По приїзді безплатно одержували земельні участки і місця під житло, теж будівельний і опаловий матеріал; опісля одержували будівельний матеріал по ерарній собівартости. В перші три роки цілком звільнялися від податків,

*) V. Chaloupecký, „Staré Slovensko“, Brat. 1923, ст. 284.

**) В. Гнатюк, там таки, ст. 10.

***) Raimund Kaendl, „Geschichte d. Deutschen in den Karpathenländern“, II B., Gotha, 1907, S. 94 і 99.

в наступні три роки — почасти. Дало їм свободу торгівлі з недопущенням жидів в околиці їх осідлення. Дало право привозити з собою священиків, гарантуючи їм пристойне утримання, і прийнявши на рахунок ерара збудування фар. Було постарано і про здоровля осадників. Державна адміністрація на підтримку новооселенців (заопікування, одяг, житло, переїзд тощо) призначила значні суми. Щоби принадить ремісників, в котрих відчувалася в Угорщині велика недостача, волю од податків для них встановлено на 15 років. Так з 1720-х р. р. зачали сильно приливати німецькі колоністи в Угорщину. Спочатку тільки католики, а з 1730-х р. р. і протестанти (насамперед до Семигороддя); цим останнім ще в 1733 р. одмовлювано в міських, цехових і горожанських правах.

Ще поки те наладилося під Мукачевським замком, де в бараках жило німецьке військо, оселено було назавжди нащадків деяких німецьких вояків з замковсі залоги. З них склався перший постійний кадр першої нової німецької колонії Паланки. Подібного ж вояцько-німецького й напів-мілітарного характеру була й ос. Пудгород.

Вся потім закликувана німецька колонізація в Угорськ. Руси мала господарський характер. Вона може бути поділена на ту, яку за Марії Терезії та Йосипа II осадила держава на ерарних (казенних) землях, і потім, яку викликали магнати Шенборни в свою простору Мукач.-Чиняд. домінію, що їм, по конфіскації від Ференца II Раковця, припала сильно вилюдненою і в господарським відношенню сплюндрованою.

Держава закликала німецьких колоністів в Мармарощину для праці в індустрії і по експлоатації лісових багатств. Загалом для виконання завдань, до яких місцева, переважно пастуська, людність не мала нахилу, не була підготовленою й для чого треба було доброго прикладу та взірця. Їх розселено головно межі роками 1765—1777 поодинокими групами родин, іноді примусивши потиснутися місцеву людність чи перейти на нове місце, як то було, напр., з багатьома рахівськими гуцулами. Від них між р.р. 1770—1777 було відібрано оселі, поля і пасовиська для німецьких колоністів, а самих їх переселено до с. Богдан.

Індустріяльне робітництво призначене було гол. чин. на соляні копальні. Для того державна соляна комора викликала з австрійських Зальцбурга та Ішля фахових робітників по солекопанню й організувала з них кілька німецьких робітничих колоній насамперед в Мармарощині. Більшу групу — коло 500 д. — було осаджено в Хусті, деяку кількість в Буштині і по інших місцях близчих до роботи. Вони добували сіль по різних копальнях в долині р. Тиси — від Хусту й приблизно до Сиготу, — й по її допливах, як напр. по р. Тересві, сягаючи до Нересниці. Нині, як пам'ятки тих розробок, залишаються закинені соляні ями та колодязі в Шандрові, Новоселиці, Круглій, Тернові, Нересниці тощо. В с. Дубовім (на р. Тересві) німецькими колоністами робітниками була

проваджена залізарня; теж і в Кобилецькій Полянці (приблизно з 1790 р.). Далі на захід невелика їх кількість була осаджена на гірничі розробки в горах Вигорляту і при м. Ужгороді.

Більше ніж в індустрію було закликано німецького лісового робітництва в ерарні ліси Мармарощини. По верхній Тисі їх було осаджено в Ясіні, Рахові (у Вел. Бичкові вже були раніш), Виш. Вишові і пізніш (з р. 1814) в с. Ціпсерей, що ще зветься Іванкою (на спливі Білої і Чорної Тиси). По верхній течії р. Тересви: в Німецькій Мокрій в р.р. 1775—1776 (оселено 12 родин), в Königsfeld'і (нині Устьчорне) коло р. 1786, тоді ж в новій частині с. Брустур (нині русинізовані); по середній Тересві — в Дубовім. Межи Німецькою Мокрою і Устьчорним в с. Руська Мокра, туди пізніш доприселилися з сусідніх німецьких колоній окремі родини і склали німецьку частину села: там на р. 1921 німців є до третини всієї сільської людности. В першій десятилітті ХІХ в. на лісових розробках числилося при с. Дубовім 74, Ясіні 45, Рахові 17 і Вишаві 26 німецьких робітників. Походили головно з Австрії. З ними ерар уложив певні умови, від чого їх стали звати „конвенційними“ лісовими робітниками.

В порівнянні з ераром, значнішу, хоч і на протязі довшого часу, німецьку колонізацію провадила Мукач.-Чиняд. домінія, що після конфіскації і по якимсь часі державного адміністрування в р. 1728 перейшла до Фрідріха Шенборна (1729—1746), князя-біскупа бамбергського і вірцбургського і в одночас віцеканцлера та герцога франконського. Вже р. 1730 Шенборн вислав з своїх територій у Франконії до Мукачева ремісників, спеціалістів з виноградарства і винарства та інший технічний персонал; того року 1730 їх прибуло на місце коло 183 душ. Приходили й в наступні р.р. 1731, 1732, 1734, 1741 та 1746 групами чи окремими родинами. Списки домінії першої половини ХVІІІ ст. називають цих осадників *Germani et Frankoniae advenae*.

Не могли вони походити з цілком бідних родин на місцях виходу, бо прибуття на територію Мукачевської домінії відразу вимагало певної інвестиції капіталу. Хто з них осідав по містечках, як от ремісники, той відразу мусів за готівку набути з вільного продажу певний ґрунт чи й хату. Ті ж, що селилися на селах, одержували дурно внутрісільські і польові землі, рівно ж і дерево на забудування, але поза тим всі інші видатки по устаткуванню падали на їх власний кошт. За закликів до переселення рекомендовано все в місці виходу зпродувати, але не робітничий реманент. Кожний голова родини мусів принести з собою на нове місце не менше 100 римських талерів і робітниче знаряддя. До переселювання на нові місця — в Мукачевську дом. — захочували німецьких колоністів: підприємливість, сподівання більших заробітків і, врешті, дарове одержання землі. Йшли міщане, що дома в себе займалися ремісництвом, але також і хлібороби. Серед приходьків розрізнялися такі чотири групи занять: 1) лісників та доглядачів дичини, 2) ремісників, 3) рубальщиків і, на-

решті, 4) звичайних рільників. Що до групи ремісників, то в ній були заступлені: боднарі, бровари, шахтьори, кравці, ткачі, шевці, капелюшники, рукавичники, рушникарі, ксжушники, кожем'яки, панчохарі, суконники, ковалі й теслярі. Для домінії ліпшими були ті ремісники, що розумілися й на хліборобстві або виноградарстві. Більшість німців приходьків знала читати й писати. Серед них, хоч небагацько, але були й люде навіть з вищою освітою. І то не тільки для обслуговування духовних потреб (органист, учитель, священник) й потреб здоровля (лікарь), але й техніки (кеґманичі плотів чи бокорів, що розуміли й водні будови, зрештою, один підприємець, що хотів закласти тартак). Ті що осідали в містах легко знаходили собі працю в різних ремісництвах. В Мукачеві було стільки ремісників різних фахів, що за перебудови його замку (р. 1746) — після якої він набрав нинішнього вигляду — за всіх родів праці обійшлися своїми робітниками. Деякі німці нерільники спробували було повести торговлю, корчми і заїзди, однак то їм не повелось, гол. чин. через трудність конкуренції з жидами; в їх руках zostалися ремісництва. Осівші в містечках підпали панським тягарям, які однак вигідно розкладалися, платили невисокий ґрунтовий чинш і ще менший краєвий податок на військо. Колоністи ж хлібороби зобов'язувалися за приділені їм землі — під житло й сільське господарство — давати панові дев'ятину від продуктів землі і чинш за ґрунт, платити краєві податки і, нарешті, королівську десятину, що в Мукачеві віддавалася їх духовенству. Одна сільська оселя колоніста складалася: з фондушу-ґрунту під хату і двір в осаді —, звичайно у вимірі 180×120 стіп (120 кв.⁰), з 30 угрів ораниці (на 30 днів орання) та ще луків на 6 днів косити й пасовисько. Загалом кажучи сільський колоніст німець відносно повинностей ставився на рівні з шляхтичем-таксалигом, що жив на рустикальних землях. Від панщини вони відкуплялися грішми, а такі побори, як десятина з овець, виноградне мито і кухонні поставання на них не поширювалися; на сільське господарство німця колоніста припадало приблизно половина тих поборів, яким були обтяжені селянські кріпостні господарства. Помимо того необхідно мати на увазі, що їм не загрожувало обернення в кріпаки й дано вільготні від тягарів роки на загосподарення; для ремісника 10, для хлібороба 6 літ. Аж по цих пільгах німці колоністи зачинали виконувати призначені їм повинности. От же сільські колоністи німці не належали до кріпацького населення, мали шість вільготних років від повинностей супроти домінії і краєвих податків (контрибуцій), одержували задурно наділ, дерево на забудовання та в початковий рік ще робочий скот й зерно на засів.

Найпершими з німецької сільської колонізації вважають с. Коропець (Oláhkereszt), що існувало з XIV в. і опустіло через війни і пошесті, та с. Новоселицю, що існувало з XV в. і теж було кинуте. Вони заселені р. 1728, при чім Коропець перейменовано в Горішній Шенборн і від нього з р. 1736 походять дві

молодші колонії в Лалово, що існувало навіть як упривілейоване місто, і Кучово, а Новоселицю названо Долішнім Шенборном. В Г. Шенборні осаджено німців з швабського Шварцвальду, а в Д. Шенборні — баварських франків. Деякі осади (Лалово) після оселення німців на пустих ділячках набрали мішаного, русинсько-німецького характеру. Мабуть трохи пізніш, але в тім же р. 1728, заселено німецькими осадниками й с. Березинку, яке існувало ще з кінця XVI в. Барбово заселено р. 1736, а Паушінг, існувавший з XV в., р. 1748 німцями з швабського Шварцвальду. В деякі колонії бували пізніші доприселення німецьких колоністів, як от в Лалово, куди в р. 1775 доприселили ще 10 нім. родин. На заведенню згаданих німецьких колоній Мукач. панство на якийсь час обмежилось. То через те, що з одного боку наспівало урбарне регулювання М. Терезії й від того побоювалися за вигоди колонізаційного процесу, а з другого — у домінії в р.р. 1760 став ерар відтягувати південну найурожайнішу частину і не знати було, на кого будуть працювати колоністи. По виясненню всіх тих неясностей з початку XIX в. домінія знову звертається до продовження німецької колонізації.

Року 1804 Софія Шенборн засновує з „богемських“ німців колонію Софія, а р. 1807 заселено Фрігесово (Старі Кленовці) німецьким гірничим робітництвом з Спіша. В р. 1827 і наступних роках заселяють Драчин лісовими робітниками, викликаними з чеських німців. Русинські села Грабониця і Синяк, починаючи з р. 1837, на половину заповнили німецькими колоністами, що також прийшли з Чех. Нове Село заселено р. 1855 — 12 нім. родинами; Жденьово р. 1872 — 9 родинами зайшлими з Німеччини; Пужнаковець р. 1878 — 18 родинами чеських німців.

Німецькі сільсько-господарські колонії визначалися вищою культурою супроти місцевої хліборобської людности і тим самим подавали приклад більш інтенсивного господарювання; для домінії то значило піднесення рентабельности маєтку. Появившись за кріпацької доби, німецькі колоністи зайняли незалежне становище у відношенню до кріпацького режиму, провадили спосіб життя більш гідний людини, що мало деякий вплив і на тубільне сусіднє селянство. З заснованих Шенборнами німецьких колоній 12 росташувались на ліпших рівнинних землях (коло Мукачева), основним їх заняттям стало сільське господарство.

Всі сільські господ. німецькі колонії, що повстали на землях Шенборнів, задержалися до наших днів, сильно розмножившись великим натуральним приростом: ще й в XIX в. аж 15 душ дітей в родині не робило великого винятку. *)

*) Theodor Lehoczky, „Német telepítések Beregmegyében“, *Gazdaságtörténeti Szemle*, Budap., 1895, ст. 259—285. Андрій Шаш, „Нариси з соціальної й господарської історії Шенборнської латифундії... в першій половині XVIII ст.“, в *Наук. Збор. „Просвіта“ в Ужгор.*, т. IX., 1932, ст. 128—134. E. Winter, „Die Deutschen in der Slovakei und in Karpaten-russland“, 1926.

Жиди завжди були в Угорщині. Часом виходили закони про їх виселення, а вони таки не виводилися. Так було в середньовіччі, не змінилося то й в феодално-кріпацьку добу. Р. 1578 було схвалено закон, щоб жиди як найскорше виселилися з Угорщини, але з кількох пізніших законів XVII в. бачимо, що жиди в Угорщині не тільки жили, але в їх руках бувало навіть вибирання тридцятини і мит. Цілою низкою законів (р. 1630, 1647, 1649, 1655, 1715) то наказується, та вже сама кількість заборонних законів вказує на те, що заборони не досягали цілі. Закони проти жидів належали до таких, які не завжди чи не зовсім виконувалися.

Район Верхньої Угорщини ніби не був для жидів принадним і їх там було мало. Жидівський музей в Пряшові заховує два образки ніби перших жидів на Шарищині, що прийшли до Пряшова р. 1797: один з Морави, а другий звідки прийшов про те говорить його прізвище — Голлендер. Але більше сто років перед тим, а саме р. 1687, місто Бардійов позичило від двох жидів 224 фл. і 40 дин. (щоб за ті гроші купити коня для звісного вже нам ген. Карафи!). Було це, як бачили, в час руїни і лютування різних банд. В тіж часи, р. 1691, на цілу Ужгородську домінію була, якто підтверджено документами, тільки одна жидівська родина — орендаря домініальної митної і шинкової регалії. Не дивлячись на несприятливу для гешефтів добу все таки була і ми — скептики — думаємо, що зовсім не одна: хто тоді робив статистику! Було то й в супереч спеціального розпорядження королівської списької комори з р. 1673, по якому жиди „ob regretratam insolentiam“ були виключені від всіх оренд мит і цла. Їх прибувало з Польщі і на р. 1698—1699 в списках Стрпкова з околицею, Угочанщини та Шарищини вже значаться жиди. За повстання Ференца II Раковція потрібні гроші між інш. дістають від жидів. Межи р.р. 1704—8 Ференц передає їм цла, паленчарні і корчми своєї Мукачев. домінії; р. 1704 по тій же домінії було віддано за 177 срібних і 50 дин. річної платні жиду вибирання мостового цла в чотирьох селах (Підгороді, Чінядьові, Пудполовцях й Нижн. Верецьках) та одну корчму. Коли неспокійні роки не одігнали жидів, то тим більше притягує їх наставша по р. 1711 доба порівнюючи спокійного розвитку краю.

Дійсно, по Сукмарському миру продовжується рух польських жидів до Угор. Руси і він з кожним роком зростає. Перепис 1720 р. зазначає по Ужанському ком. численні орендування жидами спустілих дільців і один випадок по Угочанщині, — ті оренди безсумнівно існували й по інших комітатах лише примітивно роблений перепис їх не захопив. Реконструюючи по пізнішим переписам Ачаді означає імовірну кількість жидів на р. 1720: по Шарищині в 300 душ, Угочанщині 100, Землинщині 500, Ужанщині 70 і Мармарощині 200. По Бережщині інші дані виказують на той же час до 900 д. Від р. 1721 залишився список жидівських оренд по Мукачевській домінії, від р. 1727 список жидів Шарищини і т.д. Вони, розуміється, не могли бути повними. Р. 1724 в Ужгороді вже існує невелика жидівська громада (від р. 1767 вже й одна синагога), трохи пізніш — в Мукачеві і також в Севлюші. Найважливішим є список — теж не охопивший всіх жидів — від р. 1735—1738, бо подає число їх і по селах, але з

другого боку бракують відомости про жидів в цілій Ужанщині та Мармарощині. Ось висліди того списку голів родин:

1. Бережщина:	всіх голів	53,	походять з Польщі	44
			з Мад'ярщини	1
2. Шарищина:	"	61,	з Польщі	61
3. Спіщина:	"	8,	з Морави	8
4. Землинщина:	"	114,	з Польщі	96
	"		з Морави	12
	"		з Мад'ярщини	6
5. Угочанщина:	"	25,	невідомо звідки.	

Як бачимо з табельки, жидівство Верхньої Угорщини, в тім й Угор. Руси, походило в найменшій частині з старо-мад'ярського жидівства (7), дещо більше з Морави (20), але головно жида приливали з Польщі. З усіх (228) випадків, вияшеного їх походження, 201 (87,4%) припадає на зайдів з Польщі.

Приглянемося по тому ж списку й до того, по яких комітатах, який рід заняття й скільки жидівських родин годував:*)

Комітат	Оренда	Пален- чарня	Корчма	Дрібна розносна торговля	І н ш е
1	30	4	5	1	13 (в тім 1 кравець та 1 маляр)
2	3	5	44	4	5
3	—	—	—	4	3 (в тім 2 крамаря)
4	3	35	53	—	23 (в тім 4 бровари та 3 склепарі)
5	—	19	—	1	4
	36	63	102	10	48

Щож ми бачимо? З усіх 265 голів родин, значить родин, список зазначив роди заняття для 259. Які саме? Орендарство у 36 родин чи 14%, палення горілки (63) та пива (4) у 67 чи 26%, корчмарство у 102 чи 40%, торгівля (2), склепарство (3), дрібна розносна торгівля (10) з крамарством і склепарством у 15 чи 6%, ремісників лише 2 та „інших“, неозначеної „професії“, у 37 чи 14%. Не буде помилкою, як і цих „інших“ віднесемо до категорії різного роду посередників „у всьому“. Перед нами виключна своєманітність роду занять жидів, характерна для жидівства, з якою будемо стріватися весь час в XVIII-XIX в. в. Від продукційних занять на 1735—38 р. р. жила така незначна кількість жидів, що не робить і одного відсотка; натомісь вони живуть з посередництва, а в тім від спожування народніх мас жило аж 66% жидівських родин.

Жида приходили в край стихійно. Котрі мали якийсь капітал відразу бралися за щось більше; не мавші ж починали з малого: з дрібної розносної торгівлі. Нашими дослідженнями вдається по спогадам старих людей встановити, як такі приходьки помалу розживалися. Приходили бід-

*) J. Acsady, вже цитов. „Magyarország népessége a pragmatica sanctio“..., ст. 488—490 та 282—283; обробка наша.

ними, вдягненими у „вереття“ (ряднину), і упрошувалися жити до когось з селян в хату. На своїх плечах жид розносив навколо по колибам та хижам в горах та зворах голки, нитки та інші предмети селянського вжитку, вишукуючи покупців. Дещо розжившись перебирався на квартиру в центр села на головну вулицю над дорогою. Жив на квартирі рік-два, гостить свого господаря-русина білим хлібом та частує паленкою (горілкою), бо вже став держати й спиртові напої, завів маленьку корчму. За якийсь час, приміром за рік, його господарь завинив йому трохи грошей, але жид-квартирант їх не вимагає. Натомість каже „підписати“ йому „дараб“ (кляпчик) землі, якоїсь хащи чи пасовиська, — від чого русин не збідніє. Тодішній русин, наївний і довірчивий як дитина, ставить на підсунутому жидам папері з-за неграмотності власноручно три хреста, що замінювало підпис. Господарь знов боржиться, купує у жида-квартиранта меляу, але головно русин засмакував у паленці, попивав:

„Паленочко оковита,
із ярого жита,
люблю тя ся напивати
бось ми хосновата“.

Через рік-два треба було підписати ще якийсь далекий ґрунь чи хашу, а на третій-четвертий рік жид-квартирант вже оголосив „газдові“, що хата і горід коло неї вже більше не його, а перейшли на власність йому, жидаві. Даремно бідкався та доказував русин, що хати „не підписував“. У жида були папери з власноручними хрестиками русина, а в паперах стояло, що горід і хату русин передає жидаві в заплату за борг. Ще через пару літ, замість селянської хатини, серед села та при дорозі стоїть вже велика „мурована“ з трьох покоїв, крамниці і корчми. В народній місцевій пісні і це зазначається:

„Серед села корчма нова
Жидик в ній сидить“ ... *)

Земельне панство Верхньої Угорщини скоро зрозуміло, що через посередництво жидів воно зможе видобувати з своїх маєтків і виссавать з кріпаків більші зиски. Під цим оглядом цікавим є розпорядження по Мукачевській домінії з р. 1732. В ній говориться: „щонайменше в пограничне дістриктове містечко Верецьки за установлення нових ярмарків треба притягнути більше число жидів з Польщі, бо стало відомим, що польські князі, графи та магнати мають великі зиски лиш від осілих на їхніх маєтках жидів“. І кількість жидів на землях февдалів зростає по всіх комітатах Угор. Руси. Так само й по Ужгородським коморнім панстві. Тільки на коронні маєтки Мармарощини, що займали майже все північно-східне гірське й підгірське пасмо, до кінця XVIII в. їх не пускали. Там збут і закуп провадила камеральна адміністрація через своїх урядовців. Кожний інший торговець був виключений, а жидам не тільки було заборонено селитися на камеральних територіях, але навіть за подорожування по ним заборонялося — крім доби річних краєвих ярмарків — здержуватися по містах і осадах довше 24 годин. Хто би порушив це розпорядження, той підпадав не тільки високій грошовій карі, а й тяжким ув'язненням, з додачою кар на тіло і заборону назавжди переходити угорську границю.

*) З досліджень по нашому програму і під нашим керуванням: інж. М. Кушніренко по с. Нижнім Бистрім (окр. Хуст) та інж. Донченка П. по с. Широкий Луг (окр. Тячівська).

На ерарних маєтках Мармарощини перша жидівська родина оселюється (у Ясіні) коло р. 1800. Ось як то сталося. Постачання предметів харчування німецьким колоністам і русинським робітникам робилося з Коломиї в Галичині. Ерар кожнорічно одбував в Сиготі ліцитацію на доставу зерна і паленки (горілки). „Доставу все перебирав на себе Ізраель Мармарош (характерне прізвище!) з Коломиї. Передача предметів достави в Ясіню, Рахові, Требушанах (і В. Бичкові) була для нього дуже тяжкою. Там міг здержуватися тільки 24 години і кожного дня вечером мусів йти за грانیцю“. Що ж він робить? Для того він спочатку осів в найблизшому галицькому селі Яблониці, але й то не було зручно. „В р.р. 1790—1800 він (за хабарі) здобув собі (спочатку тільки на час, доки провадив постачання) право осісти в Ясіні, аби могли ліпше доставляти. Так він з своїм зятем Лейбою Розентальом з Печеніжина (Галичина), осіли в Ясіні, як перші жида.“ *) Тому що постачання тривало багато літ без перерви вдалося Ізраелю Мармарошу дістати дозвіл на придбання садиби в Ясіні. На ній р. 1808 й поставив камінний дім. Тим було зроблено початок осадження у Ясіні жидів настало. У Лейби Розенталя народилося семеро дітей, що теж zostалися жити в Ясіні. Під приводом, що йому треба вчителя для дітей, він привів з Галичини ще двох одновірців, та, як слуг, ще дальших три. Далі ставить хайдер і кличе ще шехтера. Меж р.р. 1815—1850 збільшилося у Ясіні жидівських родин до 29. Через те, що не було дозволено жидам купувати ні домів, ані земель, то жили вони почасти у родини Розенталя, а почасти у селян.

Там, де жида могли селитися, вони склали у XVIII в. групу толерованих чужинців. Платили толераційне державі, рідше панствам. В списках Мукач. панства першої половини XVIII в. вони значаться, яко таксалисти, котрі за толерування й охорону платили — почасти від особи, а почасти у формі подоходового податку — панству готівкою. З переходом того панства до Шенборнів толераційні гроші, що перед тим вибирано державі, Шенборни стали забирати собі з титулу територіяльної зверхности. На кінець XVIII в. толеранц — такса з жидів приносила річно Угорській державі 90 тис. флор. На таксі їх повинність і обмежувалася, жаден жид не значився серед кріпаків і не був зобов'язаний панщиною.

Приплив жидів з Галичини та Польщі у верхньо-угорські комітати зачав непокоїти комігатські уряди. З'являються постанови проти збільшення жидів. Напр. по Шарищині р. 1725 видано жупне розпорядження, щоб зменшити кількість жидів, бо вони шкодять інтересам місцевого люду. Р. 1737 таж жупа вживає заходів, щоби обмежити приплив жидів з Польщі. При тім писалося: „ліпше їх збавитися, як на їх розмноження мусімо працювати.“ **) Р. 1740 уживає проти їх напливу заходів і жупа Ужгородська. Р. 1742 центральний уряд наказує половити „бродячих“ жидів. Всеж наплив польських жидів зростає. На добу Марії Терезії він набрав такого розміру, що уряд р. 1769 вживає проти того заходів, однак вони „замало здаються дійсними“.

А Йосипів толераційний едикт з р. 1781 одчиняє ще ширше двері жидам до Угорщини й Угор. Руси. За Йосипа II межі р. р. 1781—1789 жидам дозволено оселюватися по містах, купувати там будинки, провадити торговлю, ремесла та хліборобство. Зроб-

*) Фрідман Натан, „До історії основи с. Ясиня і жидівської колонізації там же“, Під. Русь, 1927, № 6.

**) В. Krpolec. Bardejov a jeho okolie dávno a dnes. Bard., 1935, ст. 157.

лено було навіть спробу насадить жидів хліборобів. Та жида не вважали хліборобство своєю справою і з того, як і з спроби осадити циган на землю, нічого не вийшло. Й ремесло не було серед жидів так поважаною і принадою професією, як різна торгівля взагалі й зокрема торгівля грішми. За йосиповських полекш жидівство Польщі та Галичини посунуло цілою масою в Верхню Угорщину, а доміні й менші панства радо зустрічали той наплив, сподіваючись через посередництво жидів підняти прибутковість своїх маєтків. Ще з табелів, приложених до терезіанських урбарів можна бачить — напр. по урбару с. Горинчова — що жида не мають прізвищ; їх писано просто: Янкель Жидовин, Гершко Жидовин, Іцко Жидовин і т. д. Йосип II наказав р. 1787, щоби жида поприймали німецькі прізвища. Приймання німецьких прізвищ стало на якійсь час прибутковою статтею урядництва. Котрий жид хотів набути краще прізвище, як от Розенталь, Розенфельд, Розенберг тощо, той мусів підплатити; хто не мав змоги дати хабарь тому нав'язувано ординарні прізвища — ліпшими з таких були: Вольф, Фукс тощо. Від часу ж Йосипа II жида носять імена з слов'янськими патронімиками (Лайзерович, Мошкович, Якубович тощо), як знак їх походження з слов'янського сходу і насамперед з Польщі.

По смерті Йосипа II правне положення жидів гіршає. Врешті, основно урегульовується законом р. 1840 (: 29). По ньому жидам дозволялося перебувати в Угорщині й у всіх землях, що були з нею з'єднані, за виїмком лише гірничих міст. Рівнож дозволено заводити фабрики, займатися ремісництвом на цеховий лад, лише набираючи товаришів та учнів свого ж визнання і, що особливо було для них важливим, дозволено вільно провадити торгівлю. Нарешті, коло 1848 р. і толеранційна такса відмінюється. Розвиток шляхів сполучення і те, що русинська людність в своїй простоті, довірливості та темноті давалася на визиск, сприяли тому, що, набравши упривілейованого положення, жидівство дуже скоро збільшується по комітатах її розселення. Ось вираз того кількосного зросту в числах душ (дані на р. 1720 з імовірних обчислень Ачаді, на р.р. 1785 і 1857 — по переписах, на р.р. 1840 та 1846 — по шематизмах):

Комітати:	В них було жидів у роках:*)				
	1720	1785	1840	1846	1857
Мармарощина	200	1769	9079	9619	18039
Бережц. та Угочанщ.	?	1336	6920	7475	16363
Ужанщина	70	1460	6883	7495	10814
Землинщина	500	4074	16638	18132	25538
Шарищина	300	1576	10293	10182	12197
Спіщина	—	353	1986	2043	3434
		10568	51799	54996	86385
Ціла Угорщина		75089	241632	263030	412702

*) Н. Bidermann, там таки, 1862, ст. 131; теж Al. Fényes, вже цитов. „Statistik“..., ст. 53—58 і його ж „Ungarn im Vormarз“, 1851. Після Ліх-

Себто, за перші 55 років (з р. 1785 по 1840) по комітатах з русинською людністю зросло жидівства вп'ятеро (по Угорщині утроє), а за всі 72 р. увосьмеро (по Угорщині у 5,5 раз). Той прилив сягав по всій лінії Карпат аж до Оравської столиці, де у 1785 р. було 115 жидів, а у р. 1840 — 2338, тоб то збільшилося у 20 раз. В Мармарощині їх кількість дуже зросла вже на р. 1825.

Жиди збільшувалися в числі, як процесом високого натурального прироста, так ще значніше іміграцією з Галичини та Польщі, загалом далеко опережаючи приріст всієї людности. Спосіб розселення практикується такий, який давав би їм найліпший заробіток з посередницького роду занять. Вони все селилися між іншою людністю, насамперед в осадах містечкового характеру, але й по селах, ніде не творячи ані одної чисто жидівської осаді; лише німці-колоністи не пустили їх в свої колонії. В русинських, волоських і мад'ярських осадах жиди звичайно осідають по головним центральним вулицям, відтискуючи автохтонів на боки. Такого способу оселення вимагала їх торговельно-посередницька діяльність. Вони стають представниками торговельно-лихварського капіталізму і репрезентантами взагалі грошового господарства. Не були вони однаково багаті, серед них були й бідні, але всі основним заняттям роблять посередництво у всьому і зустрічають більшу чи меншу антипатію від інших кругів людности.

8.

Переглянувши участь в колонізації різних народностей і зазначивши, що в колонізаційних процесах поруч з стихійним боком був і регульований, зупинимось тепер на органах регульованої колонізації.

Майже з кінця XIII ст., як показано нами в першій частині нашої праці, за колонізації фєвдальних володінь Верхньої Угорщини сільсько-господарськими осадниками весь час аж до половини XVII ст. видатну роль відігравав інститут шолтейсв'кинижів і т. зв. німецьке та волоське колонізаційне право. Вище (розд. 3) ми вже зазначили, що цей інститут старост-льокаторів в XVI і першій половині XVII в. навіть виявив максимальний свій розвиток. В добу руїни (1648—1711) про видачу кинизьких чи шолтейських грамот вже не чути. А по ній, у XVIII в., орга-

тенштерна („Handbuch der neuesten Geografie d. Öster. Kaiserstaates“ 1817—1818) в Ужанській ж. р. 1787 було жидів — 1887, а р. 1805 — 4026, в Бережській — 2662 і 3353, а в Мармарощині р. 1805 — 3971. У Чапловича („Nesperus“, 1821, т. 30, ч. 7), очевидно на р. 1820, подано жидів у ком.: Спіші — по перепису 1308 д., а по церковн. шематизмам 2669, в Шариші — 5368 і 5044, в Земліні — 12564 і 11749; далі по перепису: в Ужанщині — 4904, в Бережщині — 4146, в Угочі — 1116, в Мармароші — 6064.

нізація колонізації переходить вже на загальну адміністрацію панств з їх урядовим апаратом: закликання німецьких колоністів Мукачевською домінією по першій чверті XVIII в., як і роставування стихійного припливу осадників з Галичини, вже виконано заходами самої домініяльної адміністрації.

За колонізації Верховини і взагалі гірського пасма Карпат в XVI і першій половині XVII в. шолтейси чи кинижі мали можливість закликати на поручені їм площі чужодержавних, тоб то потойбічних, галицьких осадників; приймати угорських підданих, тоб то кріпаків інших панів, було заборонено законами. В XVI і першій половині XVII в. сильніші магнати тої заборони не додержували. Напр. у Бережський ком. в ті часи прибували втікачі й з інших панств і пани Мукачев. домінії радо їх приймали та осаджували не тільки по селах, а й в містах Берегові та Варі, на що постійно скаржилися інші пани, що втрачали на втікачах. Закон р. 1613 приписує, щоби кріпаки і слуги, які знайшли притулок в Берегові і Варі, були під загрозою покути вернені їх панам. Однак, тодішній земельний пан Мукач. домінії, Естергазі, знаний колонізатор своєї домінії, не послухав і втікачів, що на його землях поосідали, таки не видав. Так само робили й пізніші сильні пани тої домінії — Бетлен, Сигизмунд Раковцій, Юрко Раковцій, його вдова Сусана Лоранці, ще й даючи прибудам шістьлітні полегші і тим їх приманюючи. Повторні закони про видачу втікачів виходять в р. р. 1622, 1635, 1638, 1648, 1655, 1659, але їх здебільшого ігноровано. Аж коли Юрко II Раковцій вмер — 1660 р. —, право відбирання втікачів їх попередніми душовласниками таки поширено й на Мукач.-Чиняд. домінію. Довелося зривати з насижених місць і таких осадників, що вже жили на них по 30 років, — це стало зайвою причиною спустіння осад і появи порожніх діляць. Інші фєвдальні пани, не так дужі, раніш скорилися вимозі законів про видачу втікачів і з тим колонізаторська діяльність старост-льокаторів обмежувалась, обірвавшись взагалі приблизно на половину XVII ст.

Ще й до того подекуди земельні зверхники починали потискувати інститут старост-льокаторів, уділювати ту службу і зв'язані з нею привілеї певним особам замість спадкоємно тільки до їх смерти. Де далі цей інститут починає здаватися задорогим, як для самого земельного зверхника, котрий регулярно втрачав на частині зисків з осадників, так і під оглядом кметів, що мусіли в якійсь мірі оплачувати посередника межи собою і паном, крім того старостам-льокаторам з хотара виділявся найліпший, іноді збільшеного розміру, ділець. Поглинення шолтейств і кинизівств загальною адміністрацією панств збільшувало вигоди земельних панів. Тому в XVII в. земельні зверхники натискають на кинижства. Перш усього підбивають автономію осад, заложених на німецько-волосьькім праві. За тим натискають на шолтейсько-кинизькі привілеї та стараються різними способами зменшувати

кількість осіб і родин шолтейсько-книзького звання. Напр., у відомій інструкції від р. 1682 Емериха Текелія, що по одруженню з вдовою Раковця посідав і Мукач. домінію, знаходимо таке розпорядження: „Доси багато урядовців записували за книжів і таких йобадських синів, котрі оженилися з дочками або удовами книжів і сами себе настановили за книжів; ми те забороняємо і приписуємо, щоби дуже строго ждалися книжі листи, бо кожний книжий лист коштує 40 фл. і каса домінії терпить збиток... За оновлення книжного листа щоб брано по 20 флор.“ Отже удови книжів і дочки, в разі виходу заміж, вже не переносили на своїх чоловіків привілей свого попереднього звання; новий книжий лист коштував 40 фл., а оновлення старого — 20. На той час натурального господарства, високої ціни грошей і непосидячости осадників в добі руїни і безпосередньо по ній — майже на протязі століття — така кошовність книзьких листів мусіла здаватися остільки високою, що вибрання їх не скрізь виплачувалося. Особливо беручи на увагу чим далі тим більший обсяг повинностей, які стали панства вимагати з книзьких та шолтейських родин. Ось деякі дані про положення їх в поодиноких домініях.

По Маковицькій дом. в XVII в. зустрічаємося з поділом на головних шолтейсів і просто шолтейсів. Раніш їх дільці були вдвічі більшими за кмецькі. По урбару Свідницької округи на р. 1618 шолтейси мали дільці по 20 прутів, а кріпаки по 10. Пізніш площа шолтейських дільців знижується до розміру кмецьких. По урбару і конскрипції з р. 1688 в тій же домінії шолтейський ділець звичайно складався з 12 прутів, — такими ж здебільшого були й кмецькі дільці від р. 1623 і до кінця XVII ст. Тільки випадково шолтейські телеки бували більшого розміру: напр. в с. Бичі на 12-14 прутів, у Вишній Полянці — 24. Але в кожному разі шолтейські дільці складалися з самих тільки сабодаш-пругів, інакше сказати — з дільців, що переходили на спадкємців. По урбару на р. 1610 по цілій Країні тої домінії головні шолтейси, як і „батьки“, повинні були давати панові по одній шкірці куниць на рік й мали повинність возової й ще деякої служби панству.

По урбару Середнянського замку на р. 1603 шолтейси мали дільці, а панові давали щороку по 50 дин.; ті, які мали свиней, давали ще від свинячої кошари по 30 дин. Тодішні повинности шолтейсів по тій домінії зближалися з повинностями „батьків“.

В панстві Ж. Ліпчая по мармароській Верховині було засновано десь в другій половині XVI ст. двома книжами осади Прислопта Ізу. На р. 1646 книж Прислопа Іван Куруціц мав один „лан(телек) і не платив нічого панству крім 3 куниць, бо пан наділив його дожиттєвою свободою. В тім же положенню були в панстві Ліпчая і „батьки“.*)

*) Mag. gazdaságtört. szemle, 1894, ст. 340—342.

По Мукачевській дом. в XVI ст. февдальний зверхник уділював кинижество під обов'язком заселення якоїсь осади, надаючи за те певні вигоди. Що до закликаних кинижами новоосадників, то, даючи їм в уживання ділячки з приналежностями, на початках звільняли їх на сім, а найчастіш аж на 14 літ од звичайних і надзвичайних платіжів і від звичайних служб. По тих роках пільги, крім звичайної служби, були зобов'язані платити двічі на рік по 57 дин. та від свиней давати десятину; в кого було менш десятка платили *portiones* (чи *redemptiones*) *solitas*. А кинижі діставали ділець для себе і право поставити собі в хотарі засновуваної осади млин з валюхами. З грошевих кар кинижові належала третина. Кинижі були вільні від панщини, але мусіли платити зверхності щороку по одній куниці або натомісць 4 зол., одного яструба або натомісць 50 динар., 2 рябці і, як драбантський гріш, 3 зол. Коли киниж мав вівці, мусів давати зверхності під час стронги (тоб то переліку овець за для виміру десятини за них) два буханці сиру, а коли не мав — один. Стронгашові, тоб то збирачу дежми з овець, мусів давати одного барана і 16 пеняз. В мукачевській Країні платив киниж домінії: стронгового 3 зол., 1 барана і 16 пенязів, та ще кожного року два коблі вівса і один віз сіна на зимівлю лошат. Замісць свинячої дежми кожний киниж Мукач. дом. платив у дохід замку по 16 пен. річно. Коли за кинижів настановлювано русина з підданих йому ставлено умову, як що він в назначений час не заснує нову осаду, то буде зобов'язаний до всіх тих повинностей, які несуть супроти домінії звичайні селяне. На половину XVII в. зустрічаємося з поділом старост-льокаторів на: головних кинижів-сабодашів, просто кинижів і, нарешті, служачих кинижів. З урбару р. 1649 видно, що постійних кинижів чи сабодашів верховинських було 67, просто кинижів, які тільки коли-не-коли справляли службу, — 122 і служачих — 117. При тім вже на згаданий 1649 р. за кинижа уважався тільки той, хто міг виказаться кинижим листом. Урбар з року 1682 по тій же домінії налічує сільських кинижів 275. Між іншим вони збирали з кріпаків цензус для домінії і, очевидно, іншого рода побори; де кинижів не було, ту ролю виконували звичайні бірови (старости). Кинижі вільні були від панщини, хоч виконували деяку службу домінії і ті обов'язки з часом зростали. Напр. кинижі-сабодаші с. Вел. Лучок за урбаром 1649 р. виконували старовинний обов'язок кінної перевозки пошти, але крім того мали на поготові у брами Мукачев. замку одного драбанта (вояка) й в часі війни постачали одного драбанта, врешті, робили панству послуги верхи на коні, ганяли скот на торг, були погонщиками тощо. По домінії, включаючи й Верховину, було кілька таких „слободників“, зобов'язаних службою на коні. Вільні були кинижі здебільшого й від цензуса. Але натомісць достарчали домінії — куниці (4 кун. або 4 флор.) та серни, а верховинські — яструбів (каруль) та рябчиків, врешті, — назначене число попург

кінських і витканих покрівців. По Чинядьов. домінії їх обов'язки в першій половині XVII в. зводилися до участі в майорських роботах, платіжу на Юра овечого стронгового (хоч би й не мали овець) в готівці та ще мусіли давати домінії лисиць по Верховині чи рябчиків — по інших селах. Разом беручи виходило, що по Мукач.-Чинядьов. дом. кинижі були обтяжені менше за кріпаків, але дещо вище за „батьків“.

По Ужгородській домінії на р. 1691 з 47 її осад шолтейства існували в 32. На них було виділено в кожній з 32 осад певні шолтейські площі (скультеції): в 17 осадах по цілому дільцю, в 3 по половині, в 3 по півтора, в 12 по два, в одній — 3 дільці. (Здається один ділець рівнявся прийнятому в данім районі розміру кмецького дільця). Разом 50 дільців, а раніш, на р. 1631, їх було $63\frac{1}{2}$. На тих 50 дільцях було не 50, а 105 шолтейсів, що в наслідком розмноження осіб, маючих спадкове право на звання шолтейса. Ті 105 шолтейсів розпреділялися по окремих осадам так: в 4 осадах жадного, в трьох по одному шолтейсу, в 9 по два, в 5 по три, в 9 по чотири, в 3 по п'яти, в 3 по шости. Зріст кількості шолтейсів в однім селі на два й аж шість не сприяв захованню значення шолтейського звання. На час урбара 1691 р. поставлення шолтейсів вже zdeградувало до рівня майже кмецько-кріпацького. Тому, як і в кметів на той час, шолтейські родини не мали охоти займати цілі дільці, обробляти та нести повинности та ризико від неспокоїв; здебільшого держали тільки частину дільця — аби прожити! З 50 шолтейських дільців тільки 18 зайнято шолтейськими родинами, а більшина — аж 32 — полишалися порожніми. Напр. в Порошкові було 3 шолт. дільця, шолтейсів 6, але вони не зайняли трьох дільців, а всі разом тільки $\frac{3}{4}$ дільця! Або в Сухім один ділець, шолтейсів 6, та вони зайняли всі разом тільки $\frac{1}{2}$ дільця... І так в кожнім селі, за винятком одної Оріховиці. В ній був один ділець а 6 шолтейсів, які його цілком зайняли, — але тут діяла виняткова причина: лише цим шолтейсам, з усіх єдиним в домінії, вдалося втримати старі привілеї шолтейства. Наведені по Ужгор. дом. дані, опубліковані Ф. Габріельом, обнімає ось яка його ж табелька: (див. стор. 67.)

З цієї ж табельки бачимо, як забезпечені землею поодинокі шолтейські родини. Ніодна з них не мала цілого дільця, 4 мали по половині, 23 по чверти, 6 по шостині, 42 по восьмині, інші 30 ще по меншій частині дільця. В перших двох дистриктах (низинних) у кметів пануючим забезпеченням було півдільця, а в шолтейсів, як показує табеля, в дистриктові I — шестина, в II — восьмина. Що до скоту, то пересічно на одну шолтейську родину припадало: 1 корова, 4—10 овець, 1—3 свині. Але, щоби з висновком про убогість шолтейських родин підійти ближе до дійсности, мусімо при тім мати на увазі, що значна частина родин не була простими однопарними родинами з дітьми, а складалися з двох, рідше з трьох подружніх пар і їх дітей, —

О с а д а	Кількість скульптецій	З них зайнято	Кількість шолтейсів	Порожн. скульпт.
I дистрикт.				
Ярок	1	$\frac{1}{4}$	1	$\frac{3}{4}$
Оріховиця	1	$\frac{6}{6}$	6	—
Анталовці	1	$\frac{1}{2}$	1	$\frac{1}{2}$
Стрипа	1	—	—	1
II дистр.				
Камениця	1	$\frac{4}{8}$	4	$\frac{1}{2}$
Петровці	1	$\frac{2}{8}$	2	$\frac{3}{4}$
Гусак	1	$\frac{2}{4}$	2	$\frac{1}{2}$
III дистр.				
Чорноголова	1	$\frac{1}{2}, \frac{1}{4}$	2	$\frac{1}{4}$
Завосіна	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	2	$\frac{1}{4}$
Зарічя	2	$\frac{2}{2}, \frac{3}{4}$	5	$\frac{1}{4}$
Порошков	3	$\frac{1}{4}, \frac{1}{2}$	6	$2\frac{1}{4}$
IV дистр.				
Стричава	$1\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	4	1
Вишка	1	$\frac{1}{2}$	2	$\frac{1}{2}$
Люта	2	$\frac{1}{4}, \frac{2}{8}$	3	$1\frac{1}{2}$
Кострина	1	$\frac{1}{4}$	3	$\frac{3}{4}$
Ставне	2	$\frac{2}{4}$	2	$1\frac{1}{2}$
Н. Стужиця	1	$\frac{1}{2}$	4	$\frac{1}{2}$
Стара Стужиця	1	$\frac{4}{8}$	4	$\frac{1}{2}$
Ужок	2	$\frac{1}{2}$	4	$1\frac{1}{2}$
Чорний Поток	$\frac{1}{2}$	—	—	$\frac{1}{2}$
V дистр.				
Княгинін	2	$\frac{4}{4}$	4	1
Домашин	2	$\frac{2}{4}$	2	$1\frac{1}{2}$
Загорб	$1\frac{1}{2}$	$\frac{2}{2}$	4	$\frac{1}{2}$
Лубня	1	$\frac{1}{4}$	3	$\frac{3}{4}$
Бистрий	1	$\frac{1}{2}$	3	$\frac{1}{2}$
Волосянка	2	$\frac{1}{4}$	1	$1\frac{3}{4}$
Луг	2	—	—	2
Сухий	1	$\frac{1}{2}$	6	2
Тихий	2	$\frac{4}{4}$	4	1
VI дистр.				
Туриця	2	$\frac{1}{2}$	3	$1\frac{1}{2}$
Сімірки	2	$\frac{4}{8}$	4	$1\frac{1}{2}$
Буковцьова	$1\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$	5	$\frac{3}{4}$
Мирча	$\frac{1}{2}$	—	—	$\frac{1}{2}$
Смереково	1	$\frac{2}{8}$	2	$\frac{3}{4}$
Кост. Пастіль	1	$\frac{4}{8}$	5	$\frac{1}{2}$
Соль	2	$\frac{1}{4}$	2	$1\frac{3}{4}$
Разом	50	18	105	32

ще поширеної родово - дворищної (задружньої) форми співжиття. По матеріальному забезпеченню шолтейси зійшли на рівень кметів.

Не ліпше було й з правовим положенням. З 105 родин лише про шість оріховецьких шолтейсів урбар зазначає, що вони з давніх часів вільні від панщини і обов'язку давати натуралії. Тільки повинні їздити з своїми панами, яко верхівні, чи виїздити їм на зустріч*); могли відкупитися й від тої повинности, заплативши скільки призначить панство. Лише в цім єдинім випаді заховалося колишнє вільнє й упривілейованє поставленнє шолтейсів. В переходовім положенні почував себе ще шолтейс з Кост. Пастілі, який ще відмовлявся виконувати вимагані від нього кріпацькі обов'язки, заявляючи, що межі кріпаків не належить, а є вільною людиною. Всі інші шолтейси не мали по урбару жадного спеціального положення, жадних привілей і не згадуються, як вільні люде. Натомісць записані серед залежної людности. Титул шолтейса їм ще зоставався, але тільки по деяких осадах вони продовжували стояти на чолі, як то було в колишні часи, і то не з попередніми привілеями та кругом діяльности. В багатьох осадах титул став порожнім і хоч існувала скултеція та були шолтейси на ній (в Чернооголові 2, Завосіні 2, Старій Стутиці 4, Лубні 3, Туриці 3), однак на чолі осад вже стоять рихтарі (старости) призначені панством із звичайних кріпаків. Їм підлягають і шолтейські родини.

Не ліпше стало й з платіжами та повинностями шолтейських родин. З них побирала домінія щорічну готівку (census), що одбувалося в два терміна: на св. Юра (по 4,5 флор. з цілого дільця, з частини — пропорційно менше) та на св. Михайла (по 2,25 фл., а в північних дистриктах частіш 1,5 фл.). Були деякі виїмки з зазначених розмірів: в ос. Тихій в перший термін плачено 5 фл., в ос. Гусаку платили тільки на св. Миколая і то разом 1,5 фл., в Петровцях і Камениці платили стілько, скілько кріпаки, — винятки виказують різночасне накладання платежу ценза чи означування його розміру в залежности від відмінних місцевих обставин. Побираний з шолтейсів цензус — в тіж терміни, що й з кметів — був навіть більшим за цензус, що платили кметі: в трьох південних дистриктах у 2, 4 рази, а в інших — вдвічі. Десятини з овець (т. зв. стронгу) не давали, але натомісць в добі переліку овець, що робився з ціллю вяснення розміру десятини, шолтейси платили домінії від цілого дільця 13 флор. (з частини — пропорційно менше); винятково в Камениці — 18 фл., Тихім — 13 ф. 27 дин., Гусаку — 8 ф. Кріпаки давали десятину і 1 ф. 80 дин. стронгашового. З огляду на занепад вівчарства на р. 1691 і в цім випадкові шолтейси були тяжче обложені платежом, ніж кріпаки, і то в кілька разів. Так з грошевими датками.

За ними приходять натуральні. Шолтейси Ставного, Тихого, в Новій та Старій Стужиці з цілого дільця давали щороку панству 12 курей, 12 яєць, 2 гуски, 2 яловки і 8 кобл. вівса. В Вишці і Лютій — ту ж порцію всього, тільки замісць двох яловок давано одну; в Чернооголові так само та ще замісць 2 тільки одну гуску; в Петровцях давано порцію в складі: 12 яєць, 12 курей і 1 гуски. В Порошкові і Стричаві — 24 курей, 24 яєць, 4 гуски, 2 яловки, 8 кобл. вівса; в Кострині, Туриці, Сімірках, Буковцові, Мірчі,

*) В інструкції Ужгород. двірському старості 1668 р. між інш. стоїть, що „шолтейси все для нас мають держати коні“.

Смерекові та Солі — ту ж кількість, тільки замість 4 дві гуски. В восьми осадах V-го дистрикта давано туж кількість, але крім яець; в дев'ятій осаді того ж дистрикта, в Тихій, давано 12 курей, 12 яець, дві гуски, дві ялівки, гальбу масла і, нарешті, баранців, — цих останніх скільки на-каже зверхність. В Сухім — одну лібру воску та 4 коб. вівса. Й ці „culinaria“ чи „viktualia“ з шолтейського дільця (з частини — пропорційно менші) були вищі за кмецькі, які звичайно склалися з 12 курей, 12 яець та 1 гуски в рік і тільки в деяких осадах, зокрема північно-гірських, до того дещо додавалося, найчастіш 1 яловку і 4 коб. вівса.

Специфічно шолтейською даниною панству, якої не платили кметі, була в XVI в. і пізніш віддача з кожного дільця щороку по одній шкірці куниці та й лисиці (*pellis mardurina et vulpina*); рівно ж ще й виробами — по одній гуні (*lodex* — рід свитки), кінській попрузі (*singulum*), сакві (*sacci*) та кошику (*canistrum*). Ця остання річна данина з дільця — іноді обмежу-вана тільки гунями та попругами —, коли на однім осідленню жило кілька шолтейців, виконувалася у складчину. На кінець XVII в., як видно з ур-бару 1691 р., не тільки данина куничими шкірками, але здебільшого й ли-сичими та виробами вже замінена готівкою. Замість шкірок куниць в Чор-ноголові, Кострині й інш. осадах платилося по 1 фл. 80 дин. У Порошкові навіть 3 фл., а за лисичу — 2 фл.; в Ставнім замість шкірок куниці та лисиці, теж гуні, попруги і кошика разом плачено 8 фл. 18 дин. У Вищі замість куниці, гуні та попруги — 4 фл.; у Княгинині та Турці замість гуні, попруги та сакв — 3 фл. і т. д.

Як і кметі шолтейси давали панству десяту частину свиней, що випасали на жолудях і букових орішках по панських лісах; теж і з бджіл, коли їх хто мав. Дев'ятини ж з урожаю і десятини від овець, плачених кметями, шолтейси не давали, — ця остача колишніх привілей ще якомсь затри-малася.

Але воля від панщини не втрималася, і на р. 1691 шолтейські родини робили панщину нарівні з кметями — ні в розсягу, ані в способу одбутку її не було жадної різниці. Одбували, як пішу, так і тяглу панщину. *)

Як виходить з цього, положення шолтейств по Ужгород. до-мінії, яке може бути прийняте за більш менш характеристичне на той час й для інших доміній з шолтейсами чи кинижами, вони на кінець XVII в., коли поминути окремі рідки випадки, з бувалого упривілейованого поставлення вже майже у всім опу-стилися до рівня залежних кметів. Дехто, як згаданий шолтейс з Кост. Пастіли, боровся за свої права. Подібний випадок навів Бідерман на р. 1760 для східньої Словаччини. Тоді один шол-тейський рід судовою дорогою боронив (супроти Оравського замку, того ж комітату) такі свої шолтейські права: волю від панщини, дев'ятини, від форшпана; волю заповіту відносно зе-мель, що належать роду з уряду шолтейського, волю відчуження шолтейського дільця і право в кожному часі добровільно поки-нути та одійти з нього; право вільного розпорядження рухомим майном; правоздібність бути комітатським урядовцем, збірачем податків і бути засідателем в патримоніальнім судівництві; на-решті, обстоював волю од мит та дійсність дипломів на шля-хецтво у тих, які їх одержали у війнах за хоробрість. Перелік цей показує, в яким напрямі йшло з часом відняття прав шол-тейців-льокаторів і їх родин — спадкоємців. Мабуть ще на добу

*) F. Gabriel, „Poddanské poměry na užhorodském panství ke konci XVII. st.“ *Наук. Збор. „Просвіта“ в Ужгор. за 1933—34 рік., ст. 159—166.*

Марії Терезії й останні різниці в положенні шолтейсів і кріпаків стерлися, коли терезіянський урбар вже у всіх відношеннях прирівняв шолтейсів та кинижів до інших кріпаків. Виняток зроблено напр. по Мукач. дом. тільки для кинижів - сабодашів Вел. Лучок, що мали королівські діплоги, — їм полишено їх старі вольности*).

9.

В запанувавшій приблизно з першої чверті XVI в. февдально-кріпацьким режимові основу ставить велике й латифундіярне (магнатське) землеволодіння. Це останнє по своїм розмірам і по поширеності та питомій вазі серед інших шляхецьких володінь робить Угор. Русь виїмковою на цілу Європу. Переглядаючи по черзі комітати ми в кожному з них зустрінемося з одним чи кількома февдальними колосами, які забирають за малим не всю територію комітата... Лише Мармарощина, пізніш втягнута в угорську державність, в горяній північно-східній частині мала більші території під державно-камеральним володінням, хоч у західній її частині та в долинній її пасмі так само не бракувало великих февдальних одиниць.

Йдучи в напрямку з заходу на схід, хоч не вичерпливо а скорше ілюстративно, згадаємо тут визначніші февдальні латифундії на етнографічно русинській в той час території.

Спільський комітат можемо оминати з огляду на незначну кількість в ньому русинських осад. От же в найзахіднішій комітаті, Шариськім, видається своїми просторами Маковицька домінія. У ній на р. 1416 було 65 осад. На рік же 1618, тоб то через двісті літ, до Маковицької (Зборовської) домінії належало вже 96 осад. Володарьом Маковицького чи Зборовського замку з приписаними до нього осадами від р. 1522 була родина Тарцаїв. По поразці під Могачом Фердинанд I Габсбург, за невірність Тарцаїв, всі їх дібра конфіскував і подарував капітану Гашпару Шередіму, який і володів ними до р. 1566. По тім, через одруження з його сестрою, зверхником домінії став Януш син русько-україн. князя Константина Острожського, що доречі вважав себе поляком і латинником та переслідував своїх бувших одноплеменників та одновірців.**) Р. 1601 всю Маковицьку дом. купила

*) З літератури: крім згаданих вище праць Легоцького, Бідермана, Маркова та Габріеля можна ще назвати: Martin Schwartzner, „De scultetiis...“ Vdp., 1815. J. Bogdán, „Ueber die rumänischen Knesen“, Arch. f. slav. Philol., 25, 1903, ст. 522 і далі, також 1904, ст. 100 і далі, R. Kaindl, Beiträge zur Geschichte des deutschen Recht in Galizien., Arch. f. öster. Gesch. Wien, 1906—1910, 95, 96, 100. М. Грушевський, „Історія України-Руси“, т. V, 1905, ст. 370 і далі. K. Kadlec, „Valaši a valašské právo...“, Praha, 1916.

**) Коло Бардійовських купелів донині заховалася капличка — пам'ятник на честь І. Шереді; 9.VII. 1590 р. її відновив Януш Острожський з своєю жінкою Сусаною Шереді.

за 80 тис. золотих родина Раковців. В 1684 р. цісарський генерал Шульц відняв Маковицький замок у вдови Ференца I Раковця і поруйнував його. З часом замок з домінією знова вертає до роду Раковців, якому належала і спадкова гідність наджупана Шариського коміт. По ліквідації повстання Ференца II Раковця домінія перейшла в рід граф. Аспремонтів, а по вимертю того рода, в рід граф. Ердедіго. Маковицький замок коло р. 1720, з наказу цісарського генерала, остаточно зруйновано.

В Землинськiм ком. згадаємо Стропківську домінію, в якій було осад: р. 1430—36, р. 1569—47 і р. 1598—50. Ще значніший копмлекс володінь уявляла з себе Гуменська домінія Друтетів, що мали дідичну гідність наджупана в Землинськiм та Ужгородськiм комітатах. В гуменськiй Країні р. 1454 було 36 осад, р. 1623 їх стало 97, ще пізніш, але в тiм же XVII в., до неї належало 102 осад, росташовані в Країні. Домінія мала русинську частину, в якій було три округи, і словацьку, де було їх дві.

В русинськiй частині значилися такі осад: в I окрузі: Чертіж, Габура, Боров, Полата, Відрань, Каленів, Межілаборець, Нягово, Рокітів, Красноброд, Ниж. Хібеніє і Виж. Хібеніє, Хабалоч, Вирава, Ольшинкова, Вілаги, В. Яблонка, Н. Яблонка, Телепоч, Рокітовці, Гостовиця — 21 осад; в II окр.: Кланича, Тополя, Ковбасова, Руське, Поляна, Смерекоч, Прислоп, Ладомирово, Звяга, Острожниця, Старина, Ялова, Стаксина, Пчолина, Шіукалосц, Паригузівці, Кальна, Виж. Росток, Полянка, Пихне, Зубне, Змельник, Крива, Ровнина — 24 осад; в III окр.: Розгель, Збойне, Крива (Улічська), Уліч, Кленова, Михайло — 6 осад; в IV окр.: Іноч, Стерня, Бистре (Руськ.), Смугич, Дуброва, Рус. Грабовець, Стриговець, Грабово, Розтока, Убля — 9 осад. В словацькiй першій окрузі — 20 осад, в другій — 22 (в тiм числі п'ять русинськx). А по всій домінії русинськx осад 65, словацькx — 37, разом 102 осад.

В Ужгородськiй (Невицькiй) домінії*) Друтетів р. 1451, крім двох замків, було 25 осад. З кінця XV і в XVI в. територія домінії поширюється на північ, в гори вище Перечина і Березного. Поширюється в пасмо колись міжгряничне, — аж до бескидського вододілу, що врешті став за природню гряницю Угорщини. В тiм пасмі з'являються нові осад, як по р. Угу, так і на бічних її припливах. На р. 1549 в документах згадуються: замок (castrum) Невицьке, кріпость (castellum) Унґвар і осад: Унґвар чи Ужгород, Горяни, Дравці, Коритняни, Довге, Галоч, Палов, Чепель, Мерковці, Петровці, Траск, Доманинці, Оноковці, Гусак, Мірча, Дубрінічі, Убреж, Невицьке, Камениця, Поляна, Голубинне, В. і М. Березне, Сімір, Ворочов, Ярок, Оріховці, Стрипа, Лази, Мале Солотвино, Анталовці, Загон, Шаламунова, Зарічя, Перечин, Ремети, Черноголов, Уліч, Убля, Кленова, Колониця, Кострина, Волосянка, Подгородь, — крім замку і фор-

*) Й в Ужгород. комітаті (і домінії) підгiрський район носив назву Країна. В топограф. опису комітата 1787 р. то зазначено з цікавим додатком: вказавши, що в Ужгор. беціркові є нижня „Krainya“, до того додано, яка „der Ukraine ziemlich nahe“ (Ungr. Magazin, IV B., 1787, ст. 322).

теці разом 45. В порівнянні з списком на р. 1451 за сто літ прибавилося 20 осад. Межи тими роками Другети деякі осаді відступили іншим панам, інші натомісць набули від сусідніх панств, врешті, й повстало кілька нових осад. Новоповсталими були: Петровці, Гусак, Поляна, Симір, Ворочов, Анталовці, Черноголов, Уліч, Кленова, Волосянка та Ставне. Названі осаді появилися межи кінцем XV в. і р. 1549 здебільшого в верховинським пасмі Карпат по р. Угу чи його бічним притокам. На р. Угу — Ворочов, Ставне, Волосянка (сягаюча погрянничного кряжа), на р. Турі — Симір та Поляна, на р. Лютій — Черноголов, на потоку Убля — Кленова і Колониця, на Улічу — Уліч. Ще через 33 роки, на р. 1582, по тій же домінії начислюють вже 66 осад. З списку на р. 1549 тут деякі осаді не значуться, бо відчислені до Землин. комітату (4) чи перебували в заставі (теж 4). Все ж кількість осад зросла на 21, а разом нових осад з'явилося 26. Тільки частина з них (чотири) прибавилося на старій комунікаційній дорозі понад р. Уг, по р. Турі теж 4. Всі останні 18 осад виникли понад малими потоками, що врізаються глибоко до Верховини, на значній височині над морем і в чималім віддалені від долин Угу та Турі, по яким вже жваво бив живчик життя. Так від половини XVI в. і до р. 1582 на Верховину вийшли осаді: Туриця, Туричка, Мокра, Пастілки, Данило Пастіл, Розтоцька Пастіл, Вел. Пастіл, Смерекова, Буковцьова, Бачова, Тихий, Люта, Сухий, Загорб, Стужиця, Домашин, Княгинин, Завосіна, Верховинський Бистрий. От же на третю чверть XVI в. ужанська Верховина вже зарясніла осадими, хоч і малолюдними, але заповнивши ті пункти, які є „близькі нинішньому стану“. На р. 1625 в Ужгор. домінії налічувано 95 осад. Протягом XVII в. прибавилися ще наступні нові осаді: Лубня, Луг, Стричава, Вишка, Гусни, Нова Стужиця, Липовець, Ольшинки, Мочар, Новоселиця, Забродь. В скрутну добу другої половини XVII в. Другети *) зменшують обсяг домінії значним продажем і заставами. Тому на р. 1691 — рік переходу домінії в інші руки — зоставалося тільки 48 осад. Були то: м. Ужгород, ос. Анталовці, Буковці, Вел. і Мал. Березний, Черногорова, Доманинці, Дравці, Дубринічі, Горяни, Гусак, Ярок, Камениця, Княгинин, Коритняни, Кострина, Костьова Пастіль, Лекарне, Люта, Лубня, Луг, Мірча, Невицьке, Оноковці, Оріховці, Палов, Пастілки, Перечин, Петровці, Порошков, Симірки, Смерекова, Соль, Стара і Нова Стужиця, Ставне, Стричава, Сухий, Шаламунова, Тихий, Туриця, Ужок, Верховинський Бистрий, Волосянка, Вишка, Загорб, Зарічя та Завосіна. Крім того до домінії належало, як предії, 8 колишніх осад, але опущених. Були то Чорний Поток — б. осаді під гряницею з Галичиною зовсім кинута і заросла лісом, Чорне Поле під Ужгородом, Довге, що в його руїнах на

*) Другети за свою вірність цісарю і католицтву все зазнавали нападів від повстанців: самі, їх маєтки і їх кріпаки.

р. 1691 жило два бідних кмети і один желяр, Гусний — кинутий коло р. 1679, Гута — залишена домініяльна шклярня, коло якої жило 7 б. робітників, Лази — зовсім обезлюдніла, врешті, Стрипа та Мала Слатінка обернені в руїну, що заростала лісом. У XVIII в. повсталася ще: Лікіцари, Лумшур, Прислоп. На р. 1779 крім Ужгорода домінія мала 81 осаду. Ужгор. домінія, як і Гуменська, належала Друґетам цілий час до вимертя роду; Хустська лише за життя деяких Друґетів. З вимерттям Друґетів Ужанська та Гуменська домінії перейшли під зверхність Миколи Берченія, що взяв удову Друґета. Він став головним ватажком повстання Раковця в р.р. 1703—1711. За те р. 1711 всі його домінії було конфісковано. Ужанська стала державним коморним маєтком. Спочатку нею керувала префектура, а від р. 1848 кошицька фінансова дирекція. Крім осад єдиного і виключного володіння коморі належать на кінець XVIII в. (в ужгород. дистрикті) дванадцять осад спільного, а власне компосесоратного володіння і переважно з дрібною шляхтою — одиницями чи родинами. Володіння Баранинцями ділила комора з 8 компосесоратними співволодільцями, Батвою — з трьома, Часловцями — з чотирьма, Вел. Гейовцями — з 13, Кристою — з трьома, Вел. Лазами і Денковцями — з трьома, Паловим — з одним, Радванкою — з чотирьма, Сюртами — з одним, Убрежом — з двома, Завадкою — з трьома.*)

На Бережчині видається своїми розмірами Мукачевська домінія та Чінядьовська. В добу, коли Мармарош був злучений з Семигороддям, Мукачевська домінія, сусідуючи з Мармарощиною, якийсь час належала Семигородським князям: з 1528 до 1540 р. кн. Ів. Заполі, потім до 1557 р. його малолітньому сину І. Сигізмунду. Попавши на короткий час супернику, Фердинанду I Габсбургу, домінія знов вертає до рук Сигізмунда і пробуває в його володінню з 1557 до 1567 р. З половини XVII в. Мукач.-Чінядьовська домінія в посіданні семигородського князівського роду Раковців. На р. 1625 в Мукач. домінії налічується 124 осади, а на 1645 р. — 131. По урбарам 1649, 1672 і 1682 р.р. територію і ті осади поділено на шість округів: Верховину, Країну, Барбово, Лучки, Кайданово і Бобовище. В їх склад, однак, не входили ще містечка, а то: Мукачев, Береги, Берегово, Варі, потім Пошагаза, Росвигово і Мукач. Нове Село. Разом було 140 осад і самих двірських людей 3974; та в Чіняд. домінії 33 села поділених (р. 1704) на три дистрикти: Чінядьовський, Свалявський та Верховинський.

На тім одначе володіння Раковців не обмежувалося. Юркові I Раковцію належали ще численні маєтності по інших комітатах. Ось їх дальший перелік. В Ужанській ком. Доборуська домінія з шости осад. В Землинській

*) F. Gabriel, „Selský stav v Užhor. komorním panství“ . . . , 1932, ст. 16; там наведені й прізвиська компосесорантів. Див. того ж автора також „Poddanské poměry na užhorodském panství ke konci XVII st.“ в Наук. Збор. „Просвіти“ в Ужгор. за р.р. 1933—1934.

— територія 55 × 20 кілом.: од Серенчі через Ліску до Шаришпотоку. В Шариськім — згадувана вже Маковицька домінія, що перебувала в спільнім володінні Юрка I з братом Владиславом. В Спіськім — Лехницька домінія. В Абауйськім — домінія Речиц з 13 осад. та дом. Фельшиводас з 18 осад. В Боршодськім ком. Оноцька домінія з 21 осади. Мав менші маєтки від Онада до Поради. В Гемерськім ком. домінію з 39 осад. В Соболюськім — дом. Венчеллі з 17 осад. В Тренчині — дом. Ледниця, в якій було 369 йобадів, 443 желярів, а 24 душі слободників. В Сукмарськім ком. домінії Сукмар, Нодь-Баня, Фельшобаня, Ечед з 25 осадами і 1563 душ. двірської людности. В Бігарськім ком. домінії Ілешд, Сикельгід, Белинеш 68 осад. В Фейїрськім ком. 7 осад. В Добокськім — дом. Шольомке. В коміт. Торда — 7 осад. В ком. Кюкюле (Küküllő) одну осаду. В ком. Фоґарош дом. Фоґарош з 23 осад і 2956 душ двірських людей. Всіх нерухомств налічують на 2 міл. гольдів, а прибутків на 2 міл. флор. *) По їх конфіскації на р. 1714 було осад в Мукачевській дом. 56, на р. 1718 по Мукач. — Чиняд. домінії з містами 120 осад (в тім числі по Чинядьовській — 33); на р. 1720 у ній чотири міста — Берег, Берегово, Варі та Мукачево — та 149 сільських осад, поділених на десять дистриктів. **)

В Угочанщині виділялася своїми розмірами домінія Перенніїв з осередком в Севлюші.

В Мармарощині гірські та підгірські пасма zostалися державними і перебували в адмініструванні Кастильської (Ронашської) соляної комори. Лише західний бік Мармарощини від Верховини і до Тиси ще з середньовіччя підпадав февдальному режимові. Рід Балка і Драга, що в пізнє середньовіччя претендував на весь комплекс південно-притисянських просторів, вибув з краю. На них з'являються інші домінії, з перемінними комплексами посідань і, порівнюючи, з частою зміною зверхників. На р. 1556 там існує Бичківська домінія, що сягала й на Грушове, що належала Георгію Баторію. В XVII в. (приблизно між 1622—1674 р.р.) значну частину південної Мармарощини займає домінія родини Івана Гомоная, до якої між іншим якийсь час належав і Грушівський монастир. Про обсяг її можна приблизно судити хіба по тому, що р. 1654 на її території було 170 православних священників з 526, — загальної тодішньої кількості православних священників. По Могачівській битві від р. 1530 Хустський замок з соляними копальнями достається Надошді Томашу. Від р. 1546 Хустський замок належить кор. Фердинанду, межі 1605—1606 р.р. — Степану Бочкаю, а з р. 1606 — гуменським Друґетам. Після смерти Балінта Друґета він переходить у володіння семигородського князя Іабора Баторі, який р. 1616 передав його своєму брату Степану, спадковому ішпану Мармарощини. Р. 1667 силою забрав його семигор. кн. Михайло Апафій і подарував своїй жінці; р. 1671 теж силою забрав для своєї жінки й маєтки при замкові, хоч вони належали малолітньому Емериху Текелію (йому опісля дано було 30 тис. талерів відступного). На час володіння Хустським замком жінкою Апафія до нього належали коронні міста Хуст і Вишков (разом з митним), Тячово, Довгополля та

*) Agoston Peter, „A magyar világi nagybirték története“, Bdp., 1913, ст. 233—234.

**) Ачаді, вже цитов. „Magyarország nepessége“ ...

Сигіт і осади Камполунґ, Горішня Ровна, Іза, Салдобош, Буштино, Теревля, Дулово, Біла Церква, Требушани і Рахово. Апафій же до смерти користувався й зисками з соляних копалень. Молодого Апафія II примушено було зріктися семигородського князівства, а за те йому дано між іншим маєтки Хустського замку, які він р. 1701 продав за 175 тис. рин. флор. На початок XVIII в. найбільшим земельним зверхником Мармарощини, що панував в басейні р. Боржави, уважався Григорій Довгай (осередок в Довгому). В час повстання Ференца II Раковція він був іменованій Ференцем за ішпана Мармарощини і головного начальника Хустського замку. В басейні ж Ріки, приблизно від Волового і до карпатського вододілу, на половину XVII в. було панство Жігмонта Ліпчая. До нього належали ос.: Студене, Ляховець, Келечин, Репенне, Річка, Торунь, Присліп, Іза (Ізки), Завичка, Стара Гать, Волове, Ліпча і Борис Полянка.

За подавленням повстань звичайно йшли конфіскації земель і передачі їх неподільними іншому шляхецтву. Наведемо тільки деякі конфіскаційні зміни в Угор. Русі. По повстанню Веселеніго р. 1670 конфісковано у Форґачів замок і домінію Середне, які потім король подарував якомусь Францу Голомбушу. По повстанню Текелія р. 1684 конфісковано Раковціям замок Маковицю. В повстання Ференца II Раковція були втягнуті дуже численні фєвдальні та нямеські родини, що розплатилися своїми маєтками. Підпали конфіскатам маєтки Раковція, Миколи Берченія, Михайла Чакі, Симона Форґача, Антона Естергазі і багатьох інш. Спочатку (р.р. 1711—1712) їх перебрала комора, а за тим їх роздано новим панам. Року 1724 Отто Альтенштейг за 34 тис. флор. дістає домінії Мукачевську, Чінядьовську, Ужанську та Дюждюр. Р. 1728 король дарує Фридрихові Лотареві з Шенборну, курфїрстові з Майнцу і коронному канцлеру німецької держави, домінії Мукачевську, за винятком Мукач. замку (його полишено для королівських військових залог) й Чінядьовську. *) Цікаво, що Фридрих з Шенборну холодно прийняв ту даровизну. Хоч розлога маєтку й була величезною, але через удаленість його від осередку держави, незначність осад міського характеру, рідке залюднення, убогість гірської людности і екстенсивність господарства, він не обіцяв в близькім часі прибутків і його землі майже не мали ціни. Графському роду Шенборнів, яко фїдеїкомис, належали Мукачевська й Чінядьовська домінії аж до світової війни та перших років Чехословацької влади.

Нїде в Європі латифундіярно-магнатські володіння по своїй питомій вазі не займали так багацько місця, як в Угорщині. Теж доводиться сказати і про Угор. Русь. На кінець XVIII в. і початок XIX серед самого шляхецтва Угорщини різко виступили великі маєткові бігуни: латифундіярне магнатство — на однім

*) Agoston P., там таки; Marezali Henrik, „Magyar birtokviszonyok 1711—1740“, Budapest, Szemle, 1897, ст. 1—25.

боці, а маломаетна і немаєтна шляхта — на другім; середнього поміщицького стану майже не було. Відомі магнатства, що на кінець XVIII в. приносили своїм панам зиску від 30 тис. гульденів річно і до 200, 300 й 400 тис.; майорат князя Естергазі, що мав найбільше кріпаків в цілій Європі, приносив річно коло мільйона гульденів. На другім бігуні стояла численна дрібна шляхта; кожна 21,5 людина в Угорщині на р. 1785 була шляхецького звання.*) Так було в Угорщині, так й в Угор. Руси. По перепису 1720 р. в усій комітатській людности нямешів було: на Мармарощині 14,87%, Землинщині 9,85%, Угочанщині 8,16%, Ужанщині 7,59%, Бережщині 5,95%, Шарищині 4,18%. Й в цім краї виступала різка маєткова протилежність mezi самим шляхецтвом. На однім боці стоять колосальні латифундії, як згаданого Шенборна, а на другім — дрібні шляхтичі чи нямеші. З них багацько було таких, що мали тільки нямеський лист та найбільше один ділець; в Мармарощині їх звали „куртими нямешами“ чи просто нямешами. Там кожна сьома людина була нямеського звання. Особливо багато було „куртих нямешів“ в осадах: Ліпча, Березне, Іза (майже ціле село), Драговці, Бедевля, Вульхівці, Кричово, Чумальово, Угля, Колодне, Вунійово, Довге, Вишне Руно. Серед мармароських нямешів-волохів чимало було т. зв. „донаторів“. Частина мармароськ. нямешів здобула собі нямєство від семигородських князів, Бочкая, Бетлена та Раковція. Згадані князі, васали турецькі, давали кріпакам нямєство за участь у їх війнах з Габсбургами. Набуті в цей спосіб шляхтицькі титули пізніш оспорювано, але набувці за них міцно держалися й до XX в. Існували „курті нямеші“ й в інших комітатах Угор. Руси, хоч в значно меншій кількості. В Іршавшавській окрузі — чотири нямеських родини. По одній — кілька родин в Арданові, Ракошині, Визниці у Копинувцях, Завадові, Доробратові й інш. осадах Мукач. домінії під назвою „сабодашів“ (тоб то вільних людей). Так само по кілька шляхтицьких родин перебувало по осадах Чинядьовської дом., Ужгородської, Маковицької тощо.***) Те ж по містах і містечках, як також і по селах, що були поза названими домініями.

Напр. по ужанській Країні головно в XVII в. з б. кріпаків підвищено на шляхтичів, переважно армалістів, поверх 20 русинських родин, іноді родин складних великих дворишно-задружнього типа. Деякі з них мали потроху (від $\frac{1}{2}$ до 3) власних дільців, деякі прикупували або приорендовували частки дільців, зрідка було й так, що, не маючи своєї землі, тримали кріпацькі дільці. Як видно по тому, що лише деякі з них мали й небагатьох кріпаків, ці шляхтичі сами з родинами провадили своє господарство. Їх маєткові права Ужгород. домінія іноді грубо порушувала: часом віднімала куплені ними дільці або за викуп-

*) Schwartner M., „Statistik...“, 143—144.

**) Сокирницький Сирохман, там таки, ст. 96—97.

лені ґрунта і хижі примушувала платити оренду. З нобілітацією ті родини діставали герби, але ця дрібна шляхта не довго тримається відрубно від простого люду, з якого вийшла. Від кінця XVIII р. жениться з кріпаками і віддається за кріпаків.*) Як поповнялося дрібне шляхецтво показує ось такий документ.

Група дрібного шляхецтва поповнялася напр. і в наступний спосіб. Удова по Юрку Друґетові Марія Естергазі, зверхниця Ужгородської дом.. дістала р. 1677 од Михайла Вовкая, свого перечинського „крайника“ і від його братів, Грицька та Василя, 400 флор. за пообіцяне нею підвищення їх в стан шляхецький. Дістала, як пише в своїм, очевидячки, до них листі, „для того і з тою умовою, що, уваживши просьбу нашого вірного чоловіка-слуги й бажаючи виказати нашу приязнь йому, вищеназваним, їх жінкам і нащадкам з обох віток, в жупі Ужанській на нашій Ужгор. дом. в нашім с. Перечині живучим на половиннім кріпацькім дільці, даємо їх підвищити в шляхецтво і од його величності дамо принести армальну грамоту. Коли б же армальна грамота не дійшла, ті гроші ми вернемо назад. А коли б їх не заплатили, то згаданий половинний ділець з усіма пертіненціями (вони) будуть sui praescripti держати, яко слободину“.**)

На початках XVIII в. поруч з латифундіями февдалів в русинськім краї бачимо коморні латифундії. Коморні маєтки (bona cameraria) чи коронні (bona sacrae corone) покривали своїми зисками потреби корони і не сміли бути роздаровані. Тим вони відрізнялися від маєтків фіскальних, з яких роблено надання особам, що того чим небудь заслужили чи були королівськими фаворитами. Це розрізнення виразно стало переводиться після доби Вербовця. Коморні маєтки на протязі часу XVI—XVIII займали перше місце по своїм просторам в Мармароцині, складаючи гол. чин. лісові комплекси. З початку XVIII в., коли Ужгородську домінію залишено за коморою, й в Ужанськім комітаті коморні дібра зайняли перше місце. В них провадилася своя колонізація й були свої кріпаки, — більш менш на умовах з якими зустрічаємося й у февдалів. Напр., за колонізації північно-східньої Мармароцини комора давали новим оселенцям кілька років волі від повинностей: р. 1598 в Требушанах був один кріпак і мав пільги на 12 літ., в Рахові — 14, що, здається, одбули роки волі, бо давали коморі десятину від овець і по одній куниці.

За визитації 1750 р. запротокольовано в кількох місцях західньої частини краю позаміську дрібну земельну нерухомість церков, парахвій і парохів. В парахвії Русков якийсь нямеш полишив церкві в спадщину землю в трьох частях: піддані не мали права одписувати землю церкви, тільки рухомости (бджіл, худобу, боргові претензії тощо). В кількох випадках читаємо, що пархвіяльний фондуш куплений парахвіянами від панства (ос. Годька, Грабське, Ременіни, Колбашова), — без дальших у протоколі до того приміток. А от в Матяшовцях і у Дьєтрику парахві-

*) М. Лелекач, „Руська шляхта на Підк. Русі“, часоп. „Підк. Русь“, річник XII—XIII, Ужгор., 1936.

**) Документ опубліковано в „Čas. pro dějiny venkova“, 1935, ст. 144.

яльний фондуш куплений селянами, але, не дивлячись на те, парохи за нього платять земельному панові: в першій селі 1 імперіал, в другій — 2 фл. Що більше, у Брусниці парохівіальний фондуш куплений од графа Петев в розмірі двох четвртин дільця, „які дві часті землі і три луки заняв граф.“ Як бачимо куплена земельна власність парохіві не тільки підпадала якомусь грошовому оброку з боку територіального зверхника, але зазнавала й прямої ігнорачії. Ще в кількох селах зустріваємося з купівлею дрібних часток землі самими парохами, сказати би, в індивідуальну власність. В Клембарку частка „куплена через попередників поповичів“, у Бокші парох сам собі фондуш „купив власними грішми за 266 фл.“ — без дальших приміток. А вже у Малім Липнику парох живе на $\frac{1}{8}$ дільця купленого своїми предками, од чого панові річно платить один імперіал; у Матісові парох має $\frac{1}{8}$ дільця „куплену через прадіда свого...“, од чого платить земельному панові... річно грошів 30“; в Уяку парох живе „на одній купленій цілій йобадській сессії, од котрої річно платить графині 30 грошів“. По Вублі з власністю ще гірше: там півець-попович по розпорядженню земельного зверхника „вивержений“ з фарної садиби і із будівель, „які його предки закупили і із більшої часті і поправили“. З такими труднощами в умовах XVIII ст. прокладала собі шлях нова, в данім разі парохівіальна і попівська, поземельна власність.

10.

Оформлений на р. 1514 політично-становий поділ людности Угорщини заставався в силі на протязі 334 наступних років. За тим поділом „populus“ („народ“) складали самі упривілейовані стани без різниці народности. Тільки з них складалася „natio Hungarica“; інші групи людности були плебсом і уявляли з себе залежній стан.

„Народ“ вперто відстоював привілеї свого стану, не зупиняючись і перед повстаннями за „волю“. Та р. 1687 всетаки касується, надане ще Золотою Булою, права шляхти на озброєний опір королям; рівнож усунено вибір короля шляхтою. І чергове повстання Ференца II Раковція не осягло привернення цих двох привілеїв, хоч Сукмарський мир зроблено з захованням всіх інших февдально-станових привілеїв шляхецтва, що на довго загальмувало соціяльний розвиток Угорщини. Того ж р. 1687 покладено розділ між вищою і нижчою шляхтою тим, що тільки вищій дозволено заповідати фідеїкоміси. Однак, скоро по Сукмарській мирові, р. 1723, і інша шляхта в тім відношенні прирівняна до вищої. Разом з тим февдальна верства закріплює за собою „на віки“ звільнення від державного оподаткування, навіть від податку на утримання регулярного війська, що намісць шляхець-

кої інсуреції заведено з 1715 р.; так само волю від довозного і вивозного цла, як рівнож від внутрішніх мит і поборів. Що не підпало цим змінам зосталося таким, як його оформлено в Трипартитумі. Повернення величезних територій від турків і конфіскації по здушенням повстань нічого не внесли нового в соціальну та станову структуру фєвдального суспільства Угорщини. З невеликими і рідкими винятками все, що знайшлося без управненого володіння на звільнених від турків територіях і що одібрано конфіскаціями, наново роздано вірним приборникам Габсбургів: командірам війська, придворній шляхті, видатнішим старшинам, поставцям військової зброї і провіянта тощо. (Теж робив і Ференц II Раковцій на зайнятих повстанням територіях...). За всіх тих надань маєтки передавано іншим панам звичайно в таким складі, в яким були знайдені чи поодбирані. Як в першій випадковій, так і в наставшій по конфіскаціях великій перерозподілі території, не ставлено жадної соціальної цілі. Володіння передавано з одних рук в другі, поземельні зверхники мінялися, але суть фєвдально-кріпацького станового ладу зоставалася незмінною. Королівській владі ані в голову не прийшло скористати з тих нагод і подбати хоч про створення середньо-поміщицького стану, якого майже не існувало.

Вакханалія королівських розтринкувань земель знайшла відгук ось в яким переказі, записанім приблизно р. 1924 з уст русина Бережчини: „Коли була за царицю Марія Тереса, часто наймала у себе балі. На тих балах іграли сами пани і Марія Тереса. Котрий пан красно затанцював з М. Тересою, то тому дала панщину, да з 5 або 7 сіл. Тоті пани могли з людьми чинить що хотіли. Пан міг і продати чоловіка, як хотів, або убити, або завісити, або втопити, хоть що учинити із ним...“ *)

Наївне, але по суті речі правдиве з'ясування походження ново-явленого великого земельного зверхництва — в данім разі за Карла VI — і положення кметства. Того самого, що з примусу аристократії мусіло довго битися за „свободу“ шляхти і проти своїх інтересів, щоб врешті за те понести кару від переможців і новоприйшлого земельного панства. Останнє — як висловлюється Марцалі — „поводилося з своїми новонабутими добрами, як конквістадори, а на тамошню людність, зобов'язану кріпостною залежністю, дивилося, як на півдикунів“. По одбутому перерозподіленню поземельних територій в прагматичній санкції 1722-1723 і в сеймових ухвалах 1741 р. Угорщина виступає, як єдина в своїм роді держава, у якій вся сила належала великому свіцькому і духовному фєвдальному панству. В його руках були загально-держ. сейми і комітатські сеймики; найбільші земельні пани комітатів бували одночасно й надзупанами — найвищою адміністративною владою в комітатах.

Поруч з великим і зовсім незначним шаром середньої шляхти була серед „популюса“, як вище сказано, група малоземельної

*) К. Заклинський, там таки, ст. 53.

шляхти: армалістів, чи „*nobilis unius curiae*“, чи „*sessionis*“, чи „куртих нямешів“ й „сабодашів“ . . . Найчисленіша в порівнанні з першими двома шляхецькими групами дрібна шляхта не мала доступу на державні сейми, здебільшого сиділа на своїх землях, обробляла їх працею своєї родини, зрідка мала пару кріпаків чи „челяді“ по дворах чи користувалася помічу желярів. Траплялися цілі осади самих нямешів, — по Мармарощині більшими з них були: Ниж. і Середня Апша, Косівська Поляна, Будфальва, Вишава і Борша. Крім того осідки дрібної шляхти, росташовані по селах, містечках і містах, творили так звані курії (від „*curia*“ — шляхецький двір з домом). Шляхецькі гнізда армалістів, куріялістів тощо часом, так мовити, вбивалися клином у великопанські февдальні території. Між тими і другими були постійні тертя і незгоди. В інтересах середньої й дрібної шляхти королі силкувалися узаконити вільний відход кріпаків, та це кепсько вдавалося. Дрібна шляхта чуйно відстоювала свої шляхецькі привілеї, а велике панство, насмішливо звучи їх „бочкорошами“, хотіло ті привілеї задержати тільки для себе. У XVI ст. група дрібної шляхти подекуди дуже збідніла і, хоч законом р. 1546 заборонено було обертати шляхтичів в кріпаки, однак, частинно вони ставали в фактичну залежність від земельних магнатів, йдучи на службу в ролі службовців доміній чи вояків великопанських бандерій. Деякі з бідних шляхтичів перебували на утриманні магнатів, особливо під час засідань комітатських сеймиків, що мали виключно шляхтицький характер; за Габсбургів ті сеймики стали опорою шляхецької самовлади, не раз служачи інтересам поодиноких впливових в комітаті магнатів. Частина дрібної шляхти осідала і жила — перш усього в обводі містечок — й на землях рустікальних. Однак, в цих випадках шляхтич не повинен був робити панщини, як кріпаки, він зоставався особисто вільним; але з нього брано викуп грішми за панщину і краєву воєнну данину, брано т. зв. таксу, від чого і шляхтичі, що сиділи на рустікальних землях звалися ще таксалистами. Коли вони остаточно викупляли уживані ґрунти, тоді такі площі з рустікальних переходили в склад алодних земель. В XVI в. осягли положення низчої шляхти прелатські предіялїсти. В XVI—XVIII в. існують в Угорщині чотири упривілейовані шляхецькі дистрикти: Яцігів, Куманів, Гайдуків і потисянський ардовських нямешів.

До упривілейованої ж групи суспільства відносилося духовенство — католицьке завжди, а православне — по прийнятті унії і то не зразу, а значно пізніш. Руськи „батьки“ стають лібертинами офіційно з р. 1692, фактично — пізніш.

Між упривілейованими станами і залежною людністю стояли групи переходового положення. Їх було кілька. Такою переходною групою по Трипартитуму між іншим були вільні, але не шляхтицькі, держателі нерухомостів (*possessionati homines*), які по правному положенню що до нерухомостів прирівнювалися

до шляхти. В цей період згадана назва (poš. homines) зникає, але в законах появляються терміни — *libertini*, а також *liberae personae*, яким у практиці й літературі відповідав термін „*agiles*”, що мав теж саме значіння.

Походження цієї групи різне. В XVI—XVII в.в. і до р. 1715 — коли заведено постійну армію — кожний магнат мусів удержувати озброєнних людей. Для того з числа залежної людности вибирались боєздібні люде, що звільнялися від кріпацької повинности, але натомісць складали військовий кадр земельного пана. В час мирний вони служили на панськiм дворi, а в військовий — виступали озброєними в похід під веденням свого пана. Не було їх положення оформлено в освобожуючих грамотах, але в час заведення терезіянського урбару на цю групу прийшли. До цієї ж групи військових людей можна віднести й децималістів, що осаджувалися на землі панів з обов'язком платіжжю десятини і збройної служби. *)

З другого боку в цю групу лібертинів увіходила з доби середньовіччя невелика частина сільської людности, що під назвою слободників (сабодашів) і таксалистів (бо платили земельному пану щорічну *taxam unius imperialis* чи одбували 12 денну панщину) задержала до XVIII в. свободу переходу, йобагіони королівських земель і ще деякі сільські групи. По Мзковицькій домінії р. 1673 серед русинської людности по деяких осадах були ще такі собі гайники, що їх називано „крайниками“, — і ці числилися серед лібертинів (сабодашів чи слободників).

До слободників же приблизно до половини XVII в. належали й сільські кинижі й шолтейси колонізатори, як февдальних, так і коронних земель. Вони мали деякі повинности перед зверхністю, загалом без порівняння легчі, ніж кметі. Від другої половини XVII в. їх положення стає гіршим, обов'язки зростають, зближуючись з кметськими. За заведення терезіянського урбару 1767—1773 р. р. за шолтейські чи кинижі уважано тільки ті родини, які могли виказатися грамотами чи іншими документами, або довести своє пряме походження од колишніх набувців того звання. Всіх інших у всьому прирівняно до кметів. Але й тих, кого признано в шолтейськiм чи кинижькiм званні, позбавлено попереднього упривілейованого положення. Їм віднято спадкове судівництво над кметями, на дочок те звання не переходило, заборонено брати їх до військової служби під прапором замку, бо виказуючи хоробрість, як бандеріялісти, вони набували виглядів на шляхецтво і справді добивалися того звання. Їх примушено платити готівку і давати ті натуралії зверхнику, що й звичайні кметі; довше позоставлено вільними від панщини, та й то далеко не скрізь і не завжди. Так за незначними винятками zdeградували раніш вільні шолтейси та кинижі на рівень залежних кметів.

Крім названих груп на протязі періода з XVI в. і до полов.

*) Csaplovics, „Gemälde . . .”, II, ст. 160.

XIX-го з'являлися по всіх комітатах нові слободники, що за ви-зкуп чи заслуги перед земельними зверхниками випускалися ними у кріпацтва на волю, дістаючи від пана в потвердження того звільняючого листа (*manumissionales*).

Серед загально поширеного кріпацтва де-не-де задержувалися острівки осад, що вперто відстоювали свої слободництва. Такими між іншим були десять сіл бережської Країни, у яких вже на кінець середньовіччя русинська людність змінила волоську, перейнявши в спадщину й воєводсько-киницьке самоуправління та інші привілеї волоського права. Ці країнські села, не дивлячись на те, що закони строго забороняли, аби один пан приймав на свої маєтності кріпака другого пана, однак, числячись за Мукачевською домінією, безкарно могли, коли лиш хотіли, прийняти до себе чужопанських кметів. Як хто з країнців вмирав без спадкоємців, маєток його переходив не домінії, а громаді, лише ця остання повинна була від того маєтку дати кастеляну домінії одного вола-третяка. Вразі в якимсь селі з'являвся сам кастелян він не міг вимагати від громади нічого більше, крім одного обіда, або одноразової вечері. Кожне поодиноке село — на основі грамоти Івана Корвина 1491 р. — щороку давало Мукачевському замку по шість овець і по одному „бузку“ сира середнього розміру. Але поза тим більш нічого — ні грошей, ні натуралій, ані панщини.

По Могачському розгрому Угорщини (р. 1526) Мукачевська домінія з рук королівських переходить у володіння то одного то другого фєвдала, що ті вольности країнців скорочували, а обов'язки підлеглих збільшували. Продаючи р. 1572 цілу домінію Мукачевську наджупану бережському Гашпару Магочію, король Максиміліян I обумовив, аби вольности Країни не були порушені. Та не все вони додержувалися. То видко з грамоти Юрія I Раковця, котрий 1648 р. наказує своїм урядовцям, аби не порушували вольностей людности Країни. З цієї грамоти поруч з тим видко, що вже тоді Країна платила значно більше мукачевським фєвдалам, ніж то було означено Іваном Корвином. З переходом Мукач. домінії до Шенборнів людність Країни зачинають трактувати нарівні з іншим кріпацьким населенням. На тім став і терезіянський урбар. Т. ч. у людности Країни віднято привілеї волоського осадницького права і силоміць прирівняно її до інших кметів. Але, опинившись в кріпацькій залежності, країняне, однак, не переставали позиватися за свої вольности з новими земельними панами, Шенборнами.*)

В практиці першої половини XIX в. розвинулася нова станова група під назвою *honoratiore*s, яка мала приблизно теж значіння, що й колишній термін *libertini* чи *liberae personae*. В групу *honoratiore*s відносили: державних урядовців, членів мад'ярської академії, адвокатів, докторів університета, духовенство,

*) Юрій Жаткович, „Воеводство Країнянське“, Подк. Русь, 1924, № 4.

малярів з академічною освітою, інженерів, учителів, великих купців, гірнозаводчиків тощо з їх родинами. Від р. 1844 приналежним до цієї групи особам надано право набуття шляхецьких нерухомостів.

Іміграція жидів дала ще одну станову групу. Вони не були зобов'язані панщизняними тягарями, лише платили за охорону і за толерування державі, евентуально февдальним зверхникам, грошеву данину від голови з додачею доходкового податку.

Поминаючи рус. духовенство вся інша людність була в кріпацькій залежності. Нове залежне селянство прибавлялося й з орендарів приходьків з „Польщі“, тоб то Галичани, знов підтверджуючи бодай часткове походження кріпацтва з оренд. По нашим дослідженням (через інж. М. Кушніренка) напр. нямеші ос. Березової (з якої починається Верховина, окр. Хуст) мали свої землі в пізнішій Нижній Бистрім. Після споминів старих людей десь в кінці XVI і початку XVII в. в. багатші нямеші приймали приходьків з Верховини й з „Польщі“. Наймали їх випасувати худобу. А ті, що осідали на нямеських землях більш-менш настало, в додачу зобов'язувалися й до певного одробітку. З них з часом повстали нові залежні кметі. Розуміється, в кріпацькій стані було найбільше людности.

На р. 1720 абсолютну кількість і відсоткове співвідношення різних суспільних груп по окремих комітатах представляють так: *)

Жупа.	Залежних міщан і селян.	Шляхтичів.	Попів і вчителів.	Жидів.	Разом.
Спіш.	28374	420	57	30	28881
	98,25 %	1,45 %	0,20 %	0,10 %	100
Шариш.	39731	1750	104	300	41885
	94,86	4,18	0,25	0,71	100
Землин.	53748	5950	150	500	60348
	89,07	9,85	0,25	0,83	100
Ужгород.	20256	1675	55	70	22056
	91,84	7,59	0,25	0,32	100
Берег.	20887	1337	56	200	22480
	92,91	5,95	0,25	0,89	100
Угоча.	7718	702	17	100	8607
	90,48	8,16	0,20	1,16	100
Мармарош.	31228	5500	55	200	36983
	84,44	14,87	0,15	0,54	100

Звертає на себе увагу велика кількість, а по Мармарощині рекордна, (до 15%) шляхтичів; були то головно дрібні нямеші русинської народности та волоської і хіба зрідка мад'ярської. Жиди — переходовий стан — вже перевищили своєю кількістю групу попів разом з учителями. На жаль, міщан не одокремлено від сільських кріпаків. Разом залежна група складала від 84,44% до 98,25% всієї людности комітатів.

*) Вже цитов. „Magyarország népessége a pragmatíca sanctio...“, ст. 36.

За февдально-кріпацької доби русинська людність Угор. Руси складалася насамперед з кріпосного селянства, за яким по чисельности, йдуть дрібні няменші, далі духовенство та міщане і тільки винятково до неї належали окремі купецькі родини. *) Основна маса русинського люду (від 84 до 98 %) перебувала в тій чи іншій мірі залежності від февдального стану.

В підневольнім положенні на протязі XVI—XVII століть пробувало й русинське духовенство, „батьки“, — слово, з якого повстали мад'ярське „batyko“ чи „baytko“ і московське — „батьюшка“. Скільки саме його було в XVI в. і до половини XVII — немає даних. Небагато даних й про те, як йому жилося. Загалом, як і йобадям. Жили в своїх хижках, держали йобадські дільці, не цуралися фізичної роботи, виконували панщизняні повинности зв'язані з держанням дільця чи його частини. В побутовім відношенні „батьки“ майже нічим не різнилися від парахвіян. Їх потреби до половини XVIII в. не були більш розвиненими, ніж в звичайної русинської людности. Коли єп. де-Камеліс (1690—1706) скликав до Маковиці збори „батьків“, то вони прибули з сусідніх округ почасти в кожухах, інші в петках (накидки, шкіри без рукавів і з вовною наверх), в простих селянських ногавицях (штанях), здебільшого в постолах і з тайстрами (рід торбин) через плечі. Такий їх вигляд описано і в доповідях на р. 1738. Отже, „батьки“ жили й ходили так, як і парахвіяне. В багатьох відношеннях прирівнювалися і в повинностях до йобадів, так було якийсь час і по прийняттю унії.

В добу звичайного йобадства „батьків“ вони мали повинности супроти короля (державна), февдала і єпископа. Русинських „батьків“, за винятком мармароських (від р. 1479), закони не звільняли від платіжу звичайного кор. податку (десятина, ліка, цензус) і надзвичайного (subsidio), однак вони, говорить Годінка, „як і більша частина руських йобадів, на основі якихось звичайних податків не платили“. В списках платіїв діки „батьки“ не стояли. Але їх не минали повинности перед земельними панамі і, порівнюючи незначні, супроти своїх єпископів. Обов'язки перед панамі полишили сліди насамперед в урбарах.

Перші такі урбарні дані відомі на початок XVII в. Урбар Середнянського замку (Ужанщина) р. 1603 показує, що в 9 парахвіях було 15 „батьків“. З них 9 мало по цілому дільцю, 3 — по третині, один — половину, 2 — по чверти. Кожний „батько“ давав панству щороку одну лисичу шкіру (а шолтейси в той же час — 50 дин.). Хто з них мав свині давав від кожної сви-

*) Очевидячки, що утерті представлення ніби підкарпаторуський народ в минувшині складався тільки з підданого селянства і низчого духовенства (представлення, що їх підтримують такі автори, як Ф. Іабріель — див. його „Selský stav v Užhor. kom. panství...“, 1932, ст. 4), яко хибні, мають бути відкинуті.

нячої кошари 32 дин. (шолтейси — 30). Від кожної „розпусти“, тоб то розводу, давав адміністрації домінії по одному срібному. В районі Маковицької „Країни“ (гол. ч. Шарищина) по урбару р. 1610 „батьки“ (як і головні кинижі) давали домінії по одній шкірці куниці на рік і мали повинність возової й деякої іншої служби. Р. 1624 Юрко Раковцій, зверхник Маковицької домінії, (за Годінкою — на просьбу самих „батьків“) встановлює, щоби кожний з руських „батьків“ його частини в тій домінії, які в церквах „співають і служать“, давали панству щороку по 10 флор. і одній шкірці куниці. Поза тим зоставалися вільними од всіх інших обов'язків, що тяжили на залежній людності. Тогож року такеж переложення панщини на відкупну готівку, перевід на грошевий оброк, заводить й другий Раковцій, Павло, для „батьків“ його частини Маковиці; було то для осад: Ладомир, Куримка, Рівна, Ставник, Сабощ, Андрійовці, Бенедиковці, Нижня Ядлова, Свідничка та Дрична. По Гуменській домінії (Землинщина), як видно з урбару р. 1622, повтореного р. 1674 (за Івана Гомоная), повинности „батьків“ складніші. По ній було 32^{1/2} „батьківств“, тоб то попівських дільців. „Батьки“ давали домінії від дільця що-два роки: одного вола, одну куницю, одну попругу і одну тайстру (покрівець). Поза тим йшли ще щорічні натуралії. Хто мав свиней давав десятину; коли було менше десяти — від кожної старої свині платив готівкою по 8 грошей. Хто давав десятину придавав ще один гуменський кобел вівса. Від овець та кіз давано теж „деїзму“ (десятину): від 10 овець чи кіз — одну штуку, від 20 старих — 1 вівцю і 1 ягня (чи 1 козу й козля). Теж і від бджіл. У кого не було десяти кимаків (вуликів), той мусів від кожних двох дати по одному меселю (коло іці, що приблизно = гальбі = ^{1/2} літрам) меду; хто мав тільки один вулик одкуплявся 10 грошами (подекуди це одкупне бралось воском). Окремо стоять грошові карі „батькам“. Домініяльний зверхник уважав за свою компетенцію перевіряти підготовленість „батьків“ до свого поставлення. На пущання по всіх парахвіях одбувалося вайдування (від „войвода“), коли також перепитували „батьків“, чи вміють вони проказать на память „Отче наш“ . . . „Вірую“ . . . та „Десять заповідів“. Хто не знав того відповідно карали: напр. за незнання „Отче наш“ . . . брано покути 12 дин. Й по Хустсько-Бичківській домінії (Мармарощина) Івана Гомоная межі р. 1622 і 1674 побирали з „батьків“ все теж, що й по Гуменській. В панстві Ж. Ліпчая по мармароській Верховині на р. 1646 „батькам“ велось значно ліпше. „Батьки“ ос. Ляховець, Репінного і Річки давали панству річно по одній лисичій шкірці, поза тим ані служать, ані будь що дають, — чи мали вони ділець наше джерело мовчить. Але „батько“ Прислопу має цілий „лан“ (ділець), хоч і „паганій“, дає три лисичі шкірки і нічого більше. Піп Старої Гаті не робить панщини і нічого не дає, крім „8 дуже гарних лисичих шкірок, але його діти, коли не будуть попами, будуть платити 3 фл. і 2 куниці — одну за землю

попівську, другу за іншу“ (мабуть піп держав два дільці). Попи Волового нічого не робили панству і не давали, „але пан міг вимагати по шкірці куниці чи лисиці, від чого вони могли відплатитися, давши за куницю 3 фл., а за лисицю 2,“*) — чи мали ділець джерело не говорить.

По Ужгородській дом. на р. 1631 було „батьківщин“ 21, — там „батьки“ повинні були між інш. згромаджувати панське сіно і звозувати зжате панське збіжжя до майорень. По Чинядьовській дом. урбарні дані на р. 1648 (доба Естергазійового зверхництва) виказують скільки де було „батьків“ і який вони давали домінії цензус.

Осада.	„Батьків“.	Давали.
Ряпідь	1	1 фл.
Сусково	1	1 „ і 12 сінк. воск. свічок
Голубинне	2	1 „ „ „ „ „ „
Свалява	2	1 „ „ „ „ „ „
Чинядьово	1	нічого
Нижн. Верецьки	1	1 фл. і „ „ „ „
Латурка	1	1 „ „ „ „ „ „ **)
В. Верецьки	1	1 „ „ „ „ „ „

По Мукач. домінії на р. 1682 „батьки“, як і кинижі, цензуса не платили. Натомісць давали домінії куниці та серни, а верховинські „батьки“ — каруль (рід яструбів) і рябчиків та ще кінські попруги і виткані покрівці. А замісць свинячої десятини по урбару 1649 р. давали замку по 16 пен. річно.

Крім Маковиці, де всі кріпацькі повинності батьків були зведені в одну оброчну суму, по інших домініях, що про їх йшла мова вище, здається наведені дані висвітлюють не всі обов'язки. В домініях Гомонаїв мабуть ще був цензус і якась панщина, Чинядьовській — натуралії і теж панщина, в Мукачевській так само. По останній, як очевидячки й по Чинядьовській, відкупне (імунітне) од панщини коштувало по 4 флор. в рік.

По Могачській катастрофі р. 1526, коли вкупі з королем загинули найвищі представники вищої католицької ієрархії — обидва арциєпископа і п'ять єпископів, залишає Угорщину, а також Угор. Русь реформація. Прийшла вона в міста і в них тремалася; поза ними на бік протестантизму стали деякі видатні февдали з котрих для розглядуваних нами комітатів варт назвати роди: Радванський, Перевіїв, Кашпара Драгофіла, Миколу Зрінського і його сина Юрка. За початок реформації в м. Бардійові — здається, теж і в німецьких містах Спіщини — можна уважати р. 1525. Вона заносилася з Німеччини: багатші родини Бардійова посилали своїх дітей туди вчитися, які звідти заносили нове розуміння релігії. Р. 1530 бардійовські протестанти об'єднуються в церкву і обирають собі священників; на р. 1539 вже вся міська рада і всі бардійовці приймають протестанську віру. Протестантизм, як наслідування Лютеру — аугсбурзьке чи євангельське визнання —, поширюється також по містах Спіщини, в Пря-

*) Mag. gazdaságtör. szemle, 1894, ст. 340—342.

***) Hodinka Antal, „A munkácsi görög-kathol. püspökség története“, Vdr., 1910, ст. 722, 724—5, 727. В. Гаджера, „Додатки к історії“... по Ужанщині та Мармарощині. Наук. Зб. „Просвіти“ в Ужгороді за р.р. 1922 і 1923.

шові, Кошицях тощо. Як в західній частині краю, так було й в східній. Р. 1524 м. Сигіт було вже протестанське; на рік 1540 й населення всіх п'яти коронних міст Мармарощини — Хуста, Вишкова, Тячова, Довгополя та Сигота — вже протестанське. Року 1549 п'ять вільних королівських міст — Бардійов, Кошиці, Левоча, Пряшів та Собінів — подають королеві своє релігійне (аугсбурське) кредо. Церкви з майном від католиків переходять до рук протестантів. По Мармарощині всі церкви п'яти коронних міст на р. 1556 вже протестанські і не залишилося жадної католицької. Та з половини XVI в. — точніш з р. 1548 — католицизм починає поволі вертати свої втрати. В тій цілі пускає в ход, як ідеологічну пропаганду, для чого з р. 1586 покликано до Угорщини єзуїтів, так — і то було рішенням — адміністраційний натиск. Генеральний капітан Кошиць, граф Бельгіойозо, р. 1603 силою віднімає кошицьку катедралу („Дом“) у протестантів і передає католикам; наказує Левочі й інш. спіським містам вигнати реформатське духовенство, прийняти на його місце католицьке і вернути костьоли, фари та школи. Марно протестують проти того релігійного гніту п'ять згаданих королівських міст. Бельгіойозо провадить свою чинність далі. Католицький пробост спіський з єзуїтами захожуються над рекатолизацією Спіщини. Повстання Бочкая обриває на якийсь час реставрацію католицизму; по віденському миру з р. 1606 признано протестантам рівноправність з католиками. Фактично та релігійна свобода була дана шляхецтву, горожанам вільних корол. міст та цісарському війську, від р. 1608 і всім міщанам та кріпакам, що жили на землях пана іншого визнання. Однак й по тому рекатолизація поступає наперед головно чинністю єзуїтів та єзуїтською тактикою. Велику увагу звертають вони на перевід в католики вищого поземельного шляхецтва, щоби потім його впливом покатоличувати залежну і живучу на їх розсяглих маєтках людність. Для території, що нас цікавить, варто згадати про перехід на католицизм і протегування єзуїтизму о половині XVII ст.: Раковціїв на Шарищині, Друґетів з Гуменного (на Землинщині та Ужанщині), роду Естергазі на заході і Бережщині, Каролів на Сукмарщині й багацько інш. Лінецький мир року 1645 підтвержує свободу визнання, та католицизм вже мало гору над протестантизмом і переможно під веденням єзуїтів простувало вперед. В Кошицях єзуїти були з р. 1601, з часом там заснували вищу школу, якій р. 1660 надано прав університета; р. 1663 до їх рук перейшла кальвінська школа в Шариш-Потоці, де перед тим якийсь час працював відомий моравський вчений Ян Амос Коменський. Юрко Друґет з Гуменного, що в першій десятиліттю XVII в. перейшов з кальвінінського визнання на католицизм, завзято підтримував єзуїтську організацію в Кошицях і р. 1613 завів єзуїтську колеґію в Ужгороді. Вона за війн Бетлена Габора перестала було існувати, але знова відновилася р. 1630 заходами Івана Друґета сина Юрка. За удови по Ференцу І Раковцію Софії Баторієвій єзуїти появились і в Мукачеві. На кінець XVII ст. єзуїти вже мали в Угорщині 27 своїх резиденцій, в їх руках було 2 університети, 16 гімназій і вихова католицького духовенства.*)

В західних комітатах, насамперед по Землинщині, бодай місцями реформація поширилася було й серед русинської людности. Панувавша феодална засада „*cuius regio — eius religio*“ вела до того, що людність, живуча на землях февдалів, прийнявши реформаторство, мусіла в прямого примусу чи „по волі“ переходити на віру своїх панів. І навпаки, за контрреформації і рекатолизації русини мусіли опинятися в грекокатоликах. Іноді то прогляда в протоколах визитації єп. Ольшевського: напр. про греко-католицьку парахвію Пакостов (Земл.) у нього стоїть замітка — „переже самі лютеране бивали і не мали жадної церкви“; про церкву в Чемирній — „давно, як люде пам'ятають, від католиків перейшла до лютеранів, перед 50 роками цілком знищена“, потім її відновили і уживають грекокатолики. В с. Мурвани навіть затрималася лютеранська церква; греко-католики, що очевидячки відійшли від лютеранства, робили філіялку

*) J. Macúrek, „Dějiny maďarů a Uherského státu“, ст. 140, 152.

церкви в с. Раковці. По с. Грабовець межі селянами траплялися визнання: греко-католицьке, католицьке і лютеранське. Так було в західних комітатах; але зовсім мало відомо об тім, який відгук знайшла реформація межі православним духовенством і народом східних комітатів Угор. Руси. Петров висловлює правдоподібний здогад, що й там могли бути переходи в кальвінізм. Але контрреформація і побідна реставрація католицизму першої половини XVII в. не оминули і угорських русинів. З ініціативи єзуїтів і з їх поміччю почалася пропаганда покатоличення. Перші спроби зроблені на Землинщині в домініях Маковицькій та Гуменській згадуваного вже Юрка Другета. Перейшовши на католицизм він до того заходився на вертати й залежну русинську людність своїх величезних доміній. Для того викликано було уніятського єп. А. Крупецького з Перемишля, який р. 1612 замало був не загинув в Краснобродській церкві від нападу простої людности, що не приймала уніятства; його врятував сам Другет, підоспівши з озброєними людьми. За угорського примаса Юрка Ліпая (1642—1666) продовжуються спроби унії греко-православної церкви з римо-католицькою. Р. 1642 мукачевський грецько-православний єпископ Василь Тарасович пристає на унію, але знов відступає. Однак, уніятство задержується в маєтках католиків Другетів — в Гуменській і Ужгородській дом. Другети належали до тих поодиноких магнатів верхньої Угорщини, що примусово накидали залежній від них людности католицизм, в парі з чим, між інш. через молитовники писані латинським шрифтом, прокладало дорогу й пословачення.

Р. 1646 з'їзд 63 „батьків“ в Ужгороді — осередкові Другетовської домінії — проголошує унію з Римом. *) Р. 1652 те роблять „батьки“ Спіщини, Шарищини, Землинщини, Сабольчу і решти Ужанщини. Р. 1664 й Мукачева **) та Бережщини. Унія ухвалювалася на умовах набуття православним духовенством привілеїв клира латинського. Уніяти стали називатися греко-католиками. Довше протистояла унії Мармарощина, що підлягала Симигородським князям, географічно сусідила з православною Буковиною і близька до православної Молдави. По Мармарощині унію запровадив за поміччю військової сили мукачевський архимандрит Августин Бізанцій доперва в р. 1720, але тільки на р. 1769 адміністрація Мармарощини могла констатувати, що неуніятів більш немає.

Продиктований безправністю православного визнання, моральною приниженостю православного духовенства і матеріальною незабезпеченістю той крок, розпочавший нову добу в житті Угор. Руси, переорієнтовуючи її на Захід, не зразу досяг бажаної цілі. З унією не настало рівноправності греко-католицькій вірі та єпархії з католицькими, ані урівняння в правах і положенню уніятського духовенства з католицьким, зокрема однаковості матеріального забезпечення. На все те треба було ще часу, все те по частям довелося виборювати протягом цілого наступного століття. Не говоримо вже про простий русинський люд, котрий в своїй масі не мав поняття про запавшу перемену в релігійнім визнанні і само собою розуміється не мав від унії жадного облегчення соціальної долі. В ново-появленій уніятській Мукачевській єпархії — від неї р. 1816 чи 1818 відокремлено Пряшівську, а від р. 1856 й Семигородську, гол. чин. волоську — з'являється єпископська влада з титулом апостольського вікарія. На Мукачевських єпископів то й припадає складний обов'язок крок за кроком здобувати признання й самій унії, проти якої було мад'ярське духовенство, й права духовенству перед феодалами та державною адміністрацією,

*) Нагадуємо, що унія в Бересті Литовським схвалена р. 1596.

***) Православний єпископ з-за того перебрався р. 1664 на життя до Імстичова (на Бережщині).

врешті, й поліпшення матеріального положення єпископської катедри, духовенства та монастирів. Бо всесильні магнати-католики іноді не дозволяли нижчому духовенству і кріпакам, що жили на їх землях навіть робити якісь внески на уніятській єпископат, — скарги на таке поведження феодалів продовжуються аж до XVIII в. Самою Мукачевською єпархією по унії р. 1646 в дійсності правив Ягерський (латинський) біскуп аж до р. 1771. Коли таким було положення уніятського біскупа, то тим гірше рядового уніятського духовенства, якого прекрасну стару назву „батьків“ обертають в призирилу „батиків“; про кріпацьку ж русинську людність вже нема що й казати. І галицько-українські діячі унії в протесті, оголошенім з приводу святкування Мад'ярщиною свого тисячоліття, мали підставу писати: „На ніщо не здалася унія церковна, на ніщо не здався титул апостольського вікарія, який пап римські надали угроруським єпископам; латинські єпископи вважали їх своїми вікаріями і ненастанно вмішувалися в діла руської церкви, а правительство ставало завсігди проти русинів“.*)

По унії угорський католицький примас Ліпай р. 1654 подає пам'ятну записку Ватикану в справі новоприєднаної церкви. З неї між іншим довідуємося, що в той час по головним домініям від Маковиці до Мармарощини виконувало треби 529 русинських „батьків“. З того числа на території Мукач.-Чиняд. дом. 150, в дом. Гомонаїв — 170, в Маковицькій дом. Раковція Василя — 77, в Воронівській — 35, в Стропковській дом. Петеїв — 30, в дом. Середнянській — 37, в дом. Барковця — 30. Ліпай рахунок не є вичерпуючим, зокрема пропущено район Севлющини. На початок XVIII в. по тим же домініям начислювано 605 „батьків“. То не значило, що стільки ж числилося й парохвій. Їх було все менше, ніж „батьків“. Деякі парохвії zostавалися без „батька“, в інших було по 4—5 і навіть більше „батьків“. Річ в тім, що „батьківський“ сан в тій чи іншій мірі, залежно від місцевих умов, захищав від тягарів феодално-кріпацького режиму. І ця то обставина вела до того, що кожний „батько“ дбав про те, щоби своїх синів вивести так само на „батьків“, в крайности хоч на нижчий духовний ступінь. Звичайним явищем бувало, що крім старого батька, в тім же селі на „батьків“ висвячувано одного чи кількох його синів. Всі zostавалися при одній церкві; в додачу з тої ж самої родини при ній ще один син був діяконом, другий міг бути дяком, а третій церковником (паламарьом). Разом получалися свого роду дворища (задруги) сільського духовенства. В одрізнення від католицьких попів, в додачу нежонатих, ці русинські „батьки“, обтяжені родинами, не мали означених зборів з населення (як напр. десятини). Вони діставали від парохвіян тільки скромну платню за треби, іноді збивану взаємною конкуренцією, а поза тим годувалися головно з хліборобської праці на парохвіяльних ділячках, де такі були. За перепису р. 1720 в „батьки“ по селах записувано лише одного, інші уважалися за *rotae superfluae*; їх записувано разом з кріпаками. Тому то „батьків“ (вкупі з дяками-вчителями) на цей раз налічено по семи комітатах 494, — як бачимо менше, ніж скільки подавав Ліпай. В дійсности їх було значно більше. В пер-

*) „І ми в Європі“, протест..., Літ. Наук. бібліотека, Львів, 1896, ст. 8.

шій половині XVIII в. Мукач.-Чіняд. домінія бореться з тим, що „число нижчих духовних осіб в деяких селах є завелике, іноді й більше, як число там живучих вірників“. Щоби тому положити кінець Мукачевський гр.-кат. єпископ в р. 1743 обіцяє домінії, що буде висвячувати на священників тільки таких кріпаків, котрих власник (зверхній пан, О. М.) маєтку відпустить“. *) Однак, і по тому через якийсь час, в р.р. 1780—90-х, єп. Бачинський, жартуючи, бувало говорив, що в нього по гірських околицях „скільки потоків, тільки й помічників“. **)

Перше по унії часткове поліпшення долі русинського духовенства одбулося по Ужгородській домінії. Її зверхник, знаний вже нам Ю. Друґет, що робив давління на „батьків“ аби приймали унію, видав 31. III. 1655 р. грамоту, якою: а) визнав всіх „батьків“, що були законно висвячені, б) заборонив знущатися над ними й між інш. держати закутими, в) тих, які мали парохвію, оподаткував в розмірі 6 флор., звільнивши від інших тягарів і робіт; безпарохвіяльні ж „батьки“ й на далі мали виконувати домінії попередні обов'язки і роботи, г) врешті, дозволив уніятському єпископу вільно набувати в Ужгороді місце чи дома для школи, не платячи жадних податків. От же після виходу цієї грамоти парохвіяльних „батьків“ друґетівської домінії переведено на оброк, а безпарохвіяльних залишено в старім положенні. Деякі парохвії мали дільці (сесії), цілі чи часткові; про них урбар р. 1691 пише: „Sessio presbyteratus ruthenici battyko vocati“, або „Presbyteratus vulgo battykoságh integra sessio“. Ті „батьківщини“, як і скультеції, були частинами сільських хотарів, що не підлягали відчуженню. Подібно було з парохвіяльними площами й по інших домініях. Наприклад, по Маковицькій домінії, як показує урбар р. 1688, існують „батьківські“ дільці („поповці“) і навіть дяківські, а саме: в Нижній Полянні „поповець“ складався, подібно шолтейському, з 12 прутів (sessio batykonini popovéc dicta ex duodecem sulcis seu virgis constans . . .); теж в Комлуші і т. д. „Батьківські“, як і дяківські, пруги належали до сабодаш-прутів, тоб то до вільних пругів. Теж і по Мукач.-Чіняд. домінії при багатьох парохвіях були „поповці“ чи парохвіяльні осідлости. Але скрізь, де вони були, траплялися і меншого розміру, ніж цілий ділець. По Ужгородській домінії на р. 1691 існувало 14 окремих парохвіяльних осідлостей при чім 10 мали по цілому дільцю, три — по половині і одна — лише чверть. Слід додати, що з тих десяти випадків в однім на парохвіяльнім цілім дільцю сиділо два „батьки“, а ще в однім випадку (у Великім Березнім) навіть п'ять: з котрих один був справді парохом, а інші, невідповідаючі умовам друґетівської грамоти, були якимись

*) А. Шаш, „Нарис соціальної і господарської історії Шенборьсько латифундії“ . . ., Наук. Зб. „Просвіти“, 1932, ст. 125.

**) Г. Стрипський, „З старшої письменности Угор. Руси“, Збірн. „Привіт Франкові“, Львів 1916, ст. 189. А. Петров, „Отзвуки реформацій“ . . ., Прага, 1923, ст. 19—20.

помічними. По селах тої ж домінії, де не було спеціальних парохвіяльних дільців, „батьки“ примушені були жити на інших землях. Деякі з них опинилися на шолтейських дільцях чи частинах їх в ролі співдержателів з одним чи кількома шолтейсами. Іноді шолтейський ділець чи його частина належав кільком „батькам“: напр. в Загорбі трьом попам з зятьом одного з них належало $\frac{1}{2}$ шолт. дільця. В двох випадках — на кріпацьких півдільцю і чверти. В чотирьох батьки не мали жадного ґрунту. „Батьківські“ повинности перед домінією залежали від того, на якій осідлості вони жили. Коли жили на парохвіяльних дільцях платили домінії, згідно грамоти Друґета, лише 6 фл. від цілого дільця (де була половина — 3 фл., за $\frac{1}{4}$ — $1\frac{1}{2}$ фл.) і жадних інших повинностей супроти зверхности не мали. Котрі сиділи на шолтейських дільцях платили готівкою і натураліями та рсбили панщину, як і шолтейси, — все пропорційно займаному розміру осідлості. Ті, що займали частину кріпацького дільця, виконували пропорційно розміру загалом всі ті повинности, що й кріпаки. Незалежно від вищенаведених різних обов'язків за ріжниць в уживаних землях всі „батьки“ без винятку мусіли платити панству ще від церкви щороку 1 фл. готівкою і 1 хунт воску, чи замість воску — 36 дин. Цей поцерковний збор на домінію брався й тоді, коли на парохвії не було пароха, — збор в таким разі платила громада. Так чин. з цілодільцьової парохвії плачено 7 фл, 36 дин., з півдільцьової — 4 ф. 36 дин., безземельні — 1 ф. 36 дин. Ці повинности „батьків“ Ужгородської дом. зостаються й по урбару р. 1701. Правда, в ньому згадується, що „батьки“, як шолтейси і рихтарі (бірови), мусіли щороку звозити панську частину врожаю збіжжя з нив до майорень в Ужгороді та Горянах, але це старий обов'язок, що існував і на р. 1691. Врешті, маємо додати, що й по цій домінії, подібно як по деяких вищезгаданих, в кілька років один раз роблено *communis inquisitio vulgo vojvodatus*, тоб то повірку „батькам“, чи знають вони „Отче наш“ . . . , „Вірую“ . . . та „Десять заповідів“, — хто не знав, мусів заплатити панству 1 флор. і 80 дин. покути.

По Чинядьовській домінії, як показує урбар за р. 1699, „батьківські“ повинности були тяжчими. Ось кілька прикладів. В ос. Ряпідь був 1 „батько“, держав $\frac{1}{4}$ дільця, мав 2 воли, 2 корови, 1 свиню, 3 вулики бджіл, давав домінії $\frac{1}{2}$ куниці чи 2 флор. В ос. Колчино — 1 „батько“ на цілім дільцю, мав 2 воли, 2 корови, 1 свиню, 1 вулик, давав домінії 1 кун. чи 4 фл. В ос. Чинядьово — 1 „батько“, на $\frac{1}{2}$ дільця, мав 4 воли, 2 корови, 2 свині, давав 1 кун. чи 4 флор. В окрузі Свалявській (тої ж дом.): а) один „батько“ на $\frac{1}{2}$ діл., мав 1 коня, 4 кор., 4 свині, 3 вулики, давав 1 кун. чи 4 фл.; б) другий теж на $\frac{1}{2}$ дільця, мав 1 кор., давав 1 кун. чи 4 флор.; в) ще два держали один ділець під умовою, колиб відмовилися від дільця він мав здаватися в оренду з десятини. Помимо вказаного тут оброку куницею чи

замість того готівкою урбар не зобов'язував батьків давати гро-
ventus (вівсом), але — мали вівцю чи не мали — мусіли пла-
тити стронгального по 16 грошів. В додачу — і те є найважніш
— „батьки”, як і кинижі, були повинні помагати у працях на
майорнях „кожним третім дньом”. Що було по Чінядьовській, те
й по Мукачевській домінії — однаково. *)

Примас Ліпай р. 1660 звернувся до всіх земельних панів з уніятськими
„батьками“, щоб вони не примушували „батьків“ до панщини. „Але той,
хто визнається в тодішніх відносинах“ — пише Годінка — „знає, що Лі-
пай взявся за те, що перевести було тяжко і навіть неможливо. Бо
йобадські повинности парохів творили дохід панів і що освободження па-
рохів на саме голе слово не здійснимо. Мало було таких панів, що по-
слухало заклик Ліпая. Найліпші з них, як Другети, повинности парохів
зредукували, але всетаки не скасували. Пани хотіли викупного за осво-
бодження парохів...” Й еп. Перемишлянський р. 1672 звертався до ма-
д'ярського уряду з прозьбою, щоби приналежні до його дієцезії русинські
парохи були звільнені від панщини, — очевидночки з тим же наслідком.

Так випадали тягарі кріпацької залежності уніятського духо-
венства після унії і на початок XVIII ст. Вони різнилися не
тільки від домінії до домінії, але не раз і в різних округах ба
навіть осадах тої самої домінії. Здебільшого положення „бать-
ків” зближалось до кинизького; але іноді не легко бувало про-
вести ріжницю межі положенням „батька” і парохвіянина. Фев-
дальні зверхники, чужі по народности і вірі, маючи вплив на
сеймові постанови, ще більшу силу в комітатських конгрегаціях
і вплив на поповнення комітатської адміністрації, часто спадко-
ємні ішпани в комітатах, — в своїм свавільстві не мали нізвід-
кіль обмежень. Цілком від них самих і їх адміністрації залежало
прирівнювати православне, потім уніятське, духовенство в со-
ціяльнім відношенню до кметів, з усіми з тим зв'язаними наслід-
ками, аж до ув'язнень в панські темниці і до кар на тіло включно.
Й через п'ятьдесят літ по унії мукачевський біскуп де-Камеліс
(особа грецького походження, вислана з Риму і пробувша на тій
посаді з р. 1690 по р. 1706) писав: „Як може єпископ управляти
тими парохами, котрі підлягають земельним панам, як кріпаки.
Єпископ розказує одно, а пан — друге”... Кор. Леопольду I
стає відомим, що деякі февдали поводяться з русинськими па-
рохами, як з своїми кріпаками — вигоняють їх вкупі з кметями
на панщину, накладають на них грошеві покути, карають на
тіло й ув'язнюють, не кажучи вже про численні інші надужиття
та образи. Щоби з тим покінчити він видає 23.VIII.1692 р. дип-
лом, яким греко-католицькі „батьки“ урівнювалися в правах,
вільготах та привілеях з попівством латинського обряду. Їх
оголошено вільними від панщини, кар на тіло та ув'язнень.
Мали перестати принижувати їх синів. В кінці ще й обов'язано
земельних панів поодводити уніятським церковним парохвіям зе-

*) F. Gabriel, вже цитов. „Poddanské poměry“ в Н. Зб. „Просвіта“ за
1933—34, ст. 177—179; для Маковиці — Takáts Sándor, „Fajzok a török
világból“, II, Bdp. 1915, ст. 304, 347—8; для Мукач.-Чіняд. дом. — Ho-
dinka A., там таки, ст. 723.

мельні площі під будову церков, під кладовища, школи, поодводити парохвіяльні ділячі, — зробивши все те вільним від будь яких еквівалентних повинностей земельному панові.

Русинські єпископи, не мавші таких земельних дотацій, як католицькі, жили на убогі збори (*kathedraticum*) з підлеглих церков і свого нижчого духовенства. Що давали церкви показує ось ця ухвала р. 1635 комітатських зборів Мармарощини: „Владиці грецького обряду мусить кожна церква платити за висвячення один флор., а щорічно — 24 пенязі, 4 овечі шкірки і 22 свічки“. В другім кінці русинського краю, на Спіщині, як констатувала визитація р. 1701, напр. від ториської русинської церкви, відколи збудована, парохвіяне завжди давали один мад'яр. флор. єп. Мукачевському і також ториській парох давав йому один фл. (та спіській капітулі — катедратікум).*) Щоби поліпшити матеріяльне положення Мукачевської єпископської катедри, що стала уніятською, король р. 1693 підтверджує сумнівну грамоту Хведора Коріятовича від р. 1360. Після того русинському єпископу мали давати з Мукачевської домінії ті приділення манастирю св. Миколая (Чернечому під Мукачевом), які стояли в згаданій підтверженій грамоті.

Однак, як то часто бувало в Угорщині, коли закон чи королівський декрет видавано на руч слабшого, зачіплюючи інтереси сильнішої сторони, февдального панства, урівноправлюючий диплом р. 1692 й потвердження ніби Коріятовичового надання, знов підтверджених Йосипом I р. 1712, Карлом VI в р. р. 1720-21**) й, нарешті, схвалених угорським сеймом р. 1722-23, по суті в значній мірі зоставалися тільки правом на папері. Підтвердження р. 1712 було продиктовано політикою приласкання русинської людности з-за небезпеки нового повстання Ференца II Раковція. До того ж одбулося в той час, коли майже всі великопанські маєтки від Мармарощини і до Спіща були по конфіскації в завідуванню королівського ерара. Та от маєтності знову роздаються новим панам, а ці не були іншими в захисті своїх вигід, як і колишні, старі. Духовна гідність уніятських „батьків“ і свобода від кріпацтва їх законних дітей були признані. Але виринуло питання — яких? Адже поза парохвіяльними зоставалися числені *poraе superfluae*. Траплялися й „батьки“, що виходили з кріпацьких селянських родин. Що до забезпечення землею, то, як бачили ми вище, воно, хоч і не скрізь і не сповна, але мало місце й до леопольдового диплома. Виконуючи цей останній доприділювали „батькам“ і діяконам парохвіяльні ділячі, знов на вироблених вже попередньою практикою умовах. А власне, що такі ділячі не могли бути принашувані на власність і передавані в спадщину, натомісць мали переходити від одного „батька“

*) В. Гаджега, „Канон. визитація в Спішу р. 1701“, П. Р. 1934 ст. 5—6.

**) Jos. Fiedler, „Beiträge zur Gesch. der Union der Ruthenen in Nordungarn“ в *Sitzungsberichten der philos.-hist. Klasse der Wiener Akademie der Wissenschaften*, 39 B., S. 510 і 515, також 500—503.

чи діякона до інших їх наступників по посадам. Перепис р. 1715 виказує, що напр. в Бережськiм ком. парахвіяльні дідьці мали русинські батьки в 34 селах. Але тут приходило питання розміру. Той же перепис показав, що парахвіяльні дільці не скрізь однакові. Напр. в Нижніх Верецьках „батько“ мав ораниці на 15 коб-ликів, лук на 6 косашів, а діякон ораниці на 5 коб., лук на 6 кос.; в Борсучині лише „батько“ мав ораниці на 15 коб. та лук на 6 кос.; в Брустопотокові „батьківська“ ораниця рівнялася тільки 4 коб. і т. д. Дільці були не скрізь однакові і не скрізь повні. А поза тим приходило ще питання випасів тощо. Немало зоставалося неясноств в реалізації леопольдовського диплома, а від того й приводив до заховання в більшій чи меншій мірі до леопольдовських відносин по домініях, де земельний пан сам не йшов на зустріч королівському диплому. А чи треба говорити, що таких панів було більшість?

Одною з посвідок, як він виконувався на Бережщині і власне по Мукач.-Чиняд. домінії (в якій було поверх 150 „батьків“) щодо „батьків“, єпископа і монастиря, може нам служити лист єпископа Бізанція, датований 28. IV. 1729 р., до головного інспектора домінії. Він починається з засадничої тези, що греко-католицький клір, перебуваючий в домінії, має право на всі ті вільготи, що й клір латинський. Потім йде перелічення тих кривд у вигодах і свободах, яких зазнало русинське парахвіяльне духовенство від тодішнього адміністратора. Одведені парохам і діяконам землі одібрані назад до домінії чи обкладені готівкою по 200 гульденів. В деяких громадах, росташованих на території домінії, всім її мешканцям вільно користуватися полями, луками, лісом і жолудями, тільки не вільно „батькам“. В супереч арт. 4. зак. р. 1574 домінія побирає з „батьків“ десятину від земних плодів, крім того завели ще й нову десятину з них: від шкірок ягнячих, куничих й інш. звіря. Від звареної „батьками“ для своїх потреб звичайної горілки побирають готівки більш ніж у двое в порівнянні з тим, що раніш заведено цісарським фіскалатом. Як монастирь (Мукачевський), за згодою земельного пана щороку одержує від Мукач. домінії певну підтримку готівкою чи натурою, а чи й десятиною, так і мені — каже єпископ — належить тих вигід уживати. Як від 1. VIII. 1648 р. вже попередники уживали права на рибальство, млини і на опалові дрова, так щоб і надалі то не заборонялося.*)

— З наведень листа Бізанція бачимо, що в наслідок леопольдовського диплома, ставшого законом з р. 1723, з „батьків“ Мукачевської дом. одпала панщина, кари, темниці і приниження синів, але оброчні обтяження (десятина тощо) духовенства продовжували існувати. Рівнож бачимо, що всесильні февдали, не числячись з правом, коли хотіли одбирали одведені парахвіяльні землі, або накладали за них незносний спеціальний оброк. Оброчні обов'язки перед панствами тяжили на всім духовенстві до третьої чверти XVIII в. Більш того: особливим тлумаченням одна група „батьків“ зовсім виключалася з під леопольдовської емансипації. Саме ті, котрі виходили з кріпацьких селянських родин. Диплом р. 1692 і закон р. 1723(:69) — по тому тлумаченню — виділили із кріпаків в групу особисто вільних тільки

*) Текст листа наводимо по книзі І. Дулишкевича, „Историческія черты Угро-русских“, Унгвар, 1877, тетрадь III, ст. 95,

тих „батьків“, які були „рукоположені“ вже до їх видання. Щож до кріпаків, яких „рукоположення“ настало після виходу тих урівноправлюючих актів, то такі не вважалися вільними від кріпацтва. Тому єп. М. Ольшавський (1743—1767) „рукополагав“ кріпаків на „батьків“ тільки тоді, коли вони були формально звільнені від кріпацтва. Земельні ж пани, основуючись на тім, що русинське духовенство жило на землях, які, не дивлячись на диплом 1692 р., продовжувано уважати панськими, звільнення парохів й по році 1723 уважали за персональне, що не переносилось на їхні родини. От же, щоби кріпаку стать „батьком“, треба було викупитись самому та окремо визволяти родину і поповичів. Всеж такі висвячення у „батьки“ по р. 1723 бували.*)

Продовжуючи уважати виділені по леопольдівському диплому парохів землі за свої, земельні пани іноді ставили парохів умову, щоби вони за приділену на церкву землю робили окрему панщину. Один документ з XVIII в. розповідає, що на церкву в Кертвілеші був од пана даний ділець (фундуш) під умовою, щоби „щороку кожний газда й желяр робили йому один день на своїй страві — копали, жали чи косили.“ Землі було „на три поля“, з чого „духовному („батькові“) на дев'ять коблів, а дякові на три.“ Лук (косалова) не було жадних.**)

Погляд фєвдальних зверхників на приділені парохів площі, як на свої, і що їх можна обтяжувати повинностями на свою користь, підводить нас до тогочасного розуміння патронатного права. Ідеологічне узasadнення останнього ми знаходимо в ось якій відповіді (22.І.1762) графа Аспермонта, посідача Маковицької домінії, Мукачевському єп. М. Ольшавському: „По декретам держави Угорської“ — так зачинається лист Аспермонта — „право патроната належить фєвдальним зверхникам (поміщикам), які тим правом досі користуються; тим правом не може дирігувати каноничне право. Парохи приймають „даянія“ селян, а понеже селяне все мають тільки від поміщиків, то парохи і селяне повинні поміщиків уважати за своїх патронів. По всій Маковицькій домінії парохів виділено спеціальні землі, з котрих не береться оброк тільки по милості поміщиків. Хто одержав подарування, не може оспорювати обсягу даровизни. І графу Аспермонту мусить належати право патроната на основі самого коріятовичівського договору з поміщиками Маковицької домінії. Тими ж правами користуються й сусідні домінії — Строківська, Гуменська та Терешешська. Предки селян прибули з Руси і з милості поміщиків тут обживалися, — тож не личить, аби наступники протиставляли фактичному стану, що походить від своїх попередників. На основі вищенаведеного, сподіваюсь“ —

*) Один такий документ про викуп (р. 1773) уніятського „батька“ і його родини від Мукачевської домінії видрукував О. Марков у „Карпаторус. сборн.“ 1931.

***) Документ опублікував О. Марков, там таки, ст. 145.

закінчує граф — „що єпископ не буде оспорювати того патронатного права, яке признають й інші католицькі єпископи“.*)

Логика листа графа-феодала під оглядом февдально-шляхецького світогляду є залізною. На його територію прийшли якісь заволоки-кметі, що все мають тільки від своїх земельних панів. Їм дано землю й під парахвію і коли за неї не беруть оброку, то тільки з його ласки. Дарованому — мовляв — коню в зуби не дивляться, а тим більше спадковцям обдарованих... Ту логику не можна було побороти, виходячи з февдального стану річей. Мусіла прийти інша доба й інша ідеологія протистати старій, февдальній.

В хронологичній послідовності проти февдально-шляхецьких засад світоуяви виступає ідеологія освітньої філософії другої половини XVIII в. Послідовниця цього напрямку, Марія Терезія (1717 — 1780), багацько зробила й для впорядкування справ греко-католицької церкви, починаючи з самого єпископату. Вона усамостійнила його від Ягерського латинського біскупа і забезпечила матеріально. „В р. 1771“ — говорить А. Волошин — „М. Терезія определила для Мукачевського єпископства маєтки й платню з релігійного фонду і понеже єпархія прийняла тут даровизну без всякого застереження, прото подверглася церков угорських русинів цісарському патронату.“**) То значило, що виіменування пароха і співробітника належало самому цісарю через найвищу придворну канцелярію. Так було й по Кріжовецькій греко-католицькій єпархії (на південнослов'янських землях), по якій патронат задержав собі цісарь Йосип II від р. 1784. Патронат над греко-католицькими парахвіями на теренах ерарних Мармароського і Ужгородського ком. заведено було енергією єп. Бачинського, першого владики незалежного від Ягерського біскупа.***)

За визитацій парахвій єп. М. Ольшавським в р. р. 1750—1752 з'ясувалося, що приписаного вищезгаданим законодавством одводу земель парахвіям не скрізь здійснено, а де таки одведено не скрізь то зроблено у відповіднім обсязі.

Ось деякі витяги із звіту про ту визитацію. По Мармарошині напр. в Копашнянській парахвії „телек парахвіяльний ніякий, (притч) биває (живе) на панським, од якого таксу й десятину платить“...; в парахвії Волове „телек од земельн. пана, але без жадних земель“ (тоб то ґрунт в селі, intravillanum, але без вжитків поза селом, без extravillanum'a). По Ужгородській домінії напр. в Невицьким одведено цілий телек з ґрунтом, з польовими вгоддями (на 10 кобликів) і лукою (на три вози сіна); в Перечині теж цілий телек — з ґрунтом, ораницею (на 6 кобликів і на 6 вік вівса) і лукою (на 6 возів сіна); в Черноголові парахвіяльного телеку

*) Лист наводимо по кн. Дулішкевича, там же, ст. 164—169.

**) Августин Волошин, „Спомини“. Ужгород, 1923, ст. 35; що до єпископської платні, то ми зустрічаємо вказівки, що вже єп. І. Блажевський (з р. 1738) діставав її з церковного фонду держави по 1000 флор. річно.

***) Патронат на панських теренах за визитації єп. Ольшавського фактично зустрічався тільки винятково; над церквою в с. Ківі (Шарищина) і с. Бішта.

нема. Так в 4-х східних комітатах краю, ліпше було в західних. По Землянщині — як бачимо з опублікованих доси протоколів визитації — парохвіяльні дільці здебільшого, хоч не скрізь, вже були виділені, іноді — хоч дуже рідко — були вже й патрони церкви. За рідкими винятками (Гуменська дом.) одведені дільці не були повними, в додачу на деяких парохвіях було по два парохі. Здебільшого користування ними було вільне, без панщизняних повинностей, але частенько духовенство їх держало й на основах оброчної залежності. Напр. в с. Поруба-Стропківська уживав парох одну четвертину телека і за те щороку давав панству: готівки 3 фл., воску 2 фунти, попруги... та бесаги; в с. Пупаків — дві четвертини дільця, за які платив панству щороку: 6 флор., 2 „половини“ масла, 2 „половини“ ліщинових орішків та віко грибів; в Орлові за частину фундуша — 2 кунич. шкірки; в Лукові парох „за парохвіяльний фундуш має одну йобадську сесію, од котрої вимагається десятина, як і з бджіл, овець, молодняка(?) і шкірка куніці“. В Дрінові парох од баронеси Андрашій „на своє одержання має одну сесію виділену йобадську, яку до днесь без десятини панів хосновав, ... але тепер пожадаєся од него десятина“. Подібно й у Кружльові, де парох „фундуш парохіяльний має дві четвертини, од фамілії Фогарашій давно виділені, що задержить і фам. Клобушицьких; в признання права землевладільського однак, (як символ територіяльної підлеглости!) шкурку куничну річно подає п. землевладільцю (теж і по Лівові за свобідний фундуш на 4 пруги), тепер же і десятину овець, свинь із жолудя і із пчіл пожадаєся“. Ще подекуди — і то в численних випадках — парохі, не маючи виділеного парохвіяльного фундушу, орендували панську землю за готівку: напр., в с. Правровці орендовано чверть дільця, платячи за нього 6 фл. річно; парох с. Микова „фундуш свобідний, виділений од панів землевладільців, ніякий немає, лиш орендує од графа Петев“; у Дричній „фундуш парохіяльний ніякий не є, лиш орендують од панів Сірмаїв“, у Ростоці теж фундушу немає, натомісь орендують, платячи оренди „річно флор. мад. 2 і полтур 10“. Іноді парохі брали в оренду церковні вжитки, як напр. луку в Сасові за 4 флор. Місцями парохвіяльний ділець, раніш виділений і вільний, пан обертає в оренду (в Бачкові); іноді (Виш. Мирошів, Гутки тощо) парохвіяльний ділець чи його частину одводила громада замісь коблини; бувало й так, що позасільську частину парох. дільця пан одбирає назад (в Сердагелі); іноді, як у Чорнім, замісь штоли парохвіяни одводили пароху частину дільця у вільне хоснування; нарешті, подекуди парохвіяни купували для пароха фундуш, або він сам для себе.

Нижчий церковний персонал — діякони, дяки (півці, кантори) і навіть дзвонарі — найчастіш бував синами пароха, рідше братами чи зятями; іноді бували вони й з підданих (йобадів). Лише зрідка діякон чи дяк мав одведені хоч громадою частини дільця, але здебільшого не вільні од повинностей перед панством. Хто з них не був йобадьом звичайно тільки платив щось панству. Напр. в однім випадку (с. Вишава) діякон уживав четвертину дільця і за те платив панству кожного четвертого року одну телицю третячку. Частіш вони держали панські дільці і виконували по ним панщизняні повинности, як то було в с. Пилиповцях, де дяк держав цілий ділець, або платили пану оренду (напр. в Ростоках). Діякони і дяки поповичі здебільшого не держали ані частин дільця, задовольняючись тим, що мали волю од кріпацтва і дещо за треби від парохвіян. Але нижчий церковний персонал з йобадів, держав чи не держав ділець, все робив панщизну і давав оброк, як і звичайні йобаді.

Крім парохвіяльного духовенства й самі церкви (на свій ремонт тощо) потребували якогось земельного наділу. З протоколів визитації еп. Ольшавського бачимо, що по чотирьох східних комітатах краю церкви звичайно нічого не мали, або якісь дрібниці рухомі. В західній частині краю ця справа стояла трохи ліпше. Правда зрідка, але всеж іноді церкви мали дрібні нерухомости — ораниці і луки, іноді виноградник, які звичайно здавали в оренду. Місцями виділені од панств, іноді ж набуті за готівку чи по тестаментам. З рухомостів мали деякі церкви готівку, особливо

часто по кілька вуликів бджіл (мабуть з-за воску на свічки), в двох випадках млини, кілька випадків рогатої худоби тощо. Поруч з численними випадками, що церква нічого не має, зустрічаємо винятки, де церква має: одну ораницю на один коблик, луку одну, вівса коло 40 кобликів, визичених грошей коло 56 флор. і уліїв бджіл 7 (Бенедиковці). Іноді парахвіяне провадили в якимсь розмірі сійбу на церкву: в Свиднику кожний газда дає церкві по пів віка вівса і коли кілька можуть посіють. У винограднім районі: в Уйгелю церква має 8 бочок вина і гроші визичені, в Олласію — винницю на 9 копашів і 79 флор., в Толчві — винницю на 20 копашів, що залишена їй по тестаменту, в Токаю — 8 копаш., теж по тестаменту, і грошей 569 фл., що визичені „на пожед“. В однім випадку (с. Комлош) прямо сказано, що „заставлений є церкві один фундущик за 3 флор.“ *) Цим розкривається перед нами один із способів тогочасного боргування, т. з. антихристичний, за якого, до покриття боргу, нерухомість застається у господарюванні боргодавця. Такі позики збільшували поземельні володіння церковні, за невіддачі боргу — і на завжди.

Помітно ліпшим було положення церков і парахвіяльного духовенства по 23 гр.-католицьких парахвіях окр. Воронова (нині Вранова), куди належала західня частина середньої Землинщини і сусідня з нею східня частина Шарищини. Визитацію ту у р.р. 1755—1756 переводив о. Хв. Петрушкай, намісник собора Вороновського, і про неї склав „інвентарі“ **) (в мові, яку читач нижче побачить з наших наведень), які вигідно відрізняються своєю ґрунтовністю від „протоколів“ єп. Ольшавського. Що до церков, то майже всі вони мали на праві близьким до власности чи в уживанні щось з „добръ нерухомахъ“. Були межі ними „земличкы“ „от вика и памяти“ церковні (ос. Рудльов), „от вика ко церкви приданы, ани ку жадному сѣдчию неприналежащій“ (ос. Ременіни), „от памяти єсть церковна“ . . . Інші „земличкы“ попереходили церкві „тестаментальнымъ способомъ“ (Рудльов), „добровольнымъ способом . . . на церков поручены, с котрых хосен токмо церкви святой повиненъ быти“ (Глинне) . . . Деяка „земличка“ „за власные церковные грошы . . . куплена через братов церковных“ (Ременіни) . . . Далі були землі (здається рустікально-урбарні), з яких йшла десятина (дежма) на церкву. „Знайдууть ся у добрах церковних . . . земли . . . с котрых, як от претков наших сме чули, же ишла на церков з них дѣжма, али сами не памятаємо, аже бы дахто давал з них дежму, але на будучи часы обицуємо справедливо отдавати“ (Ременіни). „Други земли . . . з котрых як смо запамятали, завсе (завжди) дѣжма на церков ишла, и терас, и на будучи часы нехай иде, але же пан ся до неї интересуєтъ“ (Дзурдзош). „Зознаваємо . . . иж, як памятаємо, же з нѣкоторыхъ земель въ каждомъ полю отъ вика на церков дежма ишла, але же посему, як пан Нагі . . . от'яль весь (осаду), та й тую дежму соби привластил“ . . . (Нова Вєсь). Деякі церкви мали землю з кількох тих титулів, всеж ра-

*) В. Гаджега, „Додатки . . .“ і зокрема видруковані ним протоколи визитації єп. Ольшавського по ж. Землинській (Н. Зб. „Просвіта“ рік 1933—1934, також за 1935 р.)

**) Їх опублікував А. Петров, „Каноничес. визитації 1750—1767 г.г. в варм. Земпл., Шариш . . .“, Н. З. „Просвіта“ в Ужг. за р. 1924, ст. 119—134.

зом то робить незначні площі і при тім розпорошені в кількох місцях. Напр. Рудльов — на 2 коблі і 8 корців, розпорошених в шости місцях. Три церкви не мали жадних „добр“ і їх паракхвіяне натомісць „посполитымъ чином один кожды газда рок от рока по мало овса и по мало жыта повини смо сіяти . . . , с того на сята (сійбу) у себе затримати, а што позостанеть, на хосен церкви святои оставити и обертати“ (Кобильниці). Теж і в ос. Матяшка — висіяти по „корцу овса“, і в ос. Волі Матяській — по „пол кобля овса“. Отже, кожен газда давав насіння на спільний засів для церкви; по уборці врожаю їм верталося насіння, а „што Бог пожегнат болшей, тое на хосен церкви с. обертано“. З усього, що допіро нам представилося з „інвентарів“ Петрушка, майже або й зовсім нічого ми не стріваємо в „протоколах“ єп. Ольшавського. Думаємо, не тому, що таких фактів не існувало, а головню через те, що програм протоколів був інший, не так повний. По протоколах тільки наданя панств регістровано; це робиться й інвентарями, у яких тим наданям одведено точку другу і третю: „Повторе: визнаваємо . . . , же церков на мисцу свободном, от панов земских выданомъ, але власным коштомъ предков наших . . . есть зфундована“ (Рудльов); в цій же осаді і фара була кол. земельними панами „правом линным (ленним?) була уфундована и зо всѣма апертиненціями, луками, ролями к уцтивому пастира жытію обдарована, але уже терасъ арендѣ противо праву Боскому ест подана в 4 нѣмецких золотых“. „Фара на грунтѣ слободном есть уфондована . . . ку ней въ каждом полю земличкы на шесть коблов сут приданы, котории жадному тяжару нѣ сут подлегли“ (Ломне). Частіш одначе зустріваємося з фактом, що фарна (парохова) земля, спочатку (як по Рудльові) була вільна од тягарів, опісля піддана оброку (який в інвентарях наз. орендами) або й віднята наступними земельними панами. „Фара есть уфундована на грунтѣ слободном, ани к жадному кмитству (кріпацькому дільцю) не належытъ и есть ко нему выдани ѣ кварты (дві четвертини), але же сут подлегли орендѣ“ (Кобильниці; в подібнім стані фари Кручовська, Ніжньої-Ольшави і Бокші). „Як фара на грунтѣ слободном есть уфундована, тактаке слободними луками (и) землями от . . . панов есть обдарена, што от наших предков памятаємо, але же ест прави равным чином чересъ фамилію Лазаревичовску . . . одорвана и уже погибаетъ“ (Матяшка). В однім випадку „фара на мисцу неслободномъ ест уфундована, так и всѣ земли, луки, к ней приданы, сутъ арендѣ подданы“ (Седлиська).

На основі сконстатованого визитаціями фактичного стану одводів землі єп. М. Ольшавський просив р. 1752 Марію Терезію, щоби по кожній паракхвії було виділено: один ділець парохіві, пів дільця півцеучителю і школі, один на церкву і кладовище . . . Але з того нічого не вийшло, жадних перемін не настало.

До змін наблизила єпископська нарада р. 1773 у Відні, яка між інш. підкреслила необхідність забезпечити удержання духо-

венства виділенням парахвіяльних земель: на фари, церкви, дякам (півцеучителям) і на школи. На низку прохань тієї наради Марія Терезія звеліла р. 1774 переписати й впорядкувати парахвії, але то затягалось. Єп. Бачинський й на р. 1782 констатує, що парахвії мають внутрісільські ґрунти, але не скрізь виділено позасільські вжитки — ораниці, луки та випаси. Енергійний і впливовий він звертається на шлях договорного роз'язання справи забезпечення парахвій землею хоч на територіях, що перебували у власности ерара (кінштара, держави). Року 1778 уложено договір (Бачинського - Фестетича) про ерарні території в Мармарощині.

По ньому там зафіксовано 34 парахвії і 5 філіалок. В кожній парахвії виділено: для пароха один цілий ділець, а для півцеучителя — половину. Обом їм надано права ужитку палива з лісів, що приділені селам, і безплатно одержувать будівельне дерево з ерарських лісів. Крім того — безплатне пасовище для худоби, рівнож право годівлі свиней на жолудях в ерарських лісах сільського хотару. Церковникам призначено по $\frac{1}{4}$ дільця і таке ж право на випаси і жолудкування, як і півцеучителям. Для пароха мала быть зготовлена хижа з трьох кімнат і одної комори, хлів і стодола; півцеучителю — хижа з двох кімнат, з яких одна призначалась для навчання дітей; церковнику — хижа з одної кімнати. На ті будівлі весь матеріял мав дати ерар безплатно, а ще на всі церкви 34 парахвій подарувати одноразово по 100 срібних. В Сиготі й Тячові мали вибудувати за грошовою помічю ерара нові кам'яні церкви. Дільці парохів, півцеучителів і церковників назавжди звільнялися від будь яких податків ерару. При тім обумовлено, що на випадок пароху мають власні чи виорендовані землі поверх того, що їм одводиться по цім договору, а які підлягають панським повинностям, ті повинности застаються в силі й на далі. Але парохів зобов'язано відкупити саму панщину, що зв'язана з тим володінням. Врешті, встановлено „доходки“ парохів. От на цих умовах єп. Бачинський передав 34 парахвії в маєтках ерара по Мармарощині під патронат ерара. Переведення договору тяглося пару десятіль, але — після оцінки знавця справи, В. Гаджеги — наслідки були дуже позитивні: дільці дано, парахвіяльні фари побудовано, як рівнож церкви і школи.

По Мармароському прикладу той же єп. Бачинський в наступнім р. 1779 підписує такого ж роду договір і з Ужгородською ерарною домінією, якої територія майже дорівнювалася території свого комітата. Цей договір вже менш вигідний для епархії, хоч і він регулював те саме, що й по Мармарощині.

Й по ньому ерар мав відводити парохам по цілому, а дякам по половині дільця „на добрім“ місці. Відведені площі назавжди ставали належністю церков. Крім тих дільців пароху й дяки могли в своїй околиці користуватися вільно і задармо паливом, теж брати дерево і на будівлю; мали право на ерарні пасовиська разом з селянами і на жолудкування в ерарних лісах: пароху по 8 свиней, а дяки по 4. Церковникам же ерар призначив тільки один срібний. Парахвіяльні будинки і дяковські мали будуватися й удержуватися вірниками з дерева та сирого матеріялу ерара, де той їх мав. Як що би парох чи дяк, крім церковного дільця, мали й другі землі — мусіли за них платити всякі данини й порцію, однак панщину повинні були відкупити...“*) Отак випадав договір з ераром про парахвії Уж-

*) Патронатні договори, зроблені Бачинським, наводимо з праць В. Гаджеги — „Додатки...“ по жупі Мармароській і Ужгородській, вже цитов. вище.

городської домнії, на якій теж чомусь, як і по Мармарошині, начислено 34 парохії.

По виконанню прийнятих ераром супроти парохії обов'язків (*dos* — ділець, *aedificatio* — парохвіяльні і дяківські будинки, *fundus* — „доходки“) ерар ставав патроном церков. На р. 1806 всі 34 парохії Ужгородської домнії числяться під патронатом ерара, хоч фактично він патронатне право практикував тільки в Ужгороді і Вел. Березнім. В інших парохвіях все чогось бракувало з прийнятих на себе ераром обов'язків, зокрема не було закінчено приділення дільців духовенству. В додачу появилася ускладнююча обставина: р. 1797 вийшло розпорядження влади, аби на далі всі парохвіяльні будови ставлено з твердого матеріялу (каміню, цегли). З того на патрона парохії (церкви) — в данім випадку на ерара — припало постачати весь матеріял для будов, а вірники зобов'язані були дати ручну й возову працю. За цієї нової обставини ерар, що зтяг виконання своїх обов'язків по ставленню будов в парохвіях, опинився в скрутнім фінансовім положенню; від того справа будов відтягалася й на далі. З листа єп. Бачинського р. 1806 (на імя бар. Єтвеша, що був комісаром по Ужанській дом.) довідуємося, що на той рік не скрізь ще виділені землі парохам і дякам, також не скрізь їм поставлено умовлені будови.

Тим часом, розпочатий на розказ М. Терезії р. 1774, перепис парохій на р. 1806 закінчився. Вслід за виясненням кількості парохій дійшло, нарешті, до задоволення тих потреб, з якими зверталася до уряду єпископська нарада 1773 р., а раніш єп. М. Ольшавський, які передбачені законом 1722—23 р., дипломом р. 1692 й засадничо самим актом унії. Де не було ще приділено земель для церкви, пароха й дяка — те сповнено; було впорядковано й інші прибутки парохвіяльного духовенства. Колишня назва для парохів — „батько“ *) і новіша зневажлива — „пѳпа“ вийшли з офіційного ужитку; уніятів стали звати „грецького обряда католиками“. От же ціль поставлена унією на 157—160 році по її заключенню, нарешті, була осягнута.

Греко-католицьке духовенство стало учасником прав і привілеїв клира римо-католицького. Але ж не можна узагальнювати і говорити, як то робить В. Гаджега, що „доля русинів лиш тогди починає поліпшатися, коли на вернули в лоно церкви католицької т. є. коли прийняли унію“. Від поліпшення положення „батьків“ і дяків ще далеко до поліпшення долі русинів. Вище ми вказували, що в західних комітатах унія посприяла частинному пословаченню русинської людности. На інший, більш грізний процес, вказав Кадлець в таких словах: „Проходження і прийняття уніятства — хоть і не повністю — в роковий спосіб відбилося на угорських русинах в національнім відношенню. Коли б вони залишилися при православію, то, подібно сербам і румунам, мали би церковне самоуправління і в деякій мірі й шкільне. Приймавши ж унію вони стратили і те й друге; і школа перестала для них бути національною певністю й кінець-кінцем обернулася в могутнє знаряддя помад'ярщення.“ **) Можемо додати, що тим знаряддям не в меншій мірі були й самі „грецького обряда католицькі“ парохі, — про що далі. Доки що тільки

*) Її досі уживають лютеранські пастори Пряшівщини.

**) Кадлець, „Подкарпатска Русь“ в збірн. „Восемь лекцій“ о П. Р. 1925, ст. 33.

вказемо, що вже за візитації єп. Ольшавського подекуди (як напр. по Землинщині) запротокольовано скаргу парахвіян на незрозумілість мови пароха. „Понос подали (парахвіяне с. Стражського), що не розуміють пароха, коли із книжки перечитає їм, за то напominаний був, аби казав їм по їх мові“; в другім с. Чемирнім парахвіяне „поносяться, що . . . часами не учит ясно“. Так зазначався вже національний розрив межі парохами і парахвіянами.

Простій людності унія нічого не принесла. Навіть під оглядом свободи свого визнання. Католицьке духовенство і земельні зверхники натискували, щоби русини приймали католицтво. Єп. Ольшавський в протоколах своєї візитації Землинщини не раз то зазначає. Напр. у В. Михайловцях католицький плебан не допускає греко-католицького пароха виконувати треби, „напоминає всякими способами русинів, щоби прийняли латинський обряд“ і частина селян вже тому піддалася, „другі же з сльезами скаржилися, що силує їх на сей обряд і не знають що робити“. В с. Паздич гасди платять по віку пшениці лютеранському пастору; земельні пани не дозволяють гр.-кат. пароху ходити на відправи в Паздич, теж в Бановці і Нове Село. По прийняттю унії, ще 129 літ русинам греко-католикам не давали святкувати їх святочних днів. Земельні пани були римо-католиками, реформаторами або кальвіністами і, коли не мали своїх свят, виганяли кріпаків на панщину, хоч би було в той день велике греко-католицьке свято. Пани заявляли, що не можуть святкувати по двом календарям: григоріянському і греко-русинському. Мало зосталось би часу для праці. Розуміється, не треба було особливих талантів, щоби знайти вихід з тої колізії. Але знаходити не хотіли, тільки силували. А католицьке духовенство теж примушувало додержувати свята латинського обряду. Р. 1718 з Рима вийшло розпорядження, щоби греко-католики додержували тих свят, що й римо-католики. Місцями на час візитації 1750 р. до того й доходило: в Гуменному „начали святкувати свята латинські, а свої не так“, в Цейкові „плебани силують празники латинського обряду празновати“, в Ардові — теж, в додачу „неповинуючихся карають грошево“, на „римські“ свята силують в Ш. Потоку, Токаю тощо. Аж Марія Терезія рішила, нарешті, дозволити греко-католикам святкувати після їх календаря, тільки щоби кількість свят, крім неділі, не було більше 16. По її предложенню греко-католицькі єпископи на нараді р. 1773 уложили список свят, який і ствердив папа, — тим внесено ясність у відносини межі залежною людностю й її зверхниками, іновірним панством. Від р. 1775 стали ось які свята декретальними: 1) Різдво Діви Марії, 2) Воздвиження, 3) Михаїла-Архистратига, 4) Миколая, 5) Різдво Хр., 6) Собор пр. Діви Марії і св. Іосифа, 7) Обрізання Христа, 8) Богоявлення, 9) Встрітіння Хр., 10) Благовіщення, 11) другий день Великодня, 12) Вознесення, 13) другий день сошествія св. Духа, 14) Петра і Павла, 15) Преобра-

ження, 16) Успіння. Крім неділь і цих декретальних свят були ще свята, які народ визнавав, але панства могли в ті дні вигоняти своїх кметів на роботу. Т. чином з третьої чверти XVIII в. почато додержувати свят після греко-католицького календаря. Однак й то довго ще не минало без непорозуміння. Напр. ще р. 1833 в Оноковцях латинський плебан дав секвеструвати вози дров трьом греко-католикам, які ті везли до дому в свято латинського обряду.*) Місцями русин таки мав святкувати не лише свої, але й католицькі свята...

Русинська людність дуже релігійна. „Свята, яких у греко-католиків строго додержують, забирають — пишеться р. 1837 — разом ледви не третину року. Харч в час посту складається з переварених у воді стручкових чи капусти.“ **)

12.

Крім відносин між феодалами й православною, що потім стала уніятською, церквою і причтом варті уваги й відносини внутрі самого парахвіяльного життя: між парахвіянами й духовенством.

З чого жило духовенство визнання, що так довго стояло поза законами Угорської держави? Року 1570 в Угор. Руси працювала королівська комісія по впорядкуванню королівських зисків; вона сконстатувала, що русини на протязі від Мукачева до Тренчина платять десятину лише парохам, а не платять королівському ерару. Законом р. 1574 знова підтверджено звільнення погрянничної русинської людности від платіння королівської десятини і власне через те, що платить єпископам і парохам.***) Певно і заключення комісії і цей закон не доводиться приймати дослівно. Габсбургзька інтендатура не скрізь і не завжди зрікалася збирати десятину натурами, а що до парахвіян, то слушно говорить Годінка, що „парохи мали таке положення, яке заслужили“: в однім селі Мукач. дом. не хотять давати більше однієї вівці, в іншій тої ж дом. давали з овець десятину. Людність Мармарощини, що до р. 1733 входила в склад Семигороддя, але належала до Мукач. єпархії, не безпідставно склала пісню:

„Мармарош — добрий варош,
Добре в ньому жити:
Ни попові, ни дякові
Не треба платити“.

Духовенство мало жити з регулярних та нерегулярних повинно-

*) В. Гаджега, „Наші культурні і церковні справи на єпископських нарадах р. 1773 у Відні“, П. Русь, 1926.

**) Das Ausland, Ein Tagblatt, 1837, ст. 92.

***) Доки давали десятину єпископську? За визитації 1750 р. її знайдено тільки в однім с. Клембаркові. Протокол гласить: „В єпископську десятину славній жупі платять: флор. ринськ. 18“. Окремо стоїть по тій парахвії катедратичне: „Платять в єпископську касу флор. мад. 2“.

стей та платень парахвіян. Але парахвіяне ті повинності не скрізь виконували, чи виконували їх, як хотіли і могли. Де задержувався звичай давати десятину, не всі його додержували; місцями її забирало католицьке чи якесь інше духовенство, а ще подекуди — як то було напр. по Мукач. домінії на р. 1729 (див. вище лист єп. Бизанція) — з священників побирано десятину в королівській скарб. Виходило, що відбирано ту десятину, що їм давали парахвіяне.

Головніші обов'язки парахвіян супроти свого духовенства поділялися на дві основні групи. Одна з них складалася з щорічних регулярних повинностей: давати в єпископську касу „катедратичне“, а своїм парохом „коблину“ і одробляти „роковину“. Здається „коблина“ була з часом спадковимицею саме тої десятини парохам, про яку говориться вище; „роковина“ ж наслідувала панщину. Коблина і роковина траплялися в парі, але іноді й окремо — одна без другої. Іншу групу складали платні за поодинокі церковні одправи (треби), — їх звали штолами. Що до розміру то катедратичне на добу визитації 1750 р. стрівалося головно в західній частині краю і найчастіш сягало 2 фл. від парахвії, а штола, коблина і роковина, до їх урегулювання в р. 1752 і 1773, встановлювалися звичайовою чи договірною дорогою. Багато парахвії якоїсь з тих повинностей і зовсім не виконували.

Визитація єп. М. Ольшавського по парахвіям р.р. 1750—52 розкриває картину різноманітності щорічних одержувань духовенства. От кілька тому прикладів. Газди Сигота щороку платили пароху один маріяш і на нього працювали по півдня. В Бичкові і Крачуні нічого не давалося парохам. В Солотвині — два корці і один день робили. В Середній Апші — по 16 полтур. Бедевля — віко тенґериці (кукурудзи). Хуст — одно віко мелаю або 12 полтур. Сарваш — пів віка мелаю і один день роботи. В Копашнім — нічого. Волове — одно віко вівса. Так по Мармарощині, а ось як та справа стояла в Ужанським ком. В Перечині газди платили парохам по одному віку жита. В Черноголові — кожний газда замість річного „доходка“ визимовував йому одну вівцю і крім того працював на нього один день в році. В Невицьким — нічого... По Землинціні кожно-річно газди платили парохам од четвертини телека, а іноді од цілого, здебільшого по 2 віка пшениці; рідше по віку чи пів віка пшениці і жита або вівса, іноді по віку зерна і по два хліби, чи по кілька хрестів або снопів збіжжя, чи по одному возові сіна, чи по кілька полтур і т. д. Лише зрідка ці побори вибрано пропорційно розміру землі у газди. Желярі коблини не давали, а натомісць звичайно працювали на пароха по одному зрідка по два дні на рік, тоб то давали роковину. Місцями коблину і роковину забирали собі католицькі плебани (напр. по ос. Кертвейлеш, що була філією церкви у ос. Лесній), або забороняли давати їх греко-католицькому попові; навіть в одному випадкові коблину побирав лютеранській пастор. Дякам здебільшого ні коблини, ані роковини не давалося. Роковини ніде не робили на дяка, дяківська ж коблина зрідка траплялася; звичайно від половини до одного віка зерна з газди в рік. Напр. дяк в Блажові діставав від газд річно $\frac{1}{2}$ віка жита чи ячменю і по одному снопу за звонення перед бурєю; в Клембарку кантору платить кожний четвертинник по два віка за канторство, а третє за звонення на бурю. (Звонення і оплата за нього запроголоковані тільки в цих двох випадках). Коли дяки, не маючи дільців, не дістаючи роковини і, здебільшого, й коблини всеж виконували

церковну службу, те пояснюється, коли не у всіх випадках, то бодай в багатьох, тим, що дяківське положення звільняло їх від кріпосного стану. Про це свідчать зазначення з протоколів Ольшавського: по с. Зубна — „дяк мав невелику платню крім привілею свободи од панщини...“, по с. Репіїв — „дяк не був до тепер порядочний (договорений? О. М.), тепер один попович є поставлений і ему приказано, аби учив діти, а його річний дохідок буде, крім свободи, віко вівса“. „Півець попович зістає в свободі“ (Київ, Шома). „Дяк брат пароха... кантор зять... зістають в свободі“. „Кантор не мав платні крім того, що задержаний на свободі“ (Воля Замутовська)...

З інвентарів по Воронівській окр. довідуємося, що „рокової платні (давали) лем по корцю жыта, и по корцю овса, и по двое хлиби един каждый квартник“ (тоб то кожний ґазда, що мав четвертину дільця), — так було з незначними відхилками („по пол друга корца“, „по шестеро хлѣба“ ...) у більшій частині воронівських парохвій. В меншій частині — платили „яко в інших весех ведлуг укладу верхности нашеи“. В ос. Дріновій парохові „рок от рока един каждый квартник седлак (давав) по одному корцю озимого зерна, по одному корцю ярного, (а) же ляре еден ден в каждом роцѣ (мали) послужыти в литушнѣх работах“ ... По всіх осадах давано й нагороду дякам. „Дяк ... як слободу, так і платню установлену“ має, „от единого каждого нас чвертника по пол корцю жыта рок от рока буде мити, але он повинен буде дѣти ... науки християнскои ... винаучити“ (Ременіні). „Як дяка так и церковника хочемо в всякои уцтivity (и) слободѣ затримати и за еих вирну услугу платню установлену от верхности ради даме“ (Матяшка). Наведеним типам інвентарних записів наслідують і записи по інш. осадах.

Ці уривки з протоколів єпископської визитації, *) як і з інвентарів о. Петрушка, що до обов'язків парохвіян перед своїм духовенством, нотуючи регулярні повинності, роблять то зовсім лаконично, не вичерпуючи їх вповні. З інших даних, довідуємося, що у тім же XVIII в. і теж приблизно в першій половині в с. Кертвейлеші парохвіяне давали коблини разом на 20 коблів, попові по два віка жыта, а дякові (ті парохвіяни, що їх діти ходили до школи, у якій вчив дяк) по віку жыта, або (котрі не мали дітей у школі) по пів віка. Окрім коблини парохвіяне орють попу два рази під озиму сійбу на три кобли і по одному дню роблять („роботяз“), при чім з тих „роботязів“ третину днів роблять дякові. **) От же в данім випадкові побутово парохвіяне більше давали своєму духовенству, ніж протоколярно. Можна прийняти, що здебільшого так бувало й по інших місцях. З другого боку з тих протоколів не бачимо, щоб духовенство щось діставало з титула „десятини“; це можна пояснити хіба тим, що, де її давали, вона конкретизувалася в „коблині“; виразні пе-

*) В. Гаджеґа, „Додатки“ ... по Мармарошині, Ужанській і Землинській жупах в Н. Зб. „Просвіта“.

**) Документ опублікував О. Марков в „Карпаторус. Сборн.“, 1931, ст. 145.

режитки дежми по Воронівській окр. відносяться до церкви, а не до парохв. духовенства.

Ще більш різноманітно випадали довго ніким не регульовані оплати за служби духовенства по замовленням парохвіян. Їх розмір означувався звиками, звичаями чи токмами (по згоді).

Визитація єп. Ольшавського парохвій Землинщини сконстатувала такий розмір штол. У Петриковцях брав парох за вінчання і великі опроводи по три маріяші, від посліднього елея і за хрестини — по шість грошів. В Брецейовцях: від вінчання і похорону — по 51 кр., від посліднього елея — по якості осіб, за хрестини — 6 грош. В Шамодовці: від великого похорону, вінчання і посліднього елея — по 3 маріяші. В Чукаловцях: від великих похорон — 3 мар., від малих — 16 полтур, від вінчання — по згоді, від хрестин — 8 полтур. У Вишінкові: від великих похорон — 20 полтур, від вінчання — 3 маріяші, від хрестин — 2 м. У Ниж. Олшаві: від хрестин 8 полтур, від велик. похоронів 1 флор., від малих 8—16, вінчання свобідне. У Н. Ядловій: від хрестин 6 полт., вінчання 3 мар. або як стокмятся, похорон 3 мар. (з дітей половину). Єп. Ольшавський звернув увагу, що з-за побирання платні за „послідній елей“ були випадки вмирання без елеопомазаня і тому цей рід оплати пароха заборонив. За визитацій о. Петрушка Ворон. округи виявилися такі штолярні платні, встановлені „верхністю“: „от с. крещенія зо всѣм обрядом 20 грошы, от винчання из трема оглашками маріяшов 4, от погрибанія без казаня и без службы святой 3 мар., от служыня 20 грошы, от казаня чинного 3 мар., от малого погрибанія грошы 60, от елеосвятія . . . ничего“ (Рудльово); от первого пороу зо всѣм обрадом церковным 24 грошы, от великого погриба 3 мар., дяку грош. 8, от малого 70 грош. попу, дяку 4. (Гуменне). Штолярні такси наведені лише у інвентарях трьох осад; по інш. 20 осадах інвентарь зазначає, що їх „облигуютьсѣ“ давати, як „предано от королевской и епископской верхности“ (Кобилинці) чи, здебільшого, просто, „як маємо от верхности предано“.

Як ділився парох штолою з дяками та діяконами, чи вони щось окремо діставали — про це протоколи мовчать, інвентарі то дали тільки в однім випадкові і лише за двох платень. Взагалі низчому сільському причту ними уділено зовсім мало уваги. Зате майже в кожному протоколі єп. Ольшавського зустріваємо нотатку, що є „баба“ чи немає, „виучена“ чи „неука“, „присяжена“ чи „неприсяжена“. Іноді з відміткою, що вона відповідає своему призначенню, другий раз, що „баба п'яниця і неука, зато другу треба поставити“ . . . Ходить про баб „породніх“, тоб то в сучасній мові акушорок. Якимсь чином інститут цих повитух, очевидно дуже важливий під оглядом гігієни дітороджень, що стрівався по Землинщині, був під компетенцією єпископа! Де вчилися і присягали такі баби й що за свою працю діставали з протоколів не видно, а інвентарі о. Петрушка їх ані разу не згадують.

По своїй визитації єп. Ольшавський р. 1752 встановляє коб-лину, роковину і штолу. Поділяючи територію епархії на частину долину і гірську він наказує, аби кожний газда, що жив на ровені, як по Тисі, так за Тисою, щороку давав своєму парохові два віка зерна і один день на нього працював; а півцеучителю — віко зерна. Котрий жив в горяних околицях — парохові одно віко зерна або два віка вівса, а півцеучителям —

пів віка зерна чи ціле віко вівса. Для штоли такого районування не перевів, а встановив скрізь однакові такси за поодинокі відправи. Звелів брати: від великого похорону — 51 крейцар, малого — 24, за вінчання — 51, за хрестини і виводки — 18, від святої літургії — 18, нарешті, за казання при похоронах — 50 кр. Чи цього припису додержувано? Вже з гори можна було сподіватися, що не завжди і не скрізь, — адже за виконанням

Єп. Андрій Бачинський († 1809 р.)

припису не стояло ніякої сили примусу. Його не додержувало, як то належало, само духовенство і то, як з причин від нього залежним, так і незалежним. Тим більше парохвіяне з їх неоднаковим добробутом.

На єпископській нараді, що на наказ М. Терезії зібралася у Відні через двадцять літ після того врегулювання штоли Ольшавським, а власне р. 1773, з'ясувалося, що „парохи скрізь, а особливо в Мармарощині, побирали надмірні штоли. За великий похорон брали одну корову, або, як корови не було, 7—8 флоринів чи й більше (такса єп. Ольшавського — 51 кр.); хто

з парохвіян не міг таких грошей заплатити у них одбиралася земля. За малий похорон — 51 кр. (такса — 24), за маслособорування — один срібний (такса — нічого). В разі ж люде були бідні, не в силі платити, мертвеці застаються по кілька днів не похованими. Вимагано багато й за одправу літургії. Опріч того й церковні покути вирівнюються грішми. Більш того, й за приватні залежности та борги парохи замикають церкву перед вірниками; через те іноді такі парохвіяне, що й каюлися, не могли висповідатися ні від власного, ані від іншого пароха. Простий люд звертається до всіляких ворожок й додержується забобонів, що вменшали християнське релігійне життя та дисципліну“. Присутній на тій нараді Мукачевський еп. Бачинський помітно силкувався знягчити ті факти. Він вказав на те, що більшість духовенства живе біднійше від самих простих парохвіян; навів інші, переменшені, ставки за треби; нарікав, що й тих, навіть заможнійші вірники, здебільшого не хотять платити, так що парохи мусять упоминатися за тим, що їм за одправи належить. З приводу того, що парохи забирають од „простаків“ землю за штоли, єпископ признав, що „іноді селянин-йобадь, не маючи можливости платити штоли, відступає парохіві якусь землю, особливо пасіку вичищену од коріння (найціннійші землі. О. М.), хоснувати на пару років, але коли така земля добре вигноєна і вироблена то земельний пан одбирає її од пароха, як йобадську“... На нарікання, що парохи за штолові заплати побирали од кметів корови, єпископ навів ось яку рису господарського життя: „В Мармарощині земельні пани завели такий звичай, що коли умре селянин-йобадь, заберуть з його господарства корову, хоч би та лише одна була.*) Щоби варуватися супроти того, селянин ще за життя заповідає корову парохіві в похоронуву штолу. Після похорону парох дає собі одігнати заповіджену корову, а зем. пан може й силоміць одняти від пароха корову до себе“... Закінчилася віденська нарада єпископів ухвалою: упорядкувати штолові заплати так, щоби парохи могли вижити відповідно сану“.**)

За видання терезіянського урбару (р. 1767) упорядковано також і духовну десятину. Де вона до його впровадження не бралася, не мусіла братися й на майбутнє. Де ж бралася, давалося від тих же врожаю та приплоду, від тих же земель і в той же час, що й дев'ятина. При цім кукурудза виключена з низки плодів, які підпадали десятині. Впорядкування духовної десятини здається зовсім не відносилось до греко-катол. духовенства, бо воно мало „коблину“, що формально не була десятиною. Русько-укр. текст терезіянського урбару не містить розділу про духовну десятину.

По р. 1808, як вже зазначалося вище, греко-катол. духовенство набуло всебічного задоволення своїх бажань та ствердження

*) Цей звичай практикувався з кінця середньовіччя й на Бережщині.

**) В. Гаджега, „Наші культурні і церковні справи на єпископських нарадах р. 1773 у Відні“, Подк. Русь, 1926, ст. 201 й ін.

привілей свого стану. В першій половині XIX в. вже все духовенство, в тім числі греко-католицьке й православне, *) значиться в новоповставшій стані *honoratiore*s, стані, котрому з р. 1844 надано право набуття й шляхецьких нерухомостей. Що до греко-католических парохів, то подекуди вони вже й на р. 1750 мали накуплені від шляхти свої фундуші; теж селянські землі вже й раніш переходили духовенству по заповітам і даровизнам. „Греко-католицьке низче духовенство нагромадило собі даровизнами та спадками (в першій половині XVIII в.) більші земельні володіння“ — пише Шаш — „а Шенборни старалися запобігти нагромадженню земельної власності в руках руського духовенства“ . . . **) Уважали такий перехід земель духовенству незаконним і вимагали звороту їх панству.

На р. 1847 греко-католическе духовенство — як каже угро-руський автор Дешко — „складається почасти з шляхецтва, а ще в більшій частині з кметів, що одержали освіту. Кмет, набувши духовне звання, разом з тим набував вже й права шляхецтва, як відносно володіння землею, так й що до участі в дворянських та королівських зібраннях. Діти священників уважаються на рівні з шляхтою“. ***) З угро-руського духовенства повстало нове мад'ярське панство, що мало, як культурні, так економічні інтереси протилежні інтересам простої русинської людности, названої ним „простаками“. „По відношенню до пароха“ — каже Дешко на р. 1847 — „кметь зобов'язаний працювати два дні в рік, а з цілого дільця давати два віка (мірок) ліпшого хліба з свого поля. Хто мав землі менше давав парохіві пропорційно менше“. Культурно — священники, загально беручи, стали мад'яронами. На першу половину XIX в., за рідкими винятками, русинське духовенство було віднято русинському людові. Такий був наслідок підняття його в стан *honoratiore*s.

13.

Поруч з парахвіяльним духовенством існували ще монастирі. Найстаріші з них і найбільше по кількості їх припадало на район долішняків, як знаємо, район дуже старої колонізації. З мармароських монастирів від середньовіччя продовжували існувати Грушівський; далі коло Углічи Заневський, про котрий перші звістки походять з р. 1402; монастир в Копчуа (Копуша чи ще *Cuhea*), волоський на р. Ізі, про який є згадка на р. 1411; теж в Білій Церкві — кінця XIII в. та в Сопунці й Сарвасові від р. 1456. Крім старих з'явилися нові: монастир коло Горинчова (Хустська окр.), про який є згадки з р. 1555, коло Бедевлі, потім Крічовський — з р. 1695, Баранівський (коло Хусту) — з р. 1716. На Бережщині з середньовіччя задержується монастир св. Миколая, коло

*) Особи православного визнання набули в Угорщині прав громадянства р. 1791, а р. 1848 й православ'я стало визнанням признаним законом, *religiones lege receptae*.

**) А. Шаш, „Нарис соціальної й господарської історії Шенборнської латифундії“ . . . Наук. Зборн. Просвіти, 1932, ст. 113.

***) Андрей Дешко, „О Карпатской Руси“, Київ. Старина, ноябрь, 1887, ст. 541.

Мукачева. Деякі монастирі повстали з XVI в., як от в Імстичові на Бережчині, в Заріччі Угоцьк. ком., в Буковці Ужанськ. ком., в Повчі Собольч. ком. По Землинщині було три русинських монастирі: в Снині, що існував приблизно від р. 1483, на Буківській Горці в районі Стропкова — з XVII в. і принаймні до р. 1796, нарешті Краснобродський під Межилаборцем — з доби Хв. Коріятовича. Були русинські монастирі й по інш. місцях та комітатах. Самих василіянських налічувалося на р. 1664 — п'ять, а пізніш навіть 20. Від другої половини XVI в. з'являються в русинським краї деякі нові католицькі духовні ордена. Міжу ними в початках XVII ст. першорядне місце належало ордену єзуїтів, що між іншим одчинив свої „коллегії“ в Ужгороді (р. 1613) й Пряшові.

Русинські монастирі, як і в добу середньовіччя, перебувають в незавиднім положенні. Причинами того були: спочатку православне визнання, а потім релігійні спори, завжди байдужість а то й ворожість февдалів латинників, нарешті, зовнішні і внутрішні війни.

Долішнянське церковне життя і розгашовані межі долішняками русинські православні монастирі протягом XV—XVI в.в. стояли у тіснім зв'язку не з львівською ставропігею, що відіграла в національнім житті карпатської людности всіх інших районів дуже важливу ролю, але з православною Молдавою та її церковним життям. В обороні проти унії і католицизма православне духовенство долішняків мабуть черпало аргументи у кальвіністів, які мали в Мармарош-Сиготі свій священницький семинар, котрий проробляв протестантську аргументацію проти католицизму, з яким боролися й православні. В релігійних спорах довелося монастирям приймати активну участь і за те не одному і не раз зазнавати руїни. Здається, що Імстичівський монастир, що дав притулок православному єпископу з 1664 р., за те і за свою вірність православію і був, з наказу ун. еп. де Камеліса, зруйнований. Мармароські — були пограничними з Семигороддям, довгий час перебувавшим під турками і під князями, що воювали то з Польщею, то з Габсбургами. Вони багато шкоди а то й руїни зазнали від тих війн. Шарпали їх і внутрішні війни. Відомо, що Краснобродський монастир дуже потерпів од війн „за свободу“ і межі р.р. 1708—1729 було цілком спустів, зостався без ченців. Славний Грушівський монастир, колись осередок зв'язку з Царгородським патріярхом, за неспокойних часів Башті Сигизмунда та Михайла приєднано до Хустського замку, оповіщеного родинним маєтком семигородського воеводи С. Бочкая. По смерті Бочкая, з р. 1607, дістає Хустський замок з усіма причисленими до нього містами, осадами та монастирями Балінт Друґет з Гуменного. Йому Грушівський монастир багато завдячує. Року 1607 мармароське громадянство і молдавський воевода Симон просять Друґета, щоб передав Грушово волоському єпископу. Він ту прозьбу задовольнив, поручивши монастирю порозумітися з капітаном Хустського замку. По смерті Балінта Друґета якийсь час володів Хустським замком Степан Баторій. Та його р. 1667 силомиць захоплює новий семигородський князь М. Апафі і дарує з усіма належностями своїй жінці. Він же тоді ж між іншим в насильницький спосіб захоплює всі маєтки Грушівського монастиря і — як стверджує Жаткович — р. 1668 дарує їх капелянові з Хуста, — очевидячки духовнику його жінки і родини. Грушівський монастир остаточно припинив своє існування по даним Годінки в р. 1664, а по даним Міхалія — десь в початку XVIII в. Мабуть подібна доля спіткала не один з менш відомих монастирів Мармарощини.

З чого монастирі жили? Деякі з них володіли переважно невеликими пожертвованими землями: напр. Грушівський мав 182 угри поля і 257 угрів ліса з пасовиськом та один млин на два камені. Поза тим їх підтримували скромні жертви прочан та гол.

чин. особиста праця ченців. Під останнім оглядом характерні відомости про Заневський монастир коло с. Углі понад р. Терблею. На р. 1558 в ньому було 330 ченців. Вони випасали більш 1000 овець, живлячись овечим сиром та молоком. Царини не мали, але на окремих іртишах між лісів сіяли потроху проса на кашу. На землях „латинника Явала“, де був їх монастир, траплялася земляна сіль і земляний віск; з дозволу земельного пана вони копали сіль та віск і (двома!) возами розвозили їх по долинним осадам, вимінюючи збіжжя, гол. чин. пшеницю. З того й жили. Коли відкинуть сіль і віск, — все інше можна прийняти за типове що до способу проіснування монастирської братії в тодішніх монастирях Мармарощини. Так перебивався після смерти Хв. Коріятовича й відомий Мукачевський монастир святого Миколая. Аж по прийняттю унії, р. 1693, дякуючи старанням єп. де Камеліса, русинські монастирі звільнено од військових розкватрувань. Р. 1693 потверджена королем сумнівна грамота Х. Коріятовича (р. 1360) і на її основі Мукачевському монастирю надано: 1) с. Бобовище і Лавки з усіма зисками — десятиною, млином і правом рибальства, 2) десятину вина з Івану hegy, Лелечовки й інш. виноградників, 3) десятину збіжжя і сім свиней із с. Росвигова; та із зисків Мукач. замку щороку: десятину збіжжя, чотири бочки вина, сто камінів соли і сто довгих флоринів. Монастир в свою чергу з цих зисків підтримував Мукачевську єпископську катедру. І можна думати, що гол. чин. цей то зв'язок з катедрою й поставив Мукачевський монастир в задовольняюче положення під оглядом матеріальним, що й удержало його не зрушенням до наших днів.

У XVIII ст. монастирське життя Європи зустрічає сильного противника у вченнях французької освітньої філософії, особливо ж підпав нападам орден єзуїтів. Вплив освітньої філософії, поширюючись по Європі й в Австро-Угорщині, привів до того, що за Марії Терезії і надто за її сина і наступника Йосипа II було знесено майже половину всіх (чоловічих і жіночих) монастирів Австро-Угорщини. За Марії Терезії на р. 1773 закрито орден єзуїтів. Єп. Бачинський то зручно використав, виклопотавши (р. 1775) єзуїтську церкву в Ужгороді під греко-католицьку катедралю, а інші тамішні будови єзуїтської колегії — під єпископську резиденцію і під розміщення інших осіб і установ єпархії. За Йосипа II заборонено ще й всі ті ордени, котрі не присвячували себе навчанню молоді або заопікуванню хворими. Йосипові масові закриття духовних орденів з монастирями припали на р.р. 1782—1789. Після Швартнера за Йосипа II в Австро-Угорщині знесено 134 мужських монастирів, в тім числі найбільше з бенедиктинського й паулінського орденів. З поіменного переліку Г. Дейчем монастирів, що за Марії Терезії й Йосипа II були в Австро-Угорщині скасовані, пізнаємо ось які знесені монастирі на землях Угор. Руси: василіянів — в Углі й Бедевлі, францісканців — в Гуменнім, єзуїтів — колегію в Ужгороді і резиденцію в Пря-

шові і Патаку, мінорітів — в Пряшові, паулінів — в Терребеші і Уйгелі, трінітаріїв — в Шарош Потоку. З літописного уривку пароха Г. Вусяника довідуємося, що за Йосипа II „року 1788 місяця мая мармароскі монастирі унічтожені і монахи со плачем ізгнани“. Мабуть того року припинили своє існування й монастирі в сусідніх комітатах. Деякі з них могли перестать існувать по інших причинах. Факт той, що на наш час залишаються від них подекуди самі руїни, або назвиська урочищ, або частин сел, як напр. Манастирець коло Горинчова. „Я знаю“ — говорить угро-руський учений Стрипський — „про існування якихось 20 ораниць у нас з назвою „Манастирь“; це красномовний доказ, що там колись стояв монастирь“. Але, здебільшого, про те жадних відомостей не полишилося.

По реформаторській добі Йосипа II — після Швартнера — в цілій Австро-Угорщині залишилося ще 152 монастиря. По Мукач. греко-католицькій дієцезії — очевидно на час видання його праці з р. 1798 — залишилося вісім монастирів чина св. Василя. Де саме, — автор не подає. Але знаємо, що крім Мукачевського залишився, по р. 1729 знов заселений, Краснобродський монастир; від другої половини XVIII в. і до початків XIX в. мав при собі навіть філософичну і богословську школу.*)

14.

Державні податки роблять видаткову статтю в бюджеті самих тільки непривілейованих верств. Одиницею оподаткування здебільшого була порта чи сессія. По портам вибирано всі які тільки бували збори і насамперед на короля, тоб то на державу: *lucrum camerae*, *contributio* (інакше *subsidium*) і *honorarium* (подарунок королю і королеві за коронування). Як сказано вище, русинська людність (так само рацьки і волохи), яко погрянична, від пізнього середньовіччя, потім в XVI в. і пізніш ззконами і постановами станів звільнялася від королівської десятини. Було в інтересах можливого шляхецтва, щоби залежня від нього людність не платила корол. десятини, також субсидії, — через те вона могла справніш виконувати повинности перед панствами. Габсбургська ж влада, не маючи можливости провести через сейм одміну тих привілеїв, фактично не завжди чи не вповні з ними числилася. Як значне було розходження межі законом

*) І. Жаткович, „Нарис історії Грушевського монастиря...“ Н. 36. Львів, 1906, ст. 155—157; Ан. Краліцький „Временник ставропігійськ. інститута на 1872 р.“ Льв., 1871; В. Гаджера, „Додатки к історії Русинів...“ Н. 36. Просвіти, Ужг., 1922, теж 1934; Я. Стрипський, „Гдѣ документи...“ Ужг., 1924, ст. 24; Jozsef Pap, „Adalekok Mármaros történetéhez“, ст. 118; Deutsch George, „Die Aufgehobenen Klöster in Österreich-Ungarn“, Ungar. Revue, 1895, 477—488; Martin Schwartner, „Statistik...“, Pest, 1798, ст. 121 і 123; М. Лелекач, „Як то давно було?...“, там таки.

і його виконанням показала би розробка інструкцій дежмарям (1571—1605) і документів побирання такої десятини по комітатах. *) Зрідка і на короткий час відступають від портальної одиниці оподаткування. Р. 1521 брали податок тільки від худоби. Межи р.р. 1522—1527, за війни з Туреччиною, звертаються до обложення кметів, желярів і міщан по димах, тоб то огнищах чи печах, які персоніфікували собою родини; поруч з подимним приходили й інші ще податкові одиниці — від напоїв, худоби, верстату (ремісника), двадцятини (з крамаря), од рибарської сіті, подушне з жидів і т. д. Вернувши було до порт, знова межи р. р. 1598—1609 перейшли до оподаткування для війни по хатах, тоб то по димах (і цей податок якийсь час для деяких русинських груп був улегчений на половину). Але знова вертають до порт і то вже остаточно. Подимове обложення надовго полишило у русинській мові вираз „ся подимуємо“ коли треба було сказати „ся облігуємо“, **) тоб то обов'язуємось платити належність хоч би й на церков та пароха.

Число порт по Бережському ком. було: р. 1564—1057, 1568—884 $\frac{2}{3}$, 1570—798. На р. 1575, через збідніння людности в наслідок війн, за збирання податків вже за порту не рахували одну кріпацьку хату, а до одної порти залічували більше хат. Так порта перестала відповідати первацькому своєму значінню воріт одного двора. Закон 1609 р. в одній порті налічує чотири цілі йобадські осідлости (дільці, сесії) або 12 желярських хат. По Бережщині р. 1610 начислювано таких порт 216, а р. 1620—151 $\frac{1}{2}$. Зак. р. 1635 за родину кметську уважає таку, яка має плуг, то значить 4—6 волів („півплуга“ — 2 воли), а в порті числить чотири „плуги“. Знов на основі зак. 1647 порту складають: 4 кметські родини, що мають від 4—6 волів („плуг“), або 8, що мають по парі робочої скотини (півплуга), або 16 таких родин кріпаків чи желярів, котрі не мають волів ані коней. Р. 1661 на Бережщині начислюють 107 $\frac{1}{3}$ порт. Р. 1667 для точнішого списання порт заведено по цілій Угорщині будянський коблик, а площа засівана одним тим кобликом зерна = одному гольду. Після цього ключа на одну порту числили таку площу, на котрій засівалося: на ліпшій землі 240 кобл., гіршій — 360 і „найподлішій“ — 480, що означало вісім цілоюбадських дільців. Ця загальна норма мала низку одступлень: у випадках гірше росташованих участків, або де розкватировувалося військо і тому подібних погіршуючих обставин площа на порту дещо підіймалася; інакше почислювано желярів і т. д. Межи р.р. 1670—1710 обсяг порти зменшується; за порту числять: 4 пов-

*) Інструкції Спільської комори з р.р. 1571—1605 й документи побирання десятини вісталися по жупі Шариській для р.р. 1538—1736, Землинській — 1549—1717, Ужгород. — 1538—1696, Бережській — 1556—1696, Угоцькій — 1570—1716 і Мармароській — 1571—1708 (Mag. gazdaságtör. szemle, 1897, ст. 15).

**) Обидва терміна з протоколів визитації 1755 р. по ос. Рудльово, Матяшка і інш. Воронівської окр.

нодільцьових кметств, з яких кожне має по 2 шт. худоби до плуга, або 8 півдільцьових з половинним числом худоби, або, нарешті, 16 желярів.

Цісар призначав податкову суму, її розкладавали на комітати і вільні кор. міста, а коміт. зібраня (шляхта) — на поодинокі громади. З часом це обложення зростало абсолютною сумою, як через повільне вислизнення з під цього податку алодіяльних маєтків шляхти, — що остаточно сталося р. 1723, так й через зменшення обсягу порт. Зрідка королівський податок платився натурою; р. 1655 вперше заплачено його „в порціях людей, коней і продуктів“; з цим родом оподаткування стріваємося й на рік 1716.

В початках XVIII в. порта розкладається на нові, менші, одиниці оподаткування — на „діки“. В різних комітатах на одну порту припадала неоднакова і мінлива кількість дік, а в діках була різна кількість предметів оподаткування: людей, худоби,*) землі і т. д. (список предметів оподаткування мав 95 назв.) Не було усталеного взаїмовідношення межі портою і дікою, його змінювали жупи майже щороку. Бережщина мала: р. 1729—47 порт, р. 1742—37, 1751—37, 1802—35, від р. 1830 до 1849—32. А з однієї порти платили: р. 1734—92 фл., 1765—551, 1802—685, 1830-1849—815. По інших комітатах краю було порт в роках:**)

	1723	1724	1729	1733	1780	1792	1847
Мармарош	105	100	83	83	64	64	60
Угоча	20	21	21	21	14	14	12
Ужгор.	50	47	41 ¹ / ₂	41 ¹ / ₂	28	28	35
Землин	172 ³ / ₄	180	180	180	134	134	104
Шариш (без в. кор. міст)	144 ¹ / ₂	14 ¹ / ₂	140	140	100 ¹ / ₂	100 ¹ / ₂	74

Крім вище названих існували ще інші податки: на комітати під назв. дані домашньої (domestikalcassa); на військо, на сейм. В р. 1784-5 перші дві дані з однієї діки сягали розміру:

по Шарищині домашньої	51 дин.;	військ.	1 зол.	31 дин.
„ Землинщині	24	„	1	16
„ Ужанщині	2 зол. 3	„	3	16
„ Бережщині	87	„	1	—
„ Угочанщині	49	„	1	—
„ Мармарощині	15	„	1	—

Кріпаки й міщани повинні були приймати „на постій“ військо і харчувати вояків та коней по таксі, що була встановлена урядом, — цей обов'язок (deperdit'a) все був дефіцитним. Поверх всього до р. 1751 кріпаки і міщани мали обов'язок підпрягати своїх коней під час проїздів військових і урядових осіб, розу-

*) Напр. по дікастеріяльному списку 1791 р. в одній діці було: по Мармарощині газд 1, волів ¹/₂, по Угоч. — 1 і 2, по Береж. — 30/31 і 1¹/₂, по Ужанщ. — 2 і 8, по Землин. — 1 і 4.

**) Marczali H., Magyarország története II József korában, ст. 421.

міється за цілком незначну віднагороду. На селах всі податки звичайно збирали сільські старости, по домініяльних селах (до р. 1775) — урядники домінії, передаючи їх комітатським зборщикам (perseptor'ам). Іноді те робили дежмарі. „Дежма була подвійна — пишеться про Стропківську домінію — десятина єпископу і дев'ятина земельному панові. Був призначений дежмар, щоб збирати дежму. Йому платили три флор. місячно і харчував староста села, де переводився збор. Дежму одбирали в натурі і після установлених цін продавали. Староста вів контроль „ровашами“: одна половина ровашу зоставалася в селі, а другу відносили домініяльному персепторові. Русини, що жили по Стропківській домінії, по закону були звільнені від плачення дежми, давали тільки земельному панові дев'ятину від овець“.*) На несправних платіїв робили езекуції, — напр. в зимі з хат господарів, що не платили, виймали вікна і двері, іноді (р. 1723 і р. 1751) недоїмки збирано за помічю війська. Податки, недоїмки, розквартирування війська, езекуції, возова повинність, поруч з панщизняними обов'язками і лихоліттями, нераз, ще й у XVIII в., були причиною втікання сільської людности в горяно-лісові області краю та їх колонізування.

По обрахункам Бержевича в кінці XVIII в. $\frac{1}{20}$ людности Угорщини належала до упривілейованих станів і мала в своїх руках $\frac{16}{20}$ культивованої території. Упривілейовані, як знаємо, не платили жадного податку. Вся інша людність — $\frac{19}{20}$ — складала групу неупривілейованих, що господарила на останніх $\frac{4}{20}$ території. На цій групі лежав весь тягар податків і натуральних повинностей. В комітатах, що нас інтересують, по перепису 1787 р. неподатні групи людности і податна були заступлені так:**)

Комітати:	шопи	Особи вільні від податків			Разом	Податної людности
		Мужчин	Жінок	урядовці і шляхта гонораці — орес		
Бережщина	170	2188	18	2376	4752	59477
Мармарощина	163	7140	72	7375	14750	71368
Шарищина	188	796	75	1059	2118	128979
Угочанщина	61	1306	12	1379	2758	24177
Ужанщина	151	1490	40	1681	3362	54775
Землинщина	361	4928	97	5386	10772	199089

В цілій Угорщині (з Хорватщиною тощо) на р. 1787 було всієї людности 6649398 д., з того упривілейованих 340084 д., або 5,1⁰/₀; в шости наведених ком. разом 576377 д., з того упривілейованих 38512, або 6,7⁰/₀. На рік 1846 розлога культивованої території Угор. = 46.255.746 гольдів, з чого шляхті належало, яко алодних площ, 33.014.772 гольдів, а залежній людности,

*) Unghváry Ede, „Sztropkó es varanak története“, Huszt, 1912, ст. 118.

***) Mag. gazdaságtört. szemle, 1896, ст. 218.

урбарних, 13.240.974. З того виходить, що неоподаткованої території було 71,3%, а весь тягар державних і інших податків та повинностей лежав на залежній людині, що держала 28,7% території. В додачу той тягар розподілювався непропорційно, свавільно і з зловживаннями.*)

Окремою повинністю непривілейованої людини було давання рекрутів. Колись почесний обов'язок упривілейованих, військова служба, у XVIII в. вже перекладена на самих кріпаків. На половину XVIII в. військова служба в Угорщині є дожиттєвою, хоч в Австрії вже обмежувалася 10—12 років і по одбуттю служби вояк ставав вільним від кріпацтва. Набори рекрутів в Угорщині проваджено по системі ловів і вербування. За першої робили так: в глибокій таємниці призначалася ніч, коли ловці рекрутів накидалися на сплячих молодих мужчин, зв'язували їх і одводили на огляд, після якого забирали до війська чи відпускали. За другого, вербування, офіцер дістає на голову новобранця 10 золотих. На ці гроші навиготовляє нових уніформ і з ними в супроводі музики, паленки і інших принад з'являється на села. Підпиті хлопці дають зобов'язання (подачою руки чи надіванням шапки на голову) вступити до війська. Офіцер їх наwerbовує більше, ніж треба, бо протверезившись, який не хоче служити, платить йому відкупне. Хто того не зробив, — на все життя здав себе у військову службу.

Була ще безплатна повинність роботи на опевнення тощо замків, яку крім сезонів жнив і винобрання мали виконувати в кожену добу року. Її оформлює зак. 1557 р. В р. 1567—1593 ця повинність сягала 12 днів на рік; пізніш — половини того. Місцями, як напр. по відношенню до Хустського замку, від неї фактично не були вільні також дрібні нямеші і міщани коронних міст.

На першу половину XIX в. при нагодах під податок підводили боротьбу з шкідниками сільського господарства. „В казну дав кметь“ — писав Дешко р. 1847 — „поголовну порцію“, тоб то подать і виконує рекрутську повинність. Кількість щорічного податку определяється на королівськiм сеймі; але замість грошевого внеску податки іноді приймаються гороб'ячими головками і головами вовчими**.*) Й від Легоцького довідуємося, що на р. 1765 „кожний ґазда повинен був нищити на площах де сіють озиму пшеницю по 27 горобців, а в інших місцях — по 12“. Лише автор не подає, хто ту повинність накладав.

*) Ширший розгляд податкової системи Угорщини межі р.р. 1514—1848 і зокрема в пристосуванні до Словаччини робить S. Janšak в своїй праці „Slovensko v dobe Uherského feudalizmu“, 1932, розділ IV. Див. також Легоцького „Beregvármegye monographiája“, в якій знаходимо деякі уривкові дані на ту тему.

**) А. Дешко, там таки, ст. 546.

Основну масу русинської людности складало селянство, яке, за незначними винятками, було все закріпощено. В своїм кріпостнім стані селянство Угор. Руси поділяло з одного боку долю кріпаків угорської февдальної держави того часу взагалі, з другого — мало свою власну долю, обумовлену різним визнанням і народностною ріжницею з февдалами свого краю, географичним положенням місця проживання, нарешті, традицією і звиками.

Приблизно з р. 1514 селянство Угорщини позбавлено свободи переходу і кріпацькі повинности помітно збільшено. В часах наступних правне положення залежної людности було дещо різним: в комітатах зайнятих турками (найліпше), в Семигородді, нарешті, в габсбургській Угорщині (найгірше). В останній закони про кріпостну людність змінювалися, та були то зміни здебільшого тільки на папері. За Фердинанда I звернуто увагу, що йобаді прихильні до турків, втікають до них і можуть попередавати своїх земельних панів з замками під турецьку владу. То тому, що турки переслідували шляхецтво, а селянам у них жилося ліпше. В Угорщині їм не признавалося права власности на землю, а турки признавали. Їх спагі не могли одбирати від селян землю, бо й сами нею володіли тільки до смерти, без права передачі нащадкам. Мад'ярський пан звичайно брав від підданого дев'ятину і одного флор., а турецький спагі — десятину й $\frac{1}{2}$ фл.; у першого панщина сягала 52 потім 40 днів, а у спаги — 3 днів; вільніш було під турками й з переходами підданих з земель одного пана до іншого. З огляду на такі обставини Фердинандом видано до двадцяти декретів в справі селянства. В них р. 1538 є дозвіл переходів від одного пана до другого, теж повторено й р. 1547; р. 1548 на певний час і умовно свободу переходів знова віднято. Фердинанд силкується урегулювати відносини межі февдалами і йобадями що до оброку і панщини. Помимо оброку законом 1548 р. зобов'язувано йобадів робити щотижня по одному дню панщини; за праць на виноградниках і в час косовиці панства могли вимагати від кріпаків на тиждень два дні праці, але зайвий день мусів бути зарахований в пізнішу панщину. Крім того в свято замельного пана, чи за першої богослужби духовника, чи на покаяння (Sühne), — предкладати свій дарунок. Зак. р. 1550 (:34—39) за того ж короля знов дозволено йобадям відходити, лише з певними обмеженнями і виконавши деякі формальности; теж встановлено, що земельні пани не сміють примушувати йобадів продавати своє вино тільки панам, натомісць панам надано право першокупівлі. Одночасно підтверджувано, що вироблене селянином вино він може й продавати в меччасі від Михаїла до Юрія. Нарешті, зак. з р. 1552 (:8) і 1553 (:10—14) панщина зведена на 40 днів в році. Загалом Фердинандове законодавство пильнувало, щоби, усталюючи зв'язок йобадя з земельним паном, разом з тим ста-

вити йобадя під охорону комітатської адміністрації. Остання мала давати дозвіл на переходи і карати грошево тих земельних панів, якіб перешкождали відходу селянина. *)

За наступників того короля в р. 1556 підтверджено свободу переходів, при чім в другій же половині XVI в. справа вільного відходу передається до компетенції комітатських сеймів, що потім й підтверджено законом р. 1608. Положення йобадів все різнилося по різних місцях Угорщини, а з передачею справи відходу на комітатські сеймики й тим більше. Напр., комітат Ужанський р. 1555 просто заборонив на своїй території переходи селян і залежну людність, яка жила на землях панів, р. 1577 називає *haereditarius colonius*, тоб то кріпаками, що вічно прив'язані до ґрунту. В інших комітатах дозволяють переходи, але під умовою, щоби йобадь виконав всі свої обов'язки супроти панства і дістав від пана дозвіл на те. Ще по інших — не було й умовної свободи переходу, а тільки признавалось (з р. 1608) можливим клопотати об тім перед місцевими установами. Так з другої половини XVI в. і на початок XVII починає виступати необмежене *glebae adscriptio*. З тим визиск йобадів, як з оброками різного роду, так й з роботою, має тенденцію де далі все більше зростати. Правда, закон. р. 1613 (:4) усуває побирання десятини й дев'ятини. Зак. р. 1618 (:45) довелося підтверджувати, що десятина усунена й з овець, кіз та бджіл і що вона не повинна відкуплятися грішми. Але в обход закону серед земельних панів розширюється звик здавати десятину в оренду. Орендарі тиснули кметів, примушували їх до більшої панщини, до подарунків гусьми, курами, маслом, медом, до удержування їх, з їх людьми, кіньми, гончими псами за полювань, — що значно перевищувало десятину. Все те законом р. 1655 (:89) забороняється.

Безперестанні війни з турками в XVI—XVII в.в., з семигородськими князями й з угорським магнатством зв'язували руки королівській владі. Йй і коли хотіла підтримати селян (в своїх інтересах) треба було ладить з кріпосниками, щоби вдержати їх на своїм боці й тому нікому було обстоювать закони, які могли би поліпшити положення кметського стану. У самого селянства в дусі доби не було жадних легальних способів добиваться виконання законів, коли б воно й знало про них. Селянство було незадоволене своїм положенням і дає про те знать на свій спосіб. Року 1631 піднімається неорганізований безладний селянський бунт десь в околицях навколо Токаю, — в нім брала участь і русинська людність. Здавлене на цей раз незабаром — р. 1632 — вибухає нове йобадське повстання, в яким взяли участь розбиті рештки попереднього і надали йому вже організованого характеру. У повстанців є ідея, вони повстали „за давні свободи!“ Є й тактика: лише деяких земельних панів забили,

*) Joh. Mailath, „Das ungrische Urbarsialsystem...“, 1838, Pest.

а здебільшого було так, що, зловивши пана, брали з нього присягу на прилучення до повстанців. На цей раз район повстання охопив кілька комітатів: Бережський, Ужанський, Землинський, Шариський, Абауйський і кілька інших; його ліквідують гол. чин. семигородським військом. Ці спроби пригніченої здебільшого кріпосної маси вибитися з февдально-кріпацької залежності топлено в крові: шляхта розправлялася з власними підданими як хотіла, прямих учасників порубано, а іншим поутинали руки чи носи, чи уші, чи, нарешті, повилуплювали очі. По комітатах зайнятих турками селянство почувало себе ліпше. Історик Мармарощини Поп під р. 1660 говорить, що „турки всюди придбали на свій бік йобадів і побурювали їх проти нямешів, так що ці останні ніде не могли зостатись в своїх маєтках.“*) То мусіло знаходити відгук і серед людности, що зоставалася в частинах земель незайнятих турками. Як знаємо вже р. 1701—2 вибухає селянське повстання по східніх комітатах Угор. Руси, залишене в тіні розпочаттям з року 1703 повстання мад'ярської аристократії Раковція-Берчені. За всяких повстань все збільшувалися непослух селян і втечі од панів. Селянські розрухи показували на незносне соціяльне положення простого люду. Однак не поліпшували його долі, а навпаки — погіршували. Кожне здавлення неспокою тягло за собою підняття обов'язків залежної людности. Закони аж надто часто зосталися на папері.

„Великі і середні земельні пани“ — говорить історик кріпацтва в Угорщині Ачаді — „панували над кріпаками необмежено і скільки сами хотіли, стільки виконували закони. Королі давали свободу переходу, але то тільки тоді і тільки там переводжувано в життя, де то було в інтересі впливового магната. Право відхода, кінець-кінцем, тремав у себе в руках земельний пан, а кріпак мав його тільки тоді, коли земельний пан міг витягти з того для себе як найбільше вигід. В такий спосіб зростали й урбарні повинности. Закон р. 1514 означив урбарні повинности кріпаків . . . Те саме зробив й закон від р. 1548 . . . Закон хотів щоби повинности кріпаків не збільшувано, але й цієї цілі не осягав. Закона ніхто не брав під увагу . . ., що показують нам з цього часу тисячі й тисячі урбарів“.**)

От же межі джерелами кріпацтва Угорщини акти державної влади відходять на якийсь задній плян. „Написати історію кріпацтва на основі законів і адміністраційних розпоряджень“ — слушно говорить другий мад'ярський історик економіст Токач — „не тяжко, але з праці в такий спосіб написаної ніколи не дізнаємося про дійсний стан кріпаків. Відомо, що життя мад'ярських кріпаків в XVI—XVII століттях найрухливіше і тим найповчаюче. Коли студіюємо списки десятини й списки діки з жахом бачимо, який малий вплив на життя мали закони та розпорядження. Не закони, тим більше не розпорядження, але місцеві звичаї і відмінні обставини керують скрізь життям і долею кріпаків. Тому що в часі окупації турками обставини змінювалися з року на рік з села до села безсумніву не

*) Jozs. Pap, там таки, ст. 177.

**) Acsády Jgnác, „A magyar jobbágyiség története“, Bdp., 1906, ст. 265.

може бути й мови про загальний і одноцільний зміст інституту кріпацтва, як би то мусіло здаватися після законів. Життя інакше каже, як закон. Тепер уявм собі, як далеко від правди буде такий автор, який збудує історію кріпацтва виключно на законах, що відносяться до кріпацтва, з них витягає консеквенції, з них збудує основну думку. Та ж скільки маємо списків, стільки маємо перед собою посвідчень про те, що сила законів зломилась на місцевих звичаях та привілеях. Скільки було хат, стільки було звичаїв. Й не могло бути інакше в тих часах, коли у нас панувала турецька окупація. Чужинці приходять — відходять, а коли десьнебудь осядуть стараються їх на стало осадити обіцянками й привілеями. Саме мад'ярське кріпостне населення вічно мандрувало. Щоби улегшити свою долю зміняло одного пана за другим і там осідало, де йому найбільш обіцяли. За таких обставин ще в селах тої ж самої домінії змінюються звичаї, побирання натуралій й привілеї, як також і дільці... І нема краю таким дивницям. А коли до того ще візьмемо ціле село, або різні привілеї одиниць, їх освобожування й свободи, так перед нами стане такий хаос, що дійсно завдасть нам стараннь, щоб ми в тім орієнтувалися. Кінець кінцем розібратись в повинностях кріпаків і встановити теорію не так легко, як то здається після краєвих законів; не раз в практиці знаходимо хаос там, де після законів і розпоряджень треба було нам знайти одностайний заведений порядок. Встановити, що відноситься до повинностей кріпаків не так легко, як на перший погляд здається, бо коли ми знаходимо дві-три даніх, що те чи інше питання освітлюють ясно, то дальші досліди, привнаймні десяти даніх, попередні висліди нам зруйнують.“*)

Ми зробили ширше наведення з Токача тому, що до подібного висновку прийшли ще не будучи знайомим з його працею; ми уважаємо і матеріально і формально-методологічно позицію Токача що до кріпацтва вповні за слушну. Закони про кріпацтво-джерело, вказуюче, що закреслені в них права і обов'язки подекуди й подеколи могли виконуватися, власне в тих пунктах, коли й доки відповідали інтересам земельних зверхників. Приміром, закон р. 1526 встановляв, що коли би кріпак вмер без спадкоємців і заповіту або зневажив королівську величність, то половина його маєтку переходить панові; або зак. р. 1584 — колиб кметь вмер без спадкоємців і не лишив заповіту його живий і мертвий реманент мав перейти земельному панові, — такі закони були в інтересах панів і вони напевно виконувалися. А от закон р. 1553 встановляв тахітум панщини 40 днів праці на рік, він не увійшов в життя. Тому, що був менш вигідний для сильної сторони, ніж старший закон (р. 1514), яким розмір панщини означено в один день на тиждень, — панства дотримували старішого. Але в тім же 1553 році узаконюють (арт. 39) старий звичай, по якому кметі приймають участь у викупі з (турецького) полону свого пана, — знов цей закон напевно виконувався.

16.

Ніхто не простежив монографічно положення залежної русинської людности на цілій території її компактного заселення, ані по однім комітаті, ані по одній будь якій домінії. Динаміка роз-

*) Takáts Sándor, „Rajzok a török világból“, т. II, Bdp., 1915.

вою кріпацтва від його початків і до знесення зостається не дослідженою.

Загально можна сказати, що кріпацька залежність в Угорщині, як поминути доби повстань, погіршувалася в міру одтиснення турків і в ній, як і в Угор. Русі, з часом наростала і коли, як по р. 1712, закони й розпорядження зоставалися незмінними. У XVIII в. проста людність, нарешті, могла одпочити від частих руйнуючих повстанчих війн, їй стало можна працювати, коли не перешкождала адміністраційно-податкова практика, за для поліпшення свого добробути. З доби М. Терезії верховна влада виразно виступає на захист кріпаків, хоч і не сміло й не завжди з позитивними наслідками.

Ми старатимемося показати, бодай уривчасто, стан залежності кметів в добу від XVI в. до терезіанського урбару, а за тим, як випадала та залежність по урбару, що його заведено за Марії Терезії і за її наступників до 1848 р. Поведемо наш огляд залежності русинського люду, йдучи з крайньо-східного кута — з Мармарощини — в напрямку до крайньо-західного комітату — Шариського. Цей географічний напрям до певної міри відповідає й на пряму усталення й наростання залежності; як також напрям з долин в передгір'я й на Верховину приблизно відповідає фактичному зменшенню залежності. Розуміється, ми не забуваємо, що географічний фактор, як і вище зазначений часовий, суть тільки частиною численних інших факторів, якими в конкретних випадках означається ступінь залежності.

В східній Мармарощині на р. 1600 найдалі по Тисі вгору видигалася осада Рахів. В ній начислювано 14 газд, що за житлові місця й випаси зобов'язані були давати Ронаській солянній коморі, за якою числився той земельний простір, щороку десятину від овець, 14 куніх шкірок та одну тисячу пстругів. До тої ж комори й на той же р. 1600 належала ос. Вишня Руна, в якій налічувано цілодільцьових газд 17 й полудільцьових 5. З вишнерунян побирали долю від свиней: хто мав десять свиней і більше, хоч би й сотню — давав коморі по одній свині, у кого ж їх було менше десяти, той одкуплявся грішми, даючи за кожну свиню по 4 пенязі, а за порося по 2. За випас овець на полонинах від кожної отари брали по одному ягнят; хто й зимував на полонинських овечих зимовках, той давав міру „фанцаль“. Десятина від овець складала 8 ягнят і 8 грудок бриндзи. На великдень приносили камеральному двору кухонного по 16 яєць від дільця. Крім того кметі мали виповняти усі і всякі роботи на полі, що їм доручала комора, але при тім вони діставали собі їжу, — кількість роботи не була означена. Та ще к різдву від кожного дільця мусіли привезти камеральній інспекції по одному возу дров. Інколи комора посиляла їх за мотузами на солекопальні до Бистриці (в Семигороді) і тоді давала кожному по 50 пенязів і по 32 хліба. От же обидві осадки належали тій же коморі, а обов'язки значно різнилися: в ос. Рахові, що ся-

гала далі в гори і була більше віддалена від Ронашка, обов'язки коморних кріпаків були значно легчими, ніж у В. Руні.

Переїдемо до п'яти долинних осад південносхідньої Мармарощини - Буштина, Терєблі, Дулова, Салдобоша та Ізи, які належали до Хустського замку. На той же р. 1600 їх кріпостні обов'язки зводилися до оброку, кухонних приношень та панщини. Буштинці, що мали разом шість дільців, щороку мусіли в день св. Мартина (11 листопада) дати замковому панові від кожного цілого дільця: одну куницю, один кобел вівса, один віз сіна й готівкою по 11 пенязів; та на великдень — по 24 курячих яйця й ще по 12 пенязів; нарешті, щотижня мали привезти по одному возу дров. Ізяне, що мали разом сім дільців, мусіли щороку дати від кожного дільця: одну куницю, один кобел вівса й один віз сіна; на великдень — по три курячих яйця й по 12 пенязів та на різдво по одній курці й одному пенязю; нарешті, за рік привезти по три вози дров. В Терєблі було разом десять дільців і від кожного давано на різдво: по одній куниці, по одному коблю вівса й по п'ять пенязів; на Юра (23 квітня) по одному барану; на кухню приносили к великодню по 6 кур. яєць і по 2 пенязі, а к різдву по 2 курки і по 5 пеняз. Обмежимося на прикладі лише цих трьох осад. З наведеного бачимо, що натуральні і грошеві оброки, як і дровяна повинність, в тім самім панстві і на той самий час менше чи більше різняться від села до села: напр. привезти за рік 52 вози дров, як то бачимо у Буштинців чи три, як у ізян, чи зовсім нічого, як у терєблян, — то не абияка різниця. Помимо вище наведених оброків кметі всіх п'яти осад зобов'язані були ще панщиною: мусіли виконувати на майорні усякі роботи, як от орати, сіяти, жати, сіно класти, снопи звозити, коноплі брати тощо. Розмір тих работ не був означений, тоб то залежав од панства. Врешті, усі осади, росташовані понад ріками, були повинні кожної п'ятниці ймити риби та занести до замку. Як з якихсь причин не могли сповнити цієї повинности, мусіли натомісць постарчити замкові з своїх господарств курей та яєць. *)

В панстві Ж. Ліпчая по Верховині басейна Ріки на р. 1646 було 13 осад. Опис кріпацьких повинностей полишив сам Ліпчай. В них звертає на себе увагу грошева частина і відсутність панщини. Лише в ос. Стара Гать 4 родини робили панщину, не даючи панству нічого більше. „Ковалів зять Олекса нічого не дає лише прийде жати“, — от все означення панщини. Грошевий же і натуральний оброк випадав різно в різних селах, іноді різнився й по одній осаді. В ос. Студений Поток від цілого „лану“ (дільця, телека) — був на нім один господарь чи їх кілька — платили панству по 4 флор., одній куниці, дві „метци“ (міри) вівса і 2 цісар. птиці. В ос. Ляховець — по 2 фл., 1 куниці, 2 міри вівса і 2 цісар. птиці; теж Келечині, хоч дехто й

*) Сокирницький Сирохман, „Утцюзнина“ . . . , ст. 79—83.

менше. В Репіннім — по 1 фл., 1 кун., 1 мірі вівса, 2 цісар. птиці. В Річці один по 2 фл., 1 куниці, 1 мір. вівса і 2 цісар. птиці, інші по 1 фл. і т. д. А вже в Ізі (нині Ізки), Завичках, Прислопі і Торуні від лана по 6 фл. і 1 кун. В Старій Гаті з одного господаря брано 3 фл. і 1 кун., з другого ж 2 фл., 1 кун.; у Воловому теж по 2 фл. і 1 кун. В Липчі: полуланник давав 50 дин. і 1 курку, чвертьланники по 1 шкурі вовка і 1 курці, а третинник — 33 дин. і курку. Проти двох чвертьланників Липчі зроблено примітку: „їх треба розділити і обложити більше, бо мають крім $\frac{1}{4}$ „лана“ ще більше ораниці і більше хат у селі“. Такого ж характеру, але ще більш засадничою випадає примітка по ос. Волове: „З підданих, що зобов'язані платити оброк („дань“), коли з божої ласки збогатнуть, вільно буде мені брати більше дані, але як що зхудобніють, то доведеться приписати їм менше“. Що з того виходить? Тільки хто трохи розживеться, як вже на нього чекає пан, щоб звищити оброк. До якого розміру? То цілком в його руках. Коли йому здасця, що треба розділити одну складну родину, то й розділить. Про положення попів і кинижів в цім панстві на р. 1646 ми зазначали у відповідних розділах вище. Але при Торуні показано дві оренди: Давидович Яцько за неї платив річно 10 фл., 1 кун., десятину з овець, а Демидович Матей — 8 фл., 1 кун., і десятину з овець. Що власне здавалося в оренду і хто ті особи — Давидович і Демидович — застається неясним. Варто ще уваги, що спадкоємцям перших осадників в Келечині панство давало полегкість в платіжах: вони від дільця платили тільки $\frac{1}{8}$ флор. і 1 куницю, тоді як інші осадники там же мусіли давати 2 фл., 1 кун., 2 міри вівса та 2 цісар. птиці. *)

Так було в Мармарошині, що увіходила в склад Семигороддя. Приглянемося тепер положенню залежної людности в пограничній на той час Мукачевській домінії. На половину XVII в. по русинським селам цієї домінії тягарі залежної людности місцями стають досить високими. Начнім з того, що кожний повнодільцьовий кметь за ділець, пасовисько й уживання дров щороку мусів платити домінії т. зв. цензус. За Г. Бетлена пробувано в склад цензуса вводити й викупне за панщину, бо через розлогість домінії і віддаленість багатьох осад, залежна людність не мала змоги успішно виконувати робот; той цензус на р. р. 1625—29 призначено було аж по 12 флоринів від дільця. Кріпаки такої суми не були в силі сплачувати і Юрко Раковцій р. 1634 її знизив: в залежності від якості телеку до 2—4—8 флор. Очевидячки і такої суми в ту добу натуральної господарки не всі селяне могли акуратно сплачувати. Тому по урбару 1649 стали брати цензус лише по одному срібному сороковцю (вонашу) чи по флорину в два терміна: половину (50 пенязів) — на Юра а другу — на Михайла. Збирачі цих грошей

*) Mag. gazdaságtört. szemle, 1894, ст. 340—342.

видаючи розписку (квит), брали за неї ще собі по 12 пенязів чи динарів, чим цензове звишувало. Кметі, що мали частину дільця, платили пропорційно менший цензус; желярі, що не мали своєї хижі, цензуса не платили, а натомісць одробляли домінії своєю працею. За цензусом йшов платіж натуралій. Тут насамперед приходять десятина від врожаю (збіжжя, винограду, капусти тощо), свиней і бджіл. В районах, де вигодовувано свиней, брано частину з них. По привілею Івана Гуніяді від р. 1446 городяне Мукачева були зобов'язані платити від свиней п'ятнадцятину; з XVI в. вся залежна людність домінії давала свинячу десятину (її ж побирали і за випас „польських“ свиней“ у верховинських лісах.*) Однак по урбару р. 1649 під назвою десятини брано одну свиню з 12 свиней; хто мав менше свиней, той відкуплявся, давши за свиню 4 пенязі, а за підсвинка — 2. По урбарах XVII ст. млинарі мусіли одгодувати домінії по дві свині з кожного млинського каменю. В кого з кріпаків були бджоли, той по урбару р. 1649 давав десятину: кожний десятий рій належав панству; хто мав менше — відкуплявся 4 пенязями за вулик. З овець брано стронгу — термін волоського походження і означав час побирання оброку вівцями і самий овечий оброк. Стронговий оброк мав характер загального оброку для всіх, хто тільки жив на території домінії і бував одним з найбільших зисків панства. По урб. р. 1610 в добу стронги, яка була звичайно по Русалю (день св. Духа), кожний залежний двір, що мав вівці, платив домінії від 25 штук, яко стронгу, одну вівцю з ягням, або козу з козлям та од всіх овець — ще один сир; хто не мав овець під час стронги давав домінії стронгового в розмірі 1 фл. 21 пен.; киниж за стронги платив домінії 12 фл. та ще давав стронгашові одного барана. По урбару з р. 1649 побирано для домінії від кожних вже 20 овець, яко стронгу, одну вівцю, від баранів — барана, від 20 кіз — одну козу з козлям, від цапів — цапа. В добу стронги кожний газда, що мав овець, ще повинен був дати домінії вже два сири (ї кинижові один), а хто їх не мав — по одному. Стронгові вівця чи цап мали бути дані з вовною, за острижених — доплачувано по 18 динарів. У кого було менше 20 штук, такі відкуплялися по 8 пенязів. Іноді (як в р. 1682) збирання стронги здавали на одкуп і тоді збирач (часом іспан домінії) платив домінії положену суму, напр. 100 фл., а сам збирав з кріпаків подвійно, — це примушувало їх до вимандрування чи до крадіжок. З часом з збиранням стронги, що відбувалося по черзі від одного дистрикта домінії до другого (їх всіх було 9), зв'язувалися річні засідання по дистриктам й вищої інстанції патрімоніальних судів, що виїздила на місце; через зв'язок з одбиранням стронги ці сесії звалися стронгальним судом (*sedis strongalis*). Випас на поло-

*) Ще й у XVIII ст. був звичай — говорить Легоцький —, що з Польщі (значить з Галичини) пригонили свиней на годівлю в лісах домінії.

нинах по урбару р. 1649 оплачувався так: від кожної череди рогатої худоби брано по 3 пенязі, а від отари овець — одного барана (чи козу) і один сир. (За череду в XVI-XVII в. приймалося від 300—500 шт., а за отару 500—600). В додачу до стронгового оброку ще був звичай, що домінія свою власну худобу — рогату, коней і овець — ставила на зимівлю по своїм кріпакам, зв'язуючи їх відповідальністю за загибель: за вівцю побирано в таким разі 2 флор., а за барана — один. З цього ставлення на зимівлю походить пізніше лихварсько-жидівське „вставлювання“, — про що далі.

На панську кухню завжди давали кметі кухонне. На багатьох місцях якийсь час в XVII ст. від повного дільця приносили в рік: пару курей (або натоміць 6 пенязів), 8 яєць, одну іцю масла (або 33 динари), одну іцю олії (або 20 дин.), один буханець сиру (або 9 дин.), одну коробку смерекової живиці, один смолоскіп й оберемок липової кори. Від р. 1666 кожний телековий кріпак від хати, звідки виходив дим, мав приносити панству щороку 8 курей, 2 гусей, 8 яєць, $\frac{1}{2}$ іці масла і 60 дин. кухонних грошей. По урбару 1672 (за Софії Баторі) кожний ґазда, що мав хату і хоч неповний ділець мусів давати панству річно 4 курки, 1 гуску, 8 яєць і 2 іці масла, окремо ще 30 дин. кухонних грошей. Коли кріпак не міг дати різдвяних яєць, замість того мусів дати один коблик вівса. Від винниць панство діставало по 2 калачі і по 1 каппану. З урбару р. 1682 видно, що крім того ще побирано з кожного ґаздівства восьмину кобля хмелю, одну іцю дрібних оріхів, теж грибів і таких лісових овочів, як ягоди, малини, яфини (черника) тощо, — скільки загадають назбирати урядники домінії. Очевидячки, природні овочі вимагали з осад, які в сусідстві їх мали. За свадьби пана повинні приносити окремі подарунки. На залежній людності тяжив ще обов'язок купівлі панського вина для власного вжитку. В час стронги кожна громада мусіла випити певну скількість панського вина чи взяти його для перепродажу. Країняне повинні були продати панських напоїв на різдво, великдень, м'ясопуст і на Русаля по 6 бочок вина, в час стронги 3 і стільки ж (три) слив'янки та віддати гроші панству; мимо тих свят кріпаки повинні були панське вино продавати по стаціях понад шляхами. Все ж таки (на основі закону р. 1550 арт. 36) селам дозволялося продавати й своє вино в межичасі від Михайла (у листоп.) до Різдва, а які мали свої винниці — від Михайла й аж до Юра.

Робота на домінію в XVI в. випадала різно по різних дистриктах. Місцями кріпаки мусіли засіяти певну кількість збіжжя і вимолочене зерно завезти на панську майорню. В час косовиці сіна мусіли працювати по тижню. Кожні чотири кметі мусіли достарчити замкові по одному сажню дров. Кметі Мукачевського дистр. (4 осад) й Кайданівського (6 осад) провадили службу по охороні замку. Верховинським осадам, що повстали серед голь-

чатих лісів, ставилася з р. 1645 кожнорічна вимога виготовити й довести домінії 231 козуб смерекової смоли, 231 яличних лучин для лампашів та наколоти 37750 драниць. Від неверховинських (86) осад і де росла липа вимагалось набрати стільки липового лика, скільки було треба домінії, й завезти до Пистрялова; пистрялівці повсякчасно виплітали личані мотузи для домінії, — скільки їй було потрібно. Осади ж Лучківського й Кайданівського районів мусіли завжди сукати іготи до свічок, — тоді свічки ще роблено з бджоляного воску в хатній спосіб. На р. 1659 по Мукач.-Чіняд. домінії, як і в деяких інших, — по даним Легоцького — „було звичаєм, що телековий кріпак повинен був працювати кожний третій тиждень возом, желяр — руками кожний шостий тиждень, млинар — із сокирою кожний третій тиждень. От же телекові кріпаки мусіли річно працювати запряжно 105 днів, млинарі — теж 105 днів з сокирою, желярі — 51 день“.*) Наведені розміри панщини відносилися до осад, з яких, з огляду на їх географічну полог, зручно було видобути ту працю, й які не мали знижених повинностей на основі особливих привілеїв. Від тої норми були ухилки в бік її зменшення. То залежало: від положення осад — з удалених гірських осадників тяжче було вимагати панщину в повнім обсязі, від потреб домінії в панщині й потреб в спеціальних родах праці — напр. русинські осадники с. Лалова на прикінці XVI поч. XVII в.в. все постарчали Мукач. замку 16 сторожів.

По Ужгородській домінії Друґетів, хоч і заховалося кілька урбарів до нашої доби (напр. від р.р. 1631, 1684, 1685, 1690 і 1691), однак далось (Ф. Габріелю) доки що зреферувати лише стан по урбару з р. 1691.**) З того довідуємося, що помимо шолтейсів та „батьків“ основну масу залежної людности домінії складали господарі і желярі. Господарі (газди, coloni) мали землю: в селі (intravillanum) — під хатою з двором, поза селом (extravillanum) — ораницю, луки. Після того скільки їй мали розрізнялися на цілодільцьових (ділець = наділ, ґрунт, telek, sessio) і частинників ($\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ дільця). Господарів-господарств по цілій домінії було 587, в тім числі таких, які займали цілий ділець — 16, $\frac{3}{4}$ дільця — 8, $\frac{1}{2}$ — 234, $\frac{1}{3}$ — 14, $\frac{1}{4}$ — 277, $\frac{1}{8}$ — 28; могло би бути ще 608 господарств на спустлих наділах. Про розмір дільців урбар мовчить. Желярі (zsellér, inquilinus) мали двори та хати, але нічого поза селом; іноді не мали навіть і дворів та хат, а жили в чужому. Всього желярів, вірніш желярських родин, було 244. Повинности залежної людности супроти домінії були потрійнні: платили готівку (census), давали натуралії, робили панщину. Готівку плачено від кожного господаря, що мав цілий чи частковий наділ, щороку в два терміни: на св. Юра і на св. Михайла. В південних частинах домінії, а власне в ди-

*) Lehoczky Tivador, „Beregvármegye monographiája“, т. I, ст. 415—418; теж т. II і III.

**) Інші, перебуваючи в Будапешті, є для нас неприступні.

стриктах I, II та III, плачено цілонадільним господарьом на Юра 1 фл. 80 дин. (винятково по с. Порошкові 2 фл.) та на Михайла 1 фл. В інших, горяних, дистриктах платилося 2 фл. (винятково по Малім Березнім та Лугу по 1 фл. 80 дин.) і 1 фл. Хто мав неповний ділець платив пропорційно менше. Чи платили желярі, про те урбар не згадує; можна думать, що ні. Існували ще подвійного рода внески готівкою, але вже не кожним зокрема, а цілою осадою. Була то насамперед платня за те, що кріпаки не купували панського вина — „суха корчма“ (*siccum Educillum, száraz korcsma*); вона давалася тричі на рік під час головних свят. Розмір її був різний. Більші громади і багатші — таких було 13 — платили кожного разу по 10 фл., тоб то річно 30 флор.; менші і дещо бідніші — 29 осад — по 5 фл. чи 15 фл. на рік. В окремих випадках: по 7 фл. чи 21 фл. річно, по 6 фл. чи 18 фл., а у двох (Нова Стужиця і Луг) навіть по 4 фл. чи 12 фл. річно. Рівно ж цілою осадою і в ті ж терміни платився домінії „cantor pénz“ (*cantorialis pecunia*, дяківський пенязь) на дяко - вчителя: в 14 осадах — 3 фл. річно, Буковці — 12 фл. (найвищий внесок межи всіма осадами домінії), позатим в одній 5 ф., в двох по 4 ф., ще в одній 9 і, нарешті, 7; в останніх 27 осадах по 6 ф. Як громади розподіляли ці гуртові побори межи поодинокими господарствами (евентуально чи й межи желярами) урбар не цікавиться.

Натуралії брано щороку від домашніх звірят і з урожаю збіжжя, а окремо ще кухонне. Від кожних десяти свиней давано панству одну (*decima porcogum*). Коли їх кількість не ділилася на десять, давано поштучно: від свині, що годовано дома, по 9 дин., від годованої на жолудьових лісових випасах („на жиру“) по 24 дин. Ці побори були однаковими в 44 осадах. Рівно ж однаковою для всіх осад панства була десятина з бджіл (*decima arium*). Інакше було з поборами від овець та кіз. В чотирьох горяних дистриктах (31 осада) побирали з старих овець чи кіз двацятину (*vigesima ovium* чи *caprarum*), місцями давано ще одного баранця (козлика); з ягнят і баранців десятину. В південних I і II дистриктах (15 осад) давано десятину з овець (*decima ovium*). Як двацятину, так і десятину з овець звалися стронгою. В час стронги побирали ще окремий збор по 1 фл. 80 дин. з кожної цілої осідлости (неповнодільцьові давали пропорційно менше); частина його йшла урядовцю, який стронгу провадив (стронгаш), решта йшла панству. Ця сплатка була викупом з колишньої повинности віддавати куничну шкірку, — про що прямо говорить в урбарі. Від урожаю давано панству частину тільки в південних осадах: дев'ятину (*nona frugum*) в Горянах, Дравцях, Коритнянах, Шаламоновій, Доманинцях та Невицькім, а десятину в Оноковцях, Лекарту та Палові. У всіх інших 35 осадах цей оброк, з огляду на слабу врожайність надільних земель, не брався. Однак, було правилом по цілій домінії і для всіх осад, що коли хтось з осадників крім свого

сталого діляця ще брав у обробку більший чи менший клопіт поля з пустуючих діляць, то з нього платив десятиною з врожаю, — це вже мало характер тимчасової добровільної оренди з десятої частини врожаю, а не кріпацького оброку. В тих же південних місцевостях домінії, де залежня людність мала свої виноградники, вона давала домінії кожнорочну дев'ятину з вина (попа vini). До них належали Горяни, Дравці, Невицьке, Оноковці, Доманинці та Гусак; Лазам цей оброк був виїмково подарований, а в Петровцях він відпав, бо виноградники спустили.

Позатим щороку з кожного повного селянського господарства давано на панську кухню (culinaria, victualia) з правила по 12 курей, 12 яєць та одну гуску. Зрідка ця норма змінювалася, — напр. господарі с. Пастілок давали по 6 курей, але 2 гуски, с. Порошкова і Тихого не по одній, а по дві гуски. Також зрідка доповнювалася, — напр. господарі з Антоловців додавали ще пів юсти меду і одну юсту олії, кожний з Гусаку — одну юсту масла, з Тихого — масла по призначенню урядника домінії, з Заріччя — одну яловку в котресь з трьох головних свят в році чи на коли розказував урядник. По осадах північно-гірських норма доповнювалася найчастіш однією яловкою та 4 кобл. вівса. Господарі, що мали неповний ділець, давали на кухню пропорційно менше.

Щоби закінчить з натуральними та грошовими поборами слід додати ще два їх роди. Один з казана по виробу горілки (ab olla cremati) чи вивару пива (a braxatorio). Від казана горілчаного по с. с. Дубриничі, Черногорова, Заріччя та Мал. Березний плачено домінії по 1 фл.; від пивоварного по с. с. Заріччя, Симірки та Кост. Пастіль по 1 фл. 80 дин. Другий — зв'язаний з войводатом. За виїзду на місце урядовця домінії ціле село давало домінії чи урядовцю одного барана; а поодинокі люди платили домінії судові покути (birsagia).

Далі йде панщизняна повинність всіх залежних газд і желярів. Вважали, що половина працьовної доби кріпака належить панству, і тому панщина від одного цілодільцьового господарства мала сягати трьох днів на тиждень з парою волів. Неповнодільцьові господарства мусіли спрягатися межи собою, щоб виконати працю, що припадала на один ділець. Господарі, які волів не мали, як і желярі, мали робити ручну працю в обсягу, що не був точно означений. Їх працю могли уживати в міру потреби на розказ домінії. Так, загалом беручи, мала одбуватися панщина по цілій домінії. Але фактично тої норми не скрізь могли додержувати. Річ в тім, що алодних частин, на яких мала робитися панщина, у домінії було небагато. Вони гол. чин. розлягалися в низині коло Ужгороду. Для більшости кріпаків то було занадто далеко. Повну норму панщини і регулярно по три дні в тижні могли одбувати лише осадники з кількох сел, що лежали найблизче до Ужгороду, а власне з Горян, Дравців та Палова; а вже з Доманинців та з Ярку виходили на запряжну

панщину на цілий тиждень без перерви, а другий тиждень працювали на себе. Осадників з району вище Перечина кликали до роботи в міру потреби домінії. Найчастіш то бувало в добі сезонних польових праць — косовиці сіна, жнив, винобрання; вони тоді відробляли під ряд довшу добу й за час, коли не робили. Про той район домінія радо йшла на викупи кріпаків від панщини... Того відкупного платили всі осадники М. Березного до громади 26 фл., В. Березного — 60 фл., Стричави — 16 фл., Вишки — 20 фл., Лютого — 20 фл., Кострини — 20 фл., Н. Стужиці і В. Стужиці по 30 фл., Ужоку — 12. В склад панщини входили й деякі окремі роди праць, що виконувалися цілими громадами чи поодинокими спеціалізованими кріпаками. По всій домінії, а особливо в горяній частині, громади повинні були скосити і висушити для домінії траву на луках, що належали до пустуючих діляць. В південній виноградній смузі поодиноким громадам приділені були в обробку частини обсяглих виноградників домінії. Деякі роди праць, виконувані спеціалізованими робочими руками, мали ремісничий чи іншого роду промисловий характер.*) Таке було положення залежньої людности по Ужгородській домінії на кінець володіння нею Друґетами. Рід Друґетів постарчав приклади гуманного відношення до кріпаків, що доводиться признати, напр., останнім його представникам: Івану, що вмер р. 1645, Юркові — в.м. 1661, нарешті, вдові по нім й Валентину — в.м. 1691. Вони дозволили цілій низці своїх кріпаків викупитися на волю і тим перейти межі „слободники“; крім того, багатьом приписали двори й позасільські вжитки.**)

На заході русинської території в Маковицькій домінії в XVI-XVII в. в. йобадські діляць склалися з площ на 10—15 прутів (*sulcus, virga*), найчастіш по 12. По урбару на р. 1618 у Виш. Свиднику йобадські діляць містили по 10 прутів, а шолтейський — 28; причім цей останній звався „ірек“, тоб то вічне володіння. По урбару 1648 р. там йобадські діляць мали здебільшого по 12 прутів; такий же ділець, під назвою „попович“, мав і „батько“. В околицях Бардійова тої домінії по урбару на р. 1698 ціле йобадство так само складалося з 12 прутів. Що до повинностей супроти домінії, то на р. 1675 (за Франца I Раковція) насамперед приходять платіжі готівкою. Її складали: цензус, платіж від „сухої корчми“ (по 7-8 пенязів) й „дяківський гріш“. „Сумаж“ готівки щороку з кожного повнонадільного господарства виносив по три золотих; хто мав неповний ділець — давав пропорційно менше. Їх побирали в два терміна — на Різдво й на Якова. За готівкою йде щорічний натуральний оброк в долі продуктів: стронга на день св. Юра, коли віддавано овечу і козячу двадцятину й десятину від баранів та свиней. Далі — кухонний (друблевий чи замковий) харч, щороку на день св.

*) F. Gabriel, „Poddanské poměry“..., Наук. Зб. Просвіти, 1934, ст. 166—167.

**) A. Hodinka, „Adalékok az Ungvari var.“..., Ужг., 1917, ст. 27.

Мартина. Його накладали пропорційно пругам почасти на цілі осади, почасти на кожне газдівство зокрема. Цілою осадою малося постарчити панству: одну діжу сира, від 1—2 бузів сира, від 1—3 іць меду, 1—3 ф. воску, одну мірку сімня, одну серну, одного зайця, одно куря, одну мірку гороху, одну куницю, від 1—2 бичків годуняків, від 1—10 сягів дров, по одному волю зарізанцю, від 1—9 цівки під пилу, нарешті, $4\frac{1}{2}$ коблі вівса. Незалежно і в додачу до того кожний кметь окремо мав постарчити в рік три мірки жита, три мірки ярця, по 10 курей, по 5 гусок, по 60 яець та по 50 головок капусти. Поза всім тим приходить робота чи панщина. Русинські кметі належали до Зборовського, Грабуського, Габолтовського та Довгопільського майорів тої домінії. В тих майорнях мусіли щорічно запрягло (возом, плугом) чи пішо одробляти всяку сільсько-господарську панщину — орати, сіяти, гноїти, жати, косити, звозувати тощо. Все те в обсязі — „як урядник розкаже і кільки лиш часу мають через цілий рік.“ (На галицькім боці Карпат, як напр. на Перемишлянщині, в XVI в. по панщизняних селах діяла подібна ж формула — „laborant quando mandatur“, тоб то „роблять коли скажуть.“) То значить, що розмір панщини залежав від однобічної нічим необмеженої волі домініяльної адміністрації й урядництва. До того додамо ще кілька рис. За відбутку панщини возом кметі обов'язані були без жадної платні їздити, куди їм накажуть, до п'яти миль. Деякі осади спеціалізовано на певнім роді кустарного чи ремісницького виробництва для домінії і тоді їх кріпацькі обов'язки лише до того й зводилися, нічого іншого не платили, не давали й не виконували. Такими родами виробництва були виготовлення: дуг, обручів, коліщат до плугів, посуду, корит, діжок, цебрів, лопат-віячок і звичайних, колоття драниць, випалювання дерев'яного вугіля тощо. Дехто з кріпаків виконував на домінію працю: з ковальства, бондарства, кушнірства тощо. Ще дехто плів сіти на ловлення риби, рибарили за одбуток панщини, носили панські листи куди й коли їх посилали і т. д., і т. д. . . . *)

В Угочанщині на р.р. 1567—1574 було чотири найбільших панства: панство роду Переніїв, що мало 849 душ залежної людности, роду Чорноводай-Шурані — 190 д., Рожай-Кун — 204 та Уйгелі — 115. У чотирьох панствах було 1358 родин з 1634 всіх залежних родин цілого комітату. Двісті літ пізніш на р. 1775 в тім комітаті було разом 2767 кріпацьких родин, а то: газдівських (coloni) — 1766, желярських (inquillini) — 771, піджелярських чи безхатніх желярів — 225. На той же рік в Угочанщині великоземельних панств було три:

рода	газд	желярів	піджеляр.	разом
Переніїв, що мало	794	287	59	1140
„ Каролі, „ „	86	78	2	166
„ Уйгелі, „ „	117	31	13	161
	997	396	74	1467

*) Сокрыницький Сирохман, там таки, ст. 87—90.

В цих трьох найбільших панствах жупи, як бачимо, було 1467 кріпацьких родин, або 53% всієї залежної людности жупи.

Угоцька жупа, з-за свого географічного положення, порівнюючи добре обслуговується сухопутними і водяними шляхами, що дають ліпші умовини збуту сільсько-господар. продуктів. Розвій риночности привів до того, що праця залежної людности стала все більше уживаться на великопанських майорнях, так що дев'ятину з часом витіснено і замінено панщиною, котра на добу заведення терезіанського урбару, за новішим дослідом Сабо, досягла нечуванних в угро-руських областях розмірів. Як в р.р. 1567—1574 так і в р. 1775 панщини робили стільки, скільки хотів пан. На панствах В. Севлюським і Ньюлабським в урбарах р. 1622 і р. 1628, теж в урбарах Перенія р. 1690 розмір панщини і порядок її виконання не були встановлені, все залежало від волі пана. На час терезіан. урбарн. регулювання панщина не раз забирала кріпакам всі дні на тиждень, від чого своє господарство залежної людности руйнувалося, вона оберталася у двірських майорних кріпаків. Напр. про панщину у Переніїв йобаді (у фасіях)*) свідчили: „Наша служба панові безпереривна: в понеділок зачинається, а в суботу кінчається; так через цілий рік звикло держатися. На службу і в неділю нас женуть та й ідемо“. Подібно було й по інших осадах. Йобаді Кіжієрцю свідчили: „Непрестанно, майже без кінця ми в роботі пана . . ., як в понеділок підемо, в суботу повернемо до дому. В один протяг через 3—4 тижні ми були геть на власнім хлібові. І довгі дороги робили: до Еґеру, Семигороду і Сіксів. А на дорогу не діставали більше трьох маріяшів, коли справді проживали по 5—6 флор.“ Панщина тягнеться від весни до осені. Йобадь у своїм польовім господарстві ледве міг уживати навіть зимового часу; та й у зимі йобаді вільні були лише у небагатьох місцях. Часто й зимою мусіли ходити на панщину через тижні: два тижні працювали панові, а один собі. Панський цензус, що у тих трьох панствах сягав від 50 динарів і до 1 флор. 24 дин., здебільшого був кріпаками відкуплений. На низах довше побирано дев'ятину; в горах — десятину з свиней, що були на жолудях, або відкуплялися від неї, теж $\frac{1}{10}$ з овець і бджіл. Іноді панську худобу давали зимувати на йобадське сіно, — від чого могли відкуплятися. Крім всього наведеного, кріпаки приносили панам кухонне на певні свята; те, що потребували свята: різдво, великдень, русалі, винобрання. Подавши ці сумаричні дані Сабо в додачу зауважує, що „так випадало кріпацтво майже у всій жупі; тільки тут і там траплялися слабкі відтинки. Три дні панщини в тиждень у якімсь селі — це рідке явище і виняткова“.**) Образ кріпац-

*) Ходить про відповіді селян на запити під час підготовки терез. урбар. регулювання: „Ad novem puncta interrogatoria fassiones colonorum“.

**) Szabo István, „Ugocsa megye“. Bdp., 1937; ця праця не є соціально-господарською розвідкою, теми цього рода у автора є так мовити побічними.

тва по Угочанщині під пером Сабо, на нашу думку, досить упрощений. Дійсність напевно випадала далеко різноманітніш, ніж та, якою вона вийшла у його змалюванню.

Обмежимося на цих даних про головніші домінії на території русинського краю. Як вище зазначено, досі не з'явилося ані одної льокальної монографії по якійсь з домінії чи хоч по меншому панству Угор. Руси, в якій було би простежено режим кріпацтва від його зародження до знесення; та навіть — о скільки нам відомо — цього досі не зроблено ані по будь якій з домінії цілої Угорщини. Наведені дані не вважаємо за вичерпливі і бодай для часткового їх доповнення наведемо ще деякі відомості про кріпацтво зосібна в дрібніших панствах Угор. Руси безпосередньо перед введенням терезіянського урбару.

Села не мали у себе урбарів; одні чули, що урбарі є у панства, інші про урбарі навіть ніколи не чули. Зрідка мали умови що до панщини. Але в подавляючій масі випадків кріпацтво ґрунтується на стародавнім звичаї, бо „їх батьки так служили, а діти у панщині родилися“. Панщина різнилася од села до села. От, приміром, у с. Бобовищі Береж. ком. „кожний кметь у зимі й осени й у ярі мусів одробити два дні панщини кожного тижня“. В другім селі того ж ком., в Черленові, „кожний кметь, який має воли, од давнього звичаю платив у рік панському двору по шість золотих вонаші (флорина), а які не мали волів — по три“; поза тим виконували ту роботу, на яку „виганяли“, — об чім мали „токму“ (умову) з панством. Крім тої такси (оброку грошевого) на підставі токми з паном Годермарським — власником маєтку — ще робили 12 дні, а нині (тоб то на час збирання тіх відомостей перед заведенням терезіянського урбару) двормістр виганяє на 24 дні (або мусили відкупитися, платячи за кожний свій день по 12 крейц.) і так з кожним роком зростає обов'язків. Панщина різнилася і в тім же селі від одного пана до другого. От, приміром, у с. Руськ. Комаровцях (коло Середнього) Ужгород. ком. було шість поміщицьких маєтків, у яких, на основі давніх звичаїв, вимогали од своїх кріпаків різної панщини. Пан Орош Яноша, що мав на горі Чертіж винограднику „над 20 копаші“, обробляв його працею кріпаків, які щороку і вино одвозили йому до двору, що був у с. Gesztely (на південний захід від Серенча в Землинщині), затрачуючи на подорож туди і назад по 8 днів, — все то забирало третину року у кріпаків. У пана Ороша Андраскіна кріпаки мусили так само третю часть року робити „на пішо“. У панів Ороша Гійоргія і Тагі Йозефового кріпаки робили „одну четверту частку рока на пішо“. У панів Пребек Ференчов і Б. Вечег Ференчова „кожний третій тиждень робили на пішо“. Вихід на панщину і час повернення до дому зараховувано в панщину. Дев'ятини з польної уроди не давали; лишень з виноградників — дев'ятину чи десятину. У с. Комаровцях дев'ятина замінена грішми — за збіжжя платньою 1 рин. і 59 кр.; поверх того жадної іншої готівки чи

дарунків панам не давалося. По с. Бобовищу дев'ятина, видко, замінена була теж грішми, але на його ж селян покладувано ще ось ці повинности перед паном: „От тямки дають (селяне панові) податки од старої свині по 4 кр., од поросяти по 2 кр.; кожний кмет од цілого телека платить панові по три маріяші, од півтелека по 17 грош., од третини телека — маріяш. Крім того зимовали панські корови; кожний кмет, що сидів на цілім телекові, одну корову . . . Коли не зимували, натомісць платили панові од кожного кмета по возові сіна. Теж пряли вовну. Кметі всіх осад мелють тільки на панських млинах.

За ці повинности кріпаки мали „хосна“ чи „beneficia“. Могли вільно продавати, коли мали що, в містах за гроші. Мали орانیці різного розміру: у Комаровцях за двопільної системи найліпший газда мав на 4, середній на 2, найбідніший на 1 братиславську мірку сійби. Мають в сільським хотарі „лази“, „луки“, „ірташі і куснічі“ — все означення сіножатів: хто — „на двох“, інший — на „одного косця“. Мають випас в хащах для скоту: для всього — гулячого і робочого — разом, або лише для корів, а для молодняка наймають у чужім хотарі; мають водопої для скоту. Дістають дерево, як на будування, так і на опал. Працюють у сусідніх виноградниках за гроші, або мають свої виноградники; іноді ані своїх виноградників, ані заробітків у сусідніх немає. Коли вродить жолудь можуть в панських лісах свиней одгодовувати. Королівську „дежму“ (десятину) не дають. Мають невеликі вгороди, як про городину так про садовину; теж „мочила“, щоб коноплі мочити. Ходять на заробітки за Тису на жнива і молотьбу; але газди, що мали виноградники, не мали часу заробляти на стороні. Основна маса на селах була кріпацька, тільки зрідка траплялися слободники. „Окрім трьох слободників, інші суть всі оречні піддані своїм панам“ (Комаровці). *)

От же і тут ріжниця положення кріпаків від панства до панства виступає виразною. Однак, і з наведеного не все ще ми знаємо про кріпацький гніт. Були ще прояви залежності, яких годі знайти в панських урбарах, де вони велися, або в анкетних запитах - відповідях, що їх збирали перед терезіянською урбарною реформою. За тими проявами треба шукати в інших джерелах. Є цікавими, хоч ще невиясненими, питання здачі в оренду сел**) і застави кріпаків; також їх продажу, — торг кріпостними душами в Угорщині був звичайним явищем. Він зустрічався й в русинським краї. Напр. з одного листа бар. Перенія від р. 1619 довідуємося, що пан Павло Пейчі (Угочанщина) продавав три кріпаки. Хронікар ужгор. єзуїтського колегіума в історію їх дома на

*) А. Петров, „Урбарій“ . . . , приложеніє 2 (ст. 113), в яким наведені деякі анкетні запити і відповіді по трьом осадам.

**) Це практикувалося й Ужгородським панством, як то видно з інструкції 1668 р. (§ 33), наведеної в Mag. gazdaságtört. szemle, р. 1898, ст. 173.

р 1751 записав наступне: Pro deducenda item nova colonia in pagum Nagy Kemencze empti sunt pro 100 Rh. Flor. tres coloni cum suis filiis et pecoribus“ *). Як би такі хроніки велися феодалами і до нас дійшли, по ним можна би було більше дізнатися про торгівлю кріпаками і її побутовий бік. Була в Угорщині ще й торгівля невільниками, але об тім скажемо на іншій місці.

Іншим джерелом про кріпацтво може бути література. В приложенню спеціально до б. Угор. Руси вона неімовірно бідна. В одній праці місцевого автора, Рєпаєва, що характеризує кріпацтво до його урегулювання терезіянським урбаром, між інш. говориться, що „кметі мали робити стільки днів панщини, скільки від них землевласник пожадав; і часто так багацько, що свою частку обробляти не встигали... Можні дворяне, барони і графи, мали свої закони, уряди і темниці про підвладних кріпаків... А коли властитель розсердився..., по звичаю того часу, посилав свого... „услужника подвладнику пещ заломати“; в той спосіб оповіщалося, що кріпак з того часу „своєго места лішон“...**) З цієї характеристики випливають і обтяжливіша панщина, що зза неї не встигали обробляти свого діляца, й всебічний апарат гніту, до панських темниць включно, й як видалювано з насидженого кубла не догодившого сірому.

Окремим джерелом по кріпацтву мала би бути народня пісенна творчість. Однак в знаменним явищем, що пісень про кріпацтво мало заховалося. Ось слова з одної такої пісні:

„Ой бодай ті, ватамане, та й хата згоріла,
А як мені молодому панщина доїла!
Панщина мі та й доїла, побили мьа злидні,
Урбарія великая та панщини три дні“ ***)

Пісня фіксує підвищений — трьохденний в тиждень — розмір панщини. В іншій пісні, якомсь облегчено зітхнувши, згадується про колишній тягар панщизняний

„А господи милосердний
Як ми бідували,
А поки ме та паньщину
Кеждо одбували“, †)

Оспівувать тягар панщини за панської влади не було можливо, тому, мабуть, і не одбилося кріпацтво в народніх піснях так чисельно, як то мусіло би стати, зважаючи на гостроту поневолення. Попробували б кріпаки співать протипанських пісень!

Ще в іншого рода народній творчості, в переказах покріпацької доби, можна знаходити кольоритні джерела побутового боку кріпацтва. Дещо з тої вустенної традиції записано у 1924 р., а що так довго про кріпацтво живуть страшливі спомини в сільськїм люді, теж є посвідченням тяжкості колишніх переживань.

*) Наводимо за Бідерманом по частині II його праці.

**) „Народное господарство в пользу и употребление земледельцев русских“. Сдѣлал Андрей Рѣпаев. Ужгород, 1864, ст. 4—5.

***) Головацький, II, ст. 305.

†) Де Воллан, „Угро-русскія народныя пѣсни“, 1885, ст. 158.

От, напр., що розповідають старі люде в с. Вишнім Шаркаді на Бережчині про панщизняну залежність: „Страшно народ сумовав, ніколи гаразду не мав. Люде сами себе ненавиділи. Нераз і вішались, нераз і топилися, а го вшитко через тоту нещасну панщину. Чоловік мусів робити панам, а жінка і з дітьми мала наскубсти едно кіло піря і едно кіло ряндя, так наскубленого, аби не можна найти жадної нитки, лиш самое клочча. Того піря та й ряндя мала наскубсти та й надиркати жінка і кожда дитина з еден тиждень. Його ізбирав на коні еден гайдук та хто не мав, та того страшно бив. Як дашто хотіли люде мати, та мусіли служити панщини за 104 дні. А як дашто чоловік провинив, та страшно його били. Привязували до стільця двома ременями і як зачали бити, еден із едного боку, а другий із другого, і не раз як читаво побили, та й умер чоловік, або і зо страху умер. Далі, як уже люде вшитко поробили, та силували люде, аби лед орали та й аби йшли люде босі копати замерзлу землю. Не раз не еден чоловік босий і дуже голоден, коплучи і умер“. От про ту виснажливу роботу на панів навіть і дітей, про розправи гайдуків, запорювання до смерти на панськім дворі і надужиття зимовою панщиною аж до скону кріпака панські урбарі не повідають...

Інший переказ, записаний од старих люде в с. Лукові (теж на Бережчині), розкриває зайвий раз надмірність панщини, поза якою майже не зоставалося кметю часу для роботи на себе: „Коли була панщина“ — говорить в ньому — „та каждый чоловік мусів іти більше робити пану, як собі. Собі хйба у ночи міг робити... Люде ціле літо робили лише пану. Ми — луковчане — мали пана у Мужівві, йому імя було Гездуш. Коли люде не хотіли іти робити, та гайдуки страшно били їх; та й сам пан бив, мучив усяко народ, і голодом. А котрому усудили много, та не міг видержати і умер от канчуків“.

„Давно були люде у тяжкім ярмі“, — говорить ще один переказ, записаний у с. Горбках на Мармарощині. „Панщина велика була. Аж хто не пошов на вчас, дуже побивали його і кілька мав днів оброблених, всі йому істерли...“ В цім переказі розкривається ще одна побутова форма розправ за неакуратність виходу на панщину — скреслення вже одроблених днів, що обертало панщину в беззмінні якісь каторжні роботи; панщина ж не була одинокою повинністю. „Бандури“ (бандеріялісти? О. М.) — говорить переказ в Синевірі на Мармарощині — „збирали порцію: од землі десятину врожаю, од вола сороковець, од коня два сороковця, од голови платив каждый жонатий чоловік поголовщину. Піп брав у той час оден терьх сіна, одно віко мелаю, або два віка вівса і сани дров. Тото мусів дати каждый на год. А то пан усе брав від чоловіка п'ять гусошів (давні гроші О. М.)... Пан дуже збитковав люде і много брав податного. І бандурам треба було дати десятину і попови коблину, — люде дуже бідніли. Тот пан, коли увидів красну дівку, брав її на служницю. Котра од нього одходила, тота була покритка“.

Хоч як був придавлений простий люд, але й йому терпець іноді ври- вався і всевладні пани мусіли подекуди за кожною зустрічю з кріпаком бути на сторожі. Пан „був дуже лютий і обережний“ — говорить переказ в Синевіру Нижнім — „ніколи з самим чоловіком не говорив“; при зустрічю з кріпаком вимогав, аби той „знімав ід горі руки і держав, доки пан не пошов далі. Даколи пан нароком йшов дуже помалу, аби чоловіка заболіли руки. А опустив би їх в долину, ти там би его зараз вибили канчуками“.*)

Як бачимо, урбарні дані про кріпацтво значно поповнюються іншими джерелами. Зокрема побутова сторона кріпацьких відносин дуже колоритно захоплена народною вустною словесністю і образ кріпацтва вимальовується вже всебічніш, поповнюються

*) Навожу по збірці К. Заклинського: „Народні оповідання про давнину“, 1925, ст. 72—92 та 116.

рисами, про які з урбарів не прочитаємо. Подамо ще сумарично представлення з ліпшого мадярського історика кріпацтва Ачаді про кріпацтво в Угорщині на добу перед урегульованнем його терезіанським урбаром.

Державні розпорядження відносно урбарних обов'язків залежної людности не мали сили стримати сваволі земельних панів; урбарні обов'язки чим далі, тим більше розширялися. Навіть писані урбарі, які називано законом села і які кріпаки часом діставали від земельного пана, цілком поперекручено і зроблено двозмістовими. Не було вищої інстанції — судової чи якої іншої — до якої би кріпаки могли звертатися, оскаржуючи підвищення обов'язків проти урбара. Земельний же пан з своєю поліційною і адміністраційною владою, старостами і жупними, що були під його впливом, навпаки, міг примушувати кріпаків до нових повинностей. Все те спричинилося до того, що видавані державою урбарі зіставалися на папері, а урбарі земельних панів виходять з того погляду, що кріпак „повинен виконувати всяку роботу (servitia), яку звелять панські урядовці, запряжну й пішу“. Урбарні повинности мали першенство перед повинностями до Бога; люди ходять на службу Богу, коли мають час від урбарних повинностей. Кріпаків уважано за худобу і земельний пан, як то було йому вигідно, міг кріпака продати, дати в заставу з дільцем чи без дільця, помінятися кріпаком з іншим земельним паном, як то робив з своєю худобою. Земельний пан рішав про родинне життя кріпака, вихову дітей, про одружіння. Йобадський парубок мусів тоді женитися, коли йому накаже панство, за непослух в'язниця. Земельні пани були здебільшого розбещені, для них не існувала засада християнської любови до ближнього. Найбільшим же злом відносно залежної людности була адміністрація панств — старости та ішпани, що обманювали, обкрадали, обурювали простий люд. Кріпаки боялися скаржитися на тих урядовців земельним панам. Земельні пани не числилися з приписами законів і з своїми урбарами, а постійно звишували вимоги і утиск кріпаків. Робота залежала від сваволі земельного пана та його урядовців і зо всіх обов'язків залежної людности виявляла найбільші протилежности. Що до цензуса, то й тоді, коли він означався в розмірі 1 зол. флор. (= 100 дин.) від дільця, зоставалося в силі положення: з котрого дільця більше брано раніш, так мали брати й на далі. Взагалі земельні пани уважали себе в праві з усього видобувати якийсь гріш і грошевий оброк звишувано під різними можливими титулами, про які можна довідуватися з урбарів. Там зустрічаються: желярський гріш, пастуський (на бочкори), млинарський, ройовий, бичовий (пастуський), серповий, димовий, вайдовий (воеводський), драбантський, звонарський, тілесний (коли газда помер, то хто зіставався в хаті платив один флорин), ваговий (од зважування збіжжя чи меду) і багацько інших, а також за млинську пилу, полонинський пастівник, жолудьовий ліс, рибарення, м'ясарню, паленчарню, пи-

воварню, корчмарне. В багатьох місцевостях селяне мусіли оплачувати панського корчмаря грішми чи зерном. Рівнож розпродувати панські напої: декотрі урбарі зобов'язують кріпаків стільки розпродати панського вина, скільки накаже урядовець; теж було й з пивом. Місцями щороку цілодільцьовий кріпак мусів розпродати шість, а желяр — три акови пива, коли цього не робив повинен був під назвою „сухої корчми“ платити два або один флорин. Ще більше вдаряє сваволя з кухонними поборами (*munera, victualia*). В кухонні подарунки вимагалось всього, що стояло і не стояло в урбарах, що лише родилося, вироблялося чи добувалося в околиці, скільки хотіли і на коли хотіли. В урбарах XVI—XVII і почасті XVIII в.в. можна було читати: „селяне, коли пани потрібуватимуть, обов'язані давати кур, гуси, яйця, масло тощо скільки їм треба і скільки на них наложать“. З них брали: курей, гусей, яйця, мед, масло, сир, кашу, кукурудзяну муку, крупу, овес, капусту, просо, всяку зелень, свіжі й сушені овочі, хліб, калачі, бублики, віск, солонину, сало, корову, теля, оленя, зайця, підсвинка, барана, гиндика, курча, рибу, чики (в'юни), серни, куниці, лисичі хутра, вовну, інші шкірки, хміль, конопляне сімня, прядиво, льон, дрова, приналежности кінської збуї і запрягу, теж людського вбрання, чоботи, полотно, драниці, лучини, паприки . . . Місцями від корови річно брано „око“ масла. Декотрі села щороку мусіли вгодовувати пси на полювання. Подекуди кріпаки не тільки повинні були постарчити панові різноманітні подарунки, але й купувати від пана деякі продукти: напр. об різдві кожний кріпак повинен був купити стільки кобликів жита по одному флорину, скільки флоринів виносив його оброк. Взагалі, які би потреби у пана не виникали, їх мусіли обстарати йому кріпаки, іноді навіть насіння на обсів панських ланів позичали у кріпаків . . . Коли земельний пан сам не жив в своїм маєткові, то подекуди кухонні натуралії замінялися грішми: від одного дільця брано за 3 курей, 2 гусей, 20 яець (від половини — половину, від желярів — третину) в грішах після цін, які на той час були в Кошицях.

Десятину брано від осіннього і ярного збіжжя. Хто не сів — платив 6 дин. подимного; волохи були звільнені. Брано десятину й від бджіл, або три дин.; від свиней, або 6 дин.; від підсвинків, або 3 дин. В десятину ж побирано з кожного хто тільки рибарив по одному відру чиків, або по 40 дин. Її брано й від напоювого доходку, від огорудів, цеглярень, млинів, різництва й рибних вод. Коли й де родив жолудь село не платило десятини з жолудів, але платило від старої свині 19 дин., а від підсвинка 5. „Хто бере стрілу в лісі, той платить річно одну сягу сіна“. Від капусти давано 125 головок з вгорода.*)

От же образ кріпацтва ще більш поповнився. Однак і то ще не все сказано. Земельний зверхник мав ще судову владу над

*) Acsady J. „A magyar jobbágyság története“, 1906.

залежною людністю і з судівництва над нею діставав деякі зиски. Судили настановлені паном судді чи його урядовці, а кару можна було відкупляти. До доби Марії Терезії патрімоніальна юрисдикція обіймала карні і цивільні справи. Одним з ранніх прикладів може бути організація її в с. Мандок на р. 1549. Земельний пан встановив, щоби в селі „над його кріпаками було два судді - старости й 12 „божеників“ (щось в роді присяглих). Хто би проти них лаяв, того мають кинути в колоду і продержати голим два дні й дві ночі на майдані. Щоби суддя відпустив кару, хай буде взято від провинильця найліпшого вола для земельного пана. Хто краде — хай того повісять, й цю кару не можна відкупити; так само карано й за чужоложество.“ В інструкції Естергазі по Мукачевській дом. 1616 р. (§ 55) стоїть: „Злодії нехай будуть до замку приведені і після закону покарані. Хто смерть заслужив хай буде забитий на пострах іншим після божого приказу: зуб за зуб, око за око“ . . . ; в інструкції Текелія 1684 (§ 26) теж говориться, що злодії мають бути суджені на панській судовій столиці. Суд над селянином, ремісником чи крамарьом, коли вони не були горожанами якогось упривілійованого міста, був в руках пана. В більших домініях і за культурніших зверхників він з часом набував досконалішої форми, мав деяку гієрархію. Це бачимо напр. по протоколах патрімоніально-стронгальних судів по Мукачевській домінії в XVIII в. (Між інш. з них видно, що в той час по осадах діяла засада кругової відповідальности громад чи кругової поруки за крадіжку, що траплялася на її хутарі). Але в дрібних панствах, з невеликою кількістю кріпосних душ, патрімоніальне судівництво зводилося до самоволі пана. До того ж у всіх випадках — навіть і в ліпших — кріпак не мав інстанції для оскарження патрімоніального вироку, яким би він не був.

На першу чверть XVIII в. інститут кріпацтва осяг свого всебічного розвою. В його основі лежить фєвдальна засада, що кріпак не є безпосередньо підданим держави, але тільки земельного пана. На р.р. 1707—1713 до кріпаків прикладають (Іван Ліпчай) ось такого вірша:

„Rusticus est quasi Rind
Nisi quod cornua absint“

З фєвдально-кріпостницькою самоволею над залежною людністю могли боротися хіба тільки більші містечка та міста, власне загрозою людности вибратися геть. У селянства ж був тільки один спосіб реального протеста — втеча. Втікання не вгавали на протязі всієї доби, що нами розглядається. Їм силкуються запобігати в різний спосіб. З урбару, напр., по Мукачевській домінії від р. 1682 довідуємося, що до нього починають точніш записувати синів кріпаків — після імени і віку, на те, щоб скорше зловити, як би хтось з них утік. Закон р. 1715 підтверджує цілу низку попередніх законів про заборону переходу без дозволу

земельного пана. Самовільних втікачів мусіли вертати назад, а земельний пан, що передержував таких втікачів, мав бути покараним. Й цього закону так само мало додержувано, як і попередніх. За втихомиренням краю від магнатських повстань розбурхане війнами людське життя не так скоро улягалось й осідало; фактор соціального невдоволення не переставав діяти і мандрювання людности продовжувалося ще майже на протязі століття. Й на половину XVIII в. не мало кріпаків Ужгород., Мукачевської та й інш. доміній та панств було в „бігах“, в тім числі за Тису. Мукач. домініяльна зверхність з одного боку видає оголошення, як напр. було то 1748 р., в яких обіцяє втікачам-селянам, в разі вони повернуться бігом шости місяців на попередні місця, звільняти їх на три роки не тільки від всіх панщизняних обов'язків, але й від комітатського цля та податків. З другого, — практикує застава своїх втікших кріпаків тому панові, на якого землях вони наново поселялися, — так ліквідовано в той час спори між земельними панами про видачу втікачів-кріпаків. *)

17.

По ліквідації повстання Ференца II Раковція віденський уряд мусів звернути увагу на положення селянства, бо воно було головним платієм державних податків. Року 1715 і потім 1720 переведено переписи всіх тих, хто платили державний податок; з того часу королівська влада силкується взяти їх під свою охорону. Закон р. 1723 приписує: не звишувать кріпацьких податків державі й земельним панами й як їх побирати; урядовцям наказано, щоб не дозволяли пригнічувати кріпаків. Збор державних податків переводився з величезними недоїмками, бо ж кріпаки по одбуттю поміщицьких поборів і податків не були в силі справно платити ще й державі. Піднять податкову платіжоздібність кметів можна було тільки обмеженням февдальної автономії магнатів і середнього шляхецтва, а з тим й їх права обтяжувати селян. Та мад'ярські упривілійовані стани, що засідали в сеймі, ані чути не хотіли про те. Внесений за Карла VI р. 1728 проект поліпшення положення кріпаків регуляцією урбарних і податних відносин сейм відхилив. Але ж треба було думати про підняття прибутків держави, виснаженої війнами; бюджет неминуче вимагав поліпшення положення платіїв податів. Доба освіченого абсолютизму XVIII в. приносить змагання до того ж поліпшення долі селян з мотивів гуманітарних. А пануючий в економіці того часу меркантилізм навчав, що добро держави вимагає зро-

*) Текст відозви і копію акта застави, знайдені в архіві Мукачевської домінії, опублікував О. Марков в „Карпаторус. Сборн.“ Ужгор. 1931. Про втікачів-кріпаків Мукачевської домінії XVIII ст. писав також Шаш А. в мад. часоп. „Századunk“, 1929, ст. 217 і 228.

сту кількості підданих. Слушність його тези наочно підтверджувала для поодиноких доміній і панств маса спустелих ділячок. Земельні пани дбають про збільшення приплоду кріпосної людності. В одних випадках силують нежонатих до одруження. З урбару напр. Мукач. домінії р. 1682 видно, що урядовцям домінії давано розпорядження, щоби вони „хитрих парубків“ і котрі мають лише звик „гуляти“ примушували женитися; колиб парубок того не хотів, то взяти такого під арешт, звідки випустити тільки після доброї заруки.*) В других — одлучають дітей від матерів: колиб вдова виходила заміж за кріпака іншого пана, то (знов по Мукач. дом.) дітей-сиріт мали задержати у пана старого. Та для зросту кількості кріпаків треба було, кінець-кінцем, поліпшення їх економічного становища, що в свою чергу вимагало обмеження влади поміщиків. В тім же напрямку впливали й селянські настрої ворожі до новоприйшлих земельних панів. Тільки, напр., одійшов р. 1741 мукачевський гарнизон з краю, як головний управитель Мукач. домінії поспішав повідомити вищу владу, що він „уважає цей (русинський) нарід, за якийсь нап'ятий лук, котрий має нахил заняти знов природне місце свободи і при найменшій русі якогось безличного Катилини вибухне з цілої сили“. До тих настроїв прислухалося домініяльне панство, але на зменшення тягарів залежної людності не йшло. Вища ж державна влада мала на увазі не лише настрої, а й бунти, в тім числі й в сусідній Галичині. Однак, перша спроба (р. 1764—5) Марії Терезії внести деяке поліпшення в кметське положення — „виробивши норми взаємовідношення межі панами і кріпаками, приймаючи на увагу старі закони і нові потреби“ — засталася марною. Сейм на те не пристав. Тоді М. Терезія рішила осягнути свого задуму помимо сейма. Рішила своєю владою (*jure regio*) означити й усталити обов'язки кметів до їх панів.

Вийшовши з середньовіччя урбарі різнилися від одного володіння до другого. А по тім самім володінню різнилися в часі — пізніші мали тяжчі повинності кметів, ніж попередні. Виникши з договора сторін урбарі в розглядувану нами добу (починаючи з друг. чвер. XVI в.) обертаються в однобоко панствами складувані інвентарі кріпацьких повинностей. Вони містили мінімум селянських обов'язків і не обмежували саміх земельних панів в розмірі вимог до своїх кріпаків. От з тим то простором поміщицьких вимог і надуживаннями зроблено, нарешті, за Марії Терезії реальну спробу боротися. Хотіли того досягти виробленням загального типу урбаря і встановленням, таким чином, грянні дальшому зростові селянських тягарів. Розпустивши угорський сейм р. 1765 Марія Терезія велить перевести загальний перепис і окремо від того доручав зібрати спеціальні відомости про становище селян. Між іншим при цьому, та й взагалі за заведення урбарної ре-

*) З тим зустрічаємося і в інших частинах Угорщини: у панстві Войду Гунварі на р. 1681 примушували женитися „на радість удовиць і взагалі жіноти“ (*Mag. gazdaságtör. szemle, 1897, ст. 48*).

форми, угроруське попівство дуже помогло мад'ярським панам скривдити русинське селянство.

З'ясувавши, під спротив поміщиків, необхідні подробиці тогочасного положення селян, було на основі законів, льокальних урбарів, інструкцій комісарам, відповідів на анкетні запити громад, розсудків найвищого суду та королівських резолюцій вироблено проект урбарної реформи і вслід за тим маніфестом 26. IV. 1766 р. заведено „урбарну регуляцію“, а 23. I. 1767 видано форми урбара і урбарних табель. Форми і табелі видано було в офіційній латинській мові. Але, щоб селяне самі могли розібратися у своїх обов'язках і правах поміщиків в залежності від народности кріпаків, видано їх ще й в народніх мовах — мад'ярській, німецькій і пізніш — словацькій, як також й русько-українській мові, власне в південно-мармароськім потісненськїм її варіанті.

Не будемо зупинятися на складній техніці виготовлення і запровадження урбарів на місцях. Скажемо тільки, що при тім села розподілено по якості ґрунту на класи і в зв'язку з тим, відповідно до усталених урядом загальних положень, означено розмір дільця (наділа чи телека) і зв'язаних з дільцями повинностей кріпаків. Вся процедура закінчувалася врученням урбара і табелі селу і поміщикам, — в рідній мові сторін. Ми користуємося русько-українським текстом урбара,*) виправляючи істотніші хиби переклада по латинському, роблячи доповнення наступними розпорядженнями влади (головно по Mailáth'y**) та подаючи деякі необхідні висвітлення.

Назва „урбар“ незнана в Східній Європі, — там її аналогією були „інвентарі“. Але вона дуже розповсюджена в Західній і при тім від раннього середньовіччя. Напр. монастирі Верден і Фульда у Фрізляндії мали урбарі в VIII—XII стол. Їх назва походить від латинського слова „urbare“, що означає орати, або від „urvum“ — чепіга. Спробу Петрова виводить той термін від мад'ярського „ur“ — пан і „bég“ — платня не вважаємо за вдалу, — коли б той термін походив від мад'ярської мови, то яким би чином він існував і уживався в Західній Європі ще до приходу до неї мад'яр? Мад'ярські автори, напр. Sándor Nagy, теж виводить той термін від латинських слів — „urvum“ чи „urbare“.

В господарськїм житті Угорщини і Угор. Руси урбарі, зародившись, здається, з договорів орендного характеру між феодалом і осадником, по мірі розвитку кріпацьких відносин, як сказано, оберталися в однобічний список панством повинностей, зв'язаного з його володіннями і залежного від нього населення. Повинности встановлялися звичками, що стали звичаєм і почасти законом (як дев'ятини чи десятини). Поруч з тим, однак, панувала необмежена воля феодала, який міг обов'язки залежної людности змінити чи замінити. Урбарі в своїм розвитку з „законів села“ обертаються в пам'ятні списки, у яких містяться переліки кметських вигід — дільців й інших вжитків з одного боку, а їх повинностей — оброку, панщини тощо — з другого. В кожному панстві урбарі, коли велися, розвивалися по-своєму, змінюючись в часі по сумі обов'язків і повинностей. Той розвій проходив дорогою взаємовпливів урбарів одних панів на урбарі інших, що, однак,

*) А. Петров, „Урбар“. 1908; автор багацько зробив для філологічного роз'яснення русько-укр. тексту і сутєвих хиб в ньому.

**) Joh. Mailáth, „Das ungrische Urbarialsystem...“, 1838.

не нівелірувало їх різноманітності. Служачи важливим джерелом для характеристики положення залежного селянства вони те положення не цілком в собі відбивали. По за урбарами, як показано вище, зоставалася ще сума таких вимог до кметів, яких можновладне панство ніколи б не дало записати у пам'ятну книгу. Урбарі звичайно велися по більших маєтностях свіцьких февдалів і теж духовних, але не завжди у середніх і зовсім не велися у дрібніших шляхтичів. Їх ведено також і коморними маєтками, де положення кметів нагадує державних селян в кол. Росії.

18.

Урбар, що його видано за Марії Терезії, уявляв з себе вже не односторонній пам'ятний список чи інвентар, а, по задуму уряду, обов'язковий закон для февдала і для прикріплених до його землі кметів; інша річ, яка доля спіткала той закон по його виході і що в дійсности ним досягнуто.

Перший пункт урбара присвячено „кмецькому телеку“ (дільцю), тобто дільцю чи наділу з вжитків, що лежали в самім селі і поза ним, без розділу культури і пологи. (Від часів заведення поземельних книг під телеком розуміються площі, записані до цих книг). На вжитках, що лежали в обводі села („кмецьке місто“), стояла хата (хижа), де жив кріпак із своєю родиною, коло неї був двір (подвірря), на якому могли бути нежитлові службові забудови; до хижі і двору прилягали, хоч і не скрізь, вгород і сад. „Кмецьке місто“ — ми б сказали садиба, означуване в правничій термінології яко *intravillanum* (або *fundus intravillanus*) — „мусить бути, пишеться в урбарі, таке велике, як одна нива, де можеть ся посіяти кобел зерна“. Коли воно того розміру не досягало, то недостачу поповнювано з польових земель нивами і лазами (луками); в разі ж надвишки садиби, лишок віднімався з польових вжитків. Дрібні ріжниці — до чверти (ферталя) — в обох випадках ігнорувалися. Частина дільця, що лежала за обводом села, в урбару наз. „поле“, в правничій термінології *extravillanum*; вона мала *beneficium* — ораниці і луки і *maleficia* — непридатні площі. Розмір *intravillanum*'а у всіх мав бути однаковий, а *extravillanum*'а різнився в залежности від місцевих обставин. Площі орної землі означалися кількістю „нив, то єсть аби до кожної пішло по коблові зерна“, а лазів — на кількість „хустів“ справніш — „кусців“ *) (кіс-косарів). Кобел — власне об'ємова міра; поза тим в перенесенім розумінні він означав з попередніх часів і на добу терезіянського урбару (та й досі) также міру поверхні, власне таку площу, на котру можна висіяти один кобел зерна; так само „пожонська (пресбургська чи братіславська) міра“, ужита в урбарній табелі, була в простім змісті мірою об'єму, а в перенесенім — мірою поверхні. Кобел по терезіян. урбару містив у собі дві пожонські міри, чотири віка чи корці,

*) В табелі урбарній — „хустів“, що є очев. друкарською помилкою.

а віко-корець 32 гальби. Один кобел, як вимір площі, дорівнювався пересічно одному йоху (гольду чи угру, чи ютру): сільський люд досі означає один гольд звичайно, яко коблик. Його обсяг не був і не є скрізь однаковий. Щодо ораниці то в залежності від плодності і положення її ділено на три, іноді навіть на чотири класи, — що означувало й розмір йохів по дільцях урбара. По класі I один йох мав 1100 кв. сягів, II — 1200, III — 1300, — як бачимо, погіршення якості урівноважувало збільшенням площі. В звязку з тим різнився й обсяг ораниці в дільцю: від 12—22 йохів. Так само й луки класифіковано після їх якості: луків I кл. до дільця числили 6, II — 8, III — від 10 до 12 одиниць денної праці (Tagewerk) — по нашому урбару = „кусців“, при чім одна коса (косець) рахувалася звичайно за такий простір луки, який один косар міг скосити за день праці (за пізнішої урбарної регуляції ті приблизні означування переводилися так, що один день косовиці луків I кл. = 800 кв. сягів, II = 900, III = 1000). В однім дільцю бувало луків від 5—8 йохів. Отже, з неоднакової якості *extravillanum*'а різним був й обсяг дільців. В повнім дільцю бувало: більш менш на йох садиби, на 12—22 йохів ораниці (де би не вистарчало ораниці, там доповнювано площею з лазів, додаючи за одну „ниву“ ораниці луків на віз сіна) і на 6—8 йохів луки. (В урбару по с. Салдобошу вписано: ораниці 18 моргів, а лук 8). До дільця належали ще *pertinentiae*, тоб то право на пасовища і на користування деревом з ліса, — про що нижче. Цілий ділець робив одну урбарську посілість чи *sessio*, котра поділялася на восьмینی. З урбару (пункт I, § IV) видно, що були кметі, які мали всієї землі тільки по половині, чверті і навіть по восьмині дільця, і навпаки — траплялися господарства, де було по 2 і 3 дільці. Т. ч. терезіянський урбар не робив ніяких урівнянь у кмецькім надільнім землекористуванні, а залишав усе так, як фактично було. Рівно ж урбар зостався і при старім основнім принципі володіння, тоб то, що єдино шляхецький стан управнений володіти землею; кметі ж — лише уживачі панських земель.

Поруч з кметями (газдами), що в урбарній табелі пишуться, яко *coloni*, урбар займається й „желярами“. Була то під оглядом займаних нерухомостів дуже різноманітна група. Були такі желярі, що не мали ані хати й жили при газдах, яко підсусідки (коли вжити тут терміна Наддніпрянської України). Деякі з них мали хату з садибою (халупник, *Kleinhäusler*), але без польової землі; інші — польову землю, але без хати (*subinquillini*), нарешті, були й такі, що мали хату й землю. В усіх випадках, де говорить про землю желярів, ходить про менші площі, що звичайно не сягали й восьмینی: одній урбарській сессії (дільцю, наділу) в пізнішій практиці звичайно прирівнювано вісім желярських родинно-господарських одиниць. По урбару стоїть лише дві групи желярів — *inquillini* і *subinquillini*. В житті ж, крім вказаних вище чотирьох, зустрічалася ще й п'ята група желярів,

а то таких, котрі держали панську землю на основі діличної оренди і були вільними двірськими желярами (*majorsági zsellérek*).

Садиба, ораниця і луки складали субстанцію урбарського користування землею кметями і желярами; про мертвий і живий інвентар в урбару нема мови, бо він завжди був власністю кріпаків. Як сказано вище кметі і желярі були тільки користівниками земель. Однак, то давало міцний з'язок. Земельні пани не мали права зменшувати урбарні площі, бо тільки нешляхецьких держателів землі держава піддавала оподаткуванню. Податкова площа не сміла зменшуватися, в цім полягав інтерес держави. Спустлі урбарні землі пан мусів передати знова новим кріпакам. Це давало — правда на практиці не завжди — трівкий зв'язок кріпаків з землею. „Приналежні до садиби ораниці і луки не слободно панам не то що однять, але й замінити іншими, хіба що одвівши натомісць інші такого ж розміру і якости рілю і луки; коли б же одводжувані в іншій місці згадувані вжитки не одповідали попереднім, пан мусить лишити кметя на старих площах“ (п. 7, § XIX урбара). В свою чергу й кметі не сміли купувати, продавати чи міняти дільців без дозволу пана.

Пункт другий урбару говорить ще про інший „хосен“ кметів. Від початків колонізування в лісових областях особливе значіння мали розчистки лісів в луки чи ораниці, процес, якому з середньовіччя протеговано хто б і де б його не робив. Урбар М. Терезії теж бере недавні „іртування“ під захист: земельний пан не міг їх од кметя одняти, ані зарахувати в ділець, — в садибні чи позасадибні вжитки. Як би все таки такий „іртиш“ панові став потрібним, то він міг його одібрати не інакше, як віднагородивши кметя за вложені працю і капітал готівкою по оцінці комітатської влади. Цій охороні не підлягали стародавні іртування, що вже увіходили в склад дільців, як також й іртування кинуті тим, хто їх зробив, які перейшли в другі руки, при чім останній держатель і уживач користується ними без особливого вложення праці і капіталу. Після введення в життя урбара нові розчистки хащі могли робитися тільки за згодою земельного пана.

Після іртишів обговорено *pertinentiae*, тоб то належности, що їх розмір в практиці став пропорційним до обсягу „кмецького міста“, тоб то *intravillanum*'а окремих господарств; звідці прийшло опісля до пізніших паїв з урбарних лісів і пасовиськ. Урбар об тій пропорційности нічого не говорив. „Де тільки можна“ — пишеться в нім — „має бути про кмецьку маргу (худобу) одведено потрібний і окремий пастівник, а з нього, за дозволом земельного пана, виділено площу („царину“) під випас робочого скоту, де б гульсвий скот не пасло, на яку після бажання міг випускати свій теж робочий скот і земельний пан“. От же фіксовано: а) ужиток випасів громадами, б) з виділом їх частини під череду робочого скоту і в) з можливістю дальшого спільного уживання

випасів кріпаками і поміщиками. Зосталося неозначеним скільки його випасу повинно лічити до одного повного дільця, як також і те, скільки скоту вільно держати кметям (попи могли його мати не більше, як цілонадільний кметь). Лише оговорено, де під пастівником була мала площа, там не слободно земельним панам її зменшувати оранкою чи в який інший спосіб. За випас свиней („од жировання“) на жолудях по дубових лісах сільського хотаря кметь мав платити земельному панові о чотири чехи (чех = 1,5 крейцари) менше, ніж чужий чоловік (не сказано від чого).

Що ж до ужитку лісу, то де „хаща“ є, там „слободно“ кметям на свої опалові потреби поуживати „сухі дерева“, а колиб сушняку не було, то й з коріня рубать „сирові“, але окрім дуба, бука альбо садовини; рівнож „слободно“ кметям врубати дерева на хижу й стайню, лишень панство мало визначити дерева. Коли б у хащі сільського хотаря не було досить дерева, то земельний пан, коли мав, мусів кметям дозволити брати собі на опал з іншого хотаря й з іншої хащі, — за це був окремих одробіток: див. пункт III.

Врешті, згадано право кметів — на основі закону від р. 1550 арт. 36 — вільно продавати вино від св. Михайла (29 вересня) і до Різдва; хоч названий закон дає ще й право громадам, які самі продукують вино, продавати його від св. Михайла (20 вересня) до св. Юра (23 квітня). Так з правами кріпаків на ділець і хосна; за цим наведено їх повинности.

Серед різних обов'язків урбарників на перше місце поставлено панщину і роботу панщизняного характеру = „службу“ (пункт III урбара). Насамперед говориться про тяглову панщину. „Кождий кметь, котрий сидить на цілім телеці мусить кожного тижня еден день панові робити од зараня до вечера, так што би ся й хожіння его на панщину гев і там, также і пасіння, і напанявання у тото оби ся раховало.“ За цим в друкованім тексті полишено 16 рядків чистих, призначених для вписів місцевого характеру. Ми зрівняли їх по урбарам чотирьох сіл (Новоселиці коло Голятина нині окр. Волове, Нового Давидкова і Макарійова нині окр. Мукачево, врешті по Салбодошу нині окр. Хуст*) і сконстатували, що всі вписи від руки однакові по формі і змісту, а саме: „двома волми своїм возом (по Новоселиці замість „своїм возом“ стоїть „своїм плугом“, — що не міняє змісту), але на орання четирма волми своїм смиком тай своїм плугом панові робити мусить, а ежели би четире воли еден кмет не мал із другим нехай у ворох запрягне та за два дні панові нехай оре. Але сесю тяжку роботу у каждом ораню лише раз нехай кмет одробить. А аж би полю четире воли еден чоловік не достачил тегда кмет едного такого, котори всяку роботу робити може, а другого, котрий лише воли гнати знає, наймити мусить, але сими двома людьми

*) О. Мицюк, „До терезіянсько-руського урбару для кол. Угор. Руси“, „Подк. Русь“ за р. 1934. Зіставлення руки в двох оригіналах — по Новоселиці і Макарові — викриває й однаковий почерк.

инше робити не буде слобудно.“*) „Земельному панові“ — читаємо далі — „не слободно примусити кріпака що би він одного тижня й за другий одбув“, тоб то давав два дні запряжної роботи; „хіба би видко було що підданий недбалий чи хоче пана обдурити („чаловати“) і держить менше робочого скоту, тоді мусить в супрязі одробити. А який би кмет намість запряжної роботи хотів би одбутъ панщину на піше, той мусив що тижня два дні одробити“. От же терезіянський урбар (в п. III, § 1) зафіксував тяглової панщини 52 дні в році, а пішої (ручної) вдвічі більше — 104 дні. Цей обов'язок відповідав цілодільцьовому кметю; хто сидів на половині, чверті чи осмині телека і панщини повинен був робити у два, чотири, вісім раз менше. Коли б міжу паном і кметьом виникли які непорозуміння з приводу тяглової чи пішої панщини, зокрема в що рахувати ходження кметя до роботи, — їх мав роз'язувати комітатський уряд. За віддалень і бездоріжжя прихід кметя до місця виконання панщини міг займати в найнесприятливіших випадках й майже цілий робочий день. Тож, як кметь жив „на пув днину хожія, або й далей“, дозволялося земельному панові раз за місяць викликати кметя на одробіток зразу чотирьох днів — запряжної чи пішої — панщини під ряд, зараховуючи у ті 4 дні й їх ходження на роботу і з роботи. Про те пан мусів кметям „свою волю наперед знати дати“, як рівно ж дати „на пансчарову („пансчар“ — хто одбува панщину) робітну маргу в літі задосить паші, а в зимі — місце на одпочивання, як марзі, так і паньчарові“. Хто ж з кметів жив ближче — „за єдну годину, альбо за пув другей“ — од місця виконання панщини, той — „у новембрію, декемврію, януарію тай февруарію мусит так ся готовити на панщину, аби тогди з дому йшов, коли зоряє, а коли слонце заходить, аби з панщини назад домов йшов, та так аби цілу днину на панщині отбув. А у других місцях коли слонце ізиходит, тогди із дому, а коли заходить, тогди дому із панщини кметь рушится, тай тотя дорога їх і сим і там у панщину прийматися буде“. В гарячу добу косовиці сіна чи жнив, „албо у другой тісній роботі“, може пан наказати, як запряжному, так і пішому кметю (однаково — цілодільцьовому, пів, чверть чи восьминному), виконать дупльовану панщину, що на нього відповідно припадає, але ця додаткова робота зараховується у другі тижні. Це коли кметь сидить ближче; коли ж „на єдну, албо на пув днину жив далеко“, то в „тісній“ добі панам „слободно“ звеліти кметю „єдного місяця да двічі робити по чотирі дні, через перший а третій тиждень“; потім ті додаткові дні зараховувалися в інші тижні. Про цілу ж щорічну панщину урбар встановив правило, щоби четверта частина кмецької панщини припадала „на зімушні шусть місяці“. Коли би кметь почав

*) Тут і скрізь за наведень текстів чи вжитку окремих виразів з русько-українського тексту урбара я не ставив ціллю додержуватися всіх філологічних особливостей правопису того документа.

роботу а їй перешкодив дощ чи інша причина — зараховують частину працьовного дня; коли б прибув з наказу пана а працювати не було можна — зараховується йому в панщину ходження. Що до желярів, то з правила (п. III, § VIII) „котрий мав свою хижу — мусів у рік робити 18 днів панщини, а котрий свою хижу не мав — лишень 12“, (Тут розуміється ручна праця, яка не могла замінитися упряжною: 9 і 6 днями). Вписи від руки (до п. III, § VIII) додають, що в деякі желярі, які не мають й восьмини телеку; таким ставилося за обов'язок давати „лишше девятину із того, што ся уродит“, „албо сесю девятину работсв откупити“ (останнього речення немає у вписці по Макарові і Н. Давидкові). Впис закінчується узагальненням: „тай всякі желярі лишше так нехай ся у саму (в суму, в увагу, в рахунок? О. М.) берут, як тоти котрі лишше пусту хижу мают“. Так фіксовано панщизняні повинності кметів і желярів. Ремісники, які жили по селах, відбували таку панщину, як желярі, але могли замість себе поставити до праці когось іншого. Запряжна робота рахувалася з 2 шт. скота, де треба було 4 — тоді спрягалися; ціна запряжного дня = 20 кр., а ручного = 10 кр.

Поза днями панщини у кріпаків зоставався вільний час. Робити на пана більше, ніж приписувало правило і урбар, вони не були повинні. Однак, панові полишалося право першокупу й останньої вільної кмецької — тільки кметів, про желярів нема мови — праці: коли кметь хоче найнятися до когось, то ту чи таку працю на бажання пана мусів би перше виконати за ту ж платню, за котру би чужому робив, своєму пану; як би на той рід праці існувала встановлена комітатською владою платня, то по ній. Обмеживши кметів у розпорядженню їх вільним від панщини часом урбар забороняє панам силою примушувати кметів одкупляти панщину готовими грішми. Але ту зміну дозволялося робити добровільно „токмою“ (умовою) перед комітатським урядом на короткий час чи й на все життя. Ця токма могла бути зрушена заявою однієї з сторін за рік вперед тсю ж дорогою (через комітатський уряд); по уплинуті року сторони вертають до положень урбару. Яка би не була токма з приводу панщини чи інших урбарських повинностей з одним кметьом чи з цілою громадою вона все набувала сили, коли була зроблена перед комітатським урядом; умови ж оренди чи про який інший інтерес, що не належить до урбара, могли укладатися між паном і кметьом і без комітатського уряду та й бути дійсними.

Досі йшла мова про панщину. В останній часті третього пункта — від § XII — говорить й про обов'язкові „служби“ кметів. Вони уявляли з себе теж панщину і то чотирьох родів, — тільки таку, що відбувалася поверх звичайної нерегулярно на протязі року. Першою службою був обов'язок кметів раз на рік йти в далеку дорогу одним возом запряженим чотирьма волами, спряженими від кожних чотирьох повнодільцьових господарств; дрібніші ніж в один ділець господарства назбирувалися до купи

в більшій кількості, щоб скласти на 4 дільці і разом виконати ту повинність. Та виправа фірою мала відбуватися за доброї години, на віддаль не далі „где ся за два дні дуйде“ і не в добу орання, сійби, косовиці, жнив чи винобрання; рівно ж не слободно такі служби на другий рік відкладати чи на гроші переводити, чи обертати в іншу данину чи роботу. Коли б по якій причині та подорож затяглася довше як на два дні, також коли б вертаючи назад мусіли теж везти панську вагу („терх“), в таких випадках не лише перевишку часу супроти двох днів, але й час тривання поворотної фури мусів быть зарахований у тижневу панщину. „Вшиток келчик“, тоб то видатки за цих поїзденьок возами, як от митне, тридцятки, перевозне, мостове, за ночівки в гостинницях тощо, мав платити пан. *)

Далі, у відплату за право кметів дарма брати з лісу опалове і будівельне дерево на свої потреби кожний кметь, який тих вигод уживав і сидів на цілім дільці та мав запряжну худобу, мусів привезти своїми волами на панський двір „єдну сагу“ дерева з місця вказаного паном, **) але те дерево наперед мусіло быть заготовлено іншими, пішими, кметями; кметі, що не мали повного дільця, мусіли цю „службу“ виконати пропорційно менше. Цей рід „служби“, однак, було панові слободно замінити: замість доставки дров, щоб один день робили волами, а замість заготівлі дров у хащі — один день робили пішо; ці заміни мали припадати тільки на зимову добу.

Третій рід „служб“ з'ясується з возовицею. В тих випадках, де кметь платив панові дев'ятину в натурі, він мусів одвезти дев'яту частину врожаю — зерна, сіна чи винограду — до панської майорні того ж хотару. Інші ж „служби“ виконували кметьом з наказу пана, як от звозування десятини чи якого будь панського врожаю, чи поїзденьки фурами та форшпани для самого пана а чи його урядників, а чи справляючи повинність за громаду, як також ходження за гонця і доставка листів та виконання інших „служб“, яких урбар не згадує серед панщизняних обов'язків, — всі такі „служби“ кметя мусіли быть зараховані в його тижневу панщину. Однак, не було слободно панам примусити, ані за гроші, щоби кметь возив панові фіри з зерном чи чим іншим на торг чи ярмарок; то могло быть тільки за добровільною умовою пана з кметьом.

Останньою „службою“ була обов'язкова участь кметів в полюванні. Де би були хижі звірі на їх вигублення кметі повинні

*) По русько-укр. тексту „вшиток келчик то єсть: перевіз, ваму тридцаток“... — скорочене перерахування.

**) В тексті нашого урбару лаконично говориться „перевезти пану“..., от же опущено істотні умови цієї служби, а власне, що вона була повинністю тих, хто „тих вигод уживав“ і „мав запряжну худобу“. Пропуск приводив до ширшого поняття, ніж було дійсним обов'язком. Такі скорочення перекладу, за додержання селянами „свого“ урбару текстурально, могли, значить, і збільшувати „службу“ кметську.

поверх панщини ще три дні полювати, на що пан мусів постар-чити порох і олово. Цю службу повинність не вільно було панові замінити ні іншою роботою, ані примусом, щоб кметь відплатив готівкою чи натураліями.

З-за „служб” панщизняні обов'язки зросли: на 2 дні дальньої дороги, на 1—2 дні привозу дров; пересічно на тиждень возо-виці дев'ятини, нарешті, на три дні полювальних — разом на 13 днів. Їх треба прибавити до панщини тяглової (52 дні) і пі-шої (104 дні). Панства були зобов'язані вести реєстри панщи-зняних одбутків, видавати кріпакам кожного вечора чи що най-менше раз на тиждень посвідку про виконану роботу, або записати то в робочу книжку кріпака.

Поруч з панщизняною йшла низка інших повинностей в формі грошевої чи натуральної. З черги пункт IV урбара говорить „о кмецьку дань”. Її починає *census domalis*: „Кожний кметь, як і желяр, котрий має окремішню хижу, мусять крім панщини щороку платити панові єден сороковець“ (флорен чи 40 грошів. О. М.). Цей подомовий чинш вносився у два терміни — поло-вину на Юра, а другу на Михайла. Желярі, що не мали своєї хижі від нього звільнялися. Кметі, що не мали повного дільця під-падали йому нарівні з цілодільцьовими; тіж з них, які держали два і три дільці, хоч би хижу мали й на однім лише, платять відповідно 2 й 3 сороковці. Поруч з подомовим чиншом щороку мусів давати на панську кухню цілодільцьовий ґазда: дві куриці, два каплуни, 12 яєць та одну іцю (гальбу, 4 мессея) топленого масла (смальцю?). З рус.-укр. тексту урбара виходить, що таж *culinaria* мала даватися й з $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ дільця, — що є очевид-ною неповнотою перекладу: такі ґазди мали платити *culinaria* пропорційно розміру телека. Поверх того щороку від кожних тридцяти повних дільців (і більше) мало панові давати по од-ному теляті, або натоміць півтора сороковця; як було менше 30, то брано від кожного по 3 кр.

За цим йдуть екстраординарні побори (*subsidium*). Коли зе-мельний пан (а не син його) жениться, або земельна пані (а не донька) виходить заміж, також коли новий пан-отець буде слу-жить першу обідню, повнодільцьові кметі мусять одноразово по-стачити всі ті *culinariae*, що сказано вище (крім теляти); непов-нонадільні — пропорційно менше. У всіх випадках *culinariae* могли замінитися грішми, беручи замість їх з цілого дільця по 48 кр. Поза тим на кметях тяжила повинність взяти участь в грошовому викупі з полона свого земельного пана, як би трапи-лося, що він за війни попав у полон, — розміру участі урбар не означив і поставив його під нагляд комітатського уряду. Та-кож коли пан викликався корольом в сейм селяни мали в якійсь мірі до його депутатських видатків прислужитися (цей обов'язок в урбару зовсім пропущений).

В цім же IV пункті говориться про „дань” від питтьового бе-нефіція: Коли б який кметь держав казан для палення, то що-

року мав платити своєму панові два сороковці (= 2 фл.) від одного казана. При цім нотуємо й „дань“ того ж бенефіціального характеру за панське право митне, що поставлено в п. III § XVIII урбара в з'язку з млинським і яке гласить: „Коли кметь їде по дорозі, на якій є панська митниця, по справам панським, або везе своє зерно на панський млин — він не платить митного; коли ж він їде в інших потребах, мусить мито заплатити чи одробити“.

Четвертий пункт закінчується спеціальною увагою до іртишів, які тим самим виділяються з звичайних дільців. Давнійш зроблені іртування zostавлено під тим поземельним обложенням, яке доти кметь платив, без права підвищення; що ж до тих, які мали настать, позоставлено земельному панові і кметю догодиться про розмір поземельного між собою.

Пункт V урбара говорить „о дев'ятині тай дільскей вамі“.*) Од усього, що викохується на землі (крім зілля, що родить у дворі), в тім числі від бджіл і сьогорічних ягнят і козлят, повинні кметі щороку давати своїм панам дев'ятину. Як то не було сповна дев'ять, то кметь мав заплатити панові: замість ягнати 4 крейцари, козляти — 3 і від одного вуліку — 6 (: 1 1/2 крайцари = чеху = половині гроша). Дев'ятину (за силою арт. 96 року 1647) мусіли здавати не пізніш дня св. Івана Баптиста, лише дев'ятину з жнив збіжжя — дня св. Степана Короля. Як що з причин негоди чи яких інших дев'ятина чи десятина**) в ті терміни не була віддана, тоді час здачі її мав означити комітатський уряд. Коли би який кметь ту землю, з якої вже здав дев'ятину, ще раз засіяв в тім же році тим же насінням і зібрав другий врожай, то в таких випадках дев'ятину ані десятину не мусів давати; це відносилось й до тих ораниць, котрі дано кметям за відсутності чи недостачі луків або садибної площі.

Так гласять перші три параграфи V-го пункта урбара *pro pona in natura*. В формах же урбара *pro pona in aequivalenti*,***) замість них і дев'ятини в натурі, говориться про еквівалент в іншій формі. У котрім селі дев'ятина з того, що родиться, включаючи й з ягнят, козлят та бджіл, не дається, замість неї кметь одкупається чимсь іншим, що дорівнювалось б тій дев'ятині“. За цим параграфом полишалось в урбару чисте місце для заповнень його конкретним виразом того еквіваленту. Взагалі дев'ятина могла замінитися: а) 12 запряжними чи 24 пішими днями і б) 4 флор. В Угор. Руси траплялися обидві форми заміни. По с. Мокра в Мармарощині вписано заміну дев'ятини пан-

*) Діл — гірський хребет, вама — податок чи мито, „дільська вама“ — гірський податок в натурі з виноградників; „гірський“ — тому, що виноградники звичайно росташовані на узбіччі гір.

**) Місцями зем. пани замість 1/9 побирали 1/10. Вона назив. „свіцькою десятиною“ і до неї відносились всі правила, що були дійсними для дев'ятини.

***) Лише змістом цього п'ятого пункта різнилися ці дві форми урбара.

щиною, яку мали відробити „дванадцять днів двома волами, чи 24 дні пішо“, днями не під ряд, але розложеними по тижням. По с. Ясіня еквівалентом цілої дев'ятини поставлено, однак, „чотири сороковці“, з яких першу половину мали платити на св. Юра, а другу на св. Михайла.

В дальшому тексти обох форм урбара — про натуралію і про еквівалент — знова однакові. Дев'ятина теж давалася й з коноплі та льону, або натомісць кметська родина мусіла з панських конопель чи льону*) зпрясти за цілий ділець шість хунтів прядива (за неповний — відповідно менше). Як бачимо натуралія дев'ятини могла замінитися одробітком. „Обравши дев'ятину в натурі“ говорить Майлат „селяне все таки мали право перейти на еквівалент“. Де цей останній набирав характеру одробітка, тим панщина зростала. Так напр. по Мокрій, припустім що шість хунт можна було випрясти приблизно за шість днів, заміною дев'ятини прибуває ще пішої панщини до 30 днів.

Десятина — зокрема хто, кому і чим її мав давати — власне до компетенції урбару не відносилася. Однак, з огляду на те, що в десятину бралася предмети не передбачені арт. I закону 1471 р., урбар на майбутнє забороняє брати те, що виходило за стислий перелік того артикула.

Останні чотири параграфів п. V-го регулюють побори з виноградної продукції кметів. Де був звичай давати від неї панові дев'ятину, там мусіли давати її стисло пропорційно збору. Рівно ж і митне — за право провадити виноградництво —**) мало братися не з іншої, а лише з пресбургської міри чи околом із 32 пінтів, заборонивши (згідно арт. 97 зак. 1715 р.) інші форми цього побору: старі, залишені з минулого часу, чи нові, встановлені на наступний. Щоб запобігти збільшенню того митного урбар приписує завести реєстр виноградників і мита з них, котрий мав бути даний панові, кметьові, нарешті, переданий до комітатського архіву. Згадане митне мало платиться щороку земельному панові лише в натурі (вином) і при тім не виключаючи й неврожайних років, але в останніх випадках обов'язок митного платіжа переносився на наступний врожайний рік. П. 7 § XVII наказує панам при одбиранні з вина десятини чи дев'ятини, як також і митного, силувати кметів, аби вони для панської частини постарчали власні бочки й інший посуд.

Пункт VI фіксував бенефіції земельних зверхників. Як кметь умирав без нащадків все полишене ним майно ніхто з кріпаків не смів перейняти. Право заповіта на випадок смерти кріпак мав тільки на рухомости. Поземельний зверхник, реалізуючи право *main mort*, що походило з середньовіччя, та дотримуючись тит. 30 част. III Трипартитума, перебирав виморочне майно до своїх

*) „З панських конопель чи льону“ — по рус.-укр. тексту урбара пропущено; яка з того пропуску могла прийти невігода для кметя — ясно.

**) По рус.-укр. тексту — „дільська вама“ („діл“ в мові русинів — гора), по словацькому — „вінічне горне“, по латині — „*jus montanum*“.

рук, виплачуючи обтяження, коли б такі на ньому були. Однак, при цім мав додержати арт. 18 закону з р. 1723. Де зоставалися сироти, земельний пан не міг мати часті в майні померлого кметя, як і у випадках смерті без нащадків співуживача, — спадщина мала переходити до інших живих родичів. Не міг земельний пан перебрати собі і кметських земель, записаних до порт і спустілих через те, що кметі вивтікли зза дуже суворого і немилосердного обходження пана. Терпів би фіск, коли б у нього зменшувалася кількість порт. Тому кожний кинутий ділець пан мусів передати іншому кметю на умовах, що приписані цим урбаром. Що до заборжень втікача, то на практиці, коли знане було панство, куди він одійшов, його новий пан мав покрити заборження.

Підтверджено далі, фіксоване ще за кор. Владіслава й потім арт. 22: 1728 р., виключне право земельних панів на всіляке полювання і рибальство, а поруч з тим заборону кметям полювати (мати ловецькі рушниці і собак) і рибарить. Так і напойове: як сказано вище, кметям дозволено вино робить і за певних умов продавати; однак, де пан мав свою корчму чи гостинницю, або наново заводив, там лише йому належало право протягом цілого року продавати всі роди напоїв; до того ж варити горілку чи пиво було правом самих тільки земельних панів. Земельний пан міг — після арт. 36, р. 1550 — доручить вести корчму комусь з своїх кметів; такий кметь не підлягав панщині, а ще мав діставати собі платню від окова. (Ако — відро = 40 кружок) по 4 пенязі (динари). Врешті, підтверджено, що всілякий ярмарковий чи торговельний хосен, як також і од міст (поскільки деякі міста не дістали ту „слободу“ королівським привілеєм), рівно ж від м'ясарень і дорожне, перевозове та мостове мито — належать самим земельним панам.

Так започатковані з середньовіччя *jura regalia minora* фєвдалів, уведені також в Трипартитум, знова урегульовано терезіянським урбаром. Серед них не бачимо млинського права пана. Воно відмінено наступним пунктом урбара (п. 7, § V), де читаємо: „Не буде панам слободно примусити кметя, аби своє зерно возили молоти у панський млин, можуть молоти у тих млинах, де схочуть“. Однак, право мати млини зосталося правом земельних зверхників, які могли млини залежних господарів викупати; коли селяне панської оцінки не хотіли прийняти, справу розв'язував суд. Дещо обмежено і корчмарське право панів — одмінено (п. 7, § VI) задержуваний в деяких місцях звичай плачення т. зв. „Pohn - Weingeld'у“ (Bahn - Weingeld), що було викупом кметів їх свободи від набуття напоїв з панської корчми (за „суху корчму“) і поруч з тим — заплаатою кметів за право якийсь час продавати своє вино. Рівно ж обмежено і право м'ясарське: заборонено панові наказувати підданам, аби вони м'ясо зарізаной худоби розбирали і розділяли міжу собою по частинам, платячи за те готівкою (п. 7, § 14). Кметям по-

лишено на волю — купувати чи ні. Однак, зоставалося в силі правило, що панство постарчає своїй залежній людности м'ясо в меншій вазі і по лімітаційним цінам; тільки коли воно того не робить, селяне мали право самі різати чи набувати м'ясо з чужих м'ясних яток.

В пункті VII забороняється ціла низка довільних панських вимог з кріпаків, оснований тільки на необмеженім пануванні над кріпостною людністю. *Puncta prohibita*, що низче наводяться, показують між інш., як далеко іноді заходили вимоги земельних панів в порівнянні з тими панськими урбарами, з якими ми раніш ознайомилися.

Земельні пани уважалися опікунами сиріт-кріпаків і на цій підставі вони описували позоставле сирітське майно, ділили сиріт і за те іноді побирали собі дещо з сирітської („сирохманської“) спадщини, — це заборонено (§ 1). Рівно ж, як видно, іноді брали десятину од вартости проданого, обміненого чи перейшовшого по заповіту селянського майна, — що теж заборонено (§ 2*). Земельні пани чинили перешкоди кметям в продажу ними своїх господарських продуктів, як от меду, воску, масла, льону, коноплі тощо, уважали такий продаж за контрабанду і, зловивши на тім, однімали продукти або карали грошевою покутою, чи й биттям на тілі; урбар (§ III) дав волю кметям вицезгадані продукти кому вгодно продавати і від кого вгодно купувати. Однак, земельному панові, за силою арт. 75 р. 1723, полишено право перед всіми іншими купцями першокуплі тих продаваних продуктів на свої потреби за ціну добровільно з'єднану з кметьом і при тім не зараховуючи вартість продуктів в якісь сучасні чи майбутні кріпацькі повинности, а платячи за них готівкою. Передбачаючи, або числячись з фактами, що земельний пан може заборонити чужим купцям приїздити і підносити ціни на кметські продукти, урбар забороняє панам робити тим купцям будь які перешкоди — словом, ділом або затримкою проданих селянами продуктів — і підкреслює, щоби пани за першокупівлі додержувалися справедливої міри і ваги, а селянам належить така свобода, що коли б вони яких річей не хотіли цією дорогою панові продати, то й не могли бути присилувані. На час видання урбару законами держави заборонялося всяку приватну торгівлю, що велася би з усуненням других осіб і з збитком для них, — бува це заборона монополій, як відбиття політики економічного лібералізму. З огляду на те й земельному панові не слободно яке будь майно чи зисковні статті здати в оренду комусь з обтяженням положення своїх власних кріпаків. Під цю заборону підпадали і злачі в оренду маєтків з кріпаками, і панських менших регалій-корчм, м'ясарень тощо. Заборона ця могла глибоко дошкуляти свободі хазяйнування февдально-поміщицького стану, коли б тільки не зоставалася на папері. Збирали пани натуралії ще гноєм з довозом його на місце угноєння, десятиною з гусячого пір'я і окремо ще вимогали з кметів підскубувати своїх гусей про панства, давати солону на обв'язування панських виноградників, гроші на сторожів панських виноградників, теж на доглядачів за одбутком виничної панщини („винцлірів“) — все те складало додаткові дні панщини чи оброків, і його урбар скасував; панство могло наказати кметю довести свій гній на виноградник чи де інде, але зарахувати ту працю в тижневу панщину.

За збирання з кметів різного роду панщизняних поборів практикували довготривалі перебування на селах ексекуторів з сторожою на підножнім кормі, що мало характер військових постойів, — примусу і свого роду по-

*) В рус.-укр. тексті урбара пропуск „не“ перед словом „може“ замінено в час видачі його сторонам і, як ми переконалися з чотирьох звірених нами текстів, од руки виправлено.

кут. Урбар встановляє, що кметі не повинні тих людей удержувати на своїй страві, ані грошей (екзекуційних) їм натомісць платити більше, як два чехи; поруч з тим заборонено панським драбантам-гайдукам або мисливцям („ягром“) в будь який спосіб сільський люд обдирати. Подекуди, можливо як зостає й тих часів, коли деякі февдали мали свої бандерії, бралося з кметів військовий квартирний пенязь, дань на військо (на гусарів), т. зв. Husarengeld, і на одяг вояцький, Mundirungsgeld, — все те урбар скасував.

Деякі пани в „порукомство“, аби кметі потайки не вивтікали, брали з них застава в тій чи іншій мірі готівкою — й це урбар заборонив та ще й приписав: де такі гроші взято, щоби вони були кметьові „із інтерешем“, тоб то з відсотком, повернуті. Знова, місцями кріпаки — по одинці чи громадою — орендували панську м'ясарню (різницю) і продаж м'яса, а земельні пани іноді примушували такого орендаря, аби брав від них на заріз покалічену, або перестарілу в роботах худобу (§ XIV); теж іноді пани примушували своїх кріпаків в той чи інший спосіб, що б вони щось з уродних а чи кухарських і взагалі їстівних річей проти своєї волі купували чи продавали; рівно ж примушували корчмарів-кріпаків продавати зіпсуті напої або за зіпсуття даного на вичеп напою одповідати та ще й не рахували в панщину перевоз порожнього посуду туди й назад (§ XV), — все це урбар забороняє. Рівно ж заборонено побирання з кметів за записування приналежних панству натуралій цідулового, як також годувать і гостить напоями „дежмарів“, тоб то збирачів дев'ятини і десятини.*) Врешті, сказано (§ XVIII), що будь яка данина не спом'янута в урбару на майбутнє „твердо ся казує“.

Останні два пункти урбара регулюють патримоніальну юрисдикцію і таку ж адміністрацію. Підсудність патримоніальному судівництву, відколи почалася, все давала вияви нечислимих самовільств з боку суддів-душовласників чи їх довірників над кріпацьким людом. Королі при нагодах на те вказують, силкуючись запобігти судово-адміністративній самоволі февдалів. Фердінанд I в 1548 р. забороняє ув'язнювати кріпаків, заковувать в кайдани чи ще й суворійш їх карати без об'яви кріпакам в чім полягає їх переступ чи злочин і погрожує відповідальністю. Однак, февдальні зловживання з судівництва лише в зовсім виняткових випадках могли підпасти відповідальности, бо Трипартитум Вербовція містив норму, що, по свідчення кріпака проти шляхетної особи нічого не значить. Норма, що на час Фердінанда I в практиці змінилася в тім змислі, що селянин, аби довести брутальне насильство над собою шляхтича, мусів мати посвідчення 20 свідків. По замиренню Раковцівих повстань, Карло VI бачучи безкарність поміщицької самоволі, звелів комітатським фіскалам з урядової ініціативи виступати проти поміщицьких надуживань і в разі та самоволя в своїй лютої приводила до втечі кріпаків од поміщика, накладать на таких панів 40 гульденів штрафу за кожного втікача; з того штрафу потім $\frac{2}{3}$ мало відрахувати на покриття видатків зв'язаних з переслідуванням втікача. Не треба говорити, що й таке розпорядження не дуже досягло своєї цілі, особливо в таких віддалених областях, як карпатські комітати.

Терезіанський урбар звужує і обмежує патримоніальну юрисдикцію. По ньому лише за ті переступи дозволено кметя карати, які виразно передбачені країнським правом. Кари можуть накладатися тільки по судовому розгляду на основі патримоніального права й в присутности двох комітатських заступників —

*) В рус.-укр. тексті урбара цей, так важливий під оглядом інтересів простого люду, § XVI зовсім пропущено. В деяких урбарах (по Макарові й по Новім Давидкові) той пропуск замічено і доповнено від руки, в інших (по Новоселиці) того не було зроблено.

одного від уряду, другого „боженика“ (присяжного). На той присуд засудженому дано право апелювати до комітатського суду (пун. VIII, § 1).

По цій засадничій точці йде перелік спочатку карних переступів характеру більш поліційного і кар за них (грішми, роботою і карами на тіло та темницею), в кінці цивільноправних порушень панських інтересів і відповідальности за них.

Мабуть найчастішим випадком, за пануючої скотарської і переложної системою господарства, правонарушень були потрапи чужих засівів. З них починається конкретизація панської юрисдикції. Коли зробить скотина шкоду у царині, то господарь, крім грошевої покути, мусів відповідати так, як крайнське право каже (§ II). За інші переступи, непередбачені крайнським правом, малос карати панщиною на 1—3 дні пішої праці, але цей одбуток не мусів припадати на добу гарячих сезонних сільсько-господарських праць — оранки, косовиці, жнив (§ III, — рус.-укр. текст невдалий). Іноді буває — читаємо в наступнім параграфі —, що кметь „слободним язиком“, або „іншим тілом згрішить та й через ту триденну роботу не поліпшав, тоді можна його й биттям карати“. Але при тім мусіли звертати увагу чи той, кого мають бити, здоровий і тоді дістає: мужчина 24 палиці, а женщина 24 різки. Коли б же „грішною“ була людина стара, або мала, або не досить здорова, то її мали в темницю посадити, за більший „гріх“ держучи тільки на хлібі і воді, а теж не довше, як на три дні, хіба би що завинила велике, за що мали прийти дальші кари. Патримоніяльну юрисдикцію обслуговували і патримоніяльні темниці (арештні доми). За перебування в них і за закуття, де то робилося, деякі панства брали з „грішного“ відшкодовання; урбар полишає те відшкодовне, де його по звичаю брано, й на далі, тільки обмежує на 10 чехів (15 кречарів).

Далі урбар застановляється на порушеннях кметями панських прав маєткового характеру. Без дозволу пана не слободно кметям іртувати панських хаш, бо не тільки пропаде задарма їх праця і витрати, а ще й муситимуть віднагородити спричинену тим панству шкоду; по другім боці й панові, як об тім говорено ранійш, не слободно відобрати раніш виіртовані участки інакше, як покривши з постанови комітатського суду всі витрати по розчистці (§ VI). Ліси (хаші) урбар числить під панською зверхністю. З них не слободно кметям без панського дозволу рубати сирі дерева на щоб то не було і возити десь інде на продаж. Коли б же хтось з кметів хашу псував — що робилося, як і до нашого часу робиться, для розширення випасових прогалявин серед лісів — мусів покрити шкоду та й відпокутувати трьома днями пішої праці. За повторних пошкоджень хаші мало прийти на поміч земельному панові саме комітатське начальство і покарати шкідника так гостро, аби й другі з того вчилися (§ VII-VIII). Заборонено кметям, під карою два раз більшої покути супроти плати за дозвіл, крадькома впускати свиней в недозволену для їх випасів хашу на підніжну годівлю. Жолуді та шишки („жир“), спадлі з дерев, єдино панствам належать; коли б їх збирали кметі самовільно, то зібране у них одбирається і в додачу вони мали за те одробити три дні пішої роботи. А панам не слободно на збирання жолудів і шишок зганяти кметів, не зараховуючи тієї праці в дні панщини (§ X-XI).

Щоби кметь часом не полював і тим не порушував монопольного права февдалів на полювання, під покутою в розмірі трьохденної пішої праці, заборонялося кметям мати рушницю і полювальних псів (§ XII). Охороняючи напоївий монополь февдалів, заборонено кметям будь які напої продавати за винятком вина в час вище означений; порушення цієї заборони мало каратися одібранням напоїв і за кожний раз трьома днями пішої роботи. Полишено, однак, кметям право вино з власних виноградників, розведених на панських землях, про свою потребу коли вгодно до дому возити і пити (§ XIII). Теж і для охорони м'ясарського монополю панів невільно було кметям, де у селі була панська м'ясарня, з поза свого села чи міста принести м'ясо, або самому різати щось на продаж; хтоби цю заборону порушив, у того м'ясо мали одбирати й ще мусів одробити панові три піших днів покути (§ XV: в рус.-укр. тексті попропущувано конфіскаату напоїв і м'яса). На одробіток панщини мусів кметь з'являтися по першому ж заклику; коли б він був покликаний на панщину, а через лінощ не прийшов, діставав 12 палиць (§ XIV). Окремо стоїть заборона всякого рода т. зв. collecta: під загрозою дістать 24 палиці заказано кметям, аби вони ні грошей ані яких продуктів в спільність не збирали (§ IX). В інтересах земельних панів і фіска прикріплення до землі сягали і на кметських удов. Коли би котра з них знова виходила заміж, не сміла без панського дозволу з попередньої селитьби одійти, інакше з усім її добром („худобою“) — в селі і поза селом — земельний пан міг розпорядити, як завгодно (§ XVI). За дозволу пана удови могли вийти заміж за кріпака іншого земельного зверхника, але на практиці діти від попереднього шлюбу звичайно zostавлялися на землі пана старого. Дбаючи таким чином про заселеність своїх маєтків пани, однак, не припускали випадків переходів урбарних земель помимо їх волі. Тому не тільки без свого відома не дозволяли громадам на своє ім'я набувати грошевих позик, але й приймати у громаду з сторони приходьчих людей (по р.-укр. тексту — „поляків“ — тоб то приходьків з Галичини) і давати їм „місто“. Рівно ж заборонялося надільні землі („котрі за телеком суть“) замінити, продавати, або передавати по заповіту під санкцією недійсности тих актів і страти грошей за купівлі. Однак, коли крайнське право кметям то дозволяло, вони могли своє добро продати й не питаючи того дозволу, лишень довівши об тім до відома пана.

Урбар закінчується урегулюванням патримоніяльного адміністрування. На посаду старости пан намічав з громади трьох кандидатів. З них громада у присутности панського урядника (звичайно 1 листопада) вибирала старосту, який потім приймав присягу. Панство могло старосту карати і навіть змістити; в останнім разі одбувалися вибори нового старости в указаний вище спосіб. Що ж до його помішників, нотаря та „божеників“ (і менших старост, де ті були), то їх сама громада, не доводячи

до відома пана, могла обирати і звільняти. Королівською резолюцією старости звільнялися від будь якої панщизняної роботи, як також і від порції, хоч урбаром і зазначено прямо (пункт 9. § II), що старости не звільняються від платіжу „порції“, тоб то державного податку.

Порція платилася після ключа, що його виробляв комітат, і накладалася на нешляхтицькі особи після їх заможности і земельних участків. Їй підлягали: селяни, що мали ділець чи його частину, різники, вівчарі, сільські ремісники, почасти некатолицьке духовенство тощо. Збирали порцію старости. Діставши припис про розмір порції, наложений на село комітатом, староста з громадою і божениками робив розпологу її межі данеповинними людьми по правді і нічого не причислюючи за збирання. Наглядав за тим земельний пан, якому й здавав староста звіт. Коли б, однак, земельний пан справу того звіту занедбав, тоді звіт приймала від старости безпосередньо комітатська адміністрація. Як розполога порції та збір, так і віддача її до комітатської каси, полишена на обов'язок громад і сільських старост; комітатське начальство пильнувало, аби до цієї справи пани і їх урядники не втручалися. Готівку і натуралії, що на підставі урбара належали земельним панам, мусіли кметі вчасно здати, в противнім разі те могли вибрати екзекуцією. Коли до того доходило, то прибувшим екзекуторам селяни мусіли щодня давати два чехи; однак це екзекуційне не вільно було побирати з кметів на тих людей, якіх присилало панство в село по інших справах.

Коли б кметі, як рівно й желяри, того самого пана були один другим покривджені, розсуджував їх пан особисто чи через своїх урядовців. Коли би присуд не вдовольняв, то першою апеляційною інстанцією була панська судова столиця, Herrnstule; в ній предсідництво належало панові, був суддя і боженики, але від комітата не більш двох урядовців. Як би кметю якусь кривду панський урядовець вчинив, судив пан; коли би пан скаргу кметя не вдовольнив, кметю надано право її „розказати“ комітату. Рівно ж і коли би „кметі на пана ся кривдовали, а він то не полагодив по правді, мусять тогди свою кривду комітату скаргити“ (віцеішпану чи комітатській судовій столиці). На ті пани, як і їх урядовців, котрі би кметів, за те що з тою скаргою зверталися до комітату чи якої іншої вищої урядової інстанції, стали би переслідувати, „так твердо муситься право держати, як і вони свої кметі твердо карали“. Так закінчується терезіянський урбар.

23 січня 1767 він був виданий і вслід за тим різночасно вводився в життя. По осередках комітатів то сталося: в Спільському — 2.V.1768 р., Шариським — 19.VIII.1772, Мармароським — 30.IX.1772, Ужанським — 1.V.1773, Угоцьким — 25.IV.1774, Бережським — 2.VIII.1774, Землинським — 24.V.1778. Сторонам — поміщикам і селянам — урбарі вручались ще пізнійш на кілька місяців і, напр., по Бережщині — як стверджує Легоцький —

урбар ввійшов в життя р. 1775, а інструкція комісарам (на 61 точ.) до нього видана р. 1776.

Комісари мали проводити урбарне регулювання за згодою сторін. Де згоди не вдавалося досягти, справа набирала характеру судового процесу: позов підносив пан проти селян, чи навпаки — селяни проти пана.

19.

Так випадав загальний тип урбара для Угорщини у вузчій розумінні, тоб то без Славонії, Хорватії й Баната, де урбарні реформи вже були проведені раніш, і без Семигороддя, що зовсім залишилося без такої реформи. Угор. Русь належала до (Верхньої) Угорщини і тому цей урбар поширювався й на русинський люд.

Урбар застається на ґрунті існуювшої земельної зверхности панів і кріпацтва, він їх підтверджує. Лише силкується усунути вимоги феодалів, засновані на сваволі, як і зловживання тими повинностями кріпаків, що встановлені в законах або звичаях. Замість безкрайньої різноманітності прав кріпостників і обов'язків кріпаків урбар скерований на те, щоб встановити загальну норму повинностей кріпостної людности.

Нема сумніву, що Марія Терезія хотіла улегчити долю кметів, але друга сторона, земельні зверхники, подбали, щоб в урбар внесено їх перевищені вимоги до селян. Це їм вдалося завдяки їх соціальної силі, за повного безсилля і безголосности кріпаків. Вони зручно використали те, що для переведення урбарної реформи в життя не було створено спеціального апарату, — воно попало до рук комітатських урядів, а ці стояли під впливом коміт. панства. Земельні зверхники з того, що відповідало легальним титулам, зголосили всі претензії до кріпаків, хоч би самі фактично їх не здійснювали; в тім числі й сумнівні претензії, яких на власну руку не осмілювалися заводити. Селянські ж противимоги, оспорювані панами, врізалися. Більшість комісарів по регулюванню з повною готовністю йшли на зустріч претензіям соціально сильної сторони. Пізніш самі комітат. урядовці хвалилися, що скрізь де могли перешкождали здійсненню вигід урбара для кріпацької людности. Вислідом протилежності устремлінь верховної і місцевої влади (панів і урядів) грянь обтяжень кріпаків по урбару пройшла загалом вище пересічної фактичних взаємовідносин поміщиків і кріпаків.

Урбар мав очевидно прогалявини, недоговорености, з того повставали подвійні тлумачення, а вони все були на руч сильної сторони. „Та и найясніші постанови урбара“ — каже Ачаді — „переводили пани все для свого найліпшого інтересу“.*) Селян-

*) Acsadi Jgn., „A magyar jobbágyság története“, 1906, стр. 363.

ство більше втрачало, ніж набувало. Під загальний рівень повинностей підведено й тих селян, які сиділи на колишніх королівських землях, потрапивши з часом до рук таких феодалних можновладців, як от Раковці, Беглен, Другети, Редей, Перені, Текелі тощо, які, памятаючи на старі привілеї цих своїх підданих, не прирівнювали їх до інших кріпаків, а трактували значно ліпше. Підведенням того кадру кметів під загальну урбарну норму по одній тільки напр. Мукачевсько-Чинядьовській домінії примушено не менше 1200 родин, які раніш нічого не платили панству або платили тільки чинш за випас і хату, до всіх панщизняно-оброчних повинностей урбарних кріпаків, на чім панство зискало по 18820 фл. річно. „Так сталося“ — додає Легоцький — „й в інших домініях“. Не знайшли жадного порозуміння та захисту й привілеї німецького і волоського права шолтейсько-кинижських сільських громад, обумовлені предками за осідання на землю; навіть в окремих остачах, ба й для нащадків саміх тільки шолтейських і кинижих родин. В тім же положенні опинилися й громади таксалістів нового походження. Позостачі привілеїв зліквідовано, а їх носіїв знижено до рівня звичайних кріпаків. Поклавши в основу цілого урбара засаду, що тільки шляхецтву належить верховна власність на землю, тим віддано земельному панству і такі „земельні участки, яких принадлежність йому до того часу щонайменше була сумнівною“. Тим експропрійовано і рештки незалежного землеволодіння.

Встановлення класів землі (п'ять) після врожайности та пологи і фіксація на тій основі дільцьових норм ораниць і луків переведено і по комітатах Угор. Руси дуже мало числячись з місцевими особливостями. Ось та класифікація в йохах (= уграх, гольдах, ютрах), що означила розміри польової частини повних дільців (телеків) по комітатах, де жила в більшості чи меншості й русинська людність; ради порівняння подаємо поруч з тим і дані по двох мад'ярських комітатах:

Комітати	Орної землі:					Л у к і в*)		
	I	II	III	IV	V	ліпших	середніх	гірших
Шариський	20	22	24	26	—	6	6	8
Ужанський	20	22	24	26	—	8	10	12
Землинський	20	22	24	26	—	6	8	10
Бережський	18	20	22	24	28	8	10	12
Спіський	22	24	26	30	—	8	10	12
Мармароський	22	24	26	30	—	8	10	12
Угоцький	20	22	24	—	—	8	10	12
						Луків без означ. якості:		
Чанодський	36	38	—	—	—		20	
Бекеський	34	36	38	—	—		22	

*) Де завжди косять отаву — „ліпші“, де зрідка — „середні“, де ніколи — „гірші“.

Цю класифікацію розкритикував вже Бідерман. „Хто знає край“ — писав він — „не може не дивуватися, що для розтягнутого Землинського ком. не зроблено стільки градацій, як для значно більш заокругленого Бережського і що minimum для ком. Шариського і Ужанського не є щонайменше так високий, як для комітатів Спільського та Мармароського“. По другім боці порівняння розміру дільців по комітатах з русинською людністю і з мад'ярською (Чанодський і Бекеський) показує, що дільці русинської людности, як і словацької по тих комітатах, ораницею і луками за малим не удвічі менші проти дільців мад'ярської. До того ж приходить ще й гірша якість земель по гірських комітатах, ніж по рівнинних мад'ярських. Це видно й з того, що по двох наведених мад'ярських комітатах оралося парою волів чи коней, а по комітатах з русинською людністю — насамперед через каменистість ґрунтів — тільки двома парами (на що звернув увагу вже Дулішкевич). Та „кріпак часто ані того не дістав, що було йому призначено в наділ“, каже Ачаді. На думку цього автора „є фактом, що кріпаки дістали незадовольняючі дільці“. Це тим більше вірно по відношенню до комітатів з русинською (і словацькою) людністю, що входять в наш розгляд.

Загальмовано й процес інтенсифікації: іртування та виноградництва. Проф. Бідерман вважає особливо за тяжкий припис урбару, аби з часу його заведення „кметь не смів вільно відчужувати, як то було раніш, кожний лісовий орний ґрунт, який він з родиною розчистив, і виноградник, який він розвів, а кожного разу наперед мусів запропонувати до набуття земельному панові по його оцінці“.

Ачаді заявляє, що „на більшій частині території урбар мало змінив положення“ і нападає головно на незадовольняюче наділення селян землею: „Саме в тих жупах“ — каже він — „де тоді кріпаки дістали мало землі — в словацьких і русинських — селянське положення згодом випадало найневигоднішим“. *) Однак, всі автори приймають в увагу й не тільки справу з забезпеченням землею, а всю сокупність негативних особливостей урбара для селян. Бідерман тої думки, що урбарне регулювання „значній частині угро-руської народности принесло не поліпшення долі, а погіршення“. Й у Легоцького — знавця відносин по Бережщині — читаємо: „Марія Терезія провела урбар на вигоду земельних панів і від того положення кріпаків в багатьох місцях погіршало“, **) З виду земельне панство нарікало на урбар, лякало віденські урядові чинники революцією, сейм не хотів урбара схвалити. В дійсности ж воно мало повну сатисфакцію і цілковиту підставу, як кажуть, в своїй компанії підсмію-

*) Ascádi Jng., там таки, 1906, ст. 363, 365.

**) Lehoczky T., Beregvármegye monographiája, т. I, ст. 421.

ватися: „Морочимо М. Терезію, морочимо“!*) Бо знали добру волю її поліпшити долю кріпаків, а бачили, як влада „обстригала“ вигідні для селян пункти урбару. Пізнішим наподобленням терезіянського урбару були між інш. ті „інвентарі“, що їх р. 1847 видано київським генерал-губернаторством для Правобережної України. Інвентарі скасували деякі панщизняні роботи, теж побори. Списано землю, яку пан мусів давати кріпакам тяглим, пішим тощо. Заведено трьохденну панщину. Помимо наміру поліпшити долю селян інвентарі девчому погіршили їх положення, напр. зробивши панові вигідним перечисляти плугових кріпаків в піших. Подібно випало й з терезіянським урбаром.

Не зразу урбар увіходив в життя, якийсь час мав тільки моральне значіння. Для деяких панств його вигоди були так наявні, що їх не стримувало від його впровадження те, що сейм не хотів прийняти урбарної реформи. Ми вище вказали у якій вигоді опинилася напр. Мукачевсько-Чинядьовська домінія від підведення всього її населення під одну норму повинностей. Щось подібне відбулося по тій же домінії й з селянськими дільцями. Безпосередньо перед впровадженням терезіянського урбару, на р. 1774, в її 39 верховинських селах числилося тільки $80\frac{1}{8}$ дільців. По впровадженню урбару, від зв'язаного з ним перемірення вжитків, там на р. 1781 з тих же земель стало вже $318\frac{6}{8}$ дільців. Та знайшлося ще — як свідчить Легоцький — й по інших районах домінії не зміряних 570 телеків. Так. чин. кріпостній людности відібрано було земель в розмірі $(238\frac{5}{8} + 570) 808\frac{5}{8}$ телеків. В горяних районах Землинщини теж давніш дільці були щедрішого розміру, а потім на половину XVIII в. їх почали зменшувати. В Межи-Лаборцю урядовці Друґетовської дом. з одної чверти дільця роблять дві, — зменшують простір удвоє. В той же час по маєтку єзуїтів в ос. Бистра в окр. Країнській (руській) теж на Землинщині „на пів телека . . . мож посіяти 20 кобл.“, значить в цілім дільці = коло 40 йохів ораниці.**) Класифікація терезіянського урбару, призначивши для того району 24—26 йохів ораниці, позрізала перевишки.

За признанням урбару „добрими панами“ чи послідуєчими ухвалами сейму відбувалося урбарне регулювання. Звичайно дільці не вимірювано геометрично, але числено з слів селянства. Панства судовою дорогою (Urbarialrektifikations-Proces) домагалися виміри району і класифікації земель (при цім земельомір означував в яких районах по скільки кв. сягів мав йох), за тим наступало остаточне означення розміру дільців, запис в земельну

*) Напрошується між інш. питання, чи зісуття змісту рус.-укр. тексту урбару не було теж наслідком отого „морочіння“ на користь соціально-сильної сторони?

**) Протоколи визитації єп. Ольшавського 1750—52 р.р., що їх видрукував В. Гаджега в „Додатках до історії русинів“ . . ., Наук., Зб. „Просвіти“ за р. 1935.

книгу і заповнення урбарної табелі. Уточнення приблизних показань селянства було одночасно й відняттям частини земель у кметів, місцями навіть й зігнанням їх з дільців.

В свою чергу залежна людність судовим процесом проти свого земельного пана мала право боронити свої інтереси, як знайшли вони своє відбиття в урбару чи в королівських розпорядженнях. Коли би земельний пан переселив кріпака в інший комітат проти його волі, пан карався 40 фл. і мав вернути його на старе місце чи оселить на дільцю іншого села. Кріпак міг оскаржити: жорстокість пана, вимоги та штрафи, що сягали би понад норми урбара, несправедливе видалення з дільця, теж коли б пан не відпускав його після заяви бажання відійти і т. д. За всіх такого рода процесів кріпаків заступав на суді комітатський фіскал *ex officio* і безплатно. Певно, що в тодішніх умовах право кріпака позивати свого пана здебільшого було правом на папері.

Так випадають урбар і урбарне регулювання в світлі критики. В них знайшлося багацько не вигідних сторін. Тим часом терезіянський урбар заховав своє значіння й на далі. Він став вихідною базою для всіх пізніших селянських законів. Наслідки його тяжать аж на сучаснім занепаді селянської маси. Корінь занепаду в умовах знесення кріпацтва, а тому що ліквідація кріпацтва спирається на терезіянський урбар, то й в ньому.

Кметі, на яких поширювався терез. урбар, називалися урбарниками. Була це основна маса залежної людности, однак не єдина. Заведення терез. урбара не уніфікувало положення всіх кріпаків. Поруч з урбарниками, хоч порівнюючи в незначній кількості, полишено існувати й т. зв. контрактуалістів. Ці останні були двох родів. Одні, що їх положення ґрунтувалося на контрактах, котрі від давна існували межі земельними панами і їх людністю, а які були уложені „навіки“. Була це група „вічних контрактуалістів“ (*Perenal-contractualisten*). Контракти зроблені „навіки“ залишалися в силі. Другу групу уявляли з себе тимчасові контрактуалісти; тимчасові контракти мали терез. урбаром касуватися.

Й після видання терез. урбару позоставлено можливість укласти нові контракти межі земельними панами і залежною від них людністю, які, однак, не могли мати „вічної сили“ і містить умов тяжчих для селян, ніж зазначені терез. урбаром. Це давало групу просто „контрактуалістів“. Вічні контракти, що запевняли селянам задовольняюче положення, стверджено і надано їм незрушимої сили. Вічні контрактуалісти по своєму правному і матеріальному положенню не уявляли з себе одноцільної групи. В кожному окремім випадку все тут означав спеціальний договір. В залежності від нього, як каже Чаплович, деякі громади вічних контрактуалістів мали земельну власність і могли свої хати і сільсько-господарські землі вільно відчужувати, обмінювати, дарувати тощо. Крім того вони користувалися регаліями; з вичіпу

напоїв, висіку м'яса, ринкового гроша, ловецтва, рибальства та млинарства. Ці громади, як твердить той же автор, були самі майже цілковито земельними панами і від вільних корол. міст тільки тим одрізнялися, що підлягали патримоніальній юрисдикції. Інші громади здійснювали лише посідання земельними учасниками і мали ще деякі права і вигоди. Ще інші позбавлялися урбарних повинностей заміною їх певними грошовими платіжами і натураліями, вимірюваними після відносин старих часів, а які були остільки незначними, що сягали імунітету.*) Після роду тих обов'язків перед панствами, що контрактуалісти приймали на себе, вони ділилися на: а) таксалістів чи цензуалістів (чиншовиків), які платили дідичу певну платню грішми, б) децімалістів (десятинників), які давали десятину збіжжям, в) екземпціоналістів, що були звільнені від певних особистих повинностей і г) бандеріялістів, які були зобов'язані виходити з своїм паном в похід на власний кошт.

По відношенню до русинської людности зостається відкритим питання, як часто зустрічалися серед неї ті чи інші роди контрактуалістів. Відомо лише, що контрактуалісти були по частині Ужгор. камер. домінії, — про що далі.

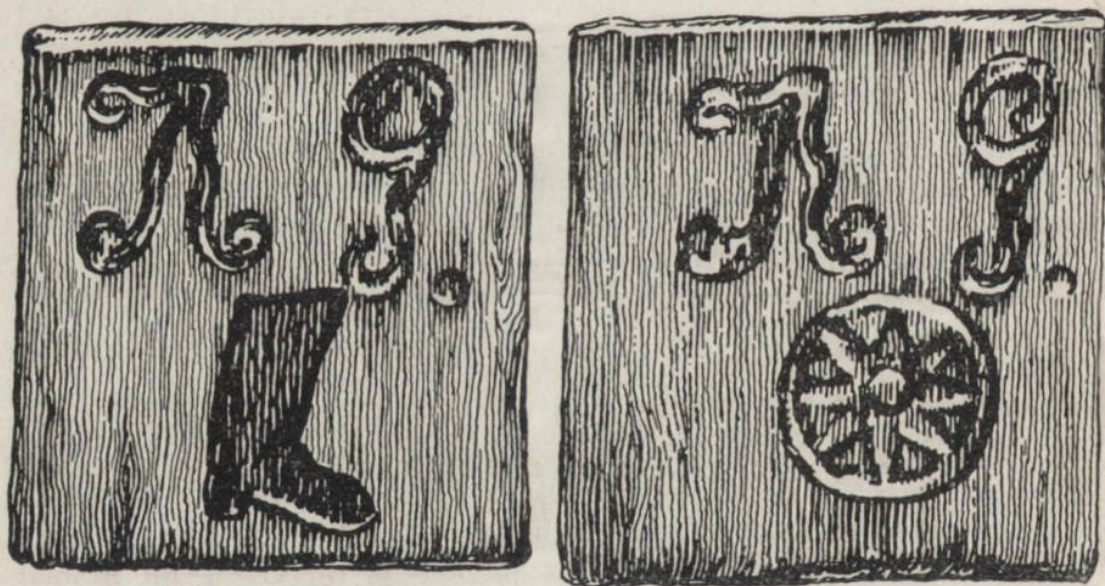
20.

По смерті М. Терезії (р. 1780) за цісаря став її син Йосип II. Як і мати він репрезентував освічений абсолютизм. В тім дусі був вихований. Між іншим ще як наслідник престолу він кілька разів одвідав і Угор. Русь. Перший раз через Кошиці та Ужгород приїхав 1. VI. 1770 до Мукачева, пробув там три дні і побував на урочистій службі божій в греко-католицьким Чернечим монастирі, — що не могло не зробити сильного вражіння на русинську людність. Вдруге, вертаючи з Буковини, приїхав 14. VII, 1773 до Сиготу, звідки 16. VII верхи на коні з'їздив до Ясіні, а 19. VII — до Волового, де переночував в селянській stodolі. Поводився з людьми просто, сердечно, від всіх хто звертався до нього приймав прохання і обіцяв поліпшення. Й як цісар згодом не раз одвідував західну частину русинського краю — Землинщину, Шарищину та Спіщину. Русинська людність не звикла на таку увагу до її убогого краю і натурально, що вона на „великого пана“ поклала свої надії, ба просто молилася.

Йосип II продовжував політику своєї матері, стараючись улегчити долю кріпаків. Не дивлячись на заведення терез. урбару до нього доходили численні скарги на панщину. Деякі земельні пани її вимагали не на дні, але взагалі. Місцями і такими част-

*) Joh. Csaplovics, „Gemälde“ ..., Th. II, 164.

ками. що тяжко було обрахувати. Квити *) про одбуту панщину (дивись малюнок) не виставляли зараз по роботі. Урядовці не вели жадного реєстру панщини. Селяни дуже часто посилають на панщину дітей, котрі з праці відходять, не приносячи до дому жадного квіта про виконаний одбуток. Межи селянством ті квити продаються. Не скрізь було означено число скоту потрібне для різної роботи **) і т. д. Йосип II рішив радикально розв'язати кріпацтво. Серпня 22 р. 1785 він видав патент (маніфест), яким цілковито зрушував кріпостну залежність селян (*perpetua colonorum servitus*) і з тим вертав їм права вільного переходу. Патент той для людности Угор. Руси видано й в мові церковно-слов'янській. Ось його текст у вільнім перекладі:

Панщизняні квити- гроші.

Стан йобадський, що зобов'язував послухом і приписаннем до певних ораниць, касується; всіх і кожного оповіщається вільним. Кожний може вільно женитися, теж вчиться яких хоче наук чи ремесл і вільно їх практикувати. Ніхто не може бути присилуваний робити в дворі пана, хіба що добровільно на те погодиться. Кожний може свої рухомости й інше добро (землю, луки, виноградники), набуте за відповідну ціну, вільно продавати, дарувати, обмінювати, одказати в спадщину дітям чи іншим родичам, чи передати кому хоче, лише щоб законне право пана зосталося недоторкнутим; видатки з тим з'язані, коли б не покривала держава, спадали б на того, хто купує або одержує спадщину. В потвердження безпечности

*) Ті квити чи „панщизняні гроші“ мусіли уживатися в добу кріпацтва і в панствах Угор. Руси. Знайдені в Семигородді були червоної барви на білому папері (здається зготовлені в державн. віденській друкарні): в колі голова вола означає день запряжної панщини, а в колі рука — день піший (Mag. gazdaságtör. szemle, 1894, ст. 109). Панщизняні ж знаки, знайдені у Містковичах Самбірського пов., що переховуються в музеї Бойківщини, випалювані на дереві: квіт з чобогом означає день пішої панщини, з колесом — запряжної чи возової (див. малюнок).

**) З королівського розпорядження від р. 1784 № 18182, — наводимо з Mailáth'a, *ibid.*, ст. 29.

володінь означуємо, аби ні нинішні володільці ані їх спадкоємці із ореку *) або яких небудь своїх ґрунтів не могли бути видалені і зрушені, за винятком законної і достаточної причини та з відома столиці. Ореки і ґрунти повинні зостатися в спокійнім і постійнім володінні назавжди. Рівно ж, звільнені від залежності б. йобаді, не можуть силуватися й до переселення з місця на місце чи з одної столиці до другої. І в справах тут не згаданих селяни будуть користуватися нашою прихильністю і коли б кому з них трапилася обида чи кривда столиця за нього заступиться. Хай же вони по силі своїй працюють на загальне добро і власне щастя. **)

Той же цар в тім же році обмежив компетенцію патримоніального судівництва. Йй полишено попередні розсліди в менших карних переступах, але кожний карний вирок пана над кріпостним піддав ревізії через комітатський суд, який мав право той вирок й відкинути. Наступного р. 1786 видано було королівське розпорядження на цілу Угорщину, яким заборонялося панствам примушувати кріпаків, що працюють в лісах, до роботи по вивозу ліса в ті дні, коли дороги забагнені або покриті сніговими заносами так, що тяжко ними проїздити. За нього ж вийшов патент про віротерпимість (р. 1781), зрушено 134 мужських монастирів і т. д.

Реформаторська діяльність Йосипа II на свій час випадала занадто радикально й зустріла сильний спротив упривілейованих груп. Угорський сейм не визнав ні патенту з р. 1785 про знесення особистого кріпацтва, ані будь якого іншого з його розпоряджень на тій підставі, що вони видані з гори помимо його. Реакціонери добилися того, що Йосип II, з-за невдач у війні з турками 1788—91, за місяць перед смертю цілу низку своїх реформ по Угорщині відкликав, але за виключенням патентів р. 1785, р. 1781 і про духовенство.

На основі патенту з р. 1785 кожний горожанин держави став вільним, набув права вільного переходу і переселення, одружіння, вибору зайнят, розпорядження своїм рухомим і нерухомим майном, міг посилати своїх дітей до школи чи вчити ремеслу, не питаючи дозволу поміщика, селянських дочок і синів не вільно було без згоди родичів брати на панський двір. Одним словом дотодішні кріпаки дістали індивідуально-правну свободу, хоч не стали ще власниками дільців; залишалися на них, даючи за те панам оброк в готівці і натураліях. Власність на „ореки“ селян зоставалася за панами, що, полишаючи економічну залежність, одбивалося й на визволінню. Селяни перестали бути прикріпленими до землі, *glebae adscriptus*; набули права відходу. Хто хотів ним скористатися мусів тільки заявити своєму земельному панові на св. Михайла. Після чого мав зліквідувати всі публічні обтяження, як також і залеглости панові; спродував будови і поліпшення землі (не саму землю, вона зоставалася панською). Потім, одержавши посвідку від земельного пана, а за виселеннь

*) Орек-ділець, наділ, телек.

**) Патент зберігся в архіві Мукачевської домнії; його опублікував О. Марков в „Карп. Сборникъ“, Ужгор., 1931, ст. 140—142.

в інший комітат і від віцешпана, в день св. папи Григорія відійти, забравши своє рухоме майно. Та річ в тім, що від землі не було куди відходити. Міста і промисел в Угорщині взагалі, а в Угор. Руси і поготів, були в такім патріархальнім і нерозвиненім стані, що не могли прийняти в себе частини сільського люду і йому, за винятком окремих одиниць, нічого не залишалося іншого, як оселюватися на землях новообраного пана. Панства свої вимоги зводили до старих і в дійсности, економічно, задержували старе кріпацтво. Селянство виявляло невдоволення, подекуди вибухали місцеві заворушення, боялися вседержавних селянських розрухів, але, кінець-кінцем, все то втихомирено владою без кровопролиття. *) Реставраційний натиск упривілейованих станів з смертю Йосипа II безкарно відкидає поступові реформи того цісаря, вертаючи їм кметів до старого положення: до терез. урбару з патримоніяльною юрисдикцією. В Гуклівськім „літопису“ під р. 1790 читаємо: „Йосиф умер 8 фебруарія. Угорська земля всі його декрети, многополезні, прощаві, попалила, нумера хиж постісувала, книги міряльські попалила“. **)

Наступний цісар, Леопольд II, вертає старе кріпацтво і сейм р. 1791, нарешті провізорично прийняв урбар М. Терезії; однак, королівська влада не заборонила свободи переходу кріпаків, чого хотіли земельні пани. З 1785 р. селяни стали *colonus liberae migrationis*. Терезіян. урбар знов і знова схвалюється провізоричними ухвалами сейма (р. 1792, 1796, 1802, 1805, 1807, 1808, 1812, 1827 і 1830). Його схвалювано з своєкористних мотивів, бо тим запевнювалися вищі зиски з маєтків, а несправедливости супроти селян панства спихали на провідників терез. урбарної реформи (Бідерман). Королівська влада в своїх інтересах силкується охороняти інтереси кріпаків і напр. з р. 1795 встановила спеціальних вищих агентів, котрі мали декотрі скарги кріпаків безплатно предкладати на розсуд при королівськім дворі; лишень особисто селянам не вільно було їздити до короля... По р. 1828 вибухають селянські заворушення проти панщини. В зв'язку з холерою р. 1831 спалахнуло кріпацьке повстання особливо на Шарищині і Землинщині: русинська і словацька людність зробила масовий виступ проти земельних панів, здушений військовою силою.

Не без впливу того повстання знов приступлено до розгляду положення кріпацької людности, для чого з р. 1832 обрано спеціальну сеймову комісію. З її проекта сейм одкинув три пункта. Він не згодився на свободу викупа кріпаків, на передачу спорів меж кріпаками і панами жупним судам і на під-

*) Acsády J., там таки, ст. 380—381.

**) Теж писав і другий сучасник, Георгій Вусяник, парох В. Шардувський: Коли Йосип-цар помер „дуже радовалися угорські панове і дораз почалися уєдно збирати на совіт і почали із всіх міст вуданній царем книги, декрети, списки і міряльні каталоги во нікоторих столицях огнем палити“... (Лелекач, там таки).

ведення певнішої основи під індивідуальне й маєткове право кріпака. Кріпостники не хотіли допустити, щоби кріпак в обороні своїх інтересів міг звертатися до жупного суду проти кожного, в тім числі й проти особи шляхецького звання, щоби його по-мимо суду не вільно було карати ні особисто, ані маєтково, нарешті, щоби було одмінено биття кріпаків палицями. Вони стояли на тім, що коли нерестануть по своїй волі карати кріпаків биттям та темницею, прийде кінець панам... В таких інтенціях земельних панів і приймано деякі пункти в новім урбарнім законі з р. 1836.

Було це друге, частинно змінене (переважно на користь селян), видання терез. урбару. Класифікації земель і розміри дільців zostалися ті ж самі. Лишень є деякі уточнення: за недостачі ораниці її один йох мав замінитися лукою на одного косаря; до желярських дворів віднесено такі, що мали не менше 150 кв. сьгів. Кріпаки обов'язані платити цenzус (1 зол.), давати з врожаю збіжжя і виноградників дев'ятину, одбувати панщину, — все те, що й по терезіянському урбару. Лишень зрушено дев'ятину з бджіл, ягнят та козлят, як і кухонні побори яйцями, курами та маслом (чи смальцьом), теж і телятами, що бралися від більшої кількості дворів. З р. 1802 діяв восьмидневний термін на одбирання панської дев'ятини; від 1836 р. заведено трьохденний: як панство не одібрало свою частину на протязі трьох днів кметь міг своє збіжжя забирати з поля і без того. Дозволено дев'ятину викупати після угоди. „Довга фіра“ замінена двома днями звичайної праці парою волів. Ремісникам і крамарям панщина замінена готівкою. Деякі вигоди панств, як право першокупівлі тощо, скасовано. Поділ кріпаків на кметів, желярів та піджелярів зостався; в свою чергу кметів — на цілодільцьових (*integri coloni*), половинників (*dimidii c.*), четвертинників (*quartalistsae*) і восьминників (*octavalistsae*). Признано кріпакам право вільного відходу під умовою, що хто хоче виселитися мусить не тільки всі панські і загальні повинності виконати, але й розрахуватися по приватнім боргам. Про бажання виселитися мало бути заявлено (в присутності визначніших членів громади) перед 1 вересня, а самé виселення — одбутися на св. Юра. Одпускаючого листа панство мало видати безплатно. Коли б пан не відпускав кріпака без законної причини кріпаку надано право оскаржити поступовання пана віцешпанові. Тоді останній заряджував виселення урядовою дорогою, наклавши на пана грошеву кару. Зроблені кріпаком інвестиції за відходу він міг продати, але не саму землю, бо її й на далі уважали панською. Такі в скороченім викладі нові обов'язки і права урбарників. Та, як і за терезіянського регулювання, полишено й договірні відносини межі панами та селянами, тоб то й групу селян контрактуалістів. Для останніх, як і раніш, загальний урбар — закон (1836 р.) був за *taxatum* повинностей, супроти якого за нових договорів селяни могли виговорювать собі зміни та полегчення.

Як урбаріялістам так і контрактуалістам закон р. 1836 приніс полегкість в плаченні загальнодержавного податку, поширенням його й на шляхтичів, що господарили. Це улегчувало податковий тягар, що в той час накладався певним розміром на округи: із зростом кількості платіїв менше припадало податку на окремих з них. Теж знято з кріпаків і податок на сейм; він перекладений на саму шляхту по жупах. Врешті, р. 1836 знесено персональне судівництво земельних зверхників над залежною людністю. Їм позоставлено право карати кріпака своєю владою тільки до трьох днів арешту, при тім мучити його заборонено під погрозою 200 зр. за кожний раз.

Р. 1839 дозволено кріпакам назавжди викуплюватися на волю в порядку добровільних умов з земельними панами; урегульовано право спадщини на сільські маєтки, при чім узаконено для селян вільне розпорядження своїм майном на випадок смерті. Р. 1844 признано й нешляхтичам право набувати шляхтицькі маєтки, при чім селянам дано право викуплювати ділячі від земельних панів. Та дозволи залежному селянству викуплюватися на волю й викуплювати свої ділячі прийшли запізнено. Назрівала потреба більш радикального розрішення кріпостного права і кріпостної залежності. За те говорили господарські мотиви: праця залежного, часто здегенерованого, кріпака своєю продуктивністю була приблизно у 13 разів нижчою, ніж праця вільного робітника. В тім напрямі впливало й повстання галицького селянства р. 1846, коли, борючись проти кріпацтва, воно порізало чимало панів, про що прочувало й селянство Угорщини. Кошут хотів, щоби звільнення з кріпацтва одбулося з ініціативи самої шляхти, але не вона, а наростаючий рух народній приніс знесення кріпацтва.

Р. 1847 проголошено засадниче знесення февдально-кріпацької залежності. Того було мало. Під впливом паризької революції 24 лютого 1848 р. й революції у Відні 13 березня того ж року наляканий мад'ярський сейм 6. VI. 1848 р. похапцем ухвалює новий урбарний закон, яким „урбарні повинности й контракти що до панщини, десятини і платіжів готівкою касуються (§ 9); патримоніяльне і особисте судівництво панів зноситься. Про дев'ятину і про те, кому мав належати ділець, в законі не згадано. Але, видно, розумілося, що ділячі зостануться, нарешті, власністю трудового люду, бо не забули схвалити земельним панам відшкодування з державного скарбу за урбарні землі. То значило, між інш., з податків й від тих же селян, яким давали волю. Й в цім відношенні Кошут нічого не зробив для простого люду.

Під його проводом р. 1848 мад'яри підняли національну революцію, збройно повставши за самостійність Угорщини. Щоби притягти на свій бік і угроруське селянство коштувці обіцяли, що „ізотрут панщину, що кожний однако буде порцію платити, бо доти лем простак платив, а нямеші ніч. Мінили руському народу свободне народне життя“, — розповідає нам

народній переказ з с. Макарієва, про агітацію повстанців. *) В той же час хорватське військо, добиваючись вольностей від Угорщини для хорватів і сербів, виступило проти мад'ярського повстання й переможно наступало на Угорщину. В зв'язку з тим в мад'ярській сеймі піднесено було питання, щоби панщину подарувати селянам безплатно. Та Кошут виступив (15. IX. 1848) проти того і порадив дати панам відшкодування од скарбу (15 міл. ренських), а селянам подарувати тільки ту десятину, яку вони давали на панів з виноградини. Коли мад'ярським повстанцям прийшлося ще трудніш, то Кошут згоджувався подарувати селянам панщину. Це підказувала тактика боротьби, — повстанцям треба було вербувати вояків і жити військо так мовити на півніжнім кормі.

„Кошуте, Кошуте
на що нас вербуєш?
Мало маєш пенязі
Чим нас прогудуєш?“

підспівував русинський люд. „А коли у Венгрію на поміч цісареві прислав своє військо російський царь Микола I, то Кошут з товаришами видали закон, що і не венгерські народи й мови матимуть волю і рівне право з венгерськими. Та було вже пізно. Венгерські повстанці мусіли у серпні і вересні р. 1849 покласти оружжя перед москалями.“ **) Революція не так скінчилася, як би хотіли її мад'ярські верховоди. Кошут мусів втікати.

„Шкода, боже, шкода
сесь Кошутів вербунок!
І Кошута самого,
Що він утьок, утьок
Із орсаку (царства) свого.“ ***)

говориться на закінчення в одній пісні. Мад'ярське панство програло. „Лем простий народ мав із неї (революції) хісна: панщина од того часу істерлася“ ... Дійсно, хоч і не повний, зложений нашвидко, похапцем, урбарний закон 1848 р. зніс кріпацтво. Наставала нова доба. Селянство з великої радості молилося, й пило, й гуляло, й співало ...

„Ей счезла вже й панщина,
котра людей замучила.
Счезла, счезла і з панами
огидними, поганами“ ...

говориться в одній пісні. †) В іншій зозуля повідає людям, що вона бачила диво:

„А то панщину слобода
перед собов гнала.
Загнала ю в ліси, степи
оби там пропала.
За нев, за нев пани гнали
зачнуть ю просити:
вернико сі, панщинонько,
нема відки жити.
Ми не вмієм молотити,
наші жінки жьити (жати).“

*) К. Заклинський, там таки, 118.

**) М. Драгоманов, „Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880)“, Женева, 1881.

***) Там таки; теж Я. Головацький, „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“, III, 1878, Москва, ст. 132.

†) Де-Воллан, там таки, ст. 158.

Ми не знали, їй то гірко
тра на хліб робити.
А панщина відповіла:
я тому не винна,
сами-сте завинили,
я вам була вірна.“ *)

21.

Розглянувши розвій соціальних відносин і переходячи до господарських процесів ми насамперед стисло зупинимося на передумовах господарювання від доби замирення магнатських війн за т. зв. „свободу“, — подібні передумови для попереднього часу нами вже подані раніш (див. розд. 2). Робимо це знов в хронологичній послідовності, маючи на увазі, що кон'юнктуру творить вся сокупність факторів разом. Певно, що не ручимося за повноту кон'юнктурно-творчих факторів, що далі нами наводяться, але не можемо робити нічого іншого, крім того, на що уповноважують нас матеріяли, які вдалося нам зібрати.

Р. 1712 дошкуляє сільському господарству падіж худоби; в значній мірі причиною того була якась мушка. Покусані нею воли, коні, корови, кози і пси здихали.

Відгуком повстання Раковця й по його зліквідуванню були місцеві заворушення — напр. по Шарищині р.р. 1713, 1714 і 1734, — в яких, однак, проста людність не взяла масової участі. Місцеве земельне панство ті заворушення роздувало з побювання за свою шкіру, бо мало нечисте сумління... **) З побювання раковцієвої пропаганди, що йшла від польських границь, р. 1737 звелено обнести Ужгород палісадом.

Літом р. 1717 з наказу турецького султана в останній раз пущено татар на Східню Мад'ярщину. Як кажуть деякі автори, напр. J. Rap, було татар на 15—20 тисяч душ. Якийсь час вони таборили в Угочанщині і її розграбували та набрали з неї полонених: з 42 сіл полонили 562 душ шляхти та 902 д. „простаків“. Людність спочатку було прихильно зустріла їх, думаючи що з ними прийшов Раковцій чи який інший куруцький ватаг. Коли ж татари попалили церкви і понабирали на ремені полонених відношення до них різко змінилося: з ними поведено боротьбу. В кінці серпня татари просуваються Мармарощиною понад Вишковим угору понад Тисою, ведучи бранців та випалюючи по дорозі осади; в Сиготі ограбовують реформатську церкву, куди

*) Варіант записаний в с. Устерєки в Мармарощині; порівняй також Я. Головацький, там таки, ст. 211—212. М. Драгоманів гадає, що цю пісню, як і деякі інші (напр. про горілочку), склав хтось з освічених людей. Потім вона пройшла в народ, так що справді її можна було записувати з уст простого люду.

**) F. X. Kroner, „Oberungarns Bauernaufstände in alter und neuer Zeit“, в віденськ. Zeitschr. f. realsch. und Gymnas. VI. Jahrg., S. 417 ffg.

населення поназносило свої дорогі речі. Татари відходили по р. Ізі і в вузьких проходах, де міг пройти лише один віз, їх напала невелика (в 400 д.) ватага мармароських героїв та відбила у них по однім відомостям до 9000, по другім 7085 бранців (з загальної кількості 8—10 тис. душ), при тім було багато бранців забитих (на 70 возів мертвих). Крім бранців відбито чимало здобичі, насамперед коней, які потім продавалися за безцінь (по 5—6 фл.).*)

Хроника Горватів зазначає, що р. 1718 була засуха по цілій державі: осінні й ярові засіви зовсім висхли, від чого настала велика недостача харчів. По Бардійову (і, значить, принаймні в західних комітатах краю) на р. 1723 припав великий падіж скоту. По Ужанщині і суміжних ком. літо 1723 р. було сильно неврожайним, як також і 1726—1729 р.р., люд голодав а худоба гинула. Згідно історії Попа — р. 1729 вибухнув великий падіж скота в Мармарощині (очевидячки, й по сусідніх комітатах), так що взові роботи на Хустський замок мусіли припинити.

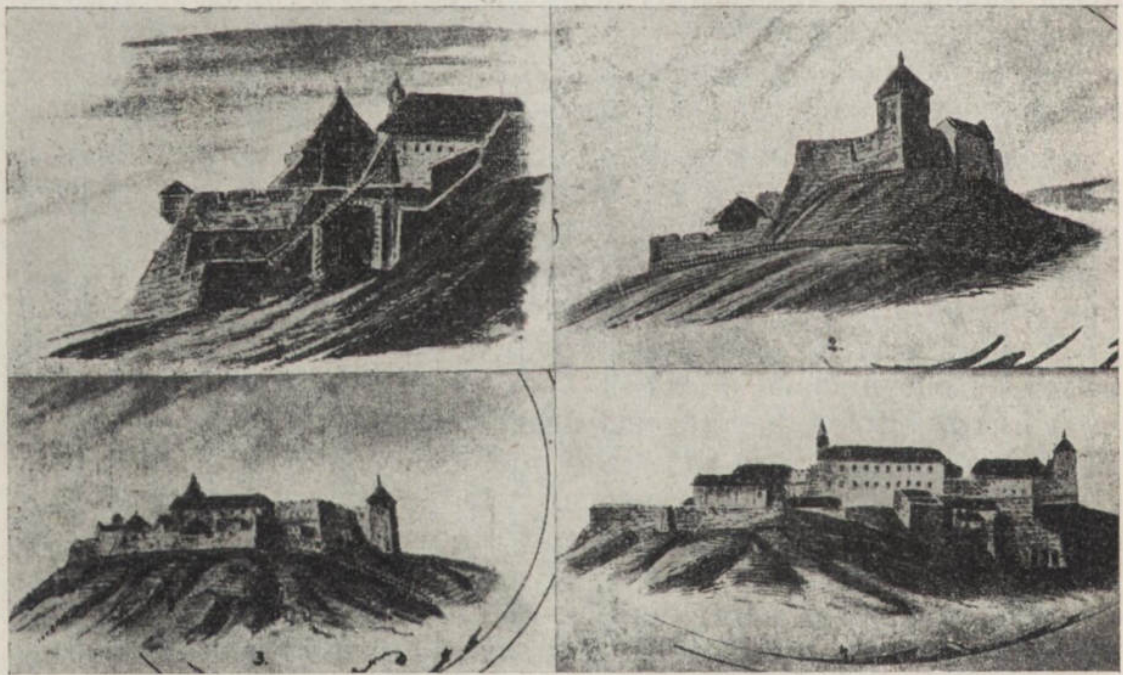
Знов хроника Горватів пише, що р. 1739 був мор по долині Уйгель; інше джерело говорить про мор і по Угочанщині. Того ж року й по Левочі (мабуть й по інших містах Спіщини) була епідемія „малої чуми“ (die kleine Pest), а в районі Стропкова був мор в 1739—40 р.р. По тій же Левочі зазначаються роки 1724, 1728 і 1731, як дощовиті з розводненнями, а рік 1726, як жаркий і засушливий. Р. 1742 знова мор в Угорщині (Чаплович) й в Мармарощині (очевидячки, й не тільки там); тоді в самім Сиготі від нього померло приблизно тисяча душ (Поп). Покрайський запис с. Бедевлі р. 1742 називає мор „болячкою“. З літератури ще довідуємося, що по Бережщині (напевно й не тільки по ній) тяжким було чотирьохліття 1739—1743 р.р., на яке припали мор, неврожай, пошести на худобу, град, повені. В довершення стихійних лих саме в той час відбувалася австрійська „наслідственна“ війна, від чого по одній Мукачев. домінії не достарчало коло 1000 батьків кріпацьких родин. „Хто тоді не вмер і не втік цілими тижнями й місяцями не виділи кусника доброго хліба, а живилися змеленим послідом, висівками, кукурузяними качанами дещо змішаними з вівсяною мукою і всякими відкидьками.“ Знов під р. 1748 зазначається велика дорожняча у Бичкові (Мармарощина) а, значить, в ширшій окрузі коло нього. Р. 1750 на Верховині не вродила паша, так що на годівлю худоби мусіли подерти хижі і стайні, — тоді „много ізгинуло марги“ (хроника Гукливого).

Бурі, що час від часу проносяться над крайом, зокрема полишаючи в лісах масу вітролому і буревалу, зазначаються хрониками лише тоді, коли зроблять якусь надзвичайну шкоду. По Бардійову зазначена буря 22 січня 1737 р., бо „перевернула статую Роланда“. Р. 1766 пронеслася над Хустом велика буря

*) Рар J., там таки, ст. 340.

з громом та блискавкою, при чім грім на трьох місцях ударив по Хустському замкові: до комину будови замкового начальника, до корчми й до замкової вежі. Від того спалахнули запаси гарматного пороху, настав страшний вибух, що й покінчив власне з Хустським замком; його вже не відновляли. Цікаво зазначити, що побожні вірники проти бурі з громом від давна дзвонили з церковних дзвіниць, — звичай, з яким місцями стріваємося досі.

Р. 1764—65 нападає пошесть на домашню худобу, на оленів і диких кіз та робить спустошення. Р. 1767 в Бережщині була велика пошесть на свиней; їх дуже багато подохло (Легоцький). Не вивелися пошести на худобі й р. 1768, коли в по-крайськiм записові по с. Таламаші (Бережська Верховина) читаємо:

Хустський замок на р. 1700.

1. Головна брама. 2. Погляд на нього з півночі. 3. Погляд з заходу.
4. Цілковитий погляд.

„морга боліла, також і свині і вівці“. Ті хороби запис ставить в зв'язок з метеорологічними негодами: була суха осінь, безсніжна зима, а потім аж на Тройцю випав сніг і лежав два тижні. В р.р. 1770 та 1771 лютує мор в Угорщині. На той же р. 1771 хроника Левочи зазначає, що „миші зожрали врожай“, *) — мабуть то був рік масової їх появи у Верхній Угорщині.

Особливо багатим на стихійні нещастя випадає десятиліття

*) Миші нападають і на збіжжя ще не зжате: лізуть по стеблу до колоска, стебло перегинається колосом до землі, колос одідають, а стебло знов піднімається і стоїть, але вже без колоска. Вражіння від пошкодження таке, наче хтось з людей позрівав колоски а лишив самі солом'яні стебла.

царювання Йосипа II. Р. 1780 у Вишнім Шардові, значить і в ширших околицях, померзла кукуруза. По м. Бардійову на р. 1782 зазначається великий нальот сарани, яка знищила міські засіви і околішні. Мабуть вона була й по східніх комітатах, коли покрайський запис с. Бедевлі на той же р. 1783 теж зазначив, що там була „шишка“ (сарана).*) Той же бедевлянський запис на р. 1783 говорить, що „в цілій країні угорській великий голод, до третей частини народа вимерло на глуханю“. Й хроника с. Гукливого на р. 1783 пише, що Гукливий „іспустів і було пустин до сорока хиж“, — можна думати з причин того ж голода і викликаной ним пошести тифа. Р. 1785 „змерз хліб у Верховині“ і наступного р. 1786 „не було що сіяти і з голоду много того року померло людей“ (покр. запис з с. Пилипець). Р. 1785 хліб „ізмерз“ — гласить теж покр. зап. з с. Таламаш (Береж. Верховина) — і по тому „хороба була велика і голод“, так що „вмерла третина люда, зоставивши много сиріт, які вмирали на вулицях.“ Р. 1785 начая глад во сих странах — пише літопис В. Шардова — понеже мелай померз... Марга, вувці, свині і прочая на мотилицю ізгибали, люде на черлену, на дурнячку і із голоду зело мнозі померли.***) Рік наступний був ще більш катастрофальний: пройшов під знаком голода в цілій Угорщині. Р. 1786 — читаємо по тім же В. Шардові — не померз мелай, але миші его протяли, посіяний многій не ізийшов і так реткій дуже бив і не спорий і которий уродився і той засже не достиг і пак на подіх і у кошах показився. Р. 1787... люде многі не посіяли, бо не мали насія і не було у многих чим орати. І на многих хотарах град ізбив царину. Сего раді глад бив а бив. Р. 1788... насіяли єсме много, но понеже місяця Іулія зело велія суші, теплота поварила і пак миші... поїли у многих містах... Сего раді во сіх нагорних повітах великий голод бив і сими трема роки різлічні хвороти люди терпіли, сіріч р. 1786 і 87 дурна немощ а р. 1788 колотва і зімніця люди мучила...***) Марга, вувці, свині

*) Налъот сарани в Угорщині зазначається р. 1780, по Семигородді — 1784 (Mag. gaz. szemle, 1894, ст. 27).

**) М. Лелекач, „Як то давно було?“ (Літописний уривок з другої пол. XVIII в.), в газеті „Рус. Народн. Голос“ за 26(13) августа 1936.

***) Щоб з'ясувати народні терміни для хвороб, з якими тут зустріваємося, я звернувся в 1937 р. до д-ра Петра Ключка, окружного лікаря в Довгім. Він мені написав що: „Червінка, черлена а червенка суть синоніми одної і тої самої хвороби, яка є або чиста дизентерія або гострий катар кишок, який пробігає так як дизентирія, т. є. з частими кровавими поносами, кінчається великою смертністю. Дурна немощ — як є вона в звязку з голодом і пробігає гостро — це був з найбільшою правдоподібністю черевний тиф або плямистий тиф, котрий і називають голодним тифом як на Україні, так і тут. Дурнячка — черевний а скорше плямистий тиф, бо при плямистім тифі дуже скоро наступає затемнення свідомости від великої горячки й отравлення організму тифозним токсином. Обидва тифи розширюються найбільше коли населення терпить голод. Глуханя це також тиф, більше плямистий, як черевний. Колотва це є певно крупозне запалення легенів;

все то на мотилицю позгубало, понеже р. 1786 множественний дождь майже каждый день лився. І по рождестві Богородиці морози упали і от сего всяка марга, траву ядущая, намотиличлася і так у зімі іздыхала... і звірі траву пасущії ізгибали на мотилицю, сіріч елені, заяці і проч. Р. 1789 суш била... і коники (сарана) на траву упали"... Особливо ж дошкулив голод в гірських областях Карпат. Мороз побив сівбу і на Мармарощині р. 1786 був голод: „вівці, корови і коні коло Тиси на мотилицю вигибли“, головно від того, що „їли морозовиту кукурудзу“, а люди „і дохленину їли“, також „січку, жаливу, ріпницю, кромпловиння і інше“ (хроника с. Гукливого). „Голод у Мармарощині 1786“ — свідчить також покр. запис на біблії в с. Бедевлі — „і множество народа померло і розійшовся по горшині (по горах, О. М.)... і в той час Іосиф цар дав дороги робити для полегку народу, щоб зовсім не загинув з голоду“. По статистичним даним Швартнера в межичасі од 1 листоп. 1786 р. до 31 жовтня р. 1787, тоб то за один рік, в Мармароськім ком. зменшилося людности на 11847 душ; частина вмерла від голоду або різних пошестів, що ним спричинені, почасті ж розбіглася. Почате р. 1783-м лихоліття, з перервою на р. 1784, продовжувалося до р. 1789 включно. Очевидячки, завдало шкоди не тільки Мармарощині та Бережщині. Морози тягли за собою неврожаї. Неврожаї ж — голод, пошесті, вимирання та розбігання людности; теж здихання худоби і взагалі господарський занепад. В тім же напрямі руїни одночасно діяли й нальоти сарани, і розмноження мишей та якогось метелика, може білюха (*piegus crataegi*), знаного і в наш час.

Про цього останнього в міських протоколі Мукачева (на 10. VI. 1788) заховався ось який запис: „Починаючи з 1785 р. наша країна підпала страшним лихам: дерева, через ненажерливі численні метелики і гусени, стояли без зелені, ніби було в зимі. Спустошивши врожай і лист, вони посувалися далі такою масою, що під ними не видко було землі. Коли вони вже не знаходили жадного листа на дереві, нападали на сухі впаданки (огорожі), так що у цілій нашій області не було не тільки жадних овочів, але навіть не можна було знайти терна. Через те й кукуруза не могла виспій, щоб мати бодай насіння на обсів... По селах мололась на хліб навіть кора з дерев разом з недоспілими кукурузяними качанами... З усіх виноградників в околиці Мукачева зібрано не більше трьох бочок вина. Такий нещасний час продовжувався до 1788 р., коли, 5—6 травня, припали такі сильні морози, що виноград мав вигляд сухих гілок, а на воді замерз льод завтовшки в палець“. Мабуть ця друга катастрофа — травневий мороз — і поклала кінець тим метеликам. Але намісць метеликів з'являється мишва. Запис в с. Пилипець зазначає, що р. 1788 „миші много показали овес“, — як видно, ходить тут про чергову виняткову заплаву мишей, що очевидно робила шкоду не в однім тільки зазначенім селі. За роком навали мишей знов настає рік неврожаю. В хроніці Гор-

цю хворобу тепер між народом звуть колючкою, бо колючка є найголовнійший симптом при цій хворобі. Зимниця — це є малярія.

Мотилиця — хвороба розширена і тепер під цією самою назвою на вівцях і худобі, викликана паразитами дістома. Ці паразити дістає худоба звичайно з пасовиськ, а при дощах вони далеко більше множаться“.

ватів під р. 1789 стоїть запис такий: „В цій добі... між руснаками був великий недостаток, особливо в Бережській, Угоцькій і Мармароській жупах: біднота була приневолена пекти хліб з коріннів зілля, з розмелених кукурузяних качанів і з опилок тартаків. Від того пухли і багато вми-
рали, особливо в горах. І в мад'ярській низині була велика засуха, не мали чим худобу годувати, мусіли її вигонити в гори. Ціна пшениці під-
нялася за коблик аж на 12 фл., а за віз сіна — 15. Ця недостача (харчів і фуражу) в більшій чи меншій мірі тяглася кілька років. Його величність звернула на це увагу і звеліла закупити пшениці і поділити її межі на-
селенням в борг за тверду ціну або по зниженим цінам для бідніших“.

Рік 1794 хроника с. Гукливого означає, як „тісний рік в краю“; знов, що р. 1795 „зима була дуже студена, лед на еден сьг завтовшки був..., сійба погоріла..., 28 квітня випав сніг, мороз поварив росади, дині (місцева назва гарбузів), огурки, лен, горох, ліс і проч.“, з-за того настала велика дорожнеча: на сіно — „еден возок у Верховині за 6 золотих угорських не можна було купити“, і на жито — „у Добречині і за Тисою пла-
тили 12 золотих німецьких за еден кобел жита“; „ради вижив-
лення із Польщі угорська земля зерно вознла собі і еден кобел жита платили по п'ять золотих римських, альбо й по шесть у Галіції“. Те саме, очевидячки, продовжувалося й в наступнім році, про що говорить покр. запис під р. 1795 по с. Таламаші: через неврожай паші „морга іздыхала з голоду, і не можна було паші купити, аж би дукат давав за еден віз, і овес був по два маріяші віко і то не можна було дістати“. По Шарищині мор був в р. 1797.

Початок ХІХ в. в цілій Європі проходить під знаком Наполеонських війн. Був це кон'юктурно-творчий чинник самого широкого значіння, який зачепив не лише Австро-Угорщину, а навіть і комітати з русинською людністю. „Війни Наполеона“ — говорить Гаджега — „перепинили все життя, повсюди пану-
вала велика дорожнеча багато років, а з сим приходили й другі біди.“*) Мілітарний фактор діяв сокупно з природньо-катастро-
фальними. От на р. 1812 зазначає гукливська хроника, що „вельми скупно було за пашу, еден воз сіна, по сто ринських купували“. На надмірну ціну в данім разі впливала й інфляція грошевих знаків. Неврожайним був й р. 1813, а що вродило було зара-
жено якимсь шкідливим для здоровля грибком. У серпні 1813 р. було дощовито і в цілій Верхній Угорщині настали великі роз-
ливи рік. По Бардійову того року „хмара урвалася“ і від зливи р. Топля заляла цілу околицю та знесла міст, що збудований р. 1783. Два неврожайних роки під ряд між інш. привели до того, що в січні 1814 р. мармароський вікарій видав по своїй дієцезії обіжника, наказуючи священникам оголосити по церк-
вах, що на час виняткових обставин людність звільняється від додержання постів, може їсти молоко, сир, масло, м'ясо. В тім обіжникові пишеться:... „двома уже минувшими годами мало

*) Гаджега В., „Михайло Лучкай“..., Н. Зб. „Просвіти“, Ужгор., 1928 —29, ст. 17.

зерна в Мармароші уродилося, а посліднього сего года і что уродилося, подлоє било, із котрого оучинений хліб горький і смердячий, токмо з великою противністю і насильством їсти возможно, і которий здоровію больше вредит, нежели пользует... К тому же доходить війною наведений недостаток пенязей между людьми, в Маромароші толіко болший, коліко менша, ілі паче нікакова, в соразмѣрности с прочими вещами, єсть цѣна марги — єдиногo сего газдовства мараморошского; убольшилася бідность чрезвычайно подлим часом і непроходимими дорогами, котрими нижє что заробити, нижє зерно из сосідніх вармедь привезти можна; єще же і із Русі, боязні раді от чуми, тяжко є зерно принести.*) Не встигла людність перепочити від тяжких 1812 і 1813 р. р., як довідуємося про нову „катастрофальну біду в критичних роках 1816—1817“, про голод, що окошився насамперед на східніх комітатах Угор. Русі, в тім числі по Бережщині. Населення вмирало від нього чи вибиралося геть, почало навіть емігрувати за окіян. Катастрофа сягла і західних комітатів. По Бардійову в р. 1816 панував великий голод. Бідніша людність мола на муку дерев'яну кору або живилася корінням та лісовими травами. Від того лютував тиф і червінка з великою смертністю. Худобу роздавано задарма, щоби тільки не бачити її смерти. Багатші платили за кобел пшениці 80, а жита — 60 флоринів. и про р. 1817 покр. запис з с. Вербіяша (бережська Верховина) говорить, як про „тяжкий рік“, коли „в Угорськїм краї хліб пропав...; того року черленка була, много люда померло“. Р. 1818 був мор на Шарищині.

Наступні 10 літ були відносно легкими. Р. 1822 — після запису в Лазах Тімшорі — був сухий, не було дощу; „того року великі боли на люди і на маргу били, літо і зіму боліло“. Р. 1827 — по запису в Углі — „було літо дуже мокре, так що не мож і раз сіна кўпити (збирати до купи. О. М.), громи били дуже... , много марги побили“. Інший запис, що, здається, відноситься до с. Золотарева, на віддалі 10 вер. від Углі, говорить, що літо р. 1827 було таке сухе, що „мелай та й овес, трава, увшітко од суші погоріло“. Зима ж (р. 1827—28) „була така суха, що марга гібла без води... , декотрі потоки позамерзали так, що й марги не мож напоїти“. По Землинщині р. 1827 був голод в цілій жупі. Р. 1829 в південній Мармарощині рясну садовину побив ранній мороз. З р. 1827 в Угорщині почався холерний період, що тягся до 1841 р.; за той час вмерло від холери коло півмільйона душ, лише в р.р. 1831 і 1832 занотовано 237380 д. жертв холери.**) Р. 1831 холера вибухла в літі. Запис з с. Вербіяша так об тім говорить: „зде на Верховині, як і по всім Угорськїм краї, була велика хворота, котра імену-

*) П. Свѣтлик, „Обѣжник Марамар. викарія“, П. Русь, 1928, ст. 193—196.

**) Tafeln zur Statistik der Oester. Monarchie für die Jahre 1842, табеля III. В ній між іншим говорить, що од тої епідемії приріст людности на кілька літ спинився.

валася холера, на котру людіе зело мнозі умроша“. За три літніх місяців того року холера скосила на Верховині ніби коло 56 тис. людности. Вона лютувала й в західніх комітатах краю, аж до Спіських міст включно. В Бардйові від неї за п'ять тижнів померло коло 700 душ. По Спіщині, Шарищині і особливо по Землинщині в зв'язку з холерою вибух кріпацький бунт. Перебито багато панів за те, що мов би то пани труять колодязі і розпускають холеру. Коли його здушили людність Землинщини масово вивтікала . . . Р. 1835 був голод в північній частині Землинщини.

Знов грізними були р.р. 1847—1849. Кошутова „ребелія“ з одного боку, голод і пошести — з другого. Р. 1847 на Верховині панував голод. Тікаючи від нього, в осени того року з Верховини поназбігалася до Мукачева величезна маса кметів і желярів. Їх так косила смерть, що на мукачевськiм цвинтарі по їх гробках ледви zostавалося місця, щоби хоронити вмерлих городян. Мабуть то була холера: р. 1847 у Бардйові від неї вмерло 486 душ.

Й Левоча в р. 1846—47 зазнала великої дорожнечі: одна мірка — Metzen — пшениці коштувала 12 фл., жита — 9, ячміню — 5, вівса — 2 ф. 30 кр. По Маковицькому району 1847—48 р.р. косив людність „голодний тиф“. Голод, пошести та війна, що відбувалася між інш. й на території Угор. Руси, пустошили край.

Мад'яри чекали на російську армію, обсівши „із полудня на північ села до галицької гряниці“, — розповідається в народнім переказі з с. Волового. „І було у нас Кошутове військо цілих 18 місяців. Оно робило великі розбої і принуждало людей до . . . кошутової партії. І приходили до кожного газди; котрий мав корову і теля в стайні, так взяли од него одну штуку, обо корову, обо теля. Великое терпіння мав тутешній народ за тоті часи, доки война тягнулася. Настав тако ж великий голод, що панував за три роки“ . . . Ще деякі старі діди (з сел Нижнього Бистрого та Волового) переповідали, що за „кошутової ребелії і по ній був великий голод. Люде їли на весні жаливу і багато народа померло. Той великий голод тревав три роки . . . Люде із плачем ішли по хліб аж до Долини, Стрия, Львова і Коломиї, або до Сукмару і Дебрецина“. *) Картина голода і панування повстанчої мад'ярської солдатески може быть доповнена ось таким посвідченням офіцера учасника походу російської армії. „Мад'яри били і грабували угорських слов'ян, брали гроші, коней, волів, хліб, забирали в рекрути всіх, хто попадався, від 15—40 літ; останню людність примушували працювати над земляними укріпленнями, що ставилися в різних місцях для оборони краю від москалів. Не щадили навіть церков, з яких вибирали золото, срібло й інші цінні прикраси“ . . . **) „1849 р. через Дукельський просмик пройшла російська армія в кількості 50 тис. під проводом Паскевича; 18 липня пройшла через Бардйов, не рушила мирної людности“ (з історії Бардйова). Невдовзі кошутівське повстання зліквідовано. Епізод перебування російського війська, яко переможця над гордим мад'ярським панством, полишив в угорській пам'яті глибокий слід, заслонивши собою випадки проявів іноді й недоброї слави. Напр. селяни с.

*) К. Заклинський, там таки, 118—119.

**) М. Лихутинъ, „Записки о походѣ въ Венгрію 1849 г.“, Москва, 1875, ст. 39,

Богдан (на Мармарощині) чимсь провинилися супроти розпоряджень російського військового начальства. Мстючись за те рос. генерал наказав вибрати солдат сифилітиків і даги їх в те село на „постой“. З того часу і до нині сифіліс в тім селі не виводиться.

На цім перегляді катастроф*) ми зараз обмежуємося. Знаємо, що не всі вони охоплені. Навіть неповні дані про роки мору. Не розпоряджаємо відомостями про всі надмірні повіді й про всі бурі з градобиттям і шкодами від блискавки; теж про нальоти сарани і про шкоди від дикої звірини. Нарешті, від таких пошестних хвороб, як от віспа, проти котрої ще незнана була прививка, і тим більше від хвороб, що не мали епідемічного характеру. Їм сприяли санітарно-гігієнічний бік життя, гігієна стравування, нарешті, пости. „Маємо багато жебрати і бруду“ — писав Коменський в Шаришпотоку р. 1659; „з недостачі здорового приготування страви . . . часті хвороби і випадки передчасної смерті; через те земля є наполовину пустою“.**) Ще одну, постійно діючу, причину недостачі стравування вказує Швартнер. Говорить про волохів Потисся, помилково не згадуючи тамтешніх русинів. „Волохи“ — пише він — 238 дні в році постять, хоріють на пропасницю, скорбут і мають більшу від звичайної смертність, особливо понад низькими берегами Тиси“.***) Це вповні відноситься й до русинів.

За різного роду катастроф та бідувань людність здебільшого сама собі мала давати раду. За голоду напр. в літі їли траву, в осени пекли хліб з жолудів, в зимі годувалися корою дерев . . . Правда, від йозефової доби починається подеколи поміч уряду за неврожаю і голоду; в початках ХІХ в. деякі великі землевласники, як от мукачевські Шенборни в 1816 і 1817 р.р., в час голоду пробують в якійсь мірі приходити на поміч своїм кріпакам, та все те, скероване на наслідки, не могло й в окремих випадках паралізувати їх вповні. Й відносно дикого звіря з часу терезіанського урбару стає за норму: коли він так розмножиться, що дошкуляє селянським господарствам, то шкода оцінюється комітатським урядом і панство мусіло заплатити відшкодування.†) Та цікаво би знати, який відсоток шкод в такий спосіб справді був покритий. Головно ж, — людність не мала поняття про природу хвороб, як також і тогочасні „лікарі“.

Найліпше під оглядом лікування могло себе обслужити вільне королівське місто Бардійов. Переживаючи мор 1554 р., коли на нього лежали хворі й „великий воевода і кастелян“, звернулися за помічю аж у Краков до професора доктора Ансельма Єфорінуса. З надісланих ним писа-

*) Літературу про них наведено в кінці розділу II цієї нашої праці. Вона не охоплює всіх випадків катастроф, дані про них треба би спеціально позбирати. У Львові інститут „Badania z dziejów społecznych i gospodarczych“ (проф. Буйяка) звернув увагу на різного роду елементарні катастрофи в історії Польщі і Галичини і досі видав про них три тома досліджень під наз. „Kronika klęsk elementarnych“.

**) Jan Komenský, там таки, ст. 23.

***) M. Schwartner, „Statistik“ . . . I Th., 2 A, 1809, S. 83.

†) J. Mailáth, там таки, ст. 31.

них порад видно, що мор він відносить на „зле повітря“, приписує порошки, які можуть *dynen vor dy bosse Lufft und vor aller ley gyfft*“, складники рецепту міряє на „gran“; серед інших ліків радить „al morgen yrene ygen harm (harn-mora) trinken werden“...*) Так було в найліпшій випадку. Звичайно ж навіть аристократія лікувалася домашніми засобами. Коли комітатський суддя Горват р. 1638 захорів на *folyošo* (хвороба поверхні голови), то кума Тібай дала йому таку раду: Непалене вапно покласти в діжку, полити водою, як згасне і осяде, воду зчідить і в цій воді мочити голову. Знов помить голову у воді з (вивареної?) трави *arva ciclian* і, нарешті, *folyošo* засипати мукою... У Бідермана читаємо про лік проти водянки і параліча двох родів. Починаючи з XVII в. і до полов. XIX в. для того з карлуватої сосни (*Krummholz*, по словацькому „ковоздревіна“) добували т. зв. „карпатський бальзам“, тоб то соснову олію. З р. 1690 проти тих хвороб з соку карпатського сибірського кедру (*Zirbelkiefer*) стали робити „*limbaum oel*“. Чи такі ліки відповідали призначенню полишаємо рішити спеціалістам лікарям.

Не можна сказати, щоб „медична“ допомога не була організована, але як? З регуляції цін Габріеля Бетлена р. 1627 довідуємося, що по селах лікували хворих старости, а по містах — майстри цирюльницького цеху. Коли б з їх недогляду хворий помер — *comperta rei veritate* — за нього вони відповідають головою. „Хто не розуміє внутрішніх хвороб — читаємо в регуляції Бетлена — хай себе за лікаря не вважає, бо коли б хтось з-за нього помер, то й він вмирає за того.“**) Такий же барбільський (цирюльницький) цех зорганізувався (на статуті, запозиченім з Кошицького подібного ж цеху) р. 1665 і в Ужгороді. Його майстри лікували (витягали зуби, давали обклади, направляли зломання рук, ніг тощо), а одночасно й стригли та голили. Мали назву „хирурга“, що відповідало назві „*barbitonsor*“ (стригач бороди, голяр). Бажаючому вступити в цех, як і взагалі в будь який ремісничий цех, за прийняття роблено іспит одночасно з лікарського і голярського знання. Що до першого, то кандидат „мусів доказати, що знає слабости людського тіла, що вміє заходитися коло ран і вередів, отворити і застановляти жили, винимати зуби, зготовлять плястрі (бандаж, зав'язки) й робити масти“. Як взірець майстерської досконалости, як пробу, мусів перед майстрами виготовити напр. плястер на гоєння ран.***) Як у вищенаведеним так і у всьому іншому цехові правила були ті ж, що й по цехах інших професій, лише пристосовані де в чім відповідно до специфічної професії. Були це „лікарі“ міські; поза обвод міста майстер міг вийти на практику тільки за дозволом одного з двох предсідників цеху. Позаміське селянство лікувалося своїми знахарями, чародіями тощо. Перший лікар в нашім нинішнім розумінні того слова появляється (в Гемерськім ком.) у р. 1716. Але й у XVIII ст. панує старий тип лікарів і міські ради багатьох міст Угорщини додержувалися засади, коли лікар порадить хворому лік, що йому не допоможе, то його позбавляють права лікувати. Так було в містах, на селах ще гірше. Там більше ніж в містах панує ворожбитство, а також віра в одмолювання проти хвороб на людях чи худобі. Єпископська визитація 1750 р. протоколює, напр., що парох Пеклина — „звик читати над грібус і над гостець“ †), а в ос. Бокша „одну женщину викопали гробарі проти котрої підозрівало село, що казить бидляга, одвяже, аби розпукнули. Парох сам над отвертим (гробом) і викопаною читав екзорцизми і забили одного кола в ту яму.“

*) *Bártfa szab. kir. város, 1901, Bdp., ст. 33—36.*

**) *Nagy Iván, „Áruczikker Szabábyzata“. Mag. történelmi Társ., том XVIII, 1871; тут же наведена регуляція й по Мало-Гонтській жупі.*

***) *Ф. Габріель, „Життя в барбільськім (цирюльницькім) ужгородськім цеху“. П. Русь, 1934, ст. 38—47.*

†) „Грібус або *grīrus* — це певно інфлюєнца, а гостець то є ревматизм, що й тепер у нас так цю хворобу називають“, — пише нам д-р Ключко з Довгого.

Загалом до полов. XIX в. проста людність зоставалася без справжньої медичної допомоги, беззахистою перед хворобами і пошестями. Останні стоять поруч мілітарних і стихійних катастроф, діючи в тім самім напрямкові, в напрямі обезлюднення і глибокої господарської руїни.

22.

В області аграрних відносин за февдально-кріпацької доби існують, походючи з середньовіччя, чотири головніших типи господарських одиниць: латифундії, середньо-панські; дрібно-панські і, нарешті, трудові. Як вони заступлені по окремих комітатах в XVI в. деяку уяву можна би скласти собі по розподіленню йобадських порт або хиж. Напр. по Землинщині на р. 1542 було всіх порт 3158,5, з чого Друґети з Гуменного мали 902 (за інш. дан. 666) порт, Шереді Каспар — 573 (333¹/₂), Перені Петро — 123¹/₂, Баторі — 221, Ізбудей Степ. — 50, Лошонцей — 23 і т. д. А на р. 1598 по тому ж комітату було 10618 йоб. хиж, поділених межі 384 шляхецькими родинами. З них Друґети з Гуменного мали 2142 хижі, Баторій Ст. — 1072, Ст. Друґет Гомонай — 956, Добов Фер. — 863, Георг Друґет — 805, Сигізмунд Раковцій — 915, Варвара Друґет — 681, Гершей Петей Степан, Каспар, Ференц і Марта — 615, корол. комора — 392, Поцовт Ференц — 273, Микола Бочкай — 137, Алади Федор — 134, Лелеська препозитура — 129, варадинський єпископ — 110, Форґач Жигмонт — 102. Таких, що мали від 10 до 100 хиж — 16 шляхтичів, від 3—9 було 127, нарешті від 1—2 аж 197.*) Були й шляхецькі двори без кріпаків. По Уґочанщині між р.р. 1567—1574 шляхецькі володіння після занятих йобадями порт-телеків поділялися так:**)

	Цілих порт	Половин.	Неплат. дані	Разом	Полишен. порт
рід Переніів	147	60	642	849	103
" Чорноводай-Шурані	46	25	119	190	27
" Рожалі Кун	66	6	132	204	27
" Уйґелі	31	4	80	115	27
16 род., що мали від 5 і до 30 йоб.	40	17	130	187	25
52 " " " " 1 " 4 "	20	13	56	89	22
У всій жупі: шляхти 72, йобадів: 350		125	1159	1634	231

Останні 52 дрібно-шляхецькі родини жили по 16 осадах. В кожній з тих осад можна найти якихсь три таких родин, що мали по 1—2 йобадів; решта жила собі на однотолекових во-

*) Zemplén Varmegye . . . „Encziklopédiája”, Budp., рік неознач.

**) István Szabó, там таки, ст. 135.

лодіннях без йобадів. По цілій Угочанщині було 66 осад, 72 родини шляхти і 1634 йобадських; полишено порожніми 231 телек.

Латифундії і середньо-панські типи господарств проваджено виключно на праці кріпаків. На одній частині їх, на площах стишло панських чи т. зв. алодних, господарили, так мовити, власною режією земельного пана, — ця частина, звичайно, не була великою. Друга, без порівняння більша частина, рустикальна чи урбарна, уживалася залежним від панств селянством. Насамперед і головно цим користуванням і господарством підневольної людности заступався трудовий тип сільських господарств. Однак, не виключно. Хоч порівнюючи в значно меншій числі, але працею господаря і його родини провадилися також й господарства частини дрібної шляхти, різних груп „слободників“ і також городян. Та характерними для описуваної на цей раз февдально-кріпацької доби були саме перші два, панські, типи. З них по б. Угор. Русі маємо опублікованих і дещо розроблених даних тільки про деякі домінії чи латифундії. Головно про Ужгородську та Мукачев.-Чинядьовську: на деякі випадкові роки, починаючи з першої чверти XVII в., головно ж з кінця XVII і до кінця XVIII в. Раніша доба, доба XVI в., можна сказати зовсім не обслужена літературою, невідомо чи й зберіглися урбарі, що в розвиненім вигляді взагалі існують тільки з другої половини XVI в. Середньо-панські і дрібно-шляхецькі господарства досі зостаються якомсь зовсім поза увагою місцевої історії і чекають на своїх дослідників.

Латифундії в XVI-XVII в. в. були покриті лісами не тільки в горах, але в переважній мірі й в підгірській та навіть почасти й в долинній притисянській зонах; більша частина їх територій уявляли з себе переважно пастуські та ловецькі області. Ще в другій половині XVI в. прибувши до Мукач.-Чинядьов. домінії цісарська слідча комісія зконстатувала, що в маєтках тієї домінії живе здебільшого кочовнича пастуська людність („в нехристиянській безпросвітності“). Це заключення у значній мірі може бути віднесено на той час майже до всього гірського й підгірського пасем угорського боку Карпат, особливо ж до Мармароських камеральних горяно-лісових дібр. Лише по рівнинах і долинах рік та ще по транзитних дорогах через прислопи жила осідла людність в сталих осадах, займаючись і хліборобством.

Пасмо найвищих гір, в тім числі Верховина, за невеликими винятками, тільки з XVI ст. почало заселятися сталими осадами і людністю. Грядиць з Галичиною ще не було. Звідти вільно пригоняли овець пасти на угорський бік Карпатів, напр. на територію Мукачевської дом. в околиці Великої Ростоки (межі Верецьками і Ужоком). За кожен отару (500—600 шт. овець і кіз) — після урбару р. 1613 — платили домінії один флорин і „один сир“. Коли люди „з Польщі“ (фактично з Галичини) там в горах косили і складали сіно, приганяючи свої вівці на зимівлю,

за те платили „ватрапенязь“ (ватра-вогонь): від кожної кошари по одному флорину.*) По урбару р. 1649 за випас на полонинах тієї ж домінії побирали з чужих кріпаків чи шляхти від кожної череди рогатої худоби (300—500 шт.) по три пенязі, а від кожної отари овець (з баранами і козами) „один сир“; стільки ж побирали й з своїх. Коли хто з чужих зимою рубав галуззя для кіз і овець, той мусів платити від кожної штуки по одній полтурі. По урб. р. 1704 ціна за випас піднесена: коли кріпаки чужого пана випасали на полонинах домінії, то платили від кожної череди (волів, корів і коней) 8 пенязів, а від отари (овець і кіз) — по одній штуці натурою (Легоцький). Здається, ці дані менш-більш можуть характеризувати випасове господарення й по інших домініях гірської області Карпат в XVII в.

Дані урбарів по Ужгородській домінії за р. р. 1631, 1684, 1685, 1690 і 1691 сумарично представив Годінка. На р. 1631 у ній було разом: осад з містечками 67, шолтейств — $70\frac{1}{2}$, „батьківств“ — 22, йобадств — $1002\frac{3}{4}$ і желярів — 1257. (На р. 1691 у ній зосталося одно містечко, Ужгород, і 47 осад, — зменшення з'ясовується гол. чин. продажами за останніх Друґетів). В північній її частині (43 осад) жила русинська людність, в південній — словацька і мад'ярська (осад 23, шолтейств — 7, „батьківств“ — 1, йобадств — 431, желярів — 120). Головний керуючий осередок на всю домінію спочатку перебував у Невицькім; з часом його перемістили до Ужгороду. Для зручності управління, як і інші домінії вона поділялася на дистрикти (округи), яких місцевими осередками були майорні (двори панства). Управителя дистрикта називали *villicus*, *ispanus*, жупан, а в русинській частині, тому що там існували т. зв. ужанська Країна, наз. „крайник“. Ті управителі настановлялися з кріпаків, шолтейсів чи збіднілої шляхти. Про територіяльний обсяг домінії за доби Друґетів геометричних відомостей не існувало (приблизно на р. 1691 його відгадують на 1000—1200 кв. кілм.), й алодні площі майорень інакше не означалися ще, як на „куски“. Домінія займала більшу частину Ужанського ком., розтягнувшись від притисянської рівнини на півдні і до грядиці з Галичиною в гірськім вододілі на півночі. В південній частині де-не-де серед її володінь заховалися вільні ділячки (іноді по кілька) й деяких полутрудових чи й зовсім трудових дрібних шляхтичів. Разом 15 шляхтичам належало $32\frac{1}{2}$ ділячки. Деякі з них ще перед заведенням терез. урбару р. 1761, як говорить Бідерман, перейшли під адміністрування ерара в категорію урбарників.***) Алодна частина території домінії ділилася межі сьома майорнями, що були районними осередками господарювання власною режією і зверхності над урбарною людністю з її кріпацькими повинностями. При Ужгородській майорні були пивоварня, бондарня, 17 „виноград-

*) Takáts S., „Rajzok“ . . . , ст. 315.

**) H. Bidermann, там таки, ч. II, ст. 55.

ників“, луки і ораниці 720 „кусків“. При Горянській — 3 „виноградники“ (найліпші хоснували єзуїти, що перейшли з Гуменного) і ораниці 533 „куски“. При Паловецькій — 42 „кус.“ ораниці, на яких можна посіяти 40 кошицьких кобликів зерна. При Чепельській — 77 „кус.“ ораниці. При Загонській — 36 „кус.“ ораниці на 20 кош. кобл. При Дубриничівській — лук не було, а кожного року робили у трьох місцях пастівники, на яких можна накопати по два обороги; ораниці теж не було, тільки коло хат клапти садиб, де можна було засіяти 104 гуменських коблики. При Реметівській — лук не було, але робили пастівники: в Порошкові на 3 обороги, Пасіці на 3, Туриці на 2, в Симірках на 5. Ораниць потрохи було: в Пасіці — на 25 гумен. кобл., в Порошкові — на 20, в Туриці — на 25, в Реметах на 30, в Симірках на 20. З власного хазяйнування по майорнях діставало панство натуралії: з врожаїв винограду, збіжжя і сіна. Від худоби щороку від кожної корови одну телятку (= 26 будин. юстів) масла; крім того з кожної майорні 12 п'ятифонткових кусів сиру на рік. З майорень, при яких тримали вівці, побирали більше масла і сиру. З домашнього птахства кожний майор мав дати 150 курей, 10 капунів (пульок) і від 300 курей — 600 яєць на рік. Були ще доходовими статтями млини, ставки, жолудкування, корчми, митне та перевозове.

Крім зисків з власного господарювання на алодній частині домінії ще надходили зиски з частини рустикальної, з кріпацьких господарств. Наведемо їх по Ужгородській домінії (з всієї і окремо з русинських осад) на р. 1631 і для порівняння — по Гуменській (для трьох русинських округ) на р. 1622, з захованням самої номенклатури: (див. стор. 184).

От що бралось домініями кожного року в першій чверті XVII в. з залежних господарств. З цього видно чим займалася сільська людність. Бачимо також, що вона в той час могла платити поважну суму готівки, яку, очевидно, виручала продажом худоби, продуктів, виробів та здобичі. Людність помітно мала якийсь добробут, що його не стало по війнах „за свободу“. Той добробут пояснюють тим, „що русини не платили жадної королівської дані, ані десятини, лиш своїм землевладільцям“ . . . ; побори ж земельних панів „в XVI ст. ще не могли бути так тяжкі, бо тодішні реляції то кажуть, що русини піддані багаті і мають багато золота, але в слідуєчій XVII в. уже загально називаються бідними“. *) Точніш — про бідність з'являється підстава говорити з доби війн за т. зв. „свободу“.

Та доба, як на те вказано вище, принесла глибоку руїну (р. 1631 по Ужгор. дом. було 1002 ³/₄ газдівств, а р. 1691 — тільки 587), обірвала розвій грошевого господарства і риночности. По ній у XVIII в. сільсько-господарські натуралії (як полишить на

*) В. Гаджега, „Додатки . . . ж. Земплинській“, Наук. Зб. Просвіти за 1933-34, Ужгор., ст. 36.

Рід прибутків	По Ужгор. дом:		По Гумен. дом:	
	разом	з рус. осад	три рус. округи.	
А. Грішми:				
цензус	1677 фл. 82 пен.	1051 фл. 96 пен.	1815 фл. — пен.	
за яловки зарізан ки	296 " 15 "	199 " 07 "	282 " — "	
яструбове (коро- вай?)	67 " — "	65 " 30 "	126 " — "	
за зайці	— " — "	— " — "	44 " 94 "	
драбантське	466 " — "	465 " 20 "	— " — "	
войводне	— " — "	— " — "	357 " 52 ¹ / ₂ "	
пінтове (напойове)	26 " — "	25 " 60 "	— " — "	
шкіро - футрове (timiam)	75 " 17 "	73 " 10 "	— " — "	
кінське	44 " 87 "	44 " 87 "	— " — "	
сторожове	31 " 30 ¹ / ₂ "	21 " 55 "	— " — "	
"батьківське"	16 " 60 "	16 " 50 "	— " — "	
шолтейське (деж- мове)	— " — "	— " — "	3 " — "	
Б. Худобою:				
"батьківські" воли	?	10 ³ / ₄ шт.	14 шт.	
овець	674 шт.	647 "	1034 "	
ягнят	309 "	299 "	217 "	
В. Збіжжям:				
пшениці (і жита)	214 коб.	133 ³ / ₄ коб.	—	
ячменю	58 ¹ / ₂ "	?	—	
вівса	1953 "	1719 ³ / ₄ "	465 ¹ / ₄ гумен. коб.	
конопл. сімня	8 "	4 коб. і 191 іця	44 ¹ / ₂ іць.	
конопель	495 сноп.	490 сноп.	628 сноп.	
Г. Звіриною:				
куниць	154 ¹ / ₄ шк.	153 ¹ / ₄ шк.	81 шк.	
лисиць	67 ¹ / ₂ "	64 ¹ / ₂ "	92 "	
Д. Кухонним:				
гусей	1038 ¹ / ₂ шт.	684 ³ / ₄ шт.	877 ¹ / ₂ шт.	
курей	11635 "	7448 "	9558 "	
яєць курячих (тік- монів)	11635 "	7448 "	9558 "	
масла	9170 ¹ / ₄ пін.	620 ¹ / ₂ іць.	792 ¹ / ₂ іць.	
меду	484 ³ / ₄ "	310 "	499 ¹ / ₂ "	
олії	51 "	?	—	
сиру	511 груд.	470 ¹ / ₂ груд.	186 груд.	
воску	—	—	75 фонт.	
каші (татарки?)	4 коб. 56 юст.	?	—	
Е. Хатніми ви- робами:				
покровціз	65 ¹ / ₂ шт.	64 ¹ / ₂ шт.	92 шт.	
попруг	?	60 ¹ / ₂ "	120 "	
Ж. Лісовими ви- робами:				
драниць	119240 шт.	29750 шт.	14325 " *)	

*) Hodinka Antal, „Adalékok az ungvári vár és tartománya, es ungvár város történetéhez, „Ungvar, 1917, — звідци беремо побори з цілої домінії; і псевдоним того ж таки автора — Сокирницький-Сирохман, „Утцюз-нина“ . . . , ст. 86-87.

боці постачання місцевому військові чи королівській армії в час війн) майже не мали збуту. Почата від другої половини XVIII в. (напр. в Мукачев. дом.) деяка індустріялізація і комерціялізація окремих галузів народнього господарства не змінює загального характеру натуральної в той час господарки краю. Масового збуту сільс.-господ. продуктів домінії не мали можна сказати до половини XIX в.

Маємо можливість приглянутися господарюванню власною режією по втихомиренню внутрішніх війн у двох визначніших домініях краю: для початку і для кінця XVIII в.

Мукач.-Чиняд. дом. на першу чверть XVIII в. займала дві третини Бережського комітату чи приблизно 2400 кв. кілометрів. Після статистики 1720 р. в цілім Бережськ. ком. налічено 22480 душ, з того 14 тис. жило на землях згаданої домінії. В самій Мукач. дом. на р. 1731 — рік дарування її Шенборну — начислювано 152 сільські осади, 4 торговельних містечок і 15 присілків; та в Чиняд. дом. було 33 осади. Доба війн за „свободу“, особливо кінця XVII й першого десятиліття XVIII в., привела до такої руїни і спустошень, що у трьох чвертях тих численних осад було не більше 1—10 заселених хиж. На р. 1728 грубий зиск з Мукач.-Чиняд. домінії сягав 12 тис. гульденів і, що дуже важливо, три чверти з того робили февдально-правні прибутки, а саме: земельна данина, платня за звільнення від панщини, такси, корчемне право, побори за різниці, млинове та виорендування пивниць. Більшу частину Мукач.-Чиняд. території покривали ліси. Скільки саме їх було й на р. 1801 не існувало певних даних. Ліси були найменш прибутковим родом дїбр. Єдиним способом виужиткування їх було виорендування під випас свиней дубових площ в добі врожаю жолудів. Обчислення за р. 1728 грубого зиску по цілій домінії нараховало з усіх її лісів тільки 200 гульд. зиску. Виміри площ під ораницею, луками й полонинами теж не були знані. Не було — до терезіанського урбару 1768 р. — й юридичного подїлу (а тільки фактичний) сільсько-господарських площ між територіями, на яких домінія провадила господарство власною режією, й тими, які були в користуванні кріпацької людности. На р. 1746, рік смерті Фрідріха Шенборна, начислювано урбарської землі: 559 $\frac{1}{2}$ гольдів ріллі, 208 гол. лук і 50 гол. винниць. Залежної людности на ній на половину XVIII в. було приблизно 2500 родин.

Для адміністрування Мукач.-Чиняд. домінія по урбару р. 1649 й на половину XVIII в. ділилася на 9 дистриктів; ними завідували дистриктні жупани чи ішпани. Осади міського характеру і виноградники стояли поза дистриктами. Сам власник домінії не жив у ній, але у Вірцбургу (Франконія), куди лист з Мукачева йшов 15 днів. Над домінією він настановив адміністратора, а першим повновласником зробив цісарського радника Спїської комори, — тієї комори, з якою домінія постійно мала різні справи.

Родина Шенборнів могла виужитковувати для себе (для кухні) саму незначну кількість продуктів домінії. Спочатку тільки березазькі вина довозувано до Франконії. З перенесенням місця осідку земельного зверхника до Відня для графської кухні, напр. в р. 1748, довозувано, звичайно зимою, з Мукач. домінії спеціальними посланцями орябки, черепахи-коритниці, копчену по віденському способу свинину (засилану поштовим возом), та одгодовані гуски, яких пір'я йшло на панські перини. Це були незначні дрібниці з великої кількості натуралій величезної домінії, та й їх з другої половини XVIII в. перестали доправляти до Відня.

Основу прибутків з кріпаків робили не кухонні побори, а грошевий та натуральний оброк. Платили зверхности Шенборнській поземельне, обраховане пропорційно розмірові діляця, давали дев'ятину або десятину чи іншу частину сільсько-господарських продуктів і скоту, одбували ручну чи запряжну панщину. Поодинокі села і окремі селянські родини на основі особливих привілеїв мали знижені тягарі. Урбар говорив про десятину з зерна, але як стали в цей час плекати кукурузу, збирання десятини без законної підстави поширили і на неї.

Домінія ж збирала з своєї підлеглої людности і краєві податки. Шенборни, як і інші земельні зверхники, все готові були клопотати про зниження тих податків, що не йшли в домініяльну касу, як то було (1848 р.) з податком під назвою контрибуції. Клопотали й за те, щоб і домінія не платила краєві податки, а коли б і платила, то не в розмірі $\frac{2}{3}$, тоб то відповідно простору домінії в комітаті, а тільки половини. Шенборни обстоювали погляд, що вони переняли домінію з усіма правами камеральними, включаючи й повну юрисдикцію, та що домінія є єрарною одиницею, яка не підлягає комітатській адміністрації. А комітат, на основі закону 1681 р. (арт. 52), уважав себе зверхньою над панством владою. В тім розходженні позицій велике значіння мала обставина, що з 1740 р. зверхник Мукач.-Чиняд. домінії дістав спадкову гідність надзупана Бережського. Не дивлячись на те жив постійно за кордоном; замість себе для ведення уряду надзупана наймав одного шляхтича, який теж здебільшого не був у комітаті. Помимо того все ж з переходом гідности надзупана до Шенборнів М.-Ч. домінії легше стало відстоювати згаданий вище погляд. За тої тяганини обидві сторони — комітат і домінія — виступали, яко оборонці кріпаків від надмірних тягарів. Домінія схиляла на свій бік комітатську адміністрацію дарунками та честуваннями. Урядовці домінії не респектували заступників комітату, часом не виконували розпоряджень комітатської адміністрації. Суперечка про розмір платіжу домінією краєвих податків таки закінчилася загальною на користь домінії.

Що до панщини, то кількість зобов'язаних роботязом родин супроти площ панських алодіатур все була остільки більшою,

що всіх кріпостних робочих рук не могли вповні використати і домінія радо дозволяє, коли піддані того хотіли, викупувати панщину грішми. Приблизно половини повинної панщизняної праці не було куди продукційно прикласти і її радо би замінили оброком в готівці чи в грошах і натураліях. В межичасі 1711—1728 р. — коли домінія була тимчасово за коморою — і потім, в р. 1760, зринає одна та сама пропозиція: зрушити всі панські фільварки й здати їх селянству за грошеву і натуральну платню. Адміністрування на фільварках було незадовольняюче під оглядом власника домінії і кріпаків. Через кепське адміністрування часом вигоняли на панщину і тих, котрі дали натомісьць грошевий відкуп. У 1739 р. один день пішої праці відкуплявся 1¹/₂ крейцарами, а день запряжної праці — 3 крейц. На кріпаків постійно нарікали, що вони „не люблять працювати“. Невдоволення з обробки панських алодіятур роботязом породжує план 1839 р. — панщину замінити грішми, а за них наймати для обробки полів по добровільній умові. Проект не був зреалізований.*)

Осібною стороною адміністрування був патримоніальний суд. На місцях діяли дистриктні чи інакше — округові суди; раз в рік там же засідав стронгальний суд. В них найчастіш головував ішпан а завжди брали участь також від 4—8 „божеників“. Боженики склалися з старост або з старіших людей ближчих осад. Іноді вироки цих місцевих судів давано на затвердження центральному домініальному уряду. По терезіянській реформі компетенція патримоніального суду (*sedes dominalis*) звузилася г. чин. на цивільні справи, як от позви відносно нерухомостів, боргів і т. п. Що до карних справ, то їх підсудність панським судам обмежилася виразно переступами поліційного характеру і фактами наявних поранень. На засіданнях патримоніального суду завсігди були присутніми заступники комітату. Постанови того суду можна було оскаржувати перед комітатським судом і навіть вище. За розгляду справ підданих в комітатських судах за панами залишалося (до р. 1848) право призначити предсідника, нотаря і двох своїх засідателів на два засідателі комітатських. З огляду на це з кінцем XVIII в. кріпакам прислуговує право в разі незадоволення з вироку ком. суду скаржитись до намісника, до трону, а в цивільних справах — до королівського стола.

Ужгородська домінія по вимертю (на р. 1691) рода Друґетів перейшла (р. 1692) до рук Миколи Берченія, а по конфіскаці р. 1711 позоставлена камеральною (державною) домінією. Урбарні дані на р. 1794, коли до неї належало крім Ужгорода ще 86 осад, поділених на 4 округи, в зреферуванні Ф. Габріеля, дозво-

*) Андрій Шаш, „Нарис соціальної й господарської історії Шенборнської латифундії Мукач.-Чінадівської в першій половині XVIII ст. „Наук. Збор. Просвіти за 1932, Ужг., ст. 101—134.

ляють приглянутися тому, що можна віднести на власне домініяльне господарювання.

Поділ домініяльних володінь на алодіяльну частину і рустікальну виказує велику їх нерівномірність. Від давна лише в Ужгороді, Дравцях, що лежали в рівнині, і в Дубринічах, Забродю, Мал. Березнім та Чернооголові, що росташовані в горах, були алодіяльні площі домінії. Комора ще приєднала до них Коритняни, однявши у селян землі доброї якості, а давши натомісць значно гірші, маловрожайні й незакультивовані площі. У згаданих семи місцях домінія провадила польове господарство у власній режії. Для того мала майорні в Ужгороді, Горянах, Палові, Дубринічах, Перечині й Вел. Березнім. Всі інші польові землі ужиткувала кріпостна людність. Крім ораниць мала домінія й луки, що постачали їй сіно. Випаси були в спільнім уживанні з кріпаками. Коло Ужгорода, Горян і Дравців були домініяльні виноградники, — найзисковніші з усіх культивованих площ. Найбільше ж, як і інші домінії краю, Ужгор. дом. мала лісів, яких на р. 1794 нараховувано 218412,5 угрів. На тих обсяглих площах росло $11\frac{1}{24}$ бука, $5\frac{1}{24}$ дуба, $2\frac{1}{24}$ берези, $3\frac{1}{24}$ ялиці, $2\frac{1}{24}$ туполів і $1\frac{1}{24}$ вільхи. Для правильного лісового господарства не було ще передумов. Лісове господарство, яко таке, лише зачиналося. На р. 1794 існувало вже дві домініяльні лісопильні в гірській, ялицевій, області — у ос. Лютій та у Новій Стужиці; їх виробництво йшло головно на потреби домінії. Під полониною Рівною; в Липовці, Лютій й по Турянській долині домінія мала свої розсяглі вівчарні. На кінець XVII ст. лісова адміністрація вже бореться з випасами худоби в лісах, особливо овець та кіз, уважаючи їх найбільшими шкідниками дерева. Кіз, цього показчика бідности і виживувача бідности, лісові урядовці доти переслідували, доки їх всіх — на 1836 р. — не вигубили. В стороні від публичних доріг, у глухійших місцевостях, селяни продовжують ще споконвічне іртування хащ і випалювання гущавини; на тих розчистках засівають для себе просо. Урбар домінії пише про ті іртування (на 1794 р.): „Ці ексцеси не приносять домінії значної шкоди, бо то робиться здебільшого в горах, де є подостатком лісів. Тамтейші осадники примушені ортувати ліси з-за недостачі ораниці; їм не приділено від панства ні ораниці, ані лук“. Для комерційної експлоатації дерева ще не прийшла пора. При 73 осадах були домініяльні ліси, а лише з 19 з них одержували деякий зиск від дерева; в останніх ще до того не прийшло, їх багатства деревом зоставалися ще неприступні, або не мали збуту. Тільки за випас кріпаками свиней на „жиру“ (жолуді) надходив з лісів регулярний прибуток домінії. Загалом з усієї лісової площі домінії пересічний річний зиск за роки 1787 — 1792 сягав: за дерево 3765 фл. 59 кр., за „жир“ 2207 фл. 47 кр., разом 5973 фл. 46 кр. Зиск цей не вистарчав на покриття видатків по адмініструванню. Лише в деяких лісових комплексах експлоатація дерева починала себе оправдувати. Були то головно

два райони. Один долинний, куди належали насамперед сусідні з Ужгородом ліси Горян, що приносили річно 875 фл. зиску і Гусаку — 630 фл., та ще Довгого, що росташоване в рівнині більш менш в напрямку на Чоп, давало зиску 365 фл. Другий район верховинський: Черногорова — 398 флор., Люта — 400, Нова Стужниця — 300, Ставне — 185 фл., — все понад водяною і сухопутною дорожньою артерією в напрямку Ужгород—Ужок.

Низка зисків домінії надходила з февдально-правного титулу *jura regalia minora* (*beneficia curialia* чи *pertinentia*). До них належали насамперед дві митниці: одна на більшому мості через р. Уг в Ужгороді (за низького рівня води її легко обіходили вброд), а друга — на перевозі через р. Тису коло Загона (митом, що з неї побирали, домінія ділилася з сусідніми земельними панами пополам). Потім в різних місцях латифундії було шість домініяльних водяних млинів; найбільший, на вісім каменів, був в Ужгороді. Крім панських ще були на різних потоках й млини залежної людности, за які, в знак признання територіяльної зверхности, плачено домінії щорічно певну суму. По двох містах домінії побиралося ярмаркове (пляцове). На основі торговельного привілею Марії Терезії для Ужгороду від 1780 р. в нім стало одбуватися чотири ярмарки (раніш було лише 2) на рік; й для Великого Березного привілеєм 1778 р. встановлено так само чотири річних ярмарки. В тих же двох містах домінія мала різниці, що з публичної ліцитації здавалися в оренду місцевим різникам. Серед всіх статтів зиску в домінії видавалося корчмарство. В Ужгороді в 90-х р.р. XVIII ст. було 8 корчм, вони приносили домінії орендної платні річно 2373 флор.; поза Ужгородом з 86 осад домінії були вже корчми у 63 осадах, приносячи домінії щороку 3013 фл. оренди. Разом було 94 корчми, які давали домінії щороку 5383 фл. зиску. Корчми здавалися в оренду дорогою ліцитацій і по всій домінії, починаючи з Ужгорода, попадали виключно до жидівських рук. Ожидовлення корчем поширилося по всій Угор. Русі. Орендар корчмар платив оренду за корчму домінії і повинен був продавати у корчмі панське пиво і вино; але горілку міг сам виробляти і продавати. Індустріяльне виробництво перебувало в зачатковім стані. В Ужгороді була гуральня (паленчарня), — її виорендував жид; там же був пивовар і цегельня; в Перечині — вапнярка, в Гуті — шклярня. На землях домінії були різні мінеральні джерела, як от соляні в с. Соли, квасні води в Ужку, Черногороді та Ужгороді — все те ще не експлуатовалося. Соляні джерела через фіскальну заборону домінія навіть для себе не могла використовувати. Але в Цигановцях вже були купелі. *)

По самим різним панствам, великим і малим, можна стрівати

*) Fr. Gabriel, „Selský stav v Užhorods. komornim panství“... Užhor., 1932; йогож і про ту ж домінію в час. „Под. Русь“, 1932, кн. 1—8.

застави частини території з осадами на ній, які в гарантію позики переходили в уживання кредитора. Так само прибутковою статтюю бували здачі частин земель в оренду незалежним від панства особам, як напр. духовенству.

В Мармароських коморних дібрах (на третю чверть XVIII в.) ціле господарство — торгівля, корчми, палення спиртових напоїв, млини, м'ясарні тощо — перебувало в руках угорського королівського камерального управління і провадилося урядовим його персоналом.

23.

Другу частину доміній, звичайно більшу, складали урбарні чи рустикальні землі, на яких провадило власне господарство залежне селянство. Ці землі також уважалися за володіння шляхецтва чи духовенства — за Трипартитумом тільки упривілейовані круги, поруч з державою, могли володіти землями. Однак, вони хоч і перебували під зверхністю упривілейованих, але мусіли вживатися залежною людністю, бо інакше держава не мала би з кого одержувати податки. Коли кріпак втікав чи кріпацька родина вимирала спустілий ділець земельний пан знова мусів передавати іншим користівникам-кріпакам. Розуміється, не раз були зловживання упривілейованих супроти цього інтересу держави, всеж, загально беручи, ця норма додержувалася.

Газдівські одиниці („газди“) числили після кріпацького дільця (телек, sessio, гель). Подекуди, як от в Маковицькій дом. в XVI—XVII в.в., якийсь час під дільцем розуміли тільки місце під хатою (фундуш); згодом, однак, і польові землі, що належали до хати. Дільці різнилися по площі. Напр. по Маковицькій дом., як одиниця виміри — прут — була менша і більша, так і число прутів у кріпацьких дільцях було неоднакове. Від р. 1623 і до кінця XVII в. дільці по цій домінії здебільшого складалися з 12 прутів: але в деяких селах тієї ж домінії були вони й більші, напр. в Ниж. Писаній з 17 прутів, Виш. Писаній — 24, Долгоні — 15, й менші, напр. по Виш. Свиднику в р. 1618 — по 10 прутів. Цю різницю маковицький урбар р. 1668 з'ясовує тим, що „пани, видячи бідний стан (йобадів) і малородюче поле, телек убільшили числом прутів; знов на інших (ліпших) місцях — зменшили; щоб йобадям було добре і щоб могли панську дань заплатити“. Після того хто держав ділець (і пруги) їх наз. йобадськими, волоськими (пастухівські), кинизькими й батьківськими. Їх держателі підлягали обов'язкам перед панствами пропорційно розміру дільця, який бував дуже часто частковим: $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ і т. д. Дільці без кріпаків наз. „опущеними“. З опущених пани іноді одбирали собі частину прутів, як напр. за Юрія I Раковція. *) Переписи 1715 та 1720 р.р. виказали велике здрібніння

*) Tokáts Sándor, „Rajzok a török világból“, т. II. 1915, ст. 346—348.

дільців. Особливо в Мармарощині: найбільше було неповних — у $\frac{1}{4}$, дуже багато у $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{10}$ дільця і т. д. Й терезіянський урбар не зрівняв розміру дільців.

Селянські дільці вживалися „спадковно, лише без роздроблення між дітьми, а з передачею меншому синові“, говорить мукачевський письменник і етнограф в статті за р. 1847.*) Що з іншими синами, котрі завели свої родини, й чи можна виявлену автором неділимість телеків і міноратне вживання поширювати на всі околиці з русинською людністю й на весь протяг часу XVI і до половини XIX в. — Дешко не говорить. Можливо, що та неділимість телеків, про яку він говорить, існувала тільки в німецьких колоніях навколо Мукачева, які він, як б. мукачевський піп, на свої очі спостерігав. Коли ж він не помилявся, то неділимість могла би бути наслідком вже пізнього законодавства. Р. 1789 вийшло розпорядження, яким забороняли роздроблювати дільці більше, як на четвертину, — чим запобігали збіднінню поодиноких кметських господарств. Не віримо, однак, щоби такі розпорядження могли мати поширення в сфері прав, які регулював звичай. Пізніш в урбарі 1836 р. (§ 10) означено й верхню грань, яку не могло переходити скупчення в одних руках сільських дільців. За силою тієї норми одна особа могла купити: в громаді, що мала до 40 дільців, один, до 80 — два і до 120 — три дільці, у всіх випадках разом з вже посіданими площами. До цього пункту урбару зроблено оговорку, що в Угорщині в столиці, міста і громади, в яких звичай свobodного продажу і купівлі панував необмежено.

Про урбарно-селянські господарства по Ужгородській домінії маємо зреферовані Ф. Габріелем дані на р. 1691 і потім — 1794. На жаль вони в самій незначній мірі надаються до порівняння, як через неоднаковість програми публікацій, так і через те, що р. 1691 належить добі глибокої, мабуть найглибшої, господарської руїни, а р. 1794 можна вважати за вповні нормальний. Тому ліпше окремо застановиться на перших даних і окремо — на других.

Як знаємо вже, на р. 1691 Ужгор. домінія мала 47 осад, розташованих починаючи з рівнини і аж на Верховину. Вони ділилися на 6 округ, номерованих в напрямку з долини в гори, в яких було господарських одиниць залежної людности:

Округи	Осади	Господарських одиниць:			
		шолтейсів.	„батьків.“	газд.	желярів.
I	8	8	—	109	33
II	9	8	—	111	37
III	7	15	5	104	65
IV	10	26	6	143	55
V	9	27	—	62	18
VI	7	21	2	58	36
6	50*)	105	13	587	244

Хибно було б приймати кількість господарств ідентичною з кількістю родин. В багатьох випадках були великі родини — задруги чи дворища. „Деякі родини жили нерозділеними в одній домашности“, зазначає Габріель; „з запису в урбарі бачимо, що

*) А. Дешко, „О Карпатской Руси“. Київ. Старина, ноябрь, 1887, ст. 546.
**) В тім числі три покинутих.

на багатьох . . . шолтействах“ — продовжує про шолтейські господарства той же автор — „господарили спільно два брати . . . , батько з сином чи з кількома синами . . . , або з двома зятями“. *) За цих умовин вичислити по господарствах число родин, а потім кількість душ — чого не дає урбар — неможливо.

Желярі по цій домінії не мали площ поза обводом села (в т. зв. *extravillanum*'і) більше $\frac{1}{8}$ дільця. Лише газдівства мали просторніші дільці з польових угоддів. Але якого розміру? На всю домінію тільки 16 мало повний ділець, — було то в рівнині чи в долині р. Ужа. Всі інші займали по якійсь частині дільця: від $\frac{3}{4}$ до $\frac{1}{8}$. В південних дистриктах ще більшина сиділа на половині дільця, далі в гори — в останні 4 дистрикти — тільки виїмково можна зустрінути половинні дільці чи більше половини. Натомісць панували четверткові дільці і навіть восьминки, — ці останні в двох перших дистриктах зовсім не стрівалися. На одне газдівство пересічно припадало дільця: в I дистрикті — 0,49, в II — 0,48, в двох рівнинно - долинних дистриктах — 0,48—0,49; але вище в гори в III — 0,33, в IV — 0,27, в V — 0,30, в VI — 0,33, отже в горяних пересічно — 0,31. (Розмір дільця в урбару не зазначений, — напевно був неоднаковий). Та не тільки забезпечення дільцем в горах було меншим. Піднімаючись з рівнини у вищі гірські області земля гіршала, вже селяни Невицького нарікали, що земля дуже тверда: при оранню треба запрягати 4 воли, підсоння ставало суворішим, все менше доспівало зернових і городних рослин, розчищених від лісу площ меншало, загалом умовини людського існування ставали тяжчими. Сказане може бути віднесене до відповідних пасем всієї Угор. Руси.

Гірські пасма тільки винятково, на найбільш зручних малих клаптях, дозволяли мати засіви вівса і татарки (гречки). В останніх своїх розлогих площах вони самою природою призначені під скотарство. І воно до війн „за свободу“ було дуже розвинутим. Повстання, особливо текелівське 1685—1688, підірвало цю господарку; по деяких гірських областях, як напр. Землинщини, цілком винищено свиней. Про катастрофальний занепад скотарства в цілім краї ми сказали вже раніш. В 47 осадах Ужгородської дом. р. 1691 зоставалося разом: 49 коней, 496 волів, 629 корів, 1766 овець, 711 кіз, 1422 свині і 309 вуліків бджіл. Вони належали: шолтейсам, батькам і кріпакам. По цілій домінії мали:

	Шолтейси	Батьки	Газди
Коней	16	3	30
Волів	86	18	392
Коров	90	18	521
Овець	813	23	930
Кіз	233	5	473
Свиней	243	36	1143
Бджіл вул.	73	14	222

*) F. Gabriel „Poddanské poměry na užhorodském panství ke konci XVII st.“ Н. З. Просвіти за 1933-34 р., ст. 159—162. У самого Габрієля віде не проглядає розуміння того, що зацітовані нами місця вказують на цікаву дворищно-задружну форму співжиття і господарювання.

Прийнявши на увагу, що шолтейств було 105 а газдівств 587 (в $5\frac{1}{2}$ раз більше), побачимо, що сильнішими господарськими одиницями були шолтейські.

Забезпечення господар. одиниць окремими породами скота і дробу по дистриктах випадало так:

Порода	Штук	Господарських одиниць по дистриктах:						Разом
		I	II	III	IV	V	VI	
Воли	жадного	78	68	49	83	40	48	366
	1	4	2	31	31	11	8	87
	2	19	31	22	29	11	2	114
	3	2	5	2	—	—	—	9
	4	6	5	—	—	—	—	11
Корови	жадної	31	19	33	33	10	39	165
	1	61	72	61	90	37	17	338
	2	16	16	10	19	14	2	77
	3—4	1	4	—	1	—	—	6
	8	—	—	—	—	1	—	1
Вівці	жадної	106	99	69	115	35	49	483
	1—3	1	—	3	—	—	1	5
	4—6	2	1	15	14	12	2	46
	7—10	—	1	7	13	7	4	32
	11—15	—	—	2	1	4	2	9
	16—20	—	—	5	—	1	—	6
	21—30	—	—	3	—	3	—	6
	Кози	жадної	103	108	73	113	50	50
1—2	1	1	10	1	4	—	17	
3—4	3	1	6	12	3	2	27	
5—6	1	—	11	11	2	4	29	
8—10	—	1	4	6	3	2	16	
20	1	—	—	—	—	—	1	
Свині	жадної	37	18	25	60	16	39	195
	1	24	11	19	38	27	7	126
	2	22	20	33	39	17	7	138
	3—4	14	29	21	6	2	1	73
	5—6	8	15	2	—	—	—	25
	7—10	2	13	2	—	—	4	21
	11—15	1	1	—	—	—	—	2
	16—20	1	4	2	—	—	—	7
	Бджоли	жадних	99	96	66	100	50	51
1 вул.	6	5	16	19	9	3	58	
2 "	2	7	15	22	3	2	51	
3—5 "	—	3	7	2	—	2	14	
7—8 "	2	—	—	—	—	—	2	

Найліпше забезпечували себе газдівства коровами, основою молочного харчування, і то по всіх дистриктах. Безкоровних було: в I д. — 28,4%, в II — 17,1%, в III — 31,7%, в IV — 23,1, в V — 15,1 і, нарешті, в VI — 67,3%. За коровами майже на тім же рівні йдуть свині; потім воли, вівці і кози. Волів у чотирьох перших дистриктах було здебільшого по парі, очевидно вони були тут робочою худобою. Корів переважно по одній, свиней — по 1—2. Свиней найбільше держали в перших трьох дистриктах, — район дубових лісів. Натомість овець і кіз плекали в чотирьох горяних районах; в двох рівнинно-до-

линних дистриктах їх майже не держали. Найбільше бджіл зустрічаємо в III і IV дистриктах. *)

На цім про господарство залежної людности по Ужгородській дом. в р. 1691, за браком повніших даних, мусимо обмежитися. Додамо лише, що напр. по с. Невицькому на той рік селяни панові робили що другого тижня і платили дяківський гріш. **) Через 20 літ після того, як увійшов в силу терез. урбар, на р. 1794, домінія під оглядом адміністраційним, що був одночасно й географічним, ділилася вже тільки на чотири округи: I — ужгородську, що займала рівнину і прилягаючі до неї ще невисокі горби, II — турянську, III — крайнську (krajnensis), IV — верховинську.

Неоднакове матеріяльне положення залежної людности на р. 1794 походило від різних природних умов чотирьох округ, також від переживань в минулому та неоднакового правного поставлення кріпаків: урбаріялістів і контрактуалістів. Терезіянський урбар було уведено (з 1773 р.) тільки у першій окрузі, згодом на нього перейшли деякі села третьої округи, крайнської. У всіх інших осадах, тоб то у величезної більшості їх (коло 50!), положення кріпаків означував окремих „урбарний договір“, укладений 1775 р. По ньому повинности кріпаків випадають, як рівняти з терезіянським урбаром, загалом меншими в панщині (бо в горах панщину не мала домінія можливости вповні вижиткувати), але більші в натураліях і готівці. Збільшення цих останніх було певною компенсатою за зменшення панщини. Очевидячки, було воно вигідним тільки домінії, а не людности найбідніших горяних округ.

В 23 осадах урбарників I округи, що тяглася від рівнини до Перечина, були й врожайні землі, на яких можна було плекати всі сіл.-госп. рослини, що відповідали умовам підсоння. По якості земель і луків місцевости цієї округи за терез. регулювання віднесено переважно до I і II класи. В залежності від того повний ділець на землях I кл. мусів би мати 20 угрів ораниці і 8 угр. луків, а II кл. — 22 і 10. Та цілі дільці зрідка зустрічалися тільки в південній рівнині (коло Ужгороду). По всій же домінії, зза недостачі ораниць і луків, переважали господарства, що сиділи на якихсь частинах дільця. Вже по цій першій окрузі і то було більше газдівств з нецілим дільцем. Ось кілька прикладів з деяких осад:

Осада.	Класа землі.	Газдівств.	Дільців.	На газдівство припадало угрів оран. і луків :
Довге	1	14	7	} 12,86
Доманинці	1	24	13 ¹ / ₂	
Коритняни	1	48	24 ³ / ₄	
Ярок	1	28	7 ¹ / ₈	} 13,23
Гусак	2	17	9 ¹ / ₂	
Оріховиця	2	22	6 ⁵ / ₈	
Гута	3	16	2 ³ / ₈	5,4

*) F. Gabriel, там таки, 179—184, — користуючись опублікованими ним даними ми подаємо їх тут в де що іншій обробці і інш. розумінні.

**) М. Лелекач. „Із історії наших сіл“. Земля і Воля, 1937, № 13—14.

Замість 28 угрів на одно газдівство за першокласної землі, як бачимо, справді припадало пересічно тільки 12,86 угрів; за земель II кл. замість 36 тільки 5,4. Недостаточне забезпечення польовими площами газдівств першої округи компенсувалося близьким ринком збуту (в Ужгороді і Кішварді), заробітками на перевозі соли з Мукачева до Ужгороду, *) на обробці трудомістських винниць і кукурудзяних полів, врешті одходами на заробітки під час жнив і молотьби за Тису в мад'ярську рівнину.

Та станемо підніматися в гори. Друга округа, від Перечина на схід по р. Турі, турянська, мала 15 осад і третя, від Перечина вище до Березного, країнська, мала 22 осад (її осередком було Вел. Березне, підвищене у містечко 12. V. 1778 р.). В цих двох округах лише в осадах по долинах рік Турі і Ужа могло родити жито і, коли загноїть землю, кукурудза; на узбіччях гір, за погноювання, міг родити тільки овес. Тут селяни жили головно з випасу худоби; продажом її покривали свої обов'язки перед домінією, комітатом і т. д. У вище положеній, країнській, окрузі жилося тяжче, ніж у турянській.

Але піднімемось ще вище, на Верховину. Стисло беручи так звуть той гірський простір, що лежить з обох боків Бескиду. На галицькій боці до Верховини, заселеної так само русинською людністю, належало 32 осад (з містечком Сколе), росташовані понад р. Опором (допливу р. Стрия), Оравою (доплив Опора) та їх допливами. На угорській лише до Ужгородської домінії належало 14 верховинських осад, а то: Бистрий, Волосянка, Вишка, Гусьний, Загорб, Лубня, Луг, Люта, Нова Стужиця, Ставне, Стара Стужиця, Сухий (чи Тихий) та Ужок. Бескід з відбочками заповнював ті області. Там майже немає польових земель, лише маленькі клаптики їх зустрічаються при берегах потоків. Де-неде корчували і випалювали площу під ораницю, та на ній, скелюватій і бідній, за суворого підсоння родило просо, овес, місцями ще яре жито тільки один рік. Запущена на кілька літ під переліг земля знов заростала лісом. Луків було дуже мало, теж і пасовиськ коло осад. Виручали полонини, де можна було накопити сіна (звозити можна було тільки зимою на санях) і де випасали худобу. Осадники горяних округ для виконання обов'язків перед домінією, державою тощо і для задоволення потреб, на які своє господарство не вистарчало, мусіли роздобувати готівку, виручаючи її гол. чин. з продажу своєї худоби.

У всіх трьох горяних округах, округах контрактуралістів, не було газдівств з цілими дільцями. Й півдільцьові газдівства траплялися дуже рідко. Натомість більша частина селянських господарств мали восьмини і навіть $\frac{1}{16}$ дільця. Пересічно припадало на газдівство:

*) Навіть селяни Невицького, що лежить на боці соляного шляху, добре заробляли на перевозці соли, доки ту працю не перебрав мукачевці; від того часу невичан брано під соляну фуру хіба раз на рік.

Осада.	Класа землі.	Газдівств.	Дільців.	Угрів на газдівство:
Княгинин	4	15	$5\frac{7}{8}$	} по Країні 7,25
Кострина	3	21	$3\frac{1}{4}$	
Черноголова	3	30	$3\frac{3}{4}$	
Бистрий	4	23	$5\frac{1}{4}$	} по Верховині 7,18
Волосянка	3	35	7	
Вишка	4	29	$5\frac{1}{16}$	
Гусьний	4	14	3	
Загорб	3	19	$4\frac{7}{8}$	
Люта	4	76	$11\frac{3}{16}$	
Ужок	3	17	$4\frac{3}{4}$	

На землях III-ї класи телек (по терез. урбару) мусів мати для Ужгород. ком. (ораниці 24 угра і луки 12) 36 угрів, а на землях IV класи (ораниці 26 і луки 12) 38 угрів. Натомісць пересічне газдівство по Країні в дійсности сягало 7,25 угрів, а по Верховині 7,18, тоб то в п'ять разів менше проти норми. В країнсько-верховинській області цілих Карпат основою прожиття людности природа призначила скотарство. А треба було ж і хліба придбавати, — свого не сіяли чи не вистарчало. Верховинці Мукач.-Чиняд. дом. — після Легоцького — з XVI в. ходили в мад'ярську рівнину на жнива, щоб заробити собі зерна. В XVII в. мад'ярські рівнинні села наймали цілі групи верховинців за 4—7 сніп і, по вимолоченню, зерно заробітчан довозили їм аж до дому. Очевидячки, й Ужгородська домінія не перешкоджала своїм кріпакам горяних районів в цей спосіб забезпечити себе харчами. Урбар Ужгор. дом. 1794 р. про її верховинців пише: „Положення тих людей є під кожним оглядом незвичайно убоге. За так неврожайного ґрунту не можуть мати радости з праці на своїх полях і будучи замкнені межі горами, де нема ні міст, ані доріг, ані торгів, не мають можливости заробити своєю працею на прожиття. Збут худоби є дотепер єдиним, що може постарчити готові гроші, але виручка за худобу є рідко більшою, ніж скільки мусять вносити дані до каси публічної і домініяльної“. Як видно по цьому, адміністрація домінії добре розуміла винятково кепське господарське положення людности верховинської округи і все ж „урбарний договір“ 1775 р. відносився, як для турянської і країнської округ, так само і до верховинської, — без жадних улегчень.

Після того договору кріпаки мали робити панщину 6 тижнів на рік; в дійсности та праця їх розтягалася на цілих 8 тижнів, або й більш. Як наростала і як пригнічувала та панщина верховинців довідуємося з протоколу 11. V. 1791 р., яким жупний урядовець розслідував їх скаргу, що була подана ними цісареві. Тут насамперед приходить свавільно установлена домініяльною адміністрацією повинність звозки лісового матеріалу до майорень. Кріпаків примушувано звозити на своїх фірах з лісів колони а з лісопилень Лютої і Нової Стужиці шинґлі (драницю), навантажуючи в такій кількості, що кріпацька худоба під тягарьом ваги падала і здихала. Кільки малося накласти на кожний

віз встановляли урядовці по їх погляду і, звичайно переобтяжувані фіри, запряжені неодгодованою худобою, мусіли по розбитих кепських дорогах простувати багацько миль не тільки до Вел. Березного, але ще частіш й до самого Ужгороду. Ця возовиця не була знаною за Друґетів, її заведено з переходом домінії до ерара. В останні два роки царювання Йосипа II, в з'язку з його намірами полегчити долю кріпаків, ту возовицю перестали було вимагати. Та як тільки він вмер, її знов відновили і в додачу не зараховували в панщину (6 тижнів). До поверхурочної возовиці приходить теж свавільно заведена з часів господарювання комори ще повинність, незнана в південних приужгородських районах домінії, районах більш заможних, повинність перезимовувати панські вівці. Урбарний договір встановляв, аби кріпаки трьох гірських округ за кожний ділець перезимовували дві коморні вівці. Та тієї норми здебільшого не додержували. Кожний підданий діставав на зимівлю по 3—5 овець; до с. Лютої, напр., приганяли отару з 200 овець і кріпаки мусіли їх розібрати по дворах на зимівлю. Для верховинців, яким з їх бідних луків і випасів не вистарчало паші й для власної худоби, ота повинність, тяжка сама по собі, усилювалася ще й через відповідальність за загибель „вставлених“ овець, хоча б од вовків, що зимою звичайно лютували на Верховині. Кожну таку страту мусів селянин віднагородити чи віддачою натомісць своєї вівці чи заплаотою в готівці 1 фл. 59 кр. Коли домінія зліквідувала вівчарство (в 1790-х р.р.), то, однак, не забула обов'язок зимівлі овець замінити: шістьма днями панщини, чи доставою відповідної кількості сіна, чи відкупним в розмірі одного золотого. *) Все ж, коли до договірних 6 тижнів панщини додати тиждень заміненої праці за годівлю овець і також возовицю колод, разом панщина по кількості днів випадає меншою, ніж була по урбару 1691 р., як і по терез. урбару. По суті ж, з огляду на фактичну неможливість в гірській області виужитковувати домінією всіх днів панщини зазначеної названими двома урбарами, та різниця могла бути значно меншою, або навіть і зовсім не бути. Так було з панщизняною повинністю на угорській чи „вижній“ Верховині камеральної домінії.

На другім, галицькім, боці Верховини, що належала до Станислава гр. Потоцького з Бережан, приблизно в перших десятиліттях ХІХ в. панщина, за спогадами кріпаків, випадала так. Кожний ґазда чи кожний нумер дому мав робити скарбові, тоб то гр. Потоцькому, фірою 12 днів на рік. Мусів возити крицю і дерев'яний вугіль на ґамарню, де топили залізо. Адміністрація Потоцького не дотримувалася поденної вимоги кріпаків, а задавала „урок“: призначали привезти криці і вугілля в таким розмірі, що ґазда ніяк не міг впоратися за 12 днів, а все витрачав більше часу. Ті ж ґазди, що не мали фіри і волів, теж мусіли відробляти 12 днів в рік своєю пішою роботою. Й в цім випадку призначали такі „уроки“, які по-

*) Д-р. Ф. Ґабріель, „Ужгородська камеральна домінія в 90 роках ХVІІІ стол.“ Підк. Русь, 1932, кн. 1—8; є то переклад його ж „Selský stav v užhorodském komorním panství na sklonku ХVІІІ st.“, Užhorod, 1932.

трібували для свого виповнення теж більше часу, ніж 12 днів. Піші мали поперх того обов'язок працювати ще три дні на ремонт публічних доріг. Як хто не з'являвся на панщину, приїздив доглядач, виносив з кріпацької хати стіл, перевертав його, насипав до нього газдівського вівса і давав своєму коневі, або заводив свого коня у газдівську капусту, а самого газду бив гарапом.*)

Од панщини перейдемо до грошевих та натуральних поборів з контрактуалістів. По умові побирали з них не тільки домове (*sensus domalis*) готівкою, а й *culinaria*. Останні переводили на гроші так: замість 2 курей брано 6 кр., зам. 2 каплунів — 18, зам. 12 яєць — 3, зам. іці масла — 21 кр. З неповнодільцьових газд домового й кухонного брано пропорційно менше. Натуральну дев'ятину з врожаю побирала домінія тільки з кріпаків першої округи, де діяв терезіянський урбар. У всіх же осадах контрактуалістів замість польової „*понае*“ адміністрація домінії побирала готівку, рахуючи 4 зол. від цілого дільця (від частинного — пропорційно менше). Коли би брано дев'ятину натурою в трьох горяних округах, то на ділі, через убогість природи і врожаїв, вона мусіла би наблизитися до нуля. Навіть у першій окрузі — ужгородській — дев'ятину ніколи не коштувала 4 зол. з дільця. Тож перевід її на готівку для гірських осад був власне не заміною натуралій, а окремим самотійним грошевим побором. Загалом адміністрація домінії охоче перевела би на гроші кожну повинність. Зокрема, не маючи куди продукційно прикласти всієї панщизняної сили залежної людности, радо би замінила грішми й цей одбуток. Але вимагала відкупного за кожний поодинокий день 10 крайц., що значно перевищувало дійсну ціну робочого дня в той час. Зрозуміло, що на відкуп днів ніхто не йшов.

Крім повинностей, що впливали з умови, з контрактуалістів, а особливо гірських областей, домініяльна адміністрація вимагала поперх того, „що ся дало“ одержати. Коли, напр., в хотарі осад були якісь пусті дільці. оброблення їх площ накладалося на інших кріпаків, а врожай, тут насамперед сіна, вимагали відвозити на майорню. Або як прибували домініяльні урядовці до Вел. Березного, котрі „приписували, що хотіли і робили, що знали“, кріпаки, не знаючи змісту контракту, меж своїх повинностей і безсилі упоминатися за свої права, коли й знали їх, мусіли, крім всього, що з них належало домінії по умові, ще давати їм подарунки самого різноманітного характеру, й жити їх самих та їх обслугу з кіньми.

Окремою болячкою була справа з набуттям соли. Склад соли був тільки у Мал. Березнім, віддалений від верховинських осад, а ще й через природні перешкоди — гори, сніг, велика вода — не все приступний. Але головною бідою було те, що сіль із складу продавалася тільки по $\frac{1}{4}$ центнера разом, що коштувало 54 кр., — сума для одноразової заплати селянином завелика. Через те їли не солону страву, від чого приходили хвороби, або перемичували сіль зза галицького кордону, підпадаючи

*) Т. Ревакович, „Панщина на Верховині“. Зад. Н. Т. ім. Шевченка, т. LXXXVIII.

переслідуванням кінної сторожі (Überreiter), постійним трусам і неприємностям. Коли до осад прибували від домінії чи комітату гайдуки, — осадники, крім страви, мусіли платити кожному денно по 4—5 кр. й давати коням сіно та овес. Утиск, пониження, грабівництво і безправ'я видавлювали з уст підлеглої людности „лиш розриваючі серце жалі.“ *)

Близьким до цього було положення майже всієї карпатсько-гірської кріпацької людности, в тім числі й людности галицької частини Верховини. Крім панщини, про яку говорено вище, там плачено скарбові дань грішми за худобу, поверх того кожний газда давав щороку фіру сіна і три четвертини вівса з доставою їх на панський двір, по шість голів капусти, ключ (вінець) грибів, льону на олію, яєць перед різдвом і великоднем. Зборщики, відбираючи ті всі натуралії, карбували їх на палиці. Хто би не дав, того грабували, виймали йому вікна і двері з хижі, ляли у піч воду. В такий спосіб силувано виконувати всі повинности панствам **)

Йобадські, кметські чи газдівські господарські одиниці, що мали землі в розмірі дільця чи його частини (зрідка й більше одного дільця), були основою трудового сільського господарства та головними виконавцями повинностей супроти держави і земельного пана. Однак, поруч з такими були ще желярські двори-родини, так мовити меншорядні йобаді. Хто не міг витримати всіх йобадських повинностей опинявся в желярах, що мали менше польової землі чи й зовсім її не мали і несли менше повинностей. Як серед кметів були ріжници, так і желярі були різного господарського положення. Щоби викрутитися від внесення в списки платіїв порталного податку іноді кметі, коли то було можливо, затаювали розміри своїх дільців. Котрі мали, напр., цілий ділець записувалися за частинників, хто частину — записувався в желярі. Такі могли в однім році числитися в желярах, а в іншій опиняться в списках кметів. Була то переходова група від кметів до желярів, іноді маючи і цілий ділець, ірташі, пасовиська й чимало скоту. Загалом кажучи в XVI—XVIII в. що до розгрянення йобадів і желярів в Угорщині панувала велика різноманітність. „На однім місці за желяра числять такого, котрого на інш. місці уважають за кметя; місцями земля кметя і рухомість менше, як інде в желяра. Подекуди півдільця в чотири рази більше, як інде цілий ділець; в однім місці желяр має цілий ділець, а йобадь — половину, інде желяр-безземельний“. Желярі, котрі мали півдільця, називалися *inquilini majores*, а чвертьтелековці — *inq. minores*. „Останніх було між желярами найбільше і власне їх уважано за справжніх желярів“ — пише Токач, розуміючи під желярами „не таких, що нічого не мали і які жили на чужім хлібові та в чужій хаті“.***) Однак, така уява про

*) Ф. Габріель, там таки, 101—108.

**) Т. Ревакович, там таки.

***) Tokáts Sándor, „A magyar léhen es a holden“. Századok, 1908, ст. 245 і 325—342.

групу желярів не є вичерпуючою. По Ужгор. напр. дом. на р. 1691 в желярах числять такі родини, котрі мали свою хижу з вгородом чи з незначними польовими площами (до $\frac{1}{8}$), їх звано *inquilini domiciliati*. Після Ачаді желярі то така сільська людність, що мала хижу і землі до $\frac{1}{8}$ дільця, чи не мала ні хати, ані землі. Й той же Токач вслід за повище сказаним говорить і про желярів, котрі не мали $\frac{1}{4}$ дільця. „Були такі желярі“ — пише він — „що мали хати і більш нічого, їх названо *subinquilines*, тоб то півжелярами... Останню категорію желярів складали ті, котрі жили в чужій хаті і працювали на чужій землі. Вони наз. *inquilinorum inquilini*, тоб то люди, що живуть в чужих людей... Це були такі, що сьогодні прийдуть, а завтра можуть одійти, які працюють пішки“... По Ужгор. дом. цю останню категорію пишуть за *subinquilini*. Так чи інакше називана група „в чужих жиючих людей“ була дуже поширена в Угор. Руси і відповідає підсусідкам літовсько-руського права, що існували на Україні й у ХІХ в., а які „жили в чужих людях“. „Сусіди й підсусідки, що вдержалися в селянським побуті південно-західної Руси до пізнішого часу“ — на погляд історика права Леонтовича — „були остачою від старих задруг“. *) Група безземельних і безхатніх желярів-підсусідків в Угор. Руси проіснувала через ціле ХІХ століття й під назвою кметів (район Вишкова і Тячова) дожила до наших днів.

Хатні (з двором чи з клаптем польової землі, або які нічого крім хати не мають) і безхатні желярі уявляли з себе, як ужити пізнішої термінології, сільсько-господарський пролетаріят. Був він в русинським краї досить численним вже у ХVІ—ХVІІ в.в. По урбару р. 1631 в Ужгор. дом. було 1002 $\frac{3}{4}$ газдівств а 1257 желярств (по даним Годінки — 1137); на р. 1691 по тій же дом. було 587 газдівств і 244 (41,6%) желярств. По цілій Угочанщині межі р.р. 1567—1574 на 475 йобадських родин припадало 1159 родин, що не мали телеків, здебільшого желярів: по осаді Бобані було йобадів 20 а желярів 14, в Ботарі 37 і 27, Кекенежді 53 і 25, Туртеребеш 68 і 19; крім наведених ще в 11 осадах було 70—80% желярів. На р. 1775 по тому ж комітату було кметів 1766, а желярів 775 та ще піджелярів 225. В Бережській ж. — за Легоцьким — на р. 1794 і 1847 (?) було 11.029 желярських родин. І безхатніх желярів (на р. 1648 їх, напр., по Маковицькій дом. було 8 родин) панства обов'язували робити панщину, а то в розмірі 9 днів на рік. В Угорщині в ХVІ в. замість слова кріпак, уживано „гольд“ чи „гольден“; пізніші урбарні списки „гольденами“ називали виключно желярів. В ХVІІ в. під желярами розумілися ті, що були зобов'язані дев'ятьдневною панщиною в рік (Токач). Подекуди й дрібне шляхецтво підупало до рівня желярів: дільці мало $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{8}$ і майже зоставалося без худоби.

*) О. Леонтович, „О крестьянах Юго-Западной Руси“, ст. 28, 29, 77.

Частина желярів постарчала найману робочу силу панським дворам в тих рідких випадках, коли в ній була потреба, друга — була за наймитів у кметів, третя — у міщан. На свого пароха желяр звичайно працював один день на рік. Найубогіша і іноді дуже численна по селах ця група людности найменше обслужена літературою. В її офіційній назві — „желярі“ *) — згори відбивається жалюгідний стан, стан незабезпеченого завтрашнього дня, а не раз і сьогоднішнього. Різної придатности желярі бралися за різну працю. Приймали на себе й одробіток панщини за кметів. Так напр. зустрічаємося з фактом, що в Маковицькій дом. р. 1698 кметі ставили замість себе желярів косити панщину, виплачуючи желярові за тиждень один флорин; мабуть цього рода заробітки желярів бували по всіх панствах.

Робочий ринок в кріпацьку добу не досліджений. Дещо про нього довідуємося з регуляцій (лімітацій) цін. Напр. на р. 1828 платили в день: косареві у Бардійові 18 крайц., у Пряшові — 16, а орачові з волами — 27 і 18, — на харчах робітників.***) А по Ужгороду інструкція 1598 р. встановляє, яко максимальну, платню в день: весною за копання на винниці без їжи і питва 12 дин., з їжою і питвом — 8, літом — 14 грошей, а з їжою і питвом — 10, — отже їжа весною оцінена в 2 дин. в день. По тому ж Ужгороду за регуляції р. 1666 призначено женцеві за день праці 6 дин., а косареві 12 дин. і три рази їсти; за копання — 12 дин. і двічі на день їсти, або без їжи — 24 дин. Отже їжа в день оцінена в 12 дин. (в Кошицях на р. 1676 — в 15 грошей). Трохи раніш, в р. 1629, міська рада вільного кор. міста Левочі — найбільшого міста серед спіських німецьких міст — встановила ціни: поденщику із стравою 8 дин., а без страви — 15, — тож страва оцінена в 7 дин. в день; косареві за гольд („Ertach“) 60 дин і з стравою, гребцеві — 6 дин. з стравою, в'язальнику снопів — 9 дин. з стравою в день. Така оцінка праці в місті, що сусидить з самою західною частиною русинських осад в Карпатах. В найсхіднішим же ком. Мармароськім п'ять коронних міст за лімітації 1629 р. призначили: за орання гольда 60 дин., за засів його в осени 1 фл., а весною 140 пеняз. А на р. 1642 западає таке комітатське регулювання умов праці: косарі щоб надалі працювали не поденно, але від гольда, дістаючи за гольд 25 пен.; а женці можуть і подевно робити, дістаючи по 9 пен. в день; хто би підніс ці ставки заплат мав бути покараний 12 флор.***). Комісія по оцінці маєтків, що відійшли від турків, на р. 1696 оцінила дев'ятьденну працю желяра в 1 фл. 8 дин., тоб то по 12 дин. в день (що відповідає по тій же оцінці 48 курячим яйцям, або одній гусці). Р. 1780 денний заробіток робітника пересічно сягав 9—12 кр.

Крім праці в районі свого сталого проживання принаймні з середини XVII ст. гірська русинська людність ходила на літні сезонні заробітки у область виноградників на їх обробку, як також — про що ми вже згадували — і далі в низину на жнива. Русинські косарі у мад'ярських околицях стрівалися від давна. „Мад'яр — пише угор. *Simplicissimus* — не сам косить свій врожай збіжжя. Він кличе до того польських і русинських людей з Кошицького району. Вони ходять групами до 50 душ на Тису і за Тису і там косять. Іноді цілим селом беруться за уборку збіжжя. Бе-

*) Слово явно слов'янське, уживане й в мад'ярській мові навіть і спіськими німцями (у Лєвоцькій хроніці під р. 1667 говориться про „Schelagen“ чи „Selaren“).

***) *Mag. gazdaságtört. szemle*, 1896, ст. 215.

****) *Mag. gazdaságtört. szemle*, 1899, ст. 222; *Komáromy András*, „*Mármaros vármegye jégzőkónyveiből*“, *Történ. Tar*, т. XI, Bdp, 1910, ст. 161 і сл.

руть за те 4, 5, 6 чи 7-й сніп, вимолочують його, соломку кидають на місці, але послуговуються тим, що овоч їх праці (їх частина) їм буде доправлена до дому*) Отже діставали платню в натуралії, напр. зерном пшениці, яку їм роботодавці відвозили до їх села. Спосіб заробітку цей продовжувався й через все ХІХ ст., заробляли готівку і натуралії.

Врешті, крім желярів різних категорій були вже й жебраки. На р. 1691 не мали жадного майна, були власне жебраками, по Ужгородській дом. в І дистр. — 9 родин, в ІІ — 4, в ІІІ — 5, в ІV — 18, в V — 3, в VI — 1 (хоч декотрі з них сиділи навіть на половині діляця). Перед нами найнижчий щабель соціально-господарської піраміди.

24.

Першою приналежністю господарських одиниць взагалі і селянських зокрема були двори. Ролю центральних дворів у латифундіярних одиницях, де не бувало спеціального палаца (кастіля) з службами при нім, в ХVІ—ХVІІ в. відігравали замки. Друга половина ХVІІ в. була для замків особливо тяжкою: багато з них обернено в руїну. Крім центральних дворів по окремих дистриктах латифундій існували свої двори під назвою майорень. В середніх панствах дім, виставлений більш менш по взірцю кастіля, і двір бували звичайно осередком керування цілим маєтком. Замковий чи кастільний тип дворів по р. 1848 продовжує існувати, як тип поміщицький. Нас тут більше цікавлять селянські двори, що були у газд з садибами, а в желярів й без них. В тогочасній правничій термінології це *intravillanum*, що його положення й за громадського володіння найбільш зближалося до індивідуальної власності.

З розростанням людности поруч з місцем росташування одного двора з'являлося їх кілька; злучення тих груп в одну адміністраційну одиницю робило осаду. В багатьох випадках зачиналося з того, що осідала одна родина і з часом зростала натуральним приростом. Або дві-три різних на якійсь віддалі, іноді в кілометр чи й більше одна від одної. Розростаючись близькою і дальньою рідньою по системі простої чи дворищної (многопарної в однім дворі) родини, такий рід свою назву в деяких випадках передавав і всій групі дворів. За пізнішого злучення тих груп в одну осаду з них стають сільські „кути“ чи, як місцями говорять, „постріші“.

Нашими анкетними дослідженнями вдається, на основі згадок старих людей, встановляти, як осади зачиналися. От у Виш. Студенім колись оселилися три чоловіка; їх назви ніхто вже не пам'ятає, але тепер найбільш поширеними прізвищами у селі є: Щадей, Печара, Янчик та Фединашинець, — доказ походження від одних предків того імени. В Горин-

*) Навожу за Бідерманом, там таки, ст. 128. Що ж до згаданих „польських людей“, то слід мати на увазі, що нижчі простори над Тисою називались, наприкл. у русинів Мармарощини, польською, — „безперечно од рівних полів“, каже Головацький, — а справжня Польща звалася Ляхи.

чові найбільш поширеними прізвищами є Бонь, в Драгові-Рішко. В Шир. Лузі за перших осадників, за народними спогадами, були опришки — Покуба, Шелемба тощо. Як поосідали ті найстарші засновники осади, так і тепер окремі частини села носять їх патронимику: Покуби, Шелемби, Дудли, Мідянка й Танчинець. Ос. Ниж. Бистрий заложили колись 2-3 родини; на р. 1930 було 2227 д. в 400 хатах, що росташовані у 22 „пострішах“ різних назв. Нашадки перших оселенців ще й тепер носять однакові прізвища. В деяких „пострішах“, як напр. на Росохівській Погарі, Меледюку і Лісковому, 85% людности досі мають прізвища Росоха, знову в Зворі і на Широкому найбільше Вовчків, а на Противеню — Куриць.*) Отже тут одна „постріш“, Росохівська Погарь, набула пагронимики від прізвища її оселенців, що походили від одних предків. Мабуть така патронимика іноді передавалася й прізвищам цілих осад, що, однак, на протязі історії стиралося змінами назв, зокрема подекуди на назви земельних зверхників.

*Замок Шариш в XVI ст. по тогочасній горорізьбі.
(Р. 1660 сильно пошкоджений нечаяним пороховим вибухом; р. 1687 його на розказ цісарського командування навмисне спалили...)*

Говорячи про осади XVI—XVIII в.в. хибно було би уявляти собі їх з такою більш менш кількістю дворів, як вони виступають в наш час. Ось дані про те по одній доминії в русинській частині Землинщини для кінця XVI ст., по однім верховинським панстві Мармарощини на р. 1646 і по комітатах — для першої чверти XVIII.

Р. 1598 осади при Стропківським замкові мали дворів-родин: м. Стропків — 62, ос. Турань — 16, Вел. Березниця — 23, Мал. Домашин — 12, Гавай — 27, Тора — 23, Ілка — 21, Дяполц — 21, Микова Поляна — 23,

*) Рукописи досліджень інж.: Гордієнка Г. (по В. Студеному), Кушніренка М. (по Н. Бистрому), Донченка П. (по Ш. Лугу).

Дірва — 6, Кошаровці — 13, Руський Токай — 12. Піскарівці — 12, Гольч-ковці — 5, Притулян — 16, Сташківці — 10, Велкроп — 12, Завада — 7, Малі Бріжниці — 15, Павлова Поляна — 10, Поруба — 17. Пуцок — 33, Рафаельці — 10, Вайговці — 4, Буковці — 4, Вишні Сітниці — 8, Міньовць — 8, Правровці — 13, Грабовець — 7, Крижловець — 6, Мразовць — 7, Войтовці — 5, Бистра — 3, Якушовці — 2, Маковці — 5, Руська Країна — 5, Поточна — 5, Рогозник — 3, Владича — 4, Вел. Доманинці — 23, Нижні Сітниці — 5, Варічовці — 10, Петровці — 3, Сальник — 8, Кольовц — 23, Кельче — 16, Брушниця — 15, Єгреш — 4, Вел. Гареш — 4, Кертвелеш — 1, Сюрник — 1.*) Як бачимо з 50 осад мало: від 1—5 дворів-родин 17, від 6—10 д.-р. — 12, від 11—15 д.-р. — 8, від 16—20 д.-р. — 3, від 21—25 д.-р. — 7, від 26—30 д.-р. — 1, від 30—35 д.-р. — 1 і, нарешті, осередок домінії, містечко з замком — 62.

В панстві Ліпчая на мармароській Верховині р. 1646 було: в ос. Ляховець 12 господарств (без попівського), Келечин — 12, Студений Поток — 10, Волове — 6 (без попівських), Річка — 4 (без попівського), Репінне — 4, Стара Гать — 3, але ще 3 родини, здається, дворових кріпаків (без попівських), Ліпча — 4, Борис Полянка — 1.***) Отже найбільша осада панства мала тільки 13 номерів (з попівським).

Знов комітатський перепис з р. 1720 виявляє приблизні розміри (в дворах) всіх (міських і сільських) тогочасних осад: ***)

Комітат	Разом осад	З них мали дворів:						Неві-домо.
		1—5	6—10	11—25	26—50	51—100	> 100	
Бережщина . . .	249	102	60	61	10	2	—	14
Шарищина . . .	369	81	131	136	5	—	3	13
Спіщина . . .	162	27	60	41	5	4	2	23
Ужанщина . . .	194	25	60	68	8	—	—	33
Землинщина . . .	435	73	165	151	24	9	1	12
Мармарощина . .	130	3	19	44	49	11	2	2
Угочанщина . . .	66	4	16	20	8	—	—	18

А по першій і другій окрузі Землинщини (русинська частина) в р. 1715 було разом 65 осад, в тім числі 10 мали від 1—2 селянських дворів, 13—від 3—5 і 23 осад — від 6—10; по перепису 1720 р. в 14 осадах було по 2—5 дворів, а в 26 по 6—10.

Отже, найбільше зустрівалося осад з 1—10 дворами, крім Мармарощини, де найсильніш заступлена група від 26—50 дв., за нею група від 11—25, і почасти Угочанщини.

Наведені комітатські дані дають приблизну уяву про розмір тодішніх осад тому, що обидва згадані переписи, роблені з державними податковими цілями, не записували найбідніші желярські шари сільської людности. Напр. по Сабольцькому ком. в р. 1720 русинська і волоська людність була найбіднішою, непостійною, мандрівною частиною населення і через те здебільшого її не вписувано в conscriptiones. Не записувалися й трудові шляхтичі (нямеші), як і взагалі шляхта, та й ще деякі групи.

З другого боку — для правдивішої уяви про розміри осад по дворах необхідно мати на увазі, що кількісний склад родини-двора часто бував значно більшим проти сучасного.

Було то від давна насамперед через часті ще остачі старої родинно-дворищної (задружної) форми співжиття. Такі вбачаємо

*) Unghváry Ede, „Sztropkó es várának története”, Hust, 1912, ст. 162, 215, 238.

**) Mag. gazdaságtört. szemle, 1894, ст. 340—342.

***) Вже цитов. „Mag. népes. a pragmatica sanctico” . . . , ст. 42.

напр. в опису верховинсько-мармароського панства Ж. Ліпчая на р. 1646. По ос. Келечин на однім „лані“ (дільцю) з найстарших оселенців жили „Мороз Ігнат із кількома синами і з своїм молодшим братом Морозом, інакше Гагульком Андрійом“. По два брати провадять нероздільне господарство на однім лані і разом виконують повинности перед панством: в Студенім Потоці в однім випадку, в Ляховцях у двох і т. д.; знов батько з двома синами, а в Студ. Потоці й люди різного походження, творять одну спільноту на лані, а власне „Федур Кепсіч, Роман Кепсіч, Михайло Ліскович і Рашкович Яцько“. *) Але побільшений склад родини - двора потім з'являвся також і зза фіскальних міркувань. Королівська подать, *dica*, розкладалася по „димах“ (*fumus*), тоб то хатах чи по портах (*porta*), тоб то воротах (метонімічно — там селянська родина, тут селянський двір), і в наслідок того було вигідніш не розділюватися, а жити по кілька родин в купі. „Для того, що підданих оподатковується по заселеним дворам (*sessio*), загально є звичаєм (у Мукач.-Чинядьов. дом. на половину XVIII в.), що більше фамілій згуртується на один двір, звичайно родичі і замужні діти“ . . . **) Тоді намість простої родини, з якихсь 5—10 душ, виходила складна — по 20—40 д. в однім дворі.

В урбарах тієї домінії і в судових протоколах є багацько згадок про цю форму співжиття й господарювання. „Часто читаємо“, говорить Марков, „що сини з батьком або брати“ *in uno pane habitans*“. В протоколі, напр., № 26 (§ 100) з р. 1753 стоїть: „*cum ex relatione communitatis introscriptae liqueret, fratres in uno pane vitisse, ideoque inter ipsos omnia communia fuisse, et hinc*“ etc.***) З тим же явищем великих родин, родин-дворищ, у гасд і шолтейсів нам довелось вже зустрічатися по Ужгородській дом. на р. 1691 і на „батьківствах“ у греко-католического духовенства в різні доби. Можна думати, що саме цю форму співжиття мав на оці терезіянський урбар, коли відчиняв можливість (пункт 4, § 1) брати кмецьку дань домову (*census domalis*) — в тих випадках, як при одній хижі було кілька дільців — не від хижі, а від дільців. Ще й на р. 1837 у русинів Спіщини, Шарищини, та Землинщини констатовано широко розповсюднений тип родин - дворищ. „Вони живуть звичайно у великих нероздільних фаміліях, 20—30 і більше голів, в яких домовий порядок так мовити патріархальний. Старший між ними виступав як голова родини: він живе в головній хаті, яка звичайно є тільки одна велика, у просторій кімнаті, куди інші члени родини тільки на їжу і при особливих нагодах сходяться. В зимі то єдина отоплена кімната, що є місцем перебування і спальнею цілої родини, як що молоді подружжя, ради їх спокою, не хо-

*) *Mag. gazdaságtört. szemle*, 1894, ст. 340—342.

**) А. Шаш, вже цитов. „Нариси . . .“, ст. 120.

***) J. Markov, „*K dějinám obyčejového práva na Pod. Rusi*“, „*Bratislava*“, 1932.

тять спати окремо у холодній кімнаті. Домовий батько (Hausvater) заопіковується не тільки об тім, щоб добру гармонію в домі підтримувати, але він також розділяє різні заняття mezi його синами, з котрих кожному приділений його власний круг занять. Також жіночий персонал стоїть під його розпорядженням. Він призначає одну жінку за господиню, яка потім обов'язана старатися й про виріб полотна, платків і т. п., щоб не тільки цілу родину одягти, але й зосталося на виміну, щоб таким чином задовольнити потребу в солі на цілий рік.*) Цей же тип родин-дворищ зустрічався в більшій чи меншій кількості у русинів і східніх комітатів краю.

Од середньовіччя розпочавшись і протягом доби до половини ХІХ в. складаються ті типи постійних осад, з якими зустрічаємося пізніш, аж до нашого часу. Многовулична більш менш компактна, що нагадує якийсь неправильний багатокутник, форма осад складається переважно в рівнині і по широких долинах, загалом в місцевостях найстаршого заселення. Як схочемо довідатися чи був німецький вплив на росташування осад, мусимо мати на увазі, що середину німецьких колоній (осад, містечок, міст) в Угорщині все творить „Ring“ чи „Markt“, більша прямокутна чи квадратована чиста площа, від якої виходили „Gassen“ чи „Czeylen“, розділяючи осад на часті. З такими площами по середині осаді зустрічаємося досі по містах (Бардійов), містечках (Вишков) і деяких селах (Дубове на Тересві), — докази німецького впливу на їх розпланування. Що - правда таких випадків налічуємо порівнюючи не багато.

У вузких долинах підгірського і верховинського пасем видається форма більш менш однувличної осаді. Спочатку вона тільки з однією низкою хат (за якими іноді зараз же прилягає й ораниця або лука), досить віддалених одна від одної; потім з двома, звичайно понад потоками з одного чи з обох їх боків, розтягнута стрічкою іноді на кілька кілометрів. Цей тип осад, продиктований гірською природою країни, нагадує собою однувличний тип німецького способу розселення, що вплинув, здається, подекуди й на форму чеських осад. У німців хати стоять одна стисло повз другу по обох боках вулиці і два їх ряди, мов під однією стріхою, тягнуться від одної брами до другої. Коли браму замкнуть, внутрішня вулиця, разом з внутрісельським єдиним пляцом, мов фортеця, захищена з усіх чотирьох боків. Лише хати карпатських однувличних осад ніде, навіть у німецьких колоніях, не поставлені одна стисло повз другу, а все з деяким, часом значним, інтервалом. Коли б не було цієї особливості можна б думати, що однувличний тип осад в Угор. Русі повстав не без впливу німців шолтейсів-льокаторів. Карпатські межигірські осаді ще носять вигляд незакінченої формації. „З причини пересічення місцевості ярами, села, що лежать

*) Das Ausland. Ein Tagblatt. 1837, № 93.

при шоссе“, каже обсерватор 1849 р. Ліхутін, „забудовані неправильно; вулиць нема; від кожної хати йде до дороги осібна стежка“. *) Доповненням згаданих двох осадних типів розселення, що місцями мішаються, переходячи один в другий, виступає система салашництва, легчих осідлень у вишках гір і у віддаленнях полонинського характеру, щоб таким способом їх легше виужиткувати. По деяких осадках (напр. Шир. Луг) майже кожен господар і досі уживає площі в кількох місцях на віддалі 2—8 кілм. На більших площах ставить простішу хижу (зимарку) і хлів, це т. зв. великі салаші, де перезимовують худобу. На менших розмірах земель, де господарю доводиться перебувати 2—4 дні, ставить тільки колибу, це т. зв. малі салаші. На ближчі до осадки горяні подинки - луки у висоту аж до 800—900 м. над морем (Нижній Бистрий) до хиж-зимарок чи колиб в ХІХ в. зачнуть вибиратися поодинокі двори чи групи їх, устатковуючись настало.

Третій тип сталого осідлення має характер хутірського розселення поодинокими дворами, розпорощеними в просторі коло вжитків (ораниць, лук, випасів), що ті двори обслуговують. Нам прийшлося вже (у т. І. наших „Нарисів“) вказувати, що власне через цей тип оселень здебільшого перейшов розвій осад краю. Хуторі повстають, обростають житлами в більшій кількості і так получаються людські гнізда часом з однаковими прізвищами всіх родин; за злучення в осадки ті гнізда стали „кутами“ чи „пострішами“, що іноді задержали свої окремі історично повставші назви. В другій половині ХVІІІ в. хутірський тип зустрічається головно в горяних частинах краю і напр. 14 осад ужанської Верховини на добу урбара 1749 р. випадали так, що не було у них хат упорядкованих повздош вулиць. Були лише хижі, порозкидані по простору, далеко одна від другої, так що села часом тяглися на пів години і навіть на годину дороги. В цих же виразах описує хутірське розселення топогр. опис 1783 р. по верхів'ях Ріки; той же хутірський тип панував у гуцульськїм Ясіні на час приходу туди німців-колоністів, 1765—1767 р. Людність Ясіні жила „порозсівано на ґрунках і поточинах“; його хижі з дворами тяглися вдовжину 24 угор. миль і так були розсіянї, що їх тільки за три дні можна було обійти. Хутірський тип частий на Гуцульщині взагалі, але й в інших районах Мармарощини, як от район Колочави, Нижнього Бистрого та й по інших комітатах.

Головно цей тип, почасти також однушлишний, потяг розпорядження цісарської влади р. 1778 про т. звану „контрактацію“. То значить, що розпорощені поодинокі оселі Гуцульщини, як і інших верховинських місцевостей, довго живші на повній свободі, не знавши начальства і держави, нарешті, розпорядженням влади

*) М. Д. Лихутин, „Записки о походѣ в Венгрію в 1849 г.“, Москва, 1875, ст. 38-39.

злучувано („контрактковано“) в певні громади, об'єднувано в села (від часу тієї формальности іноді числять вік осади, але ж фактично людські оселі існували вже значно давніш). Р. 1778—1779 оселі Ясіні зтягнуто в долину і росташовано вулицею з окремих дворів і кожному домогосподарю приділено певні земельні приналежности. На збудування житла кожний дістав од ерара по 6 фл. В цей же спосіб і приблизно в той же час одбулося стягнення до одного місця всіх інших розтрушених осад (між ними Дубового) в камеральнім панстві. „В наслідок того — читаємо про Ясінь — нарід, раніш зовсім нелюдимий, став „gesitteter und gesellschaftlicher“, більш сходився між собою, ближче став до уряду, розбоїв поменшало.“ *) За Йосипа II в р.р. 1786—1788 — читаємо у літописнім уривку по В. Шарді — „і нумери на хижі клали і землю поміряли... хотарі, ліси і проч.“ **) По смерті Йосипа - цісаря „нумери“ з хиж постісували.

По перепису 1720 р. сільські осади поділено на куріяльні, урбарні і незаселені. В окремих комітатах їх (без міст і містечок) було:***)

	Куріяльн.	Урбарн.	Незасел.	Разом.
на Бережщині	9	235	—	244
„ Шарищині	9	347	3	359
„ Спіщині	25	118	—	143
„ Ужанщині	44	147	—	191
„ Землинщині	21	389	2	412
„ Мармарощині	45	82	—	127
„ Угочанщині	18	46	—	64

Урбарні громади, починаючи з середньовіччя, жили до третьої чверти XVIII в. більш чи менш виявленою вічовою організацією. Терезіянський урбар регулює вибори органів сільського самоуправління, що склалися з старости, помішників чи „божеників“, нарешті, з писаря — „нотаря“. Обов'язком старости і божеників було: розкладати податок і вносити в комітатську скарбницю, виставляти форшпан і робітників для публичних робіт, розквартировувати військо, управляти громадськими прибутками, набирати ночних сторожів, охоронщиків полів і інших доглядачів, пеклуватися протипожежними засобами, поліпшувати мости, виконувати розпорядження комітатів і панств (коли ці відповідали урбару), оцінювати шкоди полям і лукам, ловити злочинців і доставляти їх на відповідний суд“. †) Коли крім крі-

*) Torogr. Beschreibung der Marmaroscher Gespanschaft. Ungrisches Magazin, V. III, 1783.

**) Лелекач М., там таки.

***) Уже цитов. „Mag. péres. a pragmatica sanctio...“ ст. 31; ми не зустріли висвітлення, що розумілося за того перепису під назвою „куріяльна“ осада. Однак, гадаємо, що по таких осадах жила у великім числі, іноді навіть виключно, дрібна трудова „куріяльна“ шляхта. Були осади у яких все землеволодіння належало такій шляхті, як напр. по Ужан. ком. по перепису 1715 р.: Керис, Матівці, Вел. Залучки, Течень, а на р. 1720 ще й Банка та Чічер.

†) Joh. Majláth, там таки.

паків у селі жили ще й нямеші, то вони обирали свого окремого старосту (годнодя).

Поза тим селянські двори з осадами у більших домініях ще групувалися по майорням. Майор, ішпан чи крайник, в ролі представника февдального зверхника, був безпосереднім начальником над осадами кріпаків певної округи і над їх органами. Були то всесильні владики над людністю. Однак, найгіршим бичем для русинської людности були урядовці панств з самих русинів. „Економи, що вийшли з простих людей“ — каже Легоцький — „звичайно були найстрашнішими; була навіть поговорка: „не дай боже із русина пана!“

В XVI—XVII в деякій мірі й у XVIII в. русинська людність насамперед гірських районів не дуже дорожить сталістю осадного життя і при нагодах кидає насиджені місця і свої примітивні хижі та мандрує десь інде. Мертвий реманент, як по багатьох місцях і до нині, остільки нескладний, а хатне урядження таке убоге, що все те легко могли перенести, евентуально перевезти на худобі, перегоненій з родиною, що вимандрує. Зміни місць прожиття, шукаючи ліпших, піддержуються зовнішніми подіями, як мілітарні, природні й епідемічні катастрофи тощо. До того ж спонукали і соціальні причини. Переміна місця була реакцією на посилення кріпостної залежності чи податкового гніту. В нових місцях, за межами досягнення попереднього пана, новооселенець звичайно діставав кілька літ волі від кріпацьких тягарів, іноді аж до 12 літ. В XVI—XVII в. південно-східня частина Угорщини з Семигороддям і навіть Мармарощина були під турецькою владою. Як було вказано вже, там кметям в релігійнім і економічнім відношенні жилося ліпше, ніж під мад'ярським режимом. В наслідок того в турецьку частину земель вивтікало чимало людности, іноді цілими селами.

Угорське законодавство силкувалося запобігти непосидючости простої сільської людности, але в супереч тому вона все ж мандрувала, про що є числені дані за XVI—XVIII ст. От напр. королівська комісія, що обслідувала низку доміній, в тім числі Мукач.-Чинядьовську, в своїй доповіді 1570 р. між інш. писала; „Є багацько осад, що засновані ще недавно і одержали волю на 12 літ. Русини тим дуже зловживають. Коли минуть 12 літ, вони знов тікають далі і сідають на землі десь в іншому місці, щоб бути, т. ч., постійно вільними“. Порівняння переписів з половини XVI і до початку XVIII в. „дуже часто виказує, як посілки, в яких за одного перепису знайдено значну кількість селян, в посліуючих переписах, через кілька літ, показані пустими (*desertae*) чи тільки з одним кинижом, шолтисом і одним кріпаком. Іноді назви селян в однім перепису здебільшого інші, ніж в другім. А намість опустівших осад виникають нові — часто, щоб потім, в свою чергу, зникнуть. Іноді селяни відходили тільки на час перепису, часом за згодою поміщика, навіть в другі дер-

жави, іноді ж зовсім кидали свої села“. *) Мандрівність русинської людности по ужанській Верховині констатується на р. 1724, в таких виразах: „Через те, що місцевість не дозволяє засновувати правильні оселення, рухливий русинський люд ставить хижі розкидано . . . Русини часто терплять шкоду від нападів і грабіжів поляків, від голоду, від мора худоби. Тож не дивно, що вони масами кидають цілі селища, тим більше, що своє хатне урядження легко можуть понести з собою в пакунку за плечима“. **) З тою рухливістю русинської людности, підтримуваною податковою політикою уряду, зустрінулася Мукачевська греко-католическа епархія в другій полов. XVIII в., коли їй довелося встановити парахвії. Не знали, яку саме церкву уважати за парахвіяльну, бо „русини часто кидали свої осаді і переходили на нові місця“. Нарешті, деяка мандрівність констатується Мукач. єпископом і на 1786 р. ***)

Осередком селянського двору є хижа, наступниця колиби пастих. Вона поволі удосконалюється. Від вогнища серед хижі переходять до печі, однак без комина. Спочатку дим випускають через двері, як то ми особисто в старих хижих бачили напр. в с. Ужоку ще в р. 1934. Потім через проруб у стелі: дим, розходячись попід стріхою, просочується через неї геть. Людина, що звикла до сучасного способу виводу диму, приймала б кожний випадок такого отоплення за пожежу. Покривали хижі соломною чи сухою травою, напр. осокою; іноді низькі хижі мали плоскі покрівлі драницями, „на котрих лежали каміння, аби вітер їх не поніс“ (Ясіня на 1765—1767 р.р.). Верхні частини, стеля і покрівля над горищем, од прокопчення і сажі чорні. Таких чорних хат на прикінці XVIII ст. було багато й на Київщині, а в Карпатах вони були загальним явищем на половину XIX в. „Коминів на хатах звичайно не роблять“, — писав угро-руський етнограф Дешко ще р. 1847. Досі подекуди (головно на Верховині) то можна зустрічати. У людности складається переконання, що дим, прокурюючи соломі та дереву стріхи, охоронює їх від гниття і надає їм більшої тривкості. Так в трьох східних комітатах краю і горяних округах західних. А ось як описується на р. 1837 забудування родини-дворища у трьох західних комітатах. Житла складаються з головної будови і з кількох побічних хижок, котрі є для численних фамілій необхідними комірчинами . . . В головній будові поруч з головною кімнатою знаходиться кухня, у якій одначе ні печі (Herd), ані труби немає. Великий казанок з міді чи чавуна висить тут в однім розі чи також на середині, прикріплений на ланцюжку, під яким на голій землі чи межі каменями розводять вогонь. Дим виходить прямо під покрівлю і поширюється під цілим піддашшям, де в такий спосіб коптять

*) А. Петров, там таки, ст. 85.

**) Bidermann, там таки, 11, ст. 73, документ в прим 3.

***) В. Гаджега, „Додатки к истории Русинів“ . . . Наук. Зб. „Просвіти“, Ужгор., I, 1922, ст. 146.

свинину. Коло дому є звичайно піч на випечення хліба. Вона вроблена вище над землею на глиняній підставці, що покладена на чотирьох палях. В ній печуть весь хліб для родини. *)

Остачі старих хат, що їх ми зустрівали подекуди досі (напр. у Тересві й Бичкові), іноді навіть стоять до вулиці глухою стіною. Надвірне світло дістається до нутра маленькими „визорами“, дірками, через які можна було визирати на двір; вони поволі еволюціонують у вікна, з старою назвою „визорів“. Промір визорів-вікон малий, „щоб чорт не вліз“ (під яким розумівся і злодій); через них людина може визирнуть, але не пролізти. Визори затикалися соломою, заставлялися тоненькими дощечками, які б пропускали соняшний світ, потім завішувалися промитими і висушеними пузирями з скоту, нарешті, пізніш переходять на скло, на невеликі шибки вмазані в діру в стіні, без рам. З того часу визори стають вікнами; спочатку такими, які ніколи не одчиняються, — їх остачі й до нині можна натрапити в численних випадках, особливо в глухійших верховинських селах. В міру розвитку від колиби до сучасної хати ця остання, від житла людей й скотини разом, що Фейнеш констатує ще й на р. 1843, поволі стає лише житлом самих людей. Для внутрішнього освітлення хиж уживають лучину, найстаріший освітлюючий засіб, про який є згадка для придунайських слов'ян на V ст. З якогось часу здається поруч з лучиною зачинають уживати лойове освітлення (т. зв. каганець).

Одяг і взуття сільська людність робила вдома. Щонайменше до половини XVIII в. спідню білизну ще не завжди мали. Чоловіки раніш зачали носити самі „холошні“ (ногавиці), тоб то верхні штани. Потім дійшло до сорочки, яка спочатку носилася без зміни. Як рідко вона милася свідчать нам слова пісні:

„Та я любив дівчиницю
Олену, Олену.
Та я носив сорочину
За гід не золену.“ **)

Носити сорочку рік не золену в давнину було звичайним явищем. Проти нужі, принаймні пастухи, промашували її салом чи дьогтем. Й досі так само роблять, колиносять одну сорочку через цілий пастівницький сезон. Ногавицям чоловіків відповідають запаски і плахти у жіноти. Верхній теплий одяг, головн. чин. з овечих шкірок, роблено здебільшого без рукавів. Були то кіптар та гуня, однакові і спільні для осіб обох статів. З овечої вовни виробляли сукна на одяг, а з кожї — бочкори (постоли). Люди, напр. у Ясіні на 1760 р., виглядали так, що „довге на півметра волосся звисало їм через плечі, їх одяга цілком проста, постоли носили із сирї кожї або свинячої шкіри із волос-

*) Das Ausland. 1837, № 93.

**) По нашому обслідуванню: рукопис інж. М. Кушніренка про с. Нижній Бистрий.

сям, верхню одержу носили без рукавів, на головах т. зв. „гуґлі“ ... Так випадала русинська людність, „жиди — не ліпше“. *) Головними джерелами прохарчування гірської людности були овес і вівця.

Цікаво послухати, яке вражіння про села Угор. Руси склалося у самовидця, старшини російської армії Ліхутіна, що перейшов р. 1848 з військом через Карпати десь коло Грабова (район Дуклі) і йшов на Пряшів, а звідти на Токай і до Тиси. „Деякі слов'янські села“ — пише він — „що є при битих шляхах, по наших представленням, досить гарні і, як видко, заможні, але більшина, а власне ті, що росташовані в горах і на бік од великих доріг, дуже бідні; дерев'яні, похилені, іноді курні хати покриті соломною чи згнилими дошками і декотрі з них в повнім значінні слова не мають навколо ні кола ні двора. Слов'яне вдягнуті і їдять зле; серед них багацько старців; всі вони мають жалісний затурканий вигляд і відбивають помітне тавро порабування“. „Взагалі, ніде я не зустрічав“ — говорить той же спостерегач — „стільки як туг (в Угор. Руси) хворих, горбатих, хромих й інших різних калік; нарід, видко, убогий, затурканий, загнаний“. **)

З звичаїв, що мають і господарське значіння, хай буде дозволено нам на цім місці згадати два: один, що до виходу заміж і другий — зв'язаний з похороном. „До 1720 р. був звичай, що дівчаток засватували вже у віці 5—6 літ, з якого часу вони зараз же бралися до хати їх заручених хлопчаків, де й зоставалися жити до зрілости. По дорослости дівчина, однак, могла не дати згоди на шлюб. „Нині — пишеться на р. 1837 — дівчата виходять заміж в 12 рідше в 13 років“. За похоронів, принаймні дорослих, мерця і в час безсніжний возили до могили на санях, запряжених волами. Крім того „мармароські русини — пишеться на 1837 р.“ — кладуть до труни пляшечку з доброю горілкою чи старим медом, — щоб похований не терпів спраги. А щоби перешкодити приходам мерця і блуканням його серед живих кидають до труни „Sagen“. ***)

З появою австро-угорської статистики довідуємося про кількість сільських осад і хат. Ось покомітатські викази їх на р. 1838 і 1841—6:

	1838	1841—6	
	осад:	осад:	хиж:
Мармарощина	157	162	28400
Бережщина	261	260	19800
Угочанщина	63	65	7800
Ужанщина	203	202	19200
Землянщина	428	424	50400
Шарищина	376	358	23800

Виділити кількість русинських осад і хиж немає можливости. З сільських осад мали населення більше 2000 душ (без війська) на р. 1846: Ясіня — 3870 д., Борша — 3480, Якубяни — 2850, Іза — 2650, Рахів — 2500, Колочава — 2340, Вел. Бичків — 2000, Ріпинне — 2230. †)

*) Фрідман Натан, „До исторії оснoвання с. Ясіня і жидівської колонізації там же“. Підкарп. Русь. 1927, № 6.

**) М. Д. Лихутин, там таки, ст. 85.

***) Das Ausland. Ein Tagblatt, 1837, № 93 і 95.

†) Tafeln zur Statistik der Oesterr. Monarchie für die Jahre: 1838, 1841 і 1846.

За осадами і дворами приходять в увагу польове господарство — рільне і лучне. Тут розрізняємо господарство панства самого, ведене ним по системі майорень, коли панство мало латифундіарний розмір, або з одного лише осередку за середніх розмірів панства, і з другого боку господарства кріпаків — на урбарних *extravillanum*'ах. Моравському вченому Коменському, що пробув між 1650 — 1654 р. в Шариш-Потоку (найпівденніша Шарищина), загалом воно здається відсталим. „Й польове господарство“, писав від, „не провадять досить розумно, так що не тільки міста, осади і майорні, але й поле, ліси, сади, виноградники — як рівнять з країнами народів більш освічених — подають убоге видовище... Коли б земля ця“, продовжує він, „оброблялася розумно, могла б виживити у чотири рази більше людности і забезпечити всіх і кожного всячиною вдосталь. Земля є добра, але не добре обробляється“...*) Так говорив Коменський про один з найліпших по природній якості земель і по культивуванні районів Верх. Угорщини; тим більше все сказане відноситься до північних і східних областей з русинською людністю.

Очевидячки, панства, коли б хотіли і за умовин рентовности, завжди мали більше можливостей для інтенсифікації господарства на своїх алодіатурах, ніж залежне селянство. Між іншим тому служили інструкції земельних зверхників по своїх маєтках, як от Друґетів по Ужгороду 1593 р. і 1668, Естергазі по Мукачеву з 1613 р. і 1616, Емериха Текелі — 1684 р. по Мукач. домінії; по Чінядьов. дом. є інструкція з 1698.***) Всі вони зложені більш менш по одному взірцю, при чім текелійовська „*Instructio generalis*...“ р. 1684 для адміністрування Мукачев. домінії, як пізніша, вийшла найповнішою. Поширюючись на різні галузі хозяйнування в майорнях, інструкція в її 73 артикулах між іншим, красномовно виказує нам рівень техніки панського сільського господарства.

В ній знаходимо насамперед розпорядження, щоби поліпшували польові площі, очищували їх від бур'яну, загноювали, де треба тричі орали і ще й волочили, сіяли за доброї години і не в забігнену землю; щоби луки удержували в чистоті і на них насаджували садові дерева, як то було „за давніх добрих звичаїв“. Сипарні (винбарі) на переховування зерна мають стояти по вітряних місцях на стовпах або на каміннях, щоб під них міг піддувати вітер. Зерно у сипарнях має зберігатися в чистоті, провітрюватися. Зсипати його треба через діру в стрісі сипарні і за вітряної години. Урядовці майорен мусіли вчасно рано вставати і обіходити майори, оглядаючи стодоли і скот, та пильнуючи, щоби птиці не посипалося на їдло добре, а не порожнє зерно. Польовий дозорець щоби завів на роботу висланих на одбутток панщини кріпаків. Двірські судді хай доглядають, щоби дозорців не підплачувано горілкою. За сівби щоби в при-

*) А. Komenský, там таки, ст. 22-23, 28 і 34.

**) Всі вони видруковані в *Mag. gazdaságtört. szemle*: роки 1896, 1898, 1903, 1897, 1895, 1894.

сутності вірогідної людини (боженика) було записано до книг скільки зерна посіяно. Після жнивування щоби в присутності двох старостів полічили хрести на нивах і зложили у скирти, одібравши з різних хрестів снопів на два хрести для гарманування та пробу. Скирти щоб складано за доброї і сухої години, звертаючи велику увагу і на дежмове жито; теж мали добре складати вимолочену соломку та полову. Стоги сіна мали класти три сяги широкі і стільки ж високі; їх мало прикривати добре соломкою. Під час гарманування уважати, щоби не крали зерна. Для того за дозорця поставити одного боженика мад'яра (русинам не довіряє!). Звіти боженика має рахівник записати до книг. При мірянні зерна хай буде присутній городський суддя і щоби одиниця виміри, віко, була однакова, а не так, щоби зерно міряно великим віком — коли дістаємо, а малим — коли віддаємо. За перемолу треба доглядати, аби мельники до чистої пшениці не примішували засмічену, бо з того не буває мука білою, а з неї не виходить і білий хліб. За чищення зерна уважає інструкція на добрі залізні решета. Видко подекуди рустікальні площі селянство поширювало за рахунок алодних угоддів, бо в інструкції доручається урядовцям домінії стежити, щоби не захоплювано з майорів частини орної землі і луків.*) Так (у скороченнях) гласить частина інструкції про польове господарство.

На р. 1746 Мукач. домінія займала приблизно від 400 до 500 тисяч угрів. З того числа орної землі до панських майорень належало тільки $559\frac{3}{4}$ угри, а до селянських дворів, на основі запису побирачів податків в р. 1734, $12492\frac{5}{8}$ угрів, тоб то у 22 рази більше. Яка вражаюча різниця між площею ораниці, що перебувала у власній режії земельного пана і оброблялася панщизняними одбутками кріпаків, та площею, що була в руках кріпаків на урбарних основах! Що не ліпшим було співвідношення між домініяльною ораницею і рустікальною і по другій величезній домінії краю, по Ужгородській, бачимо з того, що у ній на 1794 р. польове господарство власною режією провадилося з 77 осад тільки при сьоми (в Ужгороді, Дравцях, Коритнянах, Дубриничи, Забродю, Малім Березнім і Чорноголові). Для домінії таке співвідношення межі двома частинами їх території може вважатися за характерне. Не з майорень плили основні зиски, а з кріпацьких обов'язків і поборів з титула фєвдальної зверхности. Загалом сільське господарство краю було таким, як воно провадилося селянами. Коли б панські майорні були на вищій ступні господарськїм, то давало б приклад ліпшого господарювання селянам. Однак, в тім можна сумніватися. „Певно, що господарство панське“, читаємо ми у автора, що спеціалізувався на вивченню історії Мукач.-Чіняд. домінії, „квантитативно різнилося від господарства підданих, але технічно ледви. На алодіатурах панував також хлопський спосіб господарювання... Управа ріллі ледви поступала вперед... В р. 1774 констатовано, що нив не гноять, для того так само мало помагав рік урожайний, як й неурожайний. Винниці берегсазські від 30 літ не були гноєні. Не збираєся тільки, кільки посіялося. Зерно є низь-

*) Там таки, р. 1894; крім того див. Lehoczky Tivador, „Beregvármegye monographiája“, т. II, 1881, ст. 312-313. Його ж „Thököly Imre a karucz király mint gazda“. Szazadok, 1870, ст. 388—400.

кої якості, так що урядники свій депутат не хотять брати в натурі, лиш грішми. Це однак забороняє граф (Шенборн), мовлячи: „най то вип'ють, що наварили“. *)

В основі селянського зв'язку з землею по виході з середньовіччя переважала форма громадського (общинного) володіння. „Відомо“, говорить Токач про XVI ст., „що кріпаки лише там мали сталі посідання, де не було в звичаї громадське володіння. Де ж були громадські володіння, там рік річно земля переділялася і не називалася постійним володінням, а — дільна земля, стрільна земля, або стрільне“. Стрілою (жеребком) розділювано ораниці, луки та води на лов риби і в таких випадках їх називано „стрільне“, що значить громадське. Й сіножаті, що належали до алодіяльних частин панських маєтків, за косовиці були ділені стрілою. **) Існування громадського (стрільного) володіння в Угорщині подекуди виявили також державні переписи р.р. 1715 і 1720 на ораниці і луки. Що до випасів на підгірських та гірських пастівниках й що до лісів — де ці ще не підпали тіснішому адмініструванню ерара чи домінії — й тим більш: громадське виуживання їх не було рідкістю й в XIX в. Переписи р.р. 1715 і 1720 не були сільсько-господарськими і не мали ціли дослідити спеціально форми зв'язку хліборобів з землею. Коли все ж таки і ними сконстатовано випадки громадського володіння, то їх мусимо приймати за симптом розповсюдженого явища. В Землинській ком. за тих переписів знайдено 11 осад, які практикували щорічні наділювання по жеребках (стрілах) з „стрільних“ вжитків (ораниць і луків). В небагатьох осадах, але також знайдено тими переписами громадське володіння й в Бережській ком. По даним за 1622 і 1680 р.р. згадуються випадки громадського володіння теж по Мармарощині; а перепис 1720 р. в багатьох тамішніх осадах натрапляє „багато такої землі, котра не була розділена між кріпаками“. Дуже поширеним воно заховалося в Сабольчій ком., в Гайдуцькій дистрикті, в Боршодській і т. д. Але з усіх частин Угорщини на час перепису 1720 р. класичною землею громадського володіння виявило себе Семигороддя, де ще й по перепису 1820 р. поняття індивідуальної земельної власності не існувало. ***) Це відноситься й до області старої німецької колонізації. „Семигородські землі саксонців, пише Кейндль, на довго заховали виразні сліди старої общини (Markgenossenschaft). Пізнаємо їх в спільнім уживанню всіма членами громади лісів, луків тощо, які належали певній громаді, і од-

*) Андрій Шаш, „Нарис соціальної й господарської історії Шенборнської латифундії Мукач.-Чинадіїв. в першій половині XVIII в.“ Наук. Збір. Просвіти, Ужг., 1932, ст. 126-127.

**) Tokáts Sándor, „A magyar léhen es a holden“, Szazadok, 1908, ст. 251.

***) Tagányi Karl, „Geschichte der Feldgemeinschaft in Ungarn“, Ungarische Revue, 1895, ст. 106—117. Для семигородських осад саксонців див.: Friedrich Teutsch, „Beiträge zur alten Geschichte des Schenker Stuhles und der Markgenossenschaft im Sachsenlande“. Archiv f. Verein f. Siebenbürg. Landeskunde, 1883.

буваному від часу до часу новому розділу полів і толок орної землі між общинниками. Живе й ідея єдиної великої общини (Markgemeinschaft), яка включає в себе кілька місцевих громад, ... між якими поземельна територія розділяється". *)

З протоколів визитації 1750—1752 р.р. західних комітатів краю також пізнаємо громадське розпорядження землею. В ос. Полата газд 42, які „перепустили пароху одну четвертину“ (дільця); в ос. Боров газд 40, які „дали пароху другу четвертину йобадського телека хоснувати“; в ос. Крайня Чорне газд є 12, парохом „хосновалася восьмина телека, яку (йому) передала громада“; в ос. Виш. Тварожець „кантор один прут (ораниці) мав од громади на свій ужиток“; в ос. Збуї „фундуш парохіяльний свобідний виділений громадою . . . за згодою пана“; в ос. Ростока-Кална парох має ораниці і луки, „які йому громада із своєї часті виділила“; в ос. Воловій „громада своєю волею подала парохові одну четвертину, як би в парохіяльний телек, і другу четвертину в річну платню“, й дяку „виділила річний доходок“ (деякі землі). **) Громади розпоряджали не якимсь, а тільки громадським володінням. Були в громадським володінню деякі розрізнення, як то зустрічаємо в таким же володінні в Галичині, ***) Наддніпрянській Україні і в Росії: переділи, видко, бували, як річні, так і на довший термін (напр. 6—7 літ). Форма громадського володіння ліпше заховувалась там і в тих осадах, на які не поширювався февдально-поміщицький і шульцівсько-книжський режим. Незалежно від того взагалі ліпше зберіглася на ХІХ ст. там, де не провадилася комасація: кожний некомасований клапоть земель виказує сліди давнього аграрного минулого.

На громадське володіння знов прийшли за підготовки терезіанської урбарної реформи. Про існування його в Угорщині уряд М. Терезії добре знав, що видко з його інструкції комісарам по переведенню урбарної реформи. В ній між інш. говориться (в розд. I, § 2, точка 5), що „подекуди до площі кріпацького дому належать не сталі орні поля і луки, але такі, котрі з року на рік підпадають наділенню“. Ще виразнішим є ось таке місце (розд. II., § 3, т. 9) інструкції: „З огляду на те, що подекуди кріпостне селянство не посідає стало означених ораниці і луків, але ними з року на рік ділиться між собою по жеребку, мають комісари за кожним окремим записати той земельний участок, який припав йому по останньому жеребкуванню“. †) Такий запис міг означати початок кінця багатьох випадків громадського

*) R. Kaindl, там таки, 328.

**) Протоколи подав Др. В. Галжега — „Додатки до історії“ . . . в Наук. Збор. т-ва „Просвіта“ за 1935, Ужг., ст. 17—182.

***) Roman Rozdolski, „Wspólnota gminna w b. Galicji Wschodniej i jej zanik“, Lwów, 1936. Цією працею сконстатовано ще на р.р. 1786—89 в Східній Галичині громадське володіння орними землями в 469 осадах; помимо того існувало на той же час в численних інших громадах таке володіння і на луки.

†) Constitutio rei urbarialis regni Hungariae, Vienna, 1817.

володіння. Р. 1786 заходилися по цілій державі переміряти землі для уложення т. зв. йосифового кадастра; при тім відокремлювано селянські (рустикальні) землі від поміщицьких (домініяльних), що й закниговувалося. Ліси і полонини спільного користування панств і селян записано за поміщиками. Ще через 50 літ, законами № VI і XII з р. 1836, проголошено засаду розділення спільних володінь землею; поодинокі господарі мають право обробляти чи випасати лише на певно виділених площах; ужиток дерева на палення і будівлі провадився на основі старих звичаїв і урбарних приписів.

В громадськiм володінню коріниться одна з причин (друга і головніша — в природі карпатського краю і особливостях ґрунтів) розпорошенности володінь землею поодиноких членів грсади, як також примусовости щорічних розміщень ораниці і толоки (Flurswang), що виявлялася спочатку в переложній, а потім в двохпільній, а де можливо — й у трьохпільній системах.

З того, що знаємо про польове господарство доби XVI—XVIII в. напрошується висновок, що в Угор. Русі від рівнини і майже до Верховини панувала система двохпільна. Двохпільля на р. 1649 зазначає Легоцький по таких рівнинних осадах Бережщини, як Великі Лучки, Ракошна, Страбичово, Яноші, Нове Село. На двохпільля натрапили за переписів 1715 та 1720 р. і власне в той спосіб, що переписчики в 1715 р. по Землинщині і Ужанщині записали в ораницю тільки поле засіяне, а друге, що було під толокою, оминули. За перепису р. 1720 догадалися, що обидва поля є „двома зворотами“ тієї ж самої ораниці, яку вживали по системі двохпільля. (Від тої хиби площа ораниці за 5 літ ніби подвоїлася: по Ужанщині в 1715 р. було 10446 коб. ор. а в 1720 — 23098, по Землинщині — 22584 і 63004). Двохпільля ж знаходять каноничні визитації 1750 р.: у Снінській окрузі в Уличу та Вублі, й у Воронівській окр. виразно два поля по ос. Седлісках; можна думати, що про двохпільля ходило і в ос. Казімірській, коли в протоколі говориться про: „царину“ і „толоку“. Про поширене двохпільля на час підготовки терезіянського урбару, 1772—1773 р., знаходимо дані у „Novem puncta interrogatoria et fassiones colonorum“. В них, напр., читаємо, що в с. Комаровцях Уж. ком. „орні землі на два поля розділені“; в с. Бобовищі землі у хотарі поділено на дві частини — „єден рік царина, другий рік толока“. *) Скрізь йде мова про рівнинні села. Тим більше значіння має двохпільля з відступом до узбіч і в гори. В лісах на просторих порубках, пише р. 1847 Дешко, починаються вже села, побільшій части многолюдні „і при кожному селі поля розділені на дві половини: одна, на якій сіється хліб і знімається сіно, наз. цариною, друга, призначена в тім же році під пастівник, наз. толокою“. **) Там і від коли сійба стала регу-

*) А. Петров, „Урбар“, прилога № 2, ст. 113—124.

**) Андрій Дешко, та ж Київ. Старина, 1887, ст. 539.

лярною справою виснажені засівом ґрунти для відновлення родючости мусіли перегулять під толокою. Від незручностей пере­лежування кожного окремого участку в одмінний час, що давало б черезсмуговість і обтяжувало б випасування на площах, що одпочивали розпорошені між засівними клаптями, прийшли до того, що завели чергування засіву і толоки. Скорочення одпочинку орних площ перетворювали систему переложну насамперед у двохпільну. Толоки панські (алодні) і урбарні звичайно ходили нероздільно під випасом панської і селянської худоби. Рівно ж в спільний випас будь чиеї худоби оберталася стерня по скошенню збіжжя і сіна, коли лука давала лише один врожай трави. Крім того з весни, до вигона худоби на полонини (коло св. Юра), і в осени, по згоненню її з полонин (коло Покрови), вільно було кому вгодно випасати свою худобу на чужих земельних участках не засіяних озиминою, випасати, не оглядаючись на межі. Звичай, що його стріваємо в Росії з общинним володінням, а на Україні й з подворними землями.

Поруч з двохпільям в нижчих рівнинних і долинних місцевостях з'являється трьохпільля. Переписи 1715 і 1720 р. зазначають його, напр., на землях м. Пряшова: „земля трьохзворотня“ — читаємо там — „2 звороти обробляють, а третій, толочний, уживають на випас скоту“. Трьохпільля ж констатує визитація у Воронівській окр. на р. 1750: „Фара (має) во каждом полю землички — в першом три фалатки (куски) . . ., в другом полю . . . два фалатки . . ., у третем полю . . . два фалатки“ . . . *) Трьохпільля ж зазначає тогочасна визита й по інших округах краю: в ос. Люботін пів діляця виділено „в двох частях, ораниць до 40 кобл., третина 20 кобл. все позостане“; в ос. Дюрдьош ділець має „в одній части на три коблики, в другій і третій також“; в Бішті фондуш паравіальний „в трьох частях, із котрих кожда є двох кобликів велика“; в Філкогазі фондуш „в трьох частях, з котрих на одній мож посіяти півпята кобл. зерна, на другій три, на третій півтретя коб.“ **) З наближенням до ХІХ в. й в рівнинній пасмі східної частини краю подекуди з'являється трьохпільля (можна зустрінуть записи: „землі на три поля — 12 кобликів“). Однак, в низах з трьохпільям місцями ще конкурує не тільки двохпільна, а й перележна система, як в горах поруч з двохпільям трапляється часто підсічно-паливна (Brandwirtschaft). Всі названі системи сумісні з громадським володінням, лише ужиток ірташів, одвойованих підсічно-паливною системою, виходить з під впливу громади, наближаючись по своєму характеру до індивідуального володіння.

В рівнинно-долинній зоні з родючими льосовими ґрунтами й гарним підсонням родили всі роди зернових рослин, городини та садовини. Щоправда не всі ті добрі землі засівалися. Напр. по

*) А. Петров, вже згадує. „Канон. визитація 1750—1767“ . . ., там таки, протокол по словацьк. осаді Фулявско (на ст. 133).

**) В. Гаджега, „Додатки“ . . . Наук Збір. „Просвіти“ за р. 1935.

Мармарощині й на р. 1812 ще більша частина придатних площ по долинах зоставалося незасіяними, на них випасали худобу. В підгірським же а надто в горянім пасмі із збіжових рослин можна було сіяти головно овес і в меншім розмірі яре жито та просо, осягаючи дуже вбогих урожаїв. „Тут (на мармарос. Верховині) крім вівса мало сіється польових рослин“. *) На видертих з під ліса клаптях кам'янистої землі сіяно якихсь один-два роки, чим родючість ґрунту вже вичерпувалася. Та ось між культивованими рослинами з'явилися нові. Були то кукурудза, тютюн та картопля.

Кукурудза вивезена з вестіндської Куби. В Італії знана з р. 1590; з р. 1610 нею вже торгують венеціянці. Від них дісталася до турків, а турки заносять її до Європи під своєю ж турецькою назвою „кукуріца“. В Молдаві кукурудза з'являється з р. 1710, в Угорщині в кінці XVII в. **) Перепис 1720 р. показав, що по долинних селах Мармарощини вже сіяли переважно кукурудзу, й що в Мукач.-Чиняд. дом. населення не тільки сіяло, а переважно й живилося кукурудзою. Р. 1734 на селянських землях тієї ж домінії зборщики податків під кукурудзою начислили 1634 угрів. На першім місці по засівній площі в тій домінії стояв овес — 7370 угр., на другім пшениця — 2173,5 угр., третє місце вже зайняла кукурудза — 1634 уг., опередивши жито — 836 $\frac{1}{8}$ угри і ячмінь — 479 угр. Кукурудза увіходить в ужиток всієї людности Угор. Руси, стає найпопулярнішою їстівною рослиною до наших днів, з котрої виготовляють, як різні їдла, так і печеться хліб. Її безперестанно сіють на тих родючих прирічних наносних ґрунтах, на яких вона родиться, — чим, між інш., робився прорив у двох- і трьохпіллі.

Тютюн (табак) прийшов в Європу двома напрямками. В Західну — з Америки, в Східну — з Азії. На Наддніпрянській Україні торгівля тютюном зачалася не пізніш XVI, або перших десятиліть XVII ст. За початок сівби тютюну (в м. Ромнах на Полтавщині) вважається р. 1604. До Семигороду тютюн занесли турки коло р. 1576, ***) а позаяк Мармарощина в той час належала до Семигороду, то ця дата може більш-менш відноситися й до південної, придатної до тютюництва, частини Мармарощини. В Угорщині з вжитком, торгом і плеканням тютюну спочатку поведено було боротьбу. В Ужгороді р. 1666 ніхто не смів продавати тютюну під карою конфіскати. Р. 1670 законом заборовено купцям ввозити тютюн до Угорщини під загрозою конфіскати не лише тютюну, але й всього купецького маєтку; за курення призначено покути: з шляхтича до 50, а з кмеця до 6 гульд. Однак, закон не додержувався. По Землинщині курення заборовене в р. 1675 з-за небезпеки перед пожежами. Знов законом Угорщини забороняється довіз і вжиток тютюну в р. 1683, потім в р. 1686 й в р. 1688 — але з тим же наслідком, що й перше. Місто Бардйов в р. 1683 зобов'язує Андрія Шариського під погрозою штрафу 40 зол. щоб не курил, а вже року 1697 за дозвіл продавати тютюн дістає 130 фл. в рік. В першій чверті XVIII в. вже сіяли табак в Землинщині, Ужавщині, Бережщині і Угочан-

*) Topogr. Beschreib d. Marmar. Gaspanschaft, Ungr. Magasin, III B., 1783.

**) Csaplovics J., „Ungerns Vorzeit“... Wien, 1830, ст. 112—113.

***) Того року турецьке посольство до Баторія (в Семигороді) вже вживало тютюн і люльки.

щині, а Спільська комора 1725 р. збирає відомости про вивіз табаку за грявицю.*) Року 1756 наложено дань на сіячів тютюну по одному флор. з господаря. Мапа Мукачєва за р. 1767 показує, між інш., що тоді на березі Латориці існувала тютюнова плантація городян. В початку ХІХ в. вже сіяли табак й в сумежній з Угочою частині Мармарощини. Тютюн уживався для курення, нюхання і жування.**)

Появляється картопля. В Угорщині — в половині ХVІІІ в. Між р.р. 1760—1770 вона заноситься в карпатські ком. — Спіш, Липтовський, Арва; з 1767 р. — в Семигороддя; в Бережський ком. — пораз перший р. 1770. На початках людність ставилася до неї неймовірно. Марія Терезія дала наказ, щоб „земляні яблука“ ширили. Р. 1772 по Мукач. домінії звелено всім урядовцям, щоб вони садили її по майорнях і заохочували кріпаків до садження у них. Остання чверть ХVІІІ в. пішла на повільне завоювання довір'я до цієї культури. Подекуди зачинають з неї робити грілку, чому провід давали жиди, що знали про таке виробництво з Галичини. Розповсюдженню картоплі, по прикладу матері, допомагав також і Йосип ІІ: на його наказ головний військовий начальник звелів насаджувати її, даючи іноді на першу сівбу посівний матеріал безплатно. На р. 1795 садження картоплі вже почалося й по бережській Верховині: того року з верховинських дистриктів дев'ятина з „брамбор“ принесла Мукач. домінії 272 кобл. Ціна картоплі раптом спадала: р. 1796 один коблик її в Мукачєві коштував 24 кр., а в 1798 — 12 кр.***) Цікаво, що в топогр. опису Мармарощини на р. 1812 між культивованими рослинами про картоплю зовсім не згадано,†) але вже на кінець першої чверти ХІХ в. ледви чи можна було знайти осаду в русинських околицях, де б не садили картоплі. В другій чверти ХІХ в. вона стає основним продуктом сіл.-господар. виробництва. В прохарчуванні убогої гірської людности, де кукурудза не росте, брамбора, ріпа, крумпля (все назви для картоплі) видається на перше місце. Вона улегшує колонізацію гірських областей краю. Робить прорив у гірських системах польоводства в напрямку інтенсифікації.

На останню ж чверть ХVІІІ ст. припадає й перша поява в краю культури команиці (клевера) — насамперед в Спіщині з р. 1785. Стару ж промислову рослину, льон, здавна сіяли в околицях Бардійова та Пряшова — на заході, а Вишкова — на сході.

Під сівбу збіжжя пораяють землю копанням і оранням. Для орання вживають дерев'яного плуга, в яким тільки ніж і кінцева частина дерев'яного леміша, що врізувалася в землю (залізний насад чи набой), були залізними. В такий плуг в мад'ярській рівнині, далі від гір, впрягано два-три вола чи коня; по селях же

*) Mag. gazdaságtört. szemle, 1898, ст. 121.

**) М. Ренський, „Тютюнництво на Україні“, Харків, 1925. ст. 9; Swartner M. „Statistik“...; Csaplovics Joh., там таки, ст. 115.

***) Csaplovics Joh., там таки, ст. 113; Lehoczky T. „Beregvár monogr.“ II.

†) Marmarösser Gespanschaft, Topogr. — stat. Archiv d. K. Ungern, herausg. von J. Csaplovics, II B., Wien, 1821.

русинських і в рівнині ближче до гір орали звичайно чотирима волами (напр. в Комаровцях), або як у Бобовищах — „чотирма алебо шостьма волами“. Далі в гори і на „паленищах“ (ортуваннях) землю ще в багатьох місцях перекопують заступом. Плуг з рівнинно-долинних районів поволі підіймається в гори. В „літопису“ с. Гукливого, яке лежить в найвищих пологах Карпат, де сходилися гряниці Бережщини, Мармарощини та Галичини, між інш. читаємо, що р. 1660 „плуг пускали попід Бескід“, — очевидно, то було новим і може першим в околиці випадком, коли його „літописець“ увічнив своїм записом. Розуміється, той перший плуг був дерев'яний, лише з залізним лемішом і череслом. Стародавнім плугом і досі орють в гірських околицях. Його звичайно обслуговує троє людей: одна поганяє воли або коні, друга притискує плуга, щоб глибше орав і не вискакував із землі, третя держить за чепіги аби регулювати пряму борозну (Ужок, р. 1924).

Площі ораниці і луків данеповинної (залежної) людности по окремих комітатах від р. 1720 розвивалася так (гольдів):

	О р а н и ц я				Л у к и			
	1720*)	1780**)	1828***)	1847	1720	1780	1828	1847
Мармар.	6809	47187	18429	352103	5917	49964	23644	102812
Угочан.	4265	4671	3400	85122	2040	5976	3638	13450
Бережщ.	13819	27306	12802	208731	4776	23296	16438	43388
Ужанщ.	23098	17946	24109	208514	3395	13687	18634	49653
Землин.	63004	134754	77594	406798	11306	45793	41727	132214
Шарищ.	31416	101537	71218	231548	4755	8687	35831	52277

З такими даними ми зустрічаємося. Вони збиралися різними методами. Невідомо чи в ораницю р. 1780 почислено переліг. Відомости на р. 1828 прямо відносяться тільки до засіяної площі (показано в брат. мірах, ми перевели на гольди: 2 міри = 1 гол.); значить не обіймають частини орних площ, що за переложної системи також за двохпілля і трьохпілля, одпочивають — отже переменшені приблизно удвоє. Лише дані на 1847, здається, містять в собі площу царини і толоки. Вихідні дані 1720 р. по Бережщині, Угочанщині, Ужанщині і Землинщині явно обіймають царину і толоку. Не дивлячись на неповну порівняльність даних (між інш. і тому, що братислав. кобл. у 1720 р. прирівняно 1100—1200 кв. сьг., а в інших випадках = 1200) все ж можна приблизно бачити розвій площі під ораницею. За 137 р. по Бережщині ораниці збільшилося у 16 раз, по Угочанщині — майже у 20, по Ужанщині — у 9, по Землинщині — трохи більше, ніж у 6 раз.

*) „Mag. népessége a pragmatica sanctio korab. 1720—1721“, ст. 277—280.

**) З кріпацької табелі, що наведена в „Mag. gazdaság. szemle“ за р. 1895, ст. 242—243.

***) Вислідки державного перепису 1828 р. там же за р. 1896, ст. 110; там же за р. 1895 вміщено статист. перегляд на р. 1847 (в німецькій мові).

Статистика луків у всіх комітатах більше надається до порівняння (хоч „косаш“ 1720 р. прирівнювано 800—1200 кв. сьг., а пізніш — 1200), навіть даних по кожних з сусідніх років. За 137 р. по Мармар. площа луків зросла у 17,5 раз, по Угоч. — в 6 раз, по Береж. — у 9 раз, по Ужанщ. — в 14,5 р., по Землин. — у 12 і по Шарищині — в 11 раз. Коли б ми дані 1828 р. для ораниці прийняли за площу царини при двохпільлю і помножили її на два, порівняння з даними 1847 р., показує, що за 20 літ розорювання зробило колосальний скачок; так значний, що мимохіть з'являється сумнів, чи вірні дані (насамперед за 1828), які ми порівнюємо. Але й зріст луків за ті ж 20 р. дуже помітний: по Мармарощині — у 4,4 рази, Угочан. — майже у 4 і т. д. Отже загалом можна прийняти, що в останні 20 років перед розкріпощенням темпо зросту польових вжитків було дуже прискорене. Законодавець взяв ужиточні польові і вгородні культури під свою охорону ще з р. 1725, коли видано закон, по котрому за шкоду польовій сівбі чи городині винного мали карати одним імперіялом штрафу, або 100 ударами палки.

Звернемося тепер ще до культур садівничого характеру. Тут на першім місці по інтенсивности і зисковности стоїть прадавнє виноградництво, що в ньому кохалися упривілейовані і неупривілейовані господарі. В XVI—XVIII в. виноград ріс по узбіччях карпатських від Спіщини через Токай, Хуст аж до Бичкова (до Кобиляцької Поляни) і на північ від Мукачева, власне до ос. Виш. Вижниці. Плекали його й в пологах значно далі на північ, ніж пізніш. З левоцької хроніки довідуємося, що коло самої Левочі на р. 1620 були виноградники. По Шарищині в XVI в. були вони аж в хотарі Бардйова (гора Вімбарк = *Veinberg*), крім того у Ганушовцях до р. 1770, а в 1811 р. багато бочок вина надавлювано з винограду в ос. Гебес, Будомера, Габсани, Вел. Шарот і Офалу. По Землинщині під р. 1598 про виноградники є згадки й для Землина, а перепис 1732 р. виявив, що давили вино навколо Гуменного, а також у Вел. і Мал. Домазах. Все то місцевости, які пізніш вже zostалися поза областю розведеня винограда. З усього виноградного пасма найбільш уславлюється район Геґ'яла чи Токаю, що займає найпівденнішу частину Землинщини; його обробляли робочі руки (і кріпацькі) аж з Маґури, Країни і з під галицької гряниці. З р. 1560 в Геґ'ялі прийшли на сушення виноградних ягод (*Trockenbeere*), а р. 1650 там приходять на дальше удосконалення в процесі виробу виногр. соку (мосту) та вин, з чим токайські вина своєю якістю зачинають перебивати першенство сірміумських, підносячи й вигідність володіння виноградними площами. В Геґ'яльськім винограднім районі старалися мати винниці поодинокі велико-шляхецькі роди цілої Угорщини, — з яких найбільшими власниками виноградних площ (до конфіскати) були Раковції. Також мали там виноградники деякі монастирі, зокрема орден

єзуїтів, вільні корол. міста (напр. Бардйов), врешті, містечка, міщани і селяни. В східній частині краю в Бережськiм і почасти в Угоцькiм ком. Мукач. доміня сягала на значну частину виноградних площ, що їх оброблювала залежна людність за свій рахунок; вони приносили домінії великі зиски десятиною з вина. В деякі тяжкі роки зверхники домінії на певний час звільняли залежних продуцентів від неї: напр. 1625 р. на прохання селян Палової гори, де було виноградники занепали, мукачевський пан звільнив їх од вінничної дев'ятини і десятини: на 12 р., де місце вінниць заросло лісом, і на 7 літ, де були луки. По тіх вільготних роках мали знов платити дев'ятину. В 1648 р. Юрко II Раковцій звільняв від виногр. десятини русинів бережської Країни . . . За оцінки Ужгор. дом. Друґетів р. 1691 (в 140.892 флор.) найбільше потягли вінниці (50 тис. фл.). У Вел. Севлюші (Угочанщина), головнім осередку домінії Переніїв, були виноградники панські і дежмові, останні — міщан і позасевлюшанські. На р. 1674, з огляду на занепад виноградників, цілу їх обробку панство поклато на міського старосту, давши йому інструкцію, що своїм характером відповідала іншим інструкціям доби. Щоб заохотити дежмарів насаджувати нові виноградники їх на певний час звільняли від дежми, але потім збирали її і за ті роки. З тою ж ціллю, щоб підохотити до розведення винограду, виноградники міщан чи селян дозволено тестаментувати і по жіночій лінії.*)

Неупривілейовані виноградарі дуже відчували гніт десятини. Удосконалення винного виробництва земельні зверхники стали використовувати для себе, вимагаючи з виробників десятину на загальній стародавній підставі (що все, що на їх землях родить, підлягає дев'ятині). Залежні плекателі винограду Токайського району відхиляли ту претензію, мотивуючи тим, що сухий виноград є вже продукт не природи, а їх індустрії, і що він вимагає від продуцентів без порівняння більшого вложення праці і капіталу, ніж раніш. Цей спір геґ'яльських виробників з своїми зверхностями тягся з р. 1655 аж до р. 1779, коли (за М. Терезії) був, врешті, роз'язаний в інтересах продуцентів.**)

Поруч з десятиною залежні виноградарі несли панщизняні повинности; в додачу на них зле відбивалися військові неспокої. По всім тим причинам їх виноградництво занепадає і, щоби його піднести, оповіщено було, що хто відновить старі виноградники, той звільняється від податків на 6 літ, а хто заведе нові — від 10 до 12 літ.

Перепис 1720 р. подає перші дані про площі виноградників (в копашах), їх поділ між упривілейованими господарями і залежними та про врожай (у відрах); ось ті дані:

*) Mag. gazdaságtört. szemle, 1805, стр. 180.

***) I. Mohl und A. Lasz gallner, "Das Tokayer Weingebirge und dessen Umgebung genannt Hegyallya" . . . , Kaschau, 1828.

Комітати	Разом копашів	З того упривіл.	Разом вина
Бережщина . . .	5716	3980	3975
Угочанщина . . .	1330	?	2521
Ужанщина . . .	2504	1303 $\frac{1}{3}$	3000
Землинщина . . .	14097	11965	5638
Шарищина . . .	14	?	?

Про розвій виноградних площ в часі зустрічаємо дані тільки про про-
стрі, що підпав державній дані. Ось ті відомости в гольдах:

	1720	1780 *)	1828 **)	1847 ***)
Бережщина . . .	357 $\frac{1}{4}$	378 $\frac{9}{16}$	558	8562
Угочанщина . . .	83 $\frac{1}{8}$	104 $\frac{3}{16}$	138 $\frac{1}{2}$	2678
Ужанщина . . .	156 $\frac{1}{2}$	60 $\frac{3}{16}$	137	10923
Землинщина . . .	881 $\frac{1}{16}$	1070 $\frac{7}{16}$	1145	74666

(Площа на р. 1720 в копашах і ми її перевели на гольди, прирівнюючи 1 гольд 16 копашам, як то в офіційній табелі 1780 р. зроблено; площа 1828 подана в брат. мірах і ми прийняли тут 2 міри = 1 гольду; площа 1847 р. в йохах, що = гольдам). За сто років (з 1720 — 1828), крім Ужан ком. площа виноградників поволі зростала. Порівняння ж площ 1828 р. з р. 1847 виказує такий скачок, що викликає сумнів, чи площа 1828 р. не є переменшена, а 1847 р. не обіймає в собі і виноградників упривілійованих осіб.

По Бережщині перша роля у виноградництві належала м. Берегову; майже половина всіх винниць було його. По Землинщині — району Токая, що займав 24 геогр. милі, де розташовані 11 містечок і 10 осад. З містечок особливо уславились Тарчал, Маді Таля; поруч з тим за найліпше уважалося вино з гори Зомбор (місцевість Кіралі), яка сусідила з токайським районом. Землинський ком., як бачимо, займав на Вер. Угорщині перше місце по площі виноградників. По якості за токайськими уславлюються береговські і середнянські столові вина (м. Середне на р. 1798 мало 160 угрів винограду з пересічною продукцією 2458 відер). Були виноградники й в потиській частині південної Мармарощини, зокрема на схилах замкової гори в Хусті, — по розпорядженню кор. комори їх 1838 р. викорінено.

Золотий вік виноградництва тривав до послідньої третини XVIII ст. Вино збувалося до Польщі, Німеччини і навіть до Московщини. Московський цар Петро I щороку посилав під сильним військовим супроводом цілі вазони валки по вино в Угор. Русь, і, як розповідається, мав в Середнім виноградники, а коло нього, в Чертежнім, свій винний склеп. Приблизно коло р. 1783 — як подає Швартнер — много тисяч виноградних лоз вивезли росіяне з токайського району до Астрахані. Та, починаючи останньою третьиною XVIII в. і в першій половині XIX в., виноградництво Угорщини, в наслідок політики, започатої з доби М. Терезії і продовжуваної за її наступників, поволі занепадає. Тією політикою протеговано австрійським винам, — гіршим і дорожчим. У внутрішнім торгу було приписано військові вживати тільки австрійські вина, Вивіз вин до Німеччини і Росії

*) Mag. gazdaságtört. szemle, 1895, ст. 242—243, — тут вказано, що 16 копашів = 1 гольду.

**) Там таки, 1896, ст. 110.

***) Там таки, 1895, статистичний перегляд „Urbar gemachtes Land“.

з країв Мад'ярщини обумовлено вимогою, що експортер мав таку саму кількість вивезти й австрійського вина. Це розпорядження передало за-гряничний вивіз до рук австрійських купців, які іноді видавали інші вина за карпатські, чи мішанини, підсолоджені цукром тощо. В інших випадках на вивоз угорських вин накладалося ціло — $\frac{1}{30}$. За таких обставин кон-күренцію з загряничними, насамперед італійськими, винами витримували тільки токайські, шопрунські та ще середнянські вина.

Крім виноградарства в XVI—XVIII в.в. багато уваги уділювано розведенню садовини. На території, що було на довго відійшла під турків, парубку доти не давали женитися, доки не посадив 10 слив й 4 інш. овочевих дерев. З XVII в. походять оріхові (*Juglans regia*) дерева в русинським краї. Плеканню садовини багато місця відведено у відомій інструкції Ем. Текелі. З поло-вини XVIII в. тут насаджуються тутові дерева (шовковиці).

Р. 1753 Шенборн дає наказ урядовцям своєї домінії, щоби перед кож-ним домом в Мукачеві було посаджено по два тутових дерева. По інших місцях краю появу тутових дерев слід зачинати з доби Марії Терезії: її патент 1764 (№ 5) навчає, як розводити тутові дерева і плекати черва, а розпорядженням 1765 р. приписано те урбарн. панствам, вільн. корол. мі-стам і комітатам. За Йосипа II видано строгий наказ, щоби осадити садили тутові дерева. 1811 р. уряд оголошує премії за розведення тут. дерев і черва. Тутові дерева заходилися садити й по комітатах Угор. Руси, але незабаром з'ясувалося, що в Мармарощині і Ужанщині на коморних пан-ствах шовководство не має виглядів через студене підсоння; теж і Пря-шів пересвідчився, що через близькість Карпатів і через часті студені вітри та тривкі і тверді морози, його підсоння не надається для шовководства. Крім того населення не охоче виконувало накази, тим то видатних ви-слідків в шовководстві не було досягнуто й в корінній Угорщині. На Під-карпатті ж в зв'язку з тими заходами од р. 1765 з'явилося нове, тутове, дерево, свідок невдалої урядової спроби. З 1765 р. до 1815 в Угорщині насаджено 933269 тут. дерев, 1837 р. їх було 1338643. *) В р. 1781 Шен-борн знов рекомендує офіціялам домінії дбати про розвій садівництва в домінії і обіцяє спеціальну нагороду тим, що посадять найліпших 1000 живців слив або 100 оріхів. На той же рік 1781 в Мукачевській дом. на-лічувано: 244 яблунь, 89 груш, 5756 слив, 261 оріхів, 1 черешня, 43 вишень, 22 морелі і брусковини. На р. 1793 лише з своїх слив домінія наварила 3036 іц сливовиці. **)

Про ціни на сільсько-господарські землі довідуємося з розці-нок комісії, що оцінювала маєтки території, яка була повернена від турків. Її оцінки припадають на рік 1696 і відносяться до су-межних з Угор. Русью комітатів, — все ж приблизно можуть бути характерними й для цих останніх. От скаля оцінок за один гольд (ютро, йох чи угр):

Жолудьовий ліс	6—4 флор.
Ораниця	5—3 „
Лука чи вгорода	4—2 „
Пасовисько	3—1 „
Виноградник за $\frac{1}{4}$ (800—300 кв. сягів)	1 „ 20 дин. ***)

Кидається у вічі, що найдорожче оцінювано жолудьовий ліс. Однак, не був то ліс, як такий, а власне жолудь з гольда, яким

*) Fényes A., „Statistik“ . . . , 1843, ст. 209—210.

**) Lehoczky T., „Bereg. monog.“ . . . , II, ст. 393—4.

***) Agoston Peter, „A magyar világi nagybirtok története“, 1933, ст. 267.

випасувано свиней. Ораницю по цінності іноді прирівняно виноградникові. Також на одно оцінено луки й вгороди, що вказує на слабкий ще розвій садівництва і городництва, які роблять вгороди більш цінними, ніж луки.

26.

Помимо важливої ролі хліборобського господарства все ж основним зайняттям ширших мас русинської людности було скотарство. З огляду на топографію краю і ще більш на історичний період інакше то й бути не могло. „Хащі іртовали і пасіки палили, слушно говорить Сокир. Сирохман, але ораницю ніколи так не цінили, як пасовиська, а сійбу, як сінокос. То тому, що пасовисько і сіножать годували худобу, а худоба — людину“. В господарстві гірської людности й на половиду ХІХ в. найзначнішу роль відогравав хов худоби; в прохарчуванні, одягу і взутті — вівця.

Від середньовіччя на землях компактного розселення русинської людности в північній Угорщині жило в долинах продовження великого тура — заведений з України великий рогатий степовий скот під назвою степової угорської породи; в гірських же областях по обох схилах Карпат, починаючи від Буковини і аж до Шлезька, поширювалося продовження малого тура — гнідої короткоголової породи. Здержуючись в горах увесь час ця остання виступає, як темно і світло гнідий скот місцевого походження під назвою „рішка“ *) — для корів і „чопаків“ — для воликів. Похрещення з скотом степовим дало відроддя скоту з назвою „мокан“, що поширене в Мармароцині і Семигородді. Отже угорська (власне українська черкаська) степова порода скоту, рішка і мокан такі три основні породи місцевої худоби.

З безрог велике значіння, особливо для верховинців, мала вівця. Крім м'яса вівці постарчають вовну і шкіру на одяг і взуття, а молоко на виріб овечого сиру (бриндзи). Найулюбленішою расою була т. зв. семигородська „чурка“ (чи „цурка“), а найпоширенішою — грубошерстна, чи т. зв. „рацки“. **) Ці раси й досі заховуються в гірських смугах краю. З вівцями випасувано кіз. Кози, через їх здібність за браку іншої паші, особливо в зимі, об'їдати молодняк по лісах, підпали переслідуванням від лісової адміністрації і через те сильно ріділи в своїй кількості.

В районах дубових і букових лісів сильно поширеним було свинарство; про повагу до нього говорить той факт, що по урбару 1649 р. головний свинар мукач. замку і ватаг над іншими свинарями — їх було 16 — називався „королем свиней“, яка

*) Звідци велике поширення у русинів прізвища „Рішко“.

**) В гологр.-статист. описі Мармароцині 1812 р. звичайну вівцю називано „Zackel“.

назва удержалася до кінця XVII стол. Свинарство приносило поважний зиск земельним зверхникам і селянству. Свиней майже цілий рік випасали на дубовім і буковім „жиру“. При тім діходило до схрещувань з дикими кабанамі. Так витворилася порода „моголиць“, не претенсійна і відпорна супроти немочів; порода свині, що пристосована до місцевих умов і стала загально поширеною до наших днів. *) В пограничних околицях Землинщини та Шарищини, що були і є етнографічно русинськими, проваджені там війни „за свободу“ XVII в.в. так винищили свиней, що та область і в XIX в. мала їх зовсім обмаль. Зокрема у 92 осадах Маковицької дом. той спад хову свиней йшов так: р. 1675 було 3133 свині, р. 1690—1819, р. 1711—502. Отже за 36 літ зменшилося свиней в шість раз.

Коні держали земельні пани для виїздів і катання. Мали їх і комітатські уряди, щоби оглядати свої округи. Прийшло з полов. XVIII в. жидівське купецтво на конях провадить довіз краму з Галичини і розвозить його по краю. Але селяни їх мало держали. В господарстві русинського люду коні відігравали порівнюючи незначну ролю. Цікаво лише, що русинами виплекується спеціальна гірська низкоросла, але дуже видержлива порода т. зв. гуцульських коняків.

Рогата і безрога худоба випасається як можна довше на пастівку; деякі гатунки — круглий рік. Однак, на зимівлю вже роблять і запаси сіна. Пастівники і луки переважно гірського характеру. Їх ґрунт склався з дуже повільного, тисячелітнього, розкладу матерних гірських пород, переважно пісковцю, на землі частини. На тих ґрунтах закорінилася рослинність, підіймаючись з долин в гори, спочатку лісова, між якою натуральною дорогою і від розчисток повстали трав'яні поляни, луки. За вищою натуральною горішньою грядницею лісів, яку скотар зачинає штучно обнижувати випасами, випалами і взагалі зведенням лісу, залягають більші чи менші поляни, полонини, котрі самою природою призначені під випас худоби. Худоба, яка зимується в осадах і не пускається на дальші випаси, за двохпілля пасеться на перелозі та на стернях до посіву і по зняттю хліба, — це перший тип випасу перелого-стерньового. Де полонини займали незначну площу і для спеціальних родів домашньої худоби випас провадився переважно або й виключно по лісах. В додаткових роз'ясненнях терез. урбару „ліс уживається за пастівник з того часу, коли поросте вище скотинячої голови“. З початками раціональної лісової господарки цей тип лісових пасовиськ в своїм розмірові звужується, але не перестає існувати і до наших днів. Та найважливішим був третій тип випасів — полонинський. Жирування свиней по дубових долинах і випас худоби на полонинах от дві прибуткові статі у газдівствах. Кочевничо-пастухівська система безгрядничного випасу худоби з заселюванням у XVI і XVII в. Верховини й по ній змінюється в осіло-скотарську, тоб то у випаси на певно означених полонинах. Через

*) В тім же описові згадується свиняча раса „Szalonfaer“.

значну височінь, понад 1200 метрів над морем, а ще більше через поважну віддаленість полонин і луків від осад, яка іноді сягає й кількох десятків кілометрів, щоденний вигон і поворот скоту на ніч неможливий. Звідци походить пастухівсько-скотарське гірське життя перш усього на протязі літнього сезону. Випас худоби окремих господарів в далечині приводить їх на думку про необхідність і вигодність кооперації насамперед в процесі випасу: настановляють спільних „пастирів“. За тим сами ж додумуються до кооперації доїння і переробки молочарських продуктів, — опис цих форм скооператизування подамо в т. III нашої праці. Для всього того на полонинах ставляться примітивні житла для людей (хижі чи колиби), як також деякі ще примітивніші загороди (стійла) для худоби.

Перебування людини з худобою на самоті з полонинською природою грандіозної краси увічнило різні етапи скромного пастівництва в народніх піснях, іноді високої поетичности. З них можна уявляти собі картину пастирського полонинського побуту. От весна і прихід худоби на полонини, що приносить з собою туди рух життя:

„Яка ж тота полонинка весела, весела,
Як до неї вирушила худібка із села...
Яка ж тота полонинка на весні весела,
Як овечки у ню ідуть із кожного села“.

В піснях оспівуються колибочки, салашики, вівчар і ватаг молоденькі; іноді й те, що вони там поробляють.

„Пішли вівці в полонинку, лиш єгнята бліють,
А що наші вівчерики в полонинці діють?
Ой я знаю, моя мамко, та що вони діють,
Они сидьби при ватерці білі ніжки гріють;
Ой я знаю, моя мамко, що раненько встають
Та білими волічками ніжки обвивають.
Ой я знаю, моя мамко, коли вони лягають;
Та як озмут трембіточки, *) на них трембігають“.

Худоба основа заможности і тому „пастир“ в пісні виставляється, як людина заможня, яка має що їсти та й сороківці в чересі.

„Іде вівчер з полонинки в широкім ремени,
Несе милій подарунок — мало сира в жмени...
Єк вівчера не любити кой в вівчара вівці,
Чорний ремень вибиваний самі сороківці“...
(Бережськ. ком.)

Та от сезон випасу кінчається, починаються морози і худобу з гірських полонин згоняють в низ. Полонина завмирає.

„Полонинка веселая лиш до розлучення,
А як пішла худібонька, она засмучена“.

Не вся, однак, худоба йде на зимівлю до осад, частина її перезимовується в горах на лучних запасах сіна, часом значно удалених від осад. Так перезимовують, іноді аж на полонинах,

*) Ще й до XVII в., як говорить Бідерман, у верховинців були улюбленими музичними інструментами ліра та бандура, що вживав український народ (зокрема сліпці) на всій території розселення. В Карпатах їх витіснив простіший інструмент — трембіта,

вівці і рогатий скот за винятком корів та телят. На гірських луках з літа накошують сіна і складають його в стоги чи обороги. Через розпологу гір, рельєф, віддаль і бездоріжжя звозити те сіно до осад немає можливості. Зужити його можна тільки догананням худоби на місце. На снігу пастухи розкладають сіно і так худоба годується. На тих „вільних зимівлях“ пастухи живуть самотніми, переносячи довгу сувору зиму в примітивних житлах під снігом, що прокопчені димом; туди їм час від часу з осад приносять їжу. Так випадало салашництво XVI—XVIII в.в.

Перед годуванням худоби сіном в горах чи в осадах продовжують як можна довше її випасати в нижчих узбіччях поміж лісом. Той зимовий випас овець захоплено в таких словах пісні:

„Добре вівці в зимі пасти, не треба доїти,
Не буде го від жентиці черево боліти.“ *)

За вільних просторів і великої волі випасів а порівнюючи слабого розвію ораниць добробут газдівств репрезентовано в XVI—XVII в.в. різного рода худобою. Ось кількість скота у деяких найбагатших газдівствах.

По Мармарощині на 1600 р. мали:

	корів	коней	волів	овець	свиней
у Рахові Орос Мігаль	6	6	—	300	—
„ Виш. Руні Пилип Нодь	8	4	4	200	5
„ Дулові найбог. русин	2	2	8	80	14
„ Теремлі Петро Теремлянський	3	1	5	180	26
„ Ізі Олекса Березк	3	—	16	60	16

По Мукач. дом. р. 1625 Матей Юсько з Доробратова (разом із трьома синами і 4 онуками) мав: волів 12, биків 6, бузівків 2, корів 13, ялівок 7, овець 180, ягнят 20, коней 12, свиней 23, разом 275 шт. На р. 1645 по мукачевській „Країні“ Андрій Маунар з Кайданова мав: 10 волів, 23 коней і 61 свиню; по мукачевській Верховині Мигалко Колабишка з Солочина мав: 10 волів, 14 коней, 20 свиней і 100 овець. По Чинядьов. дом. на 1648 р. мали:

	корів	коней	волів	свиней	овець
Павло Баранко з Рядідова	10	10	10	20	—
Гриць Шестак з Пересирова	8	3	10	10	60

По Ужгородській дом. на р. 1682 мали:

	коней	волів	корів	свиней	овець
у Вульшинках Кузьма Симканич	2	6	6	6	100
у Ставнім Василь Манкух	3	6	6	10	60

По Маковицькій дом. на р. 1675 мали:

	коней	волів	корів	свиней	овець	вуликів
у Копишові Іван Бенда	8	8	6	10	20	5
у Н. Орлиху Іван Орлицький	20	9	6	12	—	20

Приглянемося ще до складу череди на один рік (1600) по Мармарощині. Той склад у селах верховинських — Рахові і Руні,

*) В. Шухевич, „Гуцульщина“, Льв. 1901; також Я. Головацький, „Народня пѣсни Галицкой и Угорской Руси“, Моск., 1878. Жентиця-кваснина.

і долинних — в Ізі, Салдобоші, Буштині, Терєблі і Дулові абсолютно і релятивно випадав так:

	Коней	Волів	Корів	Овець	Свиней	Разом
1) у верховинських шт.	51	45	207	1542	128	1973
2) „ долинних	46	362	1279	1279	550	3516
1) у ‰‰‰	2,4	2,2	10,3	78,7	6,4	100
2) „ „	1,3	10,3	36,4	36,4	15,6	100

З релятивних чисел пізнаємо, що у верховинській череді р. 1600 було найбільше овець: з кожних ста штук різної худоби було аж 78,8 овець. В долинах овець удвоє менше (36,4‰), при чім кількісно з ними на рівні стоять корови, яких у Верховині у три з половиною рази менше, ніж в долинах. Свиней у долинних осадах теж держали більше, ніж у верховинських, майже у 2½ рази; й волів більше у 4,6 раз.

А як змінявся склад череди протягом часу на самій мармароській Верховині? Для того порівняємо знані дані по вище згаданих двох селах на р. 1600 і по чотирнадцяти селах на 1714 рік, — всі перебували під соляною коморою при Хустському замкові.

	Волів	Корів	Овець	Свиней	Разом
1) 1600	45	207	1542	128	1922
2) 1714	672	957	5038	487	7154
1) у ‰‰‰	2,3	10,8	80,3	6,6	100
2) „ „	9,4	13,4	70,4	6,8	100

Релятивні числа виказують, що по мармароській Верховині склад череди за 114 літ підпав деяким змінам, а саме: кількість овець зменшилася — з 80,3‰ на 70,4‰, а волів зросло в чотири рази — було 2,3‰ а стало 9,4‰. Все ж у XVIII ст. домінує вівця; на р. 1783, як говориться у Tömösvari-го топогр. описові, по деяких мармароських полонинах випасувано до 12—15 тис. овець.

Приглянемося також складу селянської череди по Макачев. домінії; на 1625 р., коли було 124 осади, і на 1645 р. — 131. Відокремлюємо верховинські осади від інших і наводимо абсолютно дані і релятивні обчислення для обох груп:

	Волів	Корів	Свиней	Овець	Разом
На Верховині: 1625 р. (33 ос.) шт.	1697	2038	910	4166	8811
„ „ 1645 „ (45 „) „	1383	1308	1678	3852	8221
„ „ 1625 „ в ‰‰	19,2	23,1	10,4	47,3	100
„ „ 1645 „ „ „	16,9	15,9	20,4	46,8	100
В інш. 91 ос. на 1625 р. шт.	6238	6851	4590	4943	22622
„ „ 86 „ „ 1645 „ „ „	4358	3989	11077	5426	24850 *)
„ „ 91 „ „ 1625 „ в ‰‰	27,6	30,3	20,2	21,9	100
„ „ 86 „ „ 1645 „ „ „	17,5	16,4	44,4	21,7	100

*) Абсолютні числа худоби за р.р. 1600—1714 наводимо з праці Сокирицького-Сирохмана (проф. Годінки) „Утцюзнина“ . . . , ст. 69, 71, 76, 19, 20 і 21; розробка їх наша.

Яка різниця у складі худоби? По верховинських осадах на 1625 р. у загальнім складі череди вівці займали перше місце — 47,3%; чисельність ця супроти мармароської Верховини значно менша (приблизно на 33%), але проти кількості овець у „інших“ осадах тієї ж домінії (21,9%) в два з лишком рази більша. Другими словами релятивні показчики овець вказують, що найбільш екстенсивною по складу була череда Верховини мармароської, за нею бережської, а в „інших“ селах Мукач. дом. вівця вже витіснялася більш інтенсивними родами череди. В рівнинних дистриктах — Лучок (5—4 осад), Кайданова (8—6 ос.) і Барбова (6—7 осад), як на р. 1625, так і 1645, вже не держали ані однієї вівці. Теж і з козами. На р. 1625 в 124 осадах тієї ж домінії було 4182 кози, з чого на Верховину припадало 2288 шт., а в рівнинних дистриктах їх майже не було: дистр. Барбова не мав жадної, Лучки мав 3, Кайданово — 15. За те свиней ті „інші“ осадки мали (20,2%) супроти бережської Верховини (10,4) удвоє, а супроти мармароської (6,6—6,8) навіть втриє більше. Виведені нами співвідношення в плеканні овець і свиней, що зостаються в силі і на 1645 р., виказують ступінь інтенсивности скотарства по районах, висовуючи на перше місце рівнину навколо Мукачева, що тяглася на Ужгород і далі. Виказують також зачатки тенденції повільного відступу своїх позицій вівцями, показчиками екстенсивности. Що до рогатої худоби, корів і волів, то між 1625 і 1645 роками зазначився спад її кількості, як по Верховині, так — особливо, майже удвоє! — і в „інших“ селах. Той спад, що до якоїсь міри компенсувався подвійним зростом свиней, як вже знаємо з розділу II-го, не був натуральним явищем.

Коли говориться про скотарство краю, то доводиться мати на увазі переважно хов худоби селянської. Череди панств самих не були значними. Й по такій передовій і величезній домінії, як Мукач.-Чінядьовська, кількість скоту панського (в алодіатурах по майорнях) робить тільки малу частину того, що мала залежна людність. Порівняємо дані про худобу кріпаків (на 1734 р.) і панських алодіатур (на 1746). У кріпаків було 2004 дійних корів, а в панства — 132 корови заразом з бугаями; у кріпаків — 1282 запряжних вола, у панства — 84; у кріпаків — 1247 старих свиней, у панства — 779; у кріпаків — 2595 овець і кіз, у панств — 1800 овець, але жадної кози. Навівши ці дані Шаш слушно зауважує, що кількість панського скота „не стоїть навіть в ряцях господарства XVIII стол. в ніякім відношенні до величини панства, вони майже неймовірні!“ *) Слід додати при тім, що годівля і панської худоби була на тім же низькім рівні, на яким вона стояла у кріпаків. На зимування звичайно давано худобу по дворах кріпаків. Ми згадали вже раніш про

*) А. Шаш, „Нарис соціальної і господ. історії Шенборн. латифундії“, там таки, ст. 127.

те віддавання на зимівлю в Ужгор. дом. Теж саме „вставлювання“ практикувала й дом. Мукачевська, віддаючи рогату худобу, лошат і овець на зиму по дворах своїх кріпаків. В XVII в. звичайно овець „вставлювали“ в деякі осади т. зв. верховинської „Країни“, як от в ос. Бубулишка, Візниці тощо, а рогату худобу в рівнинні околиці, як от ос. Лучки, Кайданово, Бартгаза тощо. Повинність зимівлі панського скоту з'язувалася з підвищеною відповідальністю кріпаків: за кожну згинувшу вівцю побирали панству 2 флор., за кожного барана 1 і т. д. Здається, що звичай „вставлювання“ панської худоби на зимівлю кріпакам був загальним для всіх панств того часу.

З доби Марії Терезії починається в Угорщині поліпшення рас худоби, овець та коней. Нова доба в хові овець датується р. 1784. До Австро-Угорщини були ввезені іспанські вівці на розплід, а р. 1825 англійські довгошерстні, — так що на р. 1830 вівчарство в Угорщині під оглядом раси зробило помітний крок вперед. Що до рогатої худоби, то напр. Мукачевська домінія спочатку пробує набувати молдавську расу — р. 1767 набула на розплід 2 корови і одного бугая; але р. 1795 вже мала 40 швейцарських корів. В початку XIX в. Мукач. дом. завела було у Нижніх Верецьках (на Верховині) швейцарську расу, однак безвиплідно. Але ця раса дещо привилася в долинах Тиси.

Звідки взялися буйволи в долині Тиси і відколи — питання не висвітлене. Перша нам відома згадка про них припадає на р. 1819, а саме, що „в околицях соляних копалень волохи держали буйволів, при чім їх шкір уживано на витягування соли з ям“.) Швартнер на р. 1809 пише, що до делікатесів в Угорщині належить смачне жовте масло від буйволиць; так само кава з буйволячим молоком. Р. 1832 Мукач. домінія довезла на розплід буйволів поліпшеної раси, але невдовзі перестала ними цікавитися. У селян і досі по притисянських долинних осадах знаходимо череду буйволів. Конярство належало до люблених занять мад'ярів і мад'ярські магнати починають заводити расові жеребцярі. З третьої чверти XVIII ст. в Мукач. дом., можливо під впливом патенту Марії Терезії про бджолярство, звертають увагу на розведення бджіл; р. 1781 урядовці домінії дістали розпорядження, щоб розпліджували „польські“ бджоли, які давали першорядний віск на свічки.**.) Віск продавано за добру ціну навіть в Італію; а мед, що завжди побирали з кріпаків, з домінії — на р. 1730 — вивожувано й до Баварії.

Правда, різні поліпшення хіба тільки посередньо в якійсь незначній мірі відносилися до селянського господарства, як такого. „В оправданні русинів — пише Бідерман — треба сказати, що як раніш, так і по введенню терезіянського урбару були могутні мотиви до відсталого господарювання. Чим менше і гіршої робочої худоби він мав і чим бідніш був чи здавався, тим менше він підпадав натиску панських слуг і урядовців. Тому він старано уникав будь яких поліпшень в господарстві, які б давали підставу думати, що його добробут став ліпшим... Хоч терезі-

*) Magda P. „Magyar Országának es a határ örzö katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geographiai leirása“. Pesten. 1819. Fényes у своїй „Statistik . . .“ (1843, S. 193), згадавши, що буйволів багато в італійських забагнених землях, наводить потім комітати Угорщини (Бараня, Сукмарщина тощо), де зустрічалися буйволи; про Мармарощину не згадує.

**.) З восковими свічками конкурували лойові.

янське регулювання й означало розміри панщизняних повинностей та законного виміру не завжди пізніш додержувано і було тяжко селянам знаходити тому гнітові противагу в справедливості, бо панська столиця — до якої він перш усього мав звертатися — була йому суддьою“.*)

27.

Й на XVI в. праліси вкривають край. Від них вільні тільки полонинські області й незначні острівці в районі старішої колонізації. В XVI—XVII в.в. осадники продовжують віковичну боротьбу з лісом. Випалюють і розчищають — „іртують“. „Паленини“ з-за пнів не можна орати; їх копають мотиками, тому і звать їх „копань“. По кількох роках сійби копань лишають під переліг, що тимчасово має характер сінокосу під назвою „чёртіж“. Як пні згніють мавмо вже лісову поляну. На зрубках, паленинах, копанях, чертіжах чи полянах ставлять хижі, з'являються осади. Тільки зводячи ліси, насамперед по долинах рік, можна було опановувать горяні смуги краю, ось чому і земельні зверхники раді були тим іртуванням. Ліс ще не мав ціни, а поява людности зачинала давати хоть який небудь зиск. По бережській Верховині спочатку побирали з своїх осадників щороку по коблику (вівса від кожної родинної ватри, то значило за цілорічний отоп деревом. Інструкція Є. Текелі 1684 р. велить за випас чужої худоби на полонинах побирати від ватри „цідуловий гріш“. Заведення ж намість ліса ораниць і луків несло панствам дев'ятину. І з лісом боролися.

Правда, приблизно з половини XVII в. домінії починають дорожити деякими породами лісу та охороняти їх від винищення. То відносилося насамперед до дубових лісів. З урбарів Ужгор. дом. 1631 р. і до р. 1691 видно, що стають забороненими ліси: в Горянах — дубовий, в Невицькім — дубовий і буковий, в Камениці — такий же і т. д., загалом при 20 осадах. За врожаю жолудів і бук. орішків на них одгодовувано свиней з частини. З урбару по Мукач. дом. 1649 р. бачимо, що й там заборонено нищити дубовий ліс Бартгаза коло Мукачева. З інструкції Текелі 1684 р. по тій же домінії довідуємося, що за врожаїв жолудя здають ліс під випас свиней з десятини. Дубовими лісами насамперед дорожили, як такими, що приносили зиск жолудьовим випасом. Побічною вигодою, а не з самого дерева.

В початку XVIII в. держава звертає увагу на збереження лісів. Р. 1715 вступає в силу карний закон, яким уповноважено жупанів переслідувати ексекучіями селян, що самовільно облуплювали б чи рубали лісові дерева. Певно, що для лісної Верхньої Угорщини цей закон зоставався більш на папері. Реальнішими були заходи по збереженню деяких комплексів з боку поодиноких доміній. Напр., по Мукач. дом. р. 1760 встановлюється

*) Н. Bidermann, там таки, Th. I., S. 105.

за самовільну порубку дерев штраф в розмірі до 12 флор. Те не перешкоджало розчисткам і випалюванням хащ в гірських областях, що би на „пасіках“ засівати просо, овес і інше збіжжя, яке там могло дозрівати. Загально-державне законодавство починає боротися з таким зведенням лісу; однак, закон р. 1779, що заборонив випалювання лісів, не досягав цілі. Випалювали далі. Урбар 1794 р. по Ужгор. домінії вказує на цей процес . . . Нищення лісів і обернення лісових площ під сільське господарство, по мимо офіційної заборони, відбувалося й на протязі всього XIX в.

Ліси були приналежністю землеволодіння; ліснаті простори звуться також лісоволодінням. Воно було ерарне (коморне чи державне), панське, упривілейваних міст і компосесоратне. Найбільші ерарні лісоволодіння були в Мармарощині*) і, як призначені для сплаву соли, підлягали державній солянній дирекції, що звалася *Regio cameralis Administratio*. Згодом до них одійшли й ліси колишніх коронних міст — Тячова та Хусту; городянам тільки полишено було право безплатного вживання з них дерева на власні потреби. Тим правом користувалися до р. 1847, після якого воно регульовано т. зв. „*instrumentum normativum*“, — містам полишено право безплатного користування з тих лісових маєтків. Компосесоратних лісів, в котрих мав участь ерар, було в Мармарощині на р. 1778 понад 34 кв. миль. Площа приватних лісів в тім комітаті була порівнюючи незначною.

В величезних ерарних мармароських лісових просторах лісом довгий час цікавилися лише, як засобом сплаву соли на плотах чи човнах. Для того в XVI—XVII в.в., як і в середньовіччі, рубалися смереки, що росли понад ближчими до солекопалень сплавними ріками. Були то Тиса до Бичкова, Тересва до Дубового, Тересва в нижчій течії тощо. Безсистемно нарубоване дерево в'язали по 6—10 колод від 6 до 11 сягів завдовжки і пригоняли їх до соляних складів, щоби набирати соли. Крім плотів для сплаву з часом стали уживати й човнів.

В першій половині XVIII в. продовжується просування з лісовими рубками угору по ріках. По Тисі піднялися вище Бичкова (р. 1720 виготовили: в Требушанах 19 плотів, Рус. Полянні 120, Рахові 94, Буркуті 8). Минули Білий потік, що на ньому, в півгодини ходьби від осади тієї ж назви, вже лісопильня різала смерекові бруси (12 сягів чи 22,76 м. завдовжки і 20—30 цалів чи 53—80 см. завгубшки) на човни для сплаву соли (на основі інстр. 1778 цю лісопильню зліквідовано). Перейшли й с. Берлебаш, де були водяні спорудження, зв'язані з сплавом; вже на р. 1783 їх не поправляли, бо з рубкою пройшли вище. Минули й Рахів і вийшли в побережжя Білої Тиси, де рахівські робітники виготовляли плоти і кругляк для лісопильні та спускали їх до Бичкова. В третій чверті XVIII в. ставлять ясінські та говерлянські клязури і т. ч. з лісовою розробкою підійшли до верхов'їв Білої й Чорної Тиси. Зокрема рахівсько-ясінські ліси постарчали й про кораблі „*Schiffshaagen - Stangen*“ (4—6 сяг. на 4—5 цалів), а з Лугу корабельні дерева (12 сяг. на—30 цал.) Корабельне дерево збиралося в Бичкові і звідти сплавили його для Вуйлока і Землина. По Те-

*) На початок XIX ст. ерарних лісів в Мармарощині налічувано 373225 йохів (214778 гек.), коронних міст 33394 йох. (19217 гек.), приватних і компосесоратних 349917 (201307 гек.).

рєсві з р. 1774 виготовляються плоти з смерек вже аж на Верховині коло Німецької Мокрої, де зачала працювати і лісопильня, а з р. 1778 коло Брустури. По Терєблї лісорубка сягла в першій половині XVIII ст. в приватні ліси аж Синєвіра. И на третю чверть XVIII в. головним завданням ерарного лісівництва було постарчить соляному транспорту 190000 шт. плотових колод на рік. Сплав з Тереси і Терєблї смерекового кругляку направлявся до Буштина, а з Ясіня, Рахова та Вишави — до Бичкова, де були плотові та сольнотранспортні уряди. Там під сіль в'язали плоти по 4 сяги завширшки, пара таких плотів робили „Bund“, яким управляло 4 чоловіки, а 25—30 робило „Floss“, що ним за сплаву командував один транспортний офіцер*).

Поруч з голчастим лісом значний вжиток для солекопален мали ліси дубові. З дуба роблено цебра, частини човнів, бочки тощо. Разом з смерекою починає й дуб зникати в мармароській котлині. (Стара мапа Солотвина позначає навколо осади „*silva quercus*“, де нині чисте поле). Ще на початок XVIII в. чорнолісся тяглося по Тиси до Лугу і Бичкова, а по Терєсві до Дубового. Р. 1726 урядовий комісар ті ліси характеризує, як невичерпальні (*unerschöpflich*)... І от загалом на протязі якихсь 50 літ вони (на добу інструкції 1778) „*aus dem Grunde verheet und so zu sagen gänzlich ausgerottet*“. Такою ж була доля чорнолісся й в західній частині краю. По могучим дубовим лісам в початках XIX ст. застаються тільки сліди, зрідка малі гайки, а в багатьох місцях поодинокі дубові дерева та назви осад, як Дубове, Дубини тощо. Теж відноситься і до яворових лісів.

Що їх було не мало по Шарищині і Землинщині видно з того, що там лісові площі в народі зуться „яворе“. Вигубляють і дві гольчасті лісові породи на половину XIX в. Навколо Бардійова і далі на захід раніш існували тісові ліса (*Taxus baccata*), траплявся тис і по верхньому току Тиси.*) Це дерево видається своїми яскраво червоними ягодами; деревина його дуже міцна, уживається в столярстві; листя вживалося у народній медицині, між інш., як абортивний засіб. Пам'яткою по тих лісах є назва осади Тісінець на Бардійовщині. Теж було й з кедром сибірським. Ще на початках XIX в. він був значно поширений в горяній частині Шарищини (і на Спіщині), як також в горах Мармарощини. На третю чверть XIX в. його вже не зосталося.

На третю чверть XVIII в. починають провадити лісовлаштування. Ліси поділяють на гольчасті і їх називають „*silva manipularis*“, бо головно вони обслуговували соляні копальні, та на букові, які не мали значіння для солекопалень. Площу ерарних маніпулярних лісів збільшують прикупленням гольчатих лісів в басейні Вишави і верхів'ях Терєсви. Цікаво, що за набуті 31 тис. йохів (17839 гек.) плотового ліса на Вишаві ерар коло 1776 р. заплатив тільки 3000 золотих! — так мало ще цінилися ліси найліпшої якості. В маніпулярних лісах по інструкції р. 1778

*) Tömösvári Ö., „*Topografische Beschreibung der Unger Gespannschaft*“, Ungarisches Magazin, 4 B., Pressburg, 1787; Die Staatsforstwirtschaft im Com. Marmaros nach d. Instruction vom Jahre 1778..., Oesterreich. Monatsschr. f. Forstwesen, Wien, 1867, XVII B.

** Хто зна, чи назва р. Тиси не пішла від колишніх тісових понад її течійою лісів.

заведено 80 літній оборот рубки (в Дубовському лісництві, де лісовлаштування зроблено дещо раніш, навіть 100 літній), виходячи з того, що в тім віці дерева доростають до грубини 14—20 цолів (37—53 см.), яка була потрібна для плотів (для листового ліса — 60 літній, а для орішника, з якого виготовлювано обручі, 8 літній). Щорічні лісосіки мали назначуватися по черзі одна поруч другої смугами від потока чи долини до гірського гребня. З р. 1785 почато відводити лісосіки такої площі, на якій можна було нарубати коло 6 тис. плотових дерев (= 34 гект.); всіх же дерев щороку (по інструкції 1778) мали заготовити для плотів 34 тис. шт. Для соли ж дрібної (не кускової) вироблялося в третій чверті XVIII ст. з дуба до 15—20 тис. шт. бочок. Дуб розпилювано трьохстанковою лісопильнею на каналі з р. Шопурки (над Бичковом) і на одностанковій на Косовській Ріці (над Лугом), перенесеній з Білого Потока; бочки робили бичковські бондарі. На залізно-рудні печі випалювали буковий дерев'яний вугіль, — єдиний промисловий ужиток бука. Основою експлоатації лісів була виборочна рубка гольчастого дерева на плоти. Що переросло потрібний розмір — полишалося на коріню; в змішаних лісах виборка смерек приводила до заступлення її буковиною. Лісовідновлення позоставлявано самій природі. Аж інструкція р. 1778 для ерарних лісів Мармарощини приписує штучне лісовідновлення. Рубку мали провадити до чиста, траву вирвати, землю пошкрябати залізними граблями і в листопаді та грудні або в березні та квітні на лісосіках висівати насіння змішане з землею (одну міру насіння змішати з $\frac{1}{4}$ кобл. землі для 6000 кв. сягів). З цього припису нічого не вийшло, і ліс відновлявся, як і до того часу, натуральною дорогою.

Гірше стояла справа лісового господарства по ерарних лісах і тим більше по приватних в тих районах, де не було солекопалень, а яких було більшість. Риночного збуту не було, місцеві ж промислові потреби були зовсім незначні. Панства розробляють ліс для себе, пиляють дошки на водяних млинах, вирубають колоди, кріпаки для них заготовляють драниці на покрівлі, лучину на факели, випалюють дерев'яний вугіль, гонять дьоготь та смолу, й подекуди випалюють поташ, як от в Ужгор. панстві з кінця XVIII ст. Все те не на ринок, а для себе. Та продукція в цілому не стоїть ані в якій пропорції до безмежних лісових просторів. В приступніших для людини місцях ліс продовжують винищувати різними способами.

Уряд передбачає шкідливі з того наслідки і видає 22.XII.1769 р. інструкцію („Waldordnung“), свого рода підручник, для ведення правильного лісового господарства (на всіх уживаних в Угорщині мовах крім русинської). Для Верхньої Угорщини то було передчасним. Практика користування лісом в зв'язку з терезіанським урбаром (розд. II) означилася так, що урбарники потрібне дерево брали з свого хотара безплатно. При тім, коли його рубали з стоячого сирого ліса, то дров'яне дерево малося заготовляти на протязі 4 місяців від листопада до кінця лютого, а буді-

вельне — тільки в грудні і січні. Як в своїм хотарі не мали ліса, то пан не повинен був давати його селянам. Панський ліс в зв'язку з тим же урбаром (розд. VIII) можна сказати жорстоко охоронявся від кріпаків, особливо чужих. Кріпак, що без дозволу впустив свині на жолудь, платив не тільки подвійну таксу, але його свиней могли й постріляти, лише віддаги йому їх м'ясо. Коли чужого кріпака заставляли за самовільною рубкою сирого дерева вільно було все забрати від нього, що тільки він з собою мав: віз, скот тощо. Помимо того продовжуються державні законодавчі заходи, скеровані на збереження лісів. Р. 1771 по королівському розпорядженню жупні уряди заводять догляд над приватними лісами. Р. 1791 в тім напрямку западає ухвала мад'ярського сейму. Р. 1794 жупам доручено виступати проти випалювання лісів. Р. 1807 королівським декретом строго забороняється нищення лісів; коли б жупні уряди то констатували мали заборонити рубку й призначити дозорців за рахунок панства тощо. Від р. 1810 начальників церковних маєтків роблять відповідальними за недостаточну охорону ліса цілим їх маєтком.

Й ці всі розпорядження, скеровані на охорону лісів, в таких просторах і віддалених гірських областях, як Карпати, здебільшого зоставалися на папері. Основною причиною винищення лісів була та, що дерево ще не мало ціни. До половини XIX в., як в ерарних (крім тих, що були при солекопальнях), так і приватних лісоволодіннях не лісове господарство, яко таке, давало вигоди, а побічні його галузі. Значнішими з них були: полювання (ловецтво) й випас худоби.

Від середньовіччя ловецтво звірини і птахства продовжує зоставатися монополією упривілейованих. Для них особисто був то люксусний спорт. Є цікавим, що напр., у р. 1522 вільне корол. місто Кошиці запрошує теж вільн. кор. місто Бардйов на пташині лови. За полювань упривілейованих кругів до р. 1729 не додержувалися жадних гряниць. Могли полювати й в чужих володіннях; опісля закон обмежив волю полювання тільки в межах своїх маєтків. Законом же р. 1729 (: 22) кріпакам заборонено було держати зброю і ловецьких псів, але в XVI—XVII в.в. залежна людність обкладалася й оброком в звірині. З кметів побирали куниць, як то ми бачили по мармар. осадам, серн, вівйорок і шкіри ще деяких звірів — по Чиняд. дом., куниць і лисиць — по Ужгородській і Гуменській, куниць і зайців — по Маковицькій і т. д. Теж з шолтейсів і кинижів. Напр. по Мукач. дом. кинижі повинні були щороку достарчити їй: одну куницю, одну косулю, одну серну, часом і дегди давали й дві цісарські птиці (перші три звірини могли бути замінені трьома флор.). Йрусинські „батьки“ давали домініям куниць. Т. ч. звірина в XVI—XVII в. увіходила в склад оброчних прибутків зверхностей.

Завжди кріпаки були зобов'язані помагати панові в полюваннях. То зафіксовано й терезіянським урбаром. В більших домініях бували й спеціальні кріпостні ловці. В Мукач. дом. приблизно з другого десятиліття XVIII в. ловецтво провадять й по системі премій за забитий звір. Земельний пан давав зброю, порох і набої і його був застрілений звір, а ловець кріпак діставав, напр., р. 1781: за забитого ведмедя 1 фл. 30 кр. премії, за вовка —

1 фл., за куницю — 30 кр., за лисицю — 30 кр., за дику кішку — 15 кр., за кешелю (рід яструба — великої хижої скельної птиці) — 6 кр., за вірчу (менший яструб) — 3 кр., за оленя або дикого кабана — 1 фл. 30 кр., за дику свиню — 1 фл., за серну — 30 кр., за цісарську птицю, або зайця — 6 кр., за дикого голуба — 2 кр. Тут вже ловецтво виступає прибутковою статтею домінії.

Хижі звіри кожної зими робили велику шкоду худобі і тому завжди дозволялося їх нищити. Гайові і кріпаки робили то часто пастками — ямами. Напр. клали здохлого коня а кругом робили ями, злегка прикриті гиллям, — такі „вовчарні“ в околицях Бардійова практиковано до половини ХІХ в. Або викладали отруєне м'ясо, як принаду: його їв звір і потім здохав. Рисів від давна ловили в той спосіб, що палили на коріню дуплясті дерева, в яких вони ховалися. Р. 1701 за опису Ужгор. замку на його горищі між інш. знайшли дев'ять величезних сітів на лов диких звірів; за лову в розставлені сіти загоняли звірину, — один із тогочасних способів ловецтва. Окремо стоїть нищення горобців та сорок: р. 1780 Мукач. дом. видала строгий наказ кріпакам нищити ті птахи і призначила за те премії. Очевидячки, цей чин був дефіцитний, але його роблено в інтересах захисту зернових та садових культур (від горобців*) і курчат, каченят, гусят та інш. домашньої птиці. Після закону р. 1836 (арт. 7, § 6) кріпаки повинні постарчити на панські лови від кожного дільця одного ловця; зброю їм давали панську.

Промислове ловецтво зустрічаємо організованим й в інший спосіб, ніж системою премій від забитої штуки. Як то випадало, показує ось який приклад з Сіського ком. на початок ХІХ в. В тім комітаті уславилось полюванням ціле покоління шляхецького роду Палочаїв, який посідав осади: Ландек, Здяр, Єріопську, Остурню, Чорнегера, Ржешіш і Юрчов. В склад панщини увіходив обов'язок кріпаків з наказу пана йти з ним на ведмедів, серн та байбаків (Murmeltier). Їм при тім давано їсти й пити. Звір забитий належав панові. Видатнішим з кріпаків-ловців, за особливої прихильности земельного пана, діставався від нього клопоть поля певної міри в дожиттєве користування. „х мужність і безстрашність були дивовижні. Коли натрапляли на слід дикого звіря, вони, полишивши хижі, з рушницею в руках і деяким запасом харчів, переслідують звіря до лісів Ліптовського ком. й до Галичини, іноді й на 10—12 міль, доки його здобудуть. Багато з них було поранено звірем, забито, або стало інвалідами. Між тими кріпаками смілістю й успіхами визначилися Буци“.**)

За регулювання (limitatio) цін Габріелем Бетленом для Семигороддя з Мармарощиною (і частини земель в напрямку на Кошиці) на р. 1627 устанвлено ось які купівні ціни на шкіри і штуки звірини:

*) Можливо, що горобців нищили по цілій Австро-Угорщині, бо напр., з хроніки моравсько-словацького м. Годоніну довідуємося, що р. 1750 цісарським патентом було приписано нищити горобців. На тій основі в Годонині кожний господар ланник мусів зловити чи забити 12 горобців, полуланник 6, подседнік 3 і гофер 2; в Бзенчанах повинність та сягала тільки половини.

**) Deutsch G., „Zur Geschichte der Jagd in d. Ländern der Stefanskronen“, Ung. Revue, 1893, S. 576.

З а к у п і в л і :

	від ловця	від виробника
Шкіра орішкової куниці	по 1 фл.	1 ф. 25 пен.
” севрової ”	” — 80 пеняз	1 ф. — ”
” букової ”	” — 60 ”	— 75 ”
” добра вовча ”	” 1 ф. 25 ”	1 ф. 40 ”
” середня ”	” 1 ф. — ”	1 ф. 18 ”
” дрібна ”	” — 80 ”	1 ф. — ”
” добра лисича	” 1 ф. — ”	1 ф. 20 ”
” середня ”	” — 75 ”	—
” гірша ”	” — 60 ”	—
” рися ліпша	” 8 ф. — ”	10 ф. — пен.
” ” середня	” 7 ф. — ”	—
” ” нижча	” 5 ф. — ”	—
” видри	” 1 ф. 25 ”	1 ф. 50 пен.
” борсука	” — 10 ”	— 15 ”
” дикої кішки	” — 2 ”	— 13 ”
” зайця	” — 2 ”	— 4 ”
” тхора	” — 2 ”	— 4 ”
” гирчика	” — 2 ”	— 3 ”

Звір і птахи на їдло: серна — 32 пенязів, заєць — 10, дика гуска — 15.*)

За регулювання цін по Ужгороду в р. 1666 встановлено ціни: за одну гарну шкіру з старої лисиці — 1 фл. 50 дин. (теж і за шкіру з старого вовка і старої видри), за гарну шкіру старої куниці — 2 фл., шкіра з дикої кішки — 6 дин., одна серна — 60 дин., заєць — 20, цісарська птиця — 15.**)

Легоцький подає дотичні ціни „для XVIII ст.“ по Бережчині: за шкіру оленя 5—6 флор., ведмедя (після великості) від 2—5 зол., вовка 4—6 маріяші, лисиці 3—4 маріяші; серна від 4 маріяшів до 1 фл., заєць 12 крейц., оленяче м'ясо 1—1½ кр. за фонт.***)

Вказані ціни мають значіння для свого часу, але не надаються для встановлення по ним динаміки розвою.

Другим побічним зиском з лісів був зиск за випас в них на-самперед овець, кіз та свиней. Більшу частину року, а то й просто круглий рік — в залежності від району — вони перебували на підніжній годівлі. Вівці, а особливо кози, в холодні доби року живилися тим, що обгризали молоді деревка, від чого ті псувалися й засихали. А в кінці зими і на початку весни їх годувано осіканням віток з пуп'яшками та молодими паганцями з листям. Супроти площ лісів не було їх так багато: напр. у кріпаків Мукач. дом. 1625 р. було 9109 овець і 4132 кози. Хоч деяка шкода, зокрема в лісах листових і понад осадами, була безсумнівною. 10. I. 1767 видано королівське розпорядження про заборону пасти кози по лісах; хто б з селян ту заборону переступив страчував захоплених кіз. По Мукач. дом. р. 1772 в околицях Берегова заказано годівлю кіз. Заборона, очевидячки, не скрізь додержувалася, коли р. 1774 знову забороняють пасти кози в лісах Мармарощини. Але й на р. 1783 в приватних панствах Мармарощини ту заборону свідомо ігноровано. Декретом

*) Nagy Iván, „Áruczikker szabábyzaba“ . . . , Magyar történelmi Tár, XVIII, 1871.

***) Merényi Lajos, „Nemes Ungh vármegye limitatiója“ . . . , Történelmi Tár, III, 1894, ст. 541.

***) Lehoczky T., „Bereg. monogr.“, II, ст. 408—417.

1807 р. (№ 5) полишено спосіб випасу по лісах встановляти жупним урядам, які могли забороняти держання кіз. Шкоду від кіз уважано за так значну, що по ужгородській Верховині на р. 1836, з наказу доміняльних урядів, залежне селянство мусіло всі свої кози вигубити. Коза — найзручніша тварина для прохарчування найбідніших верств гірської людности. Суперечність між виживою бідняків і шкодою лісу, як бачимо, роз'язано не на користь біднішої людности. Полонини, як лісові поляни, дещо підіймають рентовність лісових теренів. На них випасувано різну худобу чужими й своїми кріпаками. Р. 1781 за випас на полонинах між Гукливим і Свалявою (Мук.-Чіняд. дом.) плачено від однієї рогатої скотини 6—7 кр., а за вівцю — 1 кр.

Особливо ж визначним був зиск з випасу свиней, яких тоді годовано на „жиру“ (головно на жолудях). В рівнинно-долинних районах Потисся і по нижчих частинах її припливів розлягалися дубові праліси, що спочатку довго мали тільки той єдиний ужиток, що їх жолудями відгодовували свині. На те „жирування“ пригонили свиней напр. в район Хуста з Бережщини, Угочі і Сукмарщини. Пізніш, коли й де дубових лісів стало менше, свиней продовжувано годувати на підніжнім попасі в букових лісах. За випас на жолудях та букових орішках свиней в XVI—XVII в.в. побирано домінями здебільшого десятину свиньми. І з того випасу тільки й походив якийсь зиск від лісових площ в XVI й в XVII в. Ще р. 1691—92 урядова комісія, цінуючи Ужгородську дом., оцінювала ліс не після дерева, а з огляду на десятину від тих свиней, які можна в ньому прогодувати, — й брано під увагу про „кожний ліс“ тільки 300 свиней. З часом подекуди побирано за випас свиней і в сільських хотарах ще й окрему платню. Напр., по Мукач. домінії кріпаки за відгодування свиней на жолудях у сільськім хотарі платили панові р. 1729 за свиню 6 крайц., а за підсвинка — 3, р. 1795 від старої свині — 30 кр., а від підсвинка — від 7 до 15 кр. Ще й на кінець XVIII в. з багатьох лісів Угор. Руси здебільшого зиск з випасу свиней був одиноким. Лише в нечисленних рівнинно-долинних місцевостях, і там в горах, де з'явилися лісопилні (тартаки), або звідки почався сплав колод, зиск від дерева починає конкурувать з зиском від випасу свиней. Урбар Ужгородської домінії з р. 1794 заховав табелю зисків від лісів коло поодиноких осад: окремо від дерева, а окремо від випасу свиней, табелю пересічних грубих зисків за р. р. 1787—1792. *) Ми вже наводили сумаричний вислід з неї. Додамо лише, що пересічний за п'ятьліття грубий річний зиск від дерева = 63,6% всього зиску, а від випасу свиней 36,4%. То робить пересічно з угра всього зиску 1,64 крайцара в рік, а як брати від самого дерева — по одному крайцару з угра. З лісів навколо 73 осад лише в 12 зиск від дерева вищий від зиску з ви-

*) Вона наведена Ф. Габріелем в його „Ужгор. камер. домінія“ . . . , Підк. Русь, 1932. ч. 1—3, ст. 6—7.

пасу свиней, з лісів при 5 осадах він нижчий, а від лісів коло останніх 56 осадах жадного зиску від дерева! Ці дані можна прийняти за характеристичні для прибутковості лісівництва мимо солекопалень в Угор. Русі. Дерево ще не мало масового збуту; величезні ліси Мукач. домінії до третьої чверти XIX в. не рентаувалися.

Одинокі випадки збуту з берегів Тиси сплавом є винятками, що підкреслювали загальне положення. Над перспективою збуту дерева застановляється ерар, звернувшись до поліпшення водяного сплаву з верховинських областей Мармарощини. Для того розвинув спеціальну колонізацію німецьких лісово-річних робітників, як також закликав ремісників по встановці водяних пил на дерево. Найліпша на цілу Угор. Русь пила в Бичкові р. 1732 вже нарізала дошок аж для Білгорода. Ту ж проблему збуту пробує розв'язати Мукач. домінія за Шенборнів. Р. 1729 роблять на лівім березі Тиси склад дошок. Починають сплавлити будівельний ліс і бочкарний матеріал Латорицею а потім Тисою до Токаю, Солноку і далі. Врешті, шукають лісовому матеріалу виходу на Гданськ.

Була то смілива спроба пірвати з означеним природою тяготінням на південь, а натомість вступити в експортні зносини з північною Європою і її побережно-морськими ринками. Домінія уложила умову з одною гданською фірмою на доставку корабельного дубового ліса і дубового дерева на бочки. В ній говориться ще й про гарбник (дубинки), поташ, сушені овочі, полотно й залізні вироби; зокрема поташ — в бочках — перепроводжували на Гданськ через Галичину жидівські перекупщики. Лісовий матеріал в довгих стовбурах везуть з району Мукачева волами прастарою дорогою до Люботина (в Шаришськім ком.) на Попрад-річку, звідки його сплавають водяною дорогою, Попрад—Дунаец—Вісла, до Гданську. Зачато р. 1796, перший транспорт прибув на місце і переданий фірмі р. 1798, яка зробила закиди супроти якості дерева. Видатки доставки суходолом і водою робили збут нерентовним. До того прийшли додаткові утруднення від наполеоновських війн і валютної інфляції. Р. 1803 організацію збуту на Гданськ з великими стратами зліквідовано. Поділ праці і етапи операції розкладалися так. Збут провадила сама домінія, якої зверхник мав великий політичний вплив. Жидівські маніпулянти посередничали в розробці дерева і транспортуванні. Фахові лісові робітники, викликані з Галичини, рубали ліс, спускали з гір і різали дерево. Залежний русинський люд домінії, як візники, за заплаву перевозили лісовий матеріал до Попраду. Гданські купці приймали ліс і платили проти фактур вексями, що були виставлені в голандських дукатах, до каси Шенборнів у Відні.*) От економічний і технічний боки тієї єдиної в своїм роді спроби збуту лісу на Гданськ в р. р. 1796—1803, — одиноким і повчаючим експериментом в історії лісового господарства краю.

Невдала спроба експорту на Гданськ наочно показала, що вивіз непортативного і мало транспортабельного нерозробленого лісового матеріалу на наступне століття може виплачуватися тільки за дешевого річного сплаву в напрямку природнього току рік — до Тиси і нею до Дунаю. Це історично-географічний напрям,

*) Андрій Шаш, „Вандрівка бережського дерева з Мукачова до Гданська“. VI-й звіт дирекції державн. торгов. академії в Мукачові за рік 1927—1928, ст. 32—33.

в яким з доби середньовіччя, коли не з римсько-дакійської, відбувався сплав соли на плотах. Цілий збут лісу полишався на сплав плотами. Клязури помогли спускати його з Верховини і виводить в Тису. По ній сплавливали його в низ. Напр. Токай одержував для винниць дубові тички, також бочки на вино, — бо „токайське вино любило мукачевське дерево“ . . . В якійсь кількості сплавливали ліс і далі в безлісну угорську рівнину аж до Бачки і Банату. Небезпечна професія сплавщиків полишена переважно русинській людності, в Мармарощині ще й волохам, а на Бережщині почасти й мад'ярам.

28.

Доки лісові порости краю зоставалися непорушеними чи порушувалися в зовсім незначній мірі водяність краю можна вважати однаковою. Приблизно на полов. XVIII в. повноводність рік, потоків і озер можна приймати такими, як і в середньовіччі.

Водяна енергія краю використовується весь час сплавом соли (на початок XVIII в. — і самого дерева) по Тисі та млинами по менших ріках і потоках. З XVII в. при деяких панських млинах появляються й лісопильні. Напр. з урбару 1634 р. по Маковицькій домінії видно, що мельнику крім інших праць ставиться в обов'язок поставити також лісопильню. Водяних млинів було чимало по головніших домініях. По Ужгор., напр., в XVII в. було 11 млинів: в Ужгороді — 3, Невицьким — 1, Шаламоновім — 1, Перечині — 2, Дуброві — 1, В. Березнім — 1 і лісопилка, Соли — 1 і лісопилка, М. Березнім — 1 і валюхи. В Мукачев. дом. 82 млини, при деяких були лісопилки і валюхи. В Строківській — 35 і т. д.

Спочатку в'оди використовуються в натуральних їх токах. З часом, однак, приходять до необхідности давати їм те положення, яке би більше відповідало господарським потребам. Першим кроком в тім напрямку було появлення гатів, східньо-слов'янське слово, що ввійшло й в мад'ярську мову. Гать — перегороджа для затримання й назбирання води. Такі гаті були в середньовіччі приналежностями грانیчної лінії (gyerü), але траплялися й в краї.

Уживаний для означення гаті латинський термін „клязура“ виводять от з чого. В раннім середньовіччі гірське пасмо звалось „clus“; в класичній латині „claudio“ й „cludo“ означає замикає. Звідти пішло середньовічне латинське слово „clus“ чи „clusa“ для означення трудно приступних місць від природи чи від штучних споруджень. В свою чергу від „clus“ походить „clausa“ і для гатів „clausurum aquae“, або просто клязура. Перші гаті-клязури з'явилися в русинській краї в XIII в., — є згадка р. 1299, що на ріці Сумус, коло пізнішого села Шураця, існувала гать. Гаті уживав також сільський люд для мочидел на коноплі. Є припущення, що в інтересах розвитку соляних копалень і сплаву соли, десь в XV чи XVI в.в. системою гатів переведено р. Теремлю коло ос. Урмезієва із давнього

річища в нове, сучасне. В XVII в. подекуди існують штучні ставки: напр., по Ужгородській дом. в Невицькім два та в Чепелі, Коропці і Лакарді по одному.

В першій чверті XVIII в. приходять до думки підняти сплавність рік системою гатів із шлюзами. Р. 1724 така гать, під назв. Стебна, збудована в сучаснім Лазещинськім лісництві коло Ясіня на Чорній Тисі в Мармарощині, а р. 1725 на обох Дельнач - потоках під Шуваром на Шарищині. Збудованим першим таким гатям спеціально для сплаву ліса дано латинську назву „клязура“. Від того часу більші подібного роду гаті, що на їх збудування було закликано за Марії Терезії спеціальних німе-

Водяний млин.

цьких робітників, стали зватися клязурами; так й до наших днів. За Стебнянською клязурою будовано інші на верхів'ях рік Мармарощини: Білої та Чорної Тиси, Тересви, Терєблі та Вишави. Напр., на Тересві то зроблено в р. 1773—1775; 1778 доповнено, р. 1779 викінчено клязуру Мокрянку, по короткім часі — Турбат, а р. 1784 — Плайську. В зв'язку з тим в цілях сплаву вирівнювано скелясті дна, регульовано береги нижчого току, оправлювано деревом водоспади (як напр., на Брустуренці). До появи клязур за сплаву мусіли числити тільки на натуральні розливи: на безпереривні 2—3 тижні за розтавання в горах снігів, а поза тим на випадковий високий рівень вод за дощових повінів в окремі дні, зокрема під дощову осінь. Періодів нату-

ральних розводнень не було досить, щоби з вирубкою підступити до могутніх комплексів гарних лісів верховинської Мармарощини, тому мали допомогти клязури. За низького рівня води перед ними назбирають воду протягом кількох днів і потім в точно призначений час, в червню раз на тиждень, а в липні, серпні і вересні двічі на місяць, відчиняють шлюзи. Випущена одночасно з усіх ставків вода на якихсь 12 годин високо підіймає поверхню в гірських ріках. В той саме час пускають плоти. Т. ч. один день на тиждень чи на два тижні зроблено більші ріки сплавними на протязі від ранньої весни й до пізньої осені; до них спускали колоди гірськими потоками. Так доходили в глиб незайманих людиною пралісів. Був це прохід культури в гори і праліси просто революційного характеру. Водяні дороги від Тиси досягли майже вододільного кряжу і відкрили можливість зрубвані лісові великани високоякісних голчатих пород дешево спускати до Тиси, а по ній в Угорські безлісні степи. Нічого не варті вікові сосни, смереки, ялини тощо з проложенням водяних доріг відразу набували ціни. Лісовим комплексам понад сплавленими ріками починає загрожувати спустошуюча вирубка.

В тім же XVIII в. приходять на регулювання розливів рік системою охоронних проти води гатів - дамб. Розливи мали катастрофальне значіння по всіх ріках і потоках. Особливо давалися в знаки буяння і розливи р. Латориці при виході води в низину. Вона не раз мінjala й саме річище. Напр., р. 1740 після повіні взяла зовсім інакший напрям і деякі млини Мукачев. домінії zostалися без води, так що домінія мусіла для них прокопувати окремих канал. Р. Уг ще на 1787 р. обмивала Ужгородський замок, так що він стояв на острові*); з часом правий рукав, де тепер канал посередині міста, змільчав і лишилося сучасне річище. Р. 1795 почищено Латорицю і в вищих пологах, як і деякі її припливи — Вічу, Осу, Ждєньовку; скелі по річищу порвано динамитом, тим улегчено силам плотів. В низинних місцях Латориця по кілька разів в році виливає з берегів і затопляє широкий простір. Р. 1745 вона в Бережських ком. залила площу в 299760 гольдів місцями до вишини 3,79 метрів. В регуляції розливів зацікавлені широкі кола людности. В р. 1783 жупа зачала була регуляційні праці коло Мукачева, але без висліду. Аж Шенборн між р. р. 1816—1823 дав прорити канал між Червленим і Лучками довжиною 4779 метрів; крім того між 1817—21 р. р. прорито побічний канал завдовжки 4828 м. Тим одводненням з просторів, що ставали жертвою Латориці, було на стало придбано коло 6.000 гольдів під ораницю, зроблено приступними до 4000 гол. дубового лісу та захоронено й погряничні місцевости суміжних теренів. У XVIII же ст. виставляються гаті - дамби й по р. Боршаві, де вона вливає в Тису: на р. 1803 довжина гаті у Варі сягає приблизно 12 кілом. Так само місцями й понад Тисою: напр., в р. 1746 поставлено гать між м. Варі і ос. Бодоловом. В Бичкові (Мармарощина) від Сопурки до Тиси проведено десь в першій чверті XVIII в.

*) Topographische Beschreibung d. Unger Gespanschaft, Ungr. Magazin, V. IV, 1787, ст. 323. Місцевий історик М. Лелекач вказує, що по виході з Ужгорода р. Уг на протязі історії по-третє змінила своє річище, В добу найстаршу, що сягає аж передісторії, Уг протікав на Дравці, Коритняни, Гейовці і до Латориці. Потім до р. 1684 — на Дравці, Баранинці, Довге і до Латориці. Того року спробували Друґети урегулювати течію Уга, роздвоївши її, але весь Уг потік через Йоврю і Лекарт та й впадає досі до р. Лаборця.

канал приблизно три кілометри завдовжки; на ньому збудовано знамениту лісопильню, що згадана вище, і масивний гарний кам'яний млин. (Я оглянув їх в 1937 р.: по лісопильці тільки порожнє місце зосталося, а млин досі працює). При Ужгороді регуляцію Ужа роблено й між 1802—1841 р., хоч вона і не мала планомірного характеру.

Карпатські води й в добу з XVI та до половини XIX в. визначаються великим рибним багатством. Тиса уважається й по Швартнеру (на р. 1798) й по Чапловичу (на р. 1829) найбагатшою на рибу рікою не лише в Угорщині, але й в цілій Європі. Склалося прислів'я, що у ній більш риби, ніж води. Після повенів людність побережжя Тиси і її припливів*) одгодує свиней рибою, що зоставалася в наноснім мулі. Ще в першій чверті XIX в. щороку коло середини червня бувало комаха *Libellula eremega* покривала бігом лише чотирьох днів і щодня на пару годин цілу поверхню Тиси. Її трупи буквально вкривали річку, пливучи по воді. На них з шаленою жадністю накидалися птахи, риби, кішки, собаки, свині тощо. Жінки збирали трупи тих комах і протягом кількох днів годували ними домашніх звірят. Вилови рибалок в ті дні були колосальними, бо вся риба підіймалася на поверхню води.***) Тиса приймає в себе прибічні річки і потоки, в котрі риба з Тиси від Благовіщення й до Великої Богородиці виходить тертися. Частинно там зостається, щоб потім знову вернути в Тису. Де були річки, затоки, мертві рукава рік („моротви“), озера там рибою плачено панам оброк, як от пстругами з Рахова; рибу постарчано на кухню панам, як то ми бачили по осадах, що належали до Хустського замку; подекуди рибарення бувало формою панщини. Рибарення було прибутковою статтю упривілейованих станів і побічним заняттям залежної людности, що, здебільшого необмежене заборонами чи якимись податками, постарчало їй рибу на харч. „Кожний про свою потребу імає рибу тогди, коли єму ся хоче і так, як знає“.

Незаймані рибні багатства здержувалися до сплаву плотів, зв'язаного з появою на річках перегорож (гамованок), кляузур, нарешті, з виглаженням річищ від скель і гострого каміння тощо. Зменшення риби „приписується тій обставині, що Тиси прибічні ріки стали вживатися для дровоплава. На багатьох місцях построєні гамованки, через котрі тисова риба лиш в час весеннього наводнення годна подпловати по звише“. Теж і „стави (klaus), бо ріки раз маліють і тогди риба тікає за водов, а потім настає настояща повень, коли риба з розливом води виходить в розтоки, а з спадом — не раз там і на суші зостанеться та й погинет“.***)) З лісовим сплавом починається повільне змен-

*) Ріки Землинщини, напр., так багато мали риби ще на р. 1833, що по розливах і відступу води в річища нею по ямах відгодували свиней. (J. Thiele, „Das Kön. Ungarn“ . . ., B. III, 1833).

**) Csaplovics J., „Gemälde“ . . ., I. Th., S. 61.

***)) М. Немеш (учитель в Углі) „Способи риболовлі на тереблянській долині в Мармароші“, рукопис ужгор. Просвіти, здається 1890 р. р.

шення риби і підвищення цін на неї. В р. 1629 п'ять коронних міст Мармарощини встановили, що рибалки на пляцу міст мають брати за фонд: головатки, пструга, лопатки і шуки по 3 дин., марени, підустви і теліна по 2 гроші, дрібної білої риби і мнюха по 1 грошу. Через 150 літ Швартнер у своїй статистиці р. 1798 писав: „колись на сегединським базарі можна було купити тисячу найліпших капрів за один дукат, а нині — сто“. Риба дорожчала і у другім виданні статистики, р. 1809, він поправляє: „нині — сто за два дуката“.

Деякі вбди панства полишали виключно для себе. Напр., по Ужгор. дом. в другій половині XVII в. були „моротви“ в Загоні, Шаломонові і Агарті (дві), де ніхто, крім панства, не смів ловити риби; й з затоки при Довгім селі повинно було давати рибу панству.*) По Мукач. дом. за Ю. Раковця у 70 пстругових потоках, як і в Чорнім мочалі, було заборонено кріпакам ловити рибу для себе. Рівно ж і понад Тисою були потоки, озера і місця в самій Тисі, де рибарення полишено було тільки на користь панів. Але поза забороненими водами (та й в заборонених) було де рибарить і простому люду. З інструкції Текелі (1684 р.) видно, що були спроби розводити пструги в „садках“, а по деяких озерах панство годувало рибу пшеницею і висівками (отрубамі). Крім риби Тиса й її припливи кишіли раками і то двох сортів: менші й чорніші в Тисі й Латориці, а по інших річках більші, але несмашні. В поодиноких мочалах було сила п'явок, а в Чорнім мочарі — черепах. П'явки і черепахи ловили желярі і продавали по містечках. Р. 1751 Мукач. дом. здавала в оренду право лову раків в околицях Сваляви, Дусіна, Візниць та Кайданова.**)

За „іманя“ риб уживають різних способів і форм, головно, одноразового скооператизування праці, які, зачавшись в середньовіччі, дожили до наших днів. Ось як, напр., „гонять вир“ по галицьким (теж й угорським) боці Карпат. „Кільканайцять хлопців“ — так описує той спосіб В. Охримович — „стає рядом на поперек ріки з сакулями і вятірями, а два або три хлопці з довгими жердками в руках, влізають до ріки в місці вище положенім і, штуркаючи довкола себе жердками та перевертаючи каміння, ідуть долі рікою. Так вистрашують вони рибу і гонять її на тих, що стоять на поперек ріки з сакулями“. Зловленою рибою діляться: з кожної сакулі дається щось загонщикам риби.***)

В Угор. Руси подібний лов саками об'єднує від двох людей і до поважного згуртування. От типовий випадок гуртового лову риби підустви, під час її тертя. Увечері, коли стемніє, збираються рибалки на березі ріки (напр. Тересви) і чекають на вихід риби. Запримітивши, що вона йде, по команді „гурра“, всі, хто має сіті, кидаються у воду і росташовуються впоперек ріки в кілька рядів. Двоє чи троє, без сіток, але з запаленими головошками в руках, кидаються потім у воду вище місця, де зай-

*) По урбару 1691 р. додавали на замок рибу з Камениці кожної п'ятниці; в Доманинцях і Дубринічах було по 2 рибалки-кріпаки, в Шаламуновій — 6 (додаючи рибу панам кожний вівторок і п'ятницю).

***) Lehoczky T., „Vereg. monogr.“ II, ст. 475—9.

***) В. Охримович, „Про останки первісного комунізму у бойків“ ... Зап. Н. Т. ім. Шевченка, т. XXXI—XXXII.

няли позиції рибалки, і криком та гамом, розмахуючи вогняними головешками в повітрі, починають гнати рибу вниз по течії на рибалок, що чекають на поготові. Кожний рибалка держить кінець сака між ногами. Як зачує, що риба вийшла в сак, відразу його підносить: рибу вловив . . . По однім вилові повторюють другий, а щоб риба не втікла, вище „терла“ перегорожують ріку лісою (перегородою) з вербових пруттів.

Ловитьба сіттю звичайно вимагає кооперації зусиль кількох людей. Але й лов остами (з трьома-п'ятьма зубцями), можливий і одним рибалкою, часто провадиться групою по три душі. По одинці рибальчать удень в зимі по „теплицях“ (тоб то по воді, що не замерзає). В інші ж доби року рибальчать увечері та вночі: один рибалка йде посеред ріки й несе в руках запалену „лушницю“ (жмут сухого вербового пруття, вербове „рище“), два інших, праворуч та ліворуч від нього, йдуть з остами. Іноді те роблять з човна: один освітлює воду, інший стернує човна, ще інші б'ють рибу остами.

Подібно й ловитьба на „візьмик“ буває індивідуальною й гуртовою; остання більш добичлива. Візьмик — його звуть ще густяк, черпак, мерхта, зомок чи кумгер (очевидячки, з німецького *kom her!*) — уявляє з себе сітаний чотирикутник, до метра в попереку, натягнутий на двох гнучких дугах з ліски, що скріплені навхрест. За лову гуртом в 2—4 душі рибалки, вишиковані в ряд, йдуть проти течії де небудь поблизу бродів. Кладуть візьмики один коло одного на дно і по якимсь часі виймають їх в певній послідовності, напр., від крайнього з ліва по черзі до крайнього з права; що повторюється знову й знов. Коли ж в ловитьбі бере участь більше рибалок, напр., від 6 до 12, або й поверх того, то перегорожують візьмиками, звичайно на броді, всю річку. Коло них лишають одного чи двох що лякають рибу, постукуючи жердками чи рухом візьмиків. Інші з віддалі до одного кілометра, росташувавшись навпоперек річки в один ряд („шор“), перегороджуючи її теж візьмиками, повільно наближаються проти течії до місця, де залишені перші, попарно виймаючи свої візьмики і поноруючи їх знов. Наблизившись до першої групи візьмиків, зганяють рибу під берег. Там її оточують, повільно зменшуючи коло, підгоняють до самого берега і нарешті, викидають з візьмиків на берег. Настає дільба — кожному учасникові однакову частку. Часом на візьмики наганяють рибу „валом“. Є то жмут зв'язаного галуззя, що в довжину відповідає ширині річки, а в глибину — не товще метра; середина звичайно товща, ніж кінці. Занесений у воду вал, перегороджуючи річку, зноситься водою вниз. Його держать по боках два рибалки, на середині сідає хтось з дітей, притискає до дна. Так валом риба зганяється долу на візьмики. Здобича ділиться нарівно між „валашами“ і „візьмикарями“. Відміною візьмика, лише меншою, є „черчало“ („зомча“ чи „бабчаник“). Ним ловлять звичайно жінки гуртами з кількох учасниць, що йдуть по воді чи стоять одна поруч одної з своїм нескладним знаряддям.*)

Способи цих скооператизувань для лову риби уживаються досі, але безсумнівно вони є спадщиною глибокої давнини.

*) Владыков В. „Рыбы Подкарпатской Руси и их главнѣйшіе способы ловли“. Ужг., 1926.

З другої чверті XVIII в. в державних лісах Мармарощини, що займали головню східну частину комітату, починаються підготовчі кроки до правильної системи їх експлоатації. Найприступніші смерекові і дубові ліси, що задовольняли потреби солекопалень, вичерпуються. На третю чверть XVIII в. починає відчуватися недостача сплавних лісів. Уряд прикупує (в р. 1774—1776) переважно голчасті ліси по ріках Вишава, Вашер і в верхів'ях Тересви (по притоках — Мокрянка і Брустуриянка). Відходячи з рубкою плотового дерева вгору по річках усвідомлювали необхідність проложення доріг, а для сплаву — регуляції річищ і підняття водної поверхні системою штучних гатів: гамованок та кляузур.

Повстаючі нові для краю завдання вимагали й нових лісо-річних робітників, більш кваліфікованих, ніж місцева пастусько-хліборобська людність.

Вона вмiла хащi iртувати, охоче робила з деревом — вмiла рубати, отiсувати, пиляти в ручну, драницi колоти тощо. Свою любов до вiльних лiсорозробок зафiксувала не в одній пiснi, як от наприклад:

„В зеленiм гаю дrevка рубають,
гей падають трiски, падають трiски аж до Дунаю.
Падають дрiбнi, падають грубi,
iдь їх позбирай, iдь їх позбирай дiвчатко собі!“

На початок XIX в. дереворубством (як i косарством) русини славилися по цiлій Угорщинi, — хоч нерадо працювали пiдневiльно. Але тут треба було робiтників, знаючих якесь вiдповiдне новим завданням ремiсництво.

Так поставлене життям робiтниче питання розв'язують в подвiйний спiсiб. З одного боку, головню *) вiд доби М. Терезiї, приблизно з р.р. 1765—1770, закликають вiльних верхньо-австрiйських нiмецьких робiтників-ремiсникiв на спецiальних умовах. В якостi ж фiзичної сили виужитковують робочi руки місцевої людности, записаної в ерарнi урбарники, тоб то в групу державних крiпакiв.

„Порядок лiсових розробок вимагає — пишеться в iнструкцiї 1778 р. — щоб в кожнiм дистриктi**) служили ein Holz-oder Rottmeister nebst 6 meisterknechten, котрi би розумiлися на Klausen-Rechen-und Riesenbau, а також, щоб були притягнутi до робот iншi поденщики. Для того мусить ерар побудувати потрiбнi хати i поодводить до кожної з них садиби по 300 кв. кляфтерiв (сягiв), а крiм того майстрам на три а кнехтам на двi штуки скоту одмiряти луки на 6000 i 4800 кв. кляф. Хати i земельнi площi цi вони, а потiм їх мужськi нащадки — коли схотять зостатися при лiсових манiпуляцiях — мають уживати, як їх власнiсть, однак без права вiдчужувати. Переданi їм хати повиннi сами удержувати i на свiй кошт опраправляти i якби вони зовсiм зносилися, також сами збудувати новi. Як хто з них замре без мужських нащадкiв до мiнiї буде вiльно оцiнити хату, сад i мелiорацiї та передати їх наступникам (в працi)“.

*) За Бiдерманом до Шувара — з р. 1728, а в Мармарощину — до Рахова, Вел. Бичкова i Нiмецької Мокрої — мiж 1732—1776 р. р.

**) Розумiються лiсовi дистрикти Мармарощини, яких було п'ять, з осередками: у Königsfeld'i (нинi Устьчорна) Ясинi, Раховi, Вишавi та Сиготi.

Закликані німецькі робітничі родини розділено в невеликі гуртки та розселено по верхів'ях р. Тересви й по Верхній Тиси. В одних випадках — при русинських селах, рідше — в нових німецьких колоніях. По Тересві найперше було осаджено кілька німецьких колоністів на залізарні в русинському с. Дубовім. За якийсь час після того зложено р. 1775 у верхів'ях Тересви чисто німецьку колонію лісових робітників під назвою Німецька Мокра. В ній спочатку було 12 родин. З часом звідти вони розселяються: насамперед до русинської осади Брустури. Засновується (по однім даним на 50 літ пізніш Нім. Мокрої, по другим в р. 1786) ще чисто німецька колонія трохи нижче по Тересві — Königsfeld (нині Устьчорна), де організовано й районове лісове управління. Одночасного з Königsfeld'ом чи трохи пізнішого походження також німецька частина с. Руської Мокрої (між Німец. Мокрою й Устьчорним). В той же час осаджено колонії німецьких лісових робітників і при дистриктних осередках по верхів'ях Тиси. Всі вони походили з Австрії — з Імюндену, Ебензее та Ішлю; лише про Ясінь є вказівка, що й з Ротевейзе. Найпізніш, р. 1814, осаджено партію спіських німців (з Гопгартену) в Іванці (нині Усте Ріки) при злитті Білої Тиси з Чорною. Організацію колоній означила інструкція 1778 р. Ми вже навели головніші умови оселення перших колоністів в Мармарощині.

Уряд полишав їм можливість вернутися в їх батьківщину, видаючи в такім разі жонатим по 12 флор. а нежонатим по 10 фл. на переїзд. Але, щоб вдержати німецьких робітників в незацеплених культурою і бездорожніх лісових місцевостях та звести до найменшої кількості вивтікання з суворой обстановки назад, уряд подбав і про наростаюче покоління і про забезпечення їх не тільки матеріальною помічю, а й медичною допомогою. Говорячи про Мокру інструкція (§ 147) „з часом підростаючому молодому поколінню дозволяє закладати нові оселі і заводити власне господарство. Їм дозволено на одведених садибах ставити собі хати, на що давався ерарний ліс безплатно. Хата з приналежним до неї городом передавалася їм у власність. До того ж на дві штуки скота (рівно ж і іншому) мала бути вказана лука. Все те вони можуть продати знова тільки німцям, щоб т. ч. німецьких колоністів не змішати з людністю інших національностей, як то було з німцями, що в початку цього століття осаджені в Бичкові. Рівно ж не мусять то бути інші, як тільки римо-католики“. Здається, що включене в цім параграфі право власности з його обмеженням потім лише на німців і римокатоликів, було особливістю тільки по Нім. Мокрій. Мабуть це й було змістом тієї привілейної грамоти, про яку досі можна почути на місці і яка, як кажуть, була писана золотими літерами. „Золота грамота“, як і прапор (Fapa) під яким прийшли, довго зберігалися. На ту грамоту колоністи посилалися кожний раз, як пізніш їм доводилося коли небудь відстоювати свої права. Її не раз вимогав уряд, бо не мав копії; не мали її й колоністи. Одного разу (як кажуть в добу світової війни) її було взято і більше їм не повернуто. З забезпечень матеріальних у німецьких колоністів заводилася ще Bruderlade (братська каса), на спосіб, як бувало в Salzhäuer'ів, — її осередок містився в Дубовім. В разі хтось з них на роботі дістав пошкодження чи захворів лічився безплатно на кошт ерару. Так випадала по інструкції *) первоначальна організація німецьких колоній

*) Die Staatsforstwirtschaft im Comitate Marmaros nach der Instruction vom Jahre 1778, „Österr. Monatschr. f. Forstw.“ 1867, B. XVII, S. 365—368.

ерарних лісових робітників Мармарощини. Договірна підстава оселення надала цим робітникам назви „конвенційних“, з якою вони існують аж до наших днів.

Ліси а з ними й німецькі робітники підлягали солянній коморі і міністерству фінансів. Ліси ще не давали зисків і видатки по удержанню кадрів конвенційних робітників фінансовано щорічним продажом вина і овочевого спирту з публічного торгу в Сиготі. Якось так виходило, що вино і спирт все скуповував багатий галицький жид Ізраїль Мармарош з Коломиї; так само й постарчання провіянту для німецьких і русинських лісових робітників з ліцітації все припадало тому ж самому жидови.

Німецького робітництва ставало замало супроти завдань по господарському оживленню краю. За розробкою лісу і постановкою клязур приходила черга регулювання рік, проведення доріг тощо. З-за недостачі німецьких оселенців і через дорожнечу їх робочої сили влада притягає до тих праць місцеву людність. Уряд використовує перший в тих районах перепис р. 1774, що з'ясував кількість всіх осілих скотарів. Він зачислює їх в ерарні урбарники. Кожному осідленому і записаному в урбарники газдові приділено на виортування 35 угрів площі, дозволено поставити хижу і уважати за власність, надано право випасу худоби на полонинах та в лісах і право користуватися лісом — дров'яним і будівельним — на свою потребу. За те все урбарник, як ерарний кріпак, був обов'язаний робити в рік 100 днів „панщини“ де вказувала адміністрація: на рубці лісу, регуляції рік, проложенню доріг тощо. Від р. 1774 і до р. 1828 напр. в Ясіні прийнято 145 урбарників. Як в німецьких колоніях помімо постійних робітників жила й інша людність, так і тут: на р. 1828 було в Ясіні вже коло 500 родин. Людність зростала осіданням мандрівного елемента — дезертирів, опришків тощо, які женилися з пастуськими дівками. На р. 1830 знов прийнято в урбарники 76 осадників, що зайшли з Галичини. На р. 1836 в Ясіні всієї людности, урбарників і інших, числилося 865 родин.*) По Білій Тисі до кінця XVIII ст. рубка сплавного дерева і доправа до потоків провадилися виключно гуцулами за одбуток державної панщини.

Отже, „культуризації“ дикої Мармарощини прислужилися, поруч з німецьким конвенційним робітництвом, й русинські державні кріпаки. Останнім давався німцями взірець вищої техніки; кажуть, що, наприклад, спосіб валити стояче дерево підпилюванням передався русинам від німців.

Можна почути нині, що ніби то з самого початку в Мокрій осаджено німців, яко хліборобів. Це не так. По інструкції оселені в Мокрій німецькі колоністи почасти мали обслуговувати такі водяні спорудження, як Klaus, Reschen, Wasserfänge тощо, почасти ж бути рубачами і розробщиками лісового матеріялу в плоти, колоди і т. д. Отже, не хліборобською була німецька колонія в Мокрій, а лісових робітників, як і інші колонії конвенційних робітників у Мармарощині.

*) Ф. Натан, „До історії основи с. Ясіня“ ..., Під. Русь, 1927, № 6.

В натуральнім господарстві селянина, кріпака чи дрібного нямеша, потреби родини задовольняються своїм виробництвом й поскільки матеріал дала природа — з своєї сировини. За нерозвинених потреб хатне виробництво примітивними пристроями в силі їх задовольняти. Велике значіння в житті більшої частини людности мали переробки продуктів скстарського господарювання. Крім м'яса на їдло заготовляють свиняче сало; словаки*) і німці з XVII в. починають виробляти коров'яче масло**), мад'яри — приблизно з 1709 р. Ліпше взуття виробляли з шкіри вола чи ялівки. Її вимочували в рощині із кори вільх, яких досить росло по мокрих місцях. З вичиненої в такий спосіб шкіри самі ж робили й постולי. До вичинки шкір постולי робили й з сирих шкір і навіть з свинячих. На верхній одяг — гуню й петек — і на штани, чи по місцевому холошні, уживали вовну „стрижок“ (овець); а шили їх знов таки сами. Конопля і льон, опріч насіння й олії, давали прядиво. Його вимочували в „мочидлах“, сушили, чистили від волокна, пряли, ткали полотно й, нарешті, шили сорочки тощо, — це було жіночим зайняттям. Шарицина відома була тканням льонових полотен. Саме про західні комітати краю зустрічаємо посвідчення й на р. 1837, що в родинях-дворищах жінки виробляють ленового полотна і хустин не тільки для задоволення потреб всіх членів родини, але й для виміни на сіль, щоб т. ч. надбати її на цілий рік. „Тому в кожному домі зустрічається звичайно стільки ж кросен (ткацьких станків), скільки жінок. Виготовлені ними полотна не є красні, підрядно побарвлені, одначе цілком відповідають ужитку і трівкі.“***) Подібне ткацтво жінками, принаймні конопляного полотна, відоме й по інших частинах русинського краю від доби середньовіччя. Нескладні знаряддя обробки поля і луків як от вила, граблі, лопати . . ., чи хатне знаряддя, як ложка, миска, нецьки (ночви), діжка, ткацькій станок („кросна“) тощо, — все те робили для себе сами господарі. Сами ж ставили хижу і колиби, обороти на сіно і т. д.

Простий селянський патріархальний спосіб життя і нерозвиненість потреб в багатьох відносинах дозволяли обіходитися без набуття предметів чужого господарства. Однак, перші сімптоми підвищення рівня потреб, насамперед відносно одягу, почали з половини XVII в. виказуватися й у кріпаків та вільних нижчих служачих по містах. Вони наслідують „моді“ нямешів і міщан. Останнім те не подобається, що й приводить в багатьох містах і комітатах до примусової „лімітації“ одягу.

*) Що до русинів, то хіба у „долішняків“; бо по Верховині ще й у XIX в. панував забобон, що кожна господиня, яка зробила б масло, є відьмою.

**) Цікаво, що й по Львову (Галичина) з першою ціною на масло зустрічаємося тільки в 1601 р. (S. Hozzowski, там таки, ст. 182).

***) Das Ausland, 1837, № 93.

Перед в боротьбі з надмірною розкішю в убранню вели міста.

Р. 1651 в Левочі — як довідуємося з хроніки — ухвалено, щоби надалі міська рада перед наступленням нового року оголошувала лімітацію що до люксового вбрання слуг і особливо служниць, за чим мали доглядати їх господарі і господині під загрозою кари 25 фл. „Слуги і надто служниці“ — читаємо в хроніці далі — „приходять до міста так вбрані, що майже не покриті їх нагота. Коли ж прослужать 1—2 роки то так вряжаються, що не відрізнити їх від дітей чесних і благородних горожан. Тому забороняється носити: *guldene Borten, Atlassene Zöfpen seidene Bändel in den borten, theuere Kronraschene vortücher* без шпіц і з шпіцями, *Schuch mit Zierlichen Kärchen*. Слуги і служниці мусіли запитати у господаря і господині, яке їм робити вбрання і коли ті щось неналежне все ж дозволять, підлягають штрафу 10 фл. Регульовано при тим і розваги. Міські танцювальні по 9 год. вечора мали бути вже зачинені, а секретні зустрічі в пиварнях і винарнях і зовсім заборонялися.

В м. Ужгород р. 1666 за лімітації цін встановлено й обов'язковий одяг для неупривілейованої людности, аби на перший погляд вже можна було відрізнити „простака“ від шляхтича і міщанини. Кріпаки, що жили в містечку, не сміли носити шапки з куниці, ні червоних чи жовтих чобіт; знаком кріпака були постолі. Міщани мали носити вбрання після давнього звичаю, а інші, що жили в місті — сабадаші, драбанти, вінцлери, робітники на винницях і різні слуги — після припису. Як і кріпаки, вони не сміли носити ні червоних, ані жовтих чобіт і то під страхом кари. Коли б котрась жінка цих інших категорій міської людности а чи кріпачка убралася, як міщанка, наділа чепець і стрічки у волосся, такій їх мали з ганьбою стягнути з голови, чи разом з заплегеним волоссям на половині одрізати.

В Мармарошині подібні розпорядження датуються р. 1696. Нямеші визнали за непристойне поведження і вдягання деяких кріпаків та ухвалили: заборонити кріпакам ношення будь чого з убрання чи взуття такого, яке носили вони. Й тут, як по Ужгороду, то зроблено для того, щоб вже по зовнішньому вигляду можна було пізнати „простака“. В Бардійові р. 1715 введено „*Ordnung*“, яким, між інш., заборонявся люккус і під загрозою кари велено робити збереження. Р. 1793 по Бережчині — як пише Легоцький — встановлено для сільської людности, характер убрання й харчів, щоб запобігти „люккусним змаганням“.*)

Уміння хатнього виробництва кріпаків використовують панства в самий різноманітний спосіб. Обов'язують підданих у рахунок панщини постарчати: покрівці, кінські попруги, робити мотузи з дерев'яної кори, а потім й з конопель, теж іготи на свічки, дроти пір'я, випрядати прядиво, виплітати сітки на рибальство, виготовлювати вишивки: „руські жінки гарно вишивали вже в XVII ст.“ — пише Легоцький. Задають „уроки“ переробки лісовини: готувати лучини, смолу, драниці (шінґлі), обручі, бочки. Іноді цілим осадам приписані були спеціальні роди праці. Напр. Маковицька домінія зобов'язала селян ос. Дричної і Сухої виробляти для неї дуги й обручі; інші осади мусіли для неї виробляти різну дерев'яну посуду — відра, діжки — чи знаряддя — віячки, корита, лопати, повозки, коліщата до плугу; осади Коропець, Мироля, Дрична, Прикра, Суха, Шарбов, Гавринець, Медвежа

*) Цього роду обмеження в убранні, також їжі і питті, відомі в XVI—XVII в.в. різним країнам Європи, бо вважали, що надмірність того роду породжує здороження життя (зріст цін). В сусідній Галичині і Польщі законами р. 1613, 1620, 1629, 1655 і 1683 заборонялося міщанам носити дороге вбрання і прикраси.

кололи драниці. „Уроки“ іноді замінялися розміром — „скільки вимагали“. Й Мукачевська дом. (теж Ужгородська) наказувала своїм кріпакам, щоб виробляли для неї драниці — в половині XVII в. вона потребувала до 200 тис. драниць в рік, що вживалися гол. чин. на покриття стріх. Кріпаки Гукливого, Скотарського, Талимашу, Канова і Волівця, як видно з урбару за р. 1645, повинні були виробити щороку драниць від кожного дільця по 1000 шт. За це відчисляли в панський грошевий оброк (одробляли його) по 75 пенязів за тисячу, іноді виплачувано й готівкою; в р. 1650 за кожную тисячу драниць, завезених до Мукачева, плачено 1 флор. На р. 1682 кріпаки околиці Мукачева мусіли достарчати домінії драниць по тисячі від дільця, а що постарчили би поверх того, за те діставали по 2 флор. від тисячі. Також кріпаки взагалі, а особливо верховинці, як зазначається в урбару р. 1704, мусіли постарчати для Мукач. замку на смолоскипи (факели) лучину і смолу. Більшість названих предметів спочатку робили кріпаки для власного вжитку, а панства те хатне вміння, почасти удосконалюючи його своїми вимогами, стали виужитковувати для себе. Перед нами розвій хатнього виробництва в систему кріпацько-капіталістичного виробництва по хатах.

Іноді хатнє виробництво обертається в ремісництво. То в тих випадках, як виробник працював на продаж. Перепис 1720 р. зазначає, що в Паздічі на Землинщині кожна родина займається гончарством, очевидно, на збут. Після урбару р. 1781 верховинські кріпаки з дозволу Мукачев. дом. виробляють бочки, корита, і інше домашнє знаряддя та сами й возять їх на продаж в безлісну мад'ярську рівнину; кріпаки Гаті і Вел. Гути виробляли колеса і т. под. знаряддя до возів і сами ж возили їх до рівнинних околиць Добреціна на продаж.

Ремісники служили панствам своїм ремеслом, в тім полягав їх обов'язок підлеглости. Напр. по Маковицькій дом. два токарі з с. Бистрого мусіли щороку постарчити панству призначену їм кількість дерев'яних мисок, а коваль (з Кружльова) давати 100 підков і 240 клинців до них. Ремісники були мандрівні й осілі. По сільських осадах мандрівні ремісники між інш. будували церкви. Спочатку виключно з дерева, без цвяхів і заліза, з своєрідною місцевою народньою архітектурою. На р. 1751 в цілій Мукач. греко-католицькій епархії по всіх парахвіях разом було 841 церква, з того числа 801 дерев'яна (в тім числі по Ужгор. ж. 84 церкви із котрих лише 5 камінних; по Землинщині і Шаричині — 295, з них тільки 21 камінна). Дерев'яні церкви довго уявляли з себе рухомість, яку при потребі перевозувано часом на велику віддаль. Напр., осаді Нижній Бистрий подарував один чоловік дерев'яну церковцю з с. Буковця (за Келечином) і вона, перевезена на нове місце, стояла у Н. Бистрому до 80-х рр. XIX ст., після чого її подаровано в інше село — Вучкове, де стоїть досі. Здебільшого мандрівні ж малярі й малювали в се-

редині по дереву образа. В гукливіськім літопису під р. 1784 записано: „Гукливіці церкву малювали вишну и нижню ізганули (розібрали). Маляр був Франц Пеер німець; ізмалював за 360 золотих вонаш“ (florenus longus). Осілі ремісники перебували гол. чин. по осередках панств і доміній, чим найчастіш бували містечка; крім того й по осадах міського чи містечкового характеру, хоч би в них і не був осередок домінії; теж по упривілейованих — вільних чи королівських — містечках і містах“. „Хоч ремісники купчилися по королівських містах“, читаємо

Дерев'яна церковця в Ужоку з р. 1745.

в перепису 1720 р. по Мармарощині, „але дуже багато було і по селах“. Іноді міські вулиці носять назву певних ремісників, як Гончарська, Обручна, Пивоварська (у Бардійові). Поруч з ремісництвом майстри і підмайстри займалися й сільським господарством. Напр. вишковські німці-ремісники у XVIII в. відомі ткацтвом і виробом олії з сіяних ними льону і конопель.

Осілі ремісники траплялися неорганізованими одиницями і об'єднаними в цехи подвійного роду: залежні й вільні. Переважають цехи залежні. Спочатку цехи уявляли з себе організації ремісників більш менш окремих професій якогось міста, містечка чи тіснішого району: гончарів, кравців, ковалів, теслярів тощо. Лише, коли деякі професії були заступлені одним майстром, іноді такі

майстрі складали мішаний цех. Так було напр. в Ужгороді по урбарн. спискові 1685 р., при чім в мішаний цех входили: Степан Столяр, Іван Колесар, Степан Реміняр, Матвій Замочник, Андрій Гудзикар та Іван Сідляр, — прізвища виказують професію майстрів. Через нечисельність членів в кінці XVI в. (по Стропкову в р. 1583) і на початку XVII в. (по Мукачеву в р. 1614) одбувається злиття всіх (Стропків) чи частини (Мукачев) цехів одного осередку до громади в один цех. В першій чверті XVIII в. (по Мукачеву в р. 1730) ті, що злилися, знову відокремлюються в поодинокі фахи і кожний цех (напр. в Мукачеві) має печатку з знаком на ній, що відпонидав фаху.

Деякі залежні цехи вийшли з кріпостних майстрів свіцьких і духовних феодалів. То іноді видно прямо з підтверджуючих дипломів. Напр., статут цеховиків Стропкова стверджує стропківський домініяльний зверхник де Герше в таких виразах: „Я барон Іван Пете цим і наново потверджую цеховим майстрам, моїм підданім, округ і їх цехи, й звичаї“ . . . Перший раз статут, а тим і привілей, стропківським майстрам був даний р. 1575 батьком, а син, Іван, підтвердив його р. 1583; за цим під тим же роком на дипломі від кор. Рудольфа II стоїть приписка, що він схвалює привілей, що були дані домініялом Іваном Петева Гершей. Вираз „моїм підданім“ вказує, з кого вийшли цеховики і в яким положенні уважалися й з дипломом. На подібне походження цеховиків з кріпостних майстрів вказує й перший диплом гончарського цеху в Мукачеві. Мукачев. феодал все потверджує привілей гончарського та шевського цеху; ті ж цехи й Ужгорода в р. 1576 дістають свій привілей від феодалного зверхника Друґета. В Ужгороді за Друґетів появилися залежні цехи: кравців — в р. 1569, шевців — р. 1660, цірюльників, що одночасно гоїли хвороби (лікували) — р. 1665, кожушників — р. 1608, гончарів — 1636. По Стропкову р. 1583 об'єднано 16 цехів в один спільний цех, а то: золотарів, кравців, гунярів, різників, шкіряників, гончарів, ковалів, столярів, сідлярів, замочників, ремінярів, фарбарів, міднярів, мурників, санитаристів і торговельників; в р. 1585 до них додано ще 8: зброярів, пивоварів, виробників постолів, голярів, черевикарів, бляхарів, теслярів і тих, що виробляли ваги. Всі вони мали диплом-привілей р. 1583, що був згорів і наново підтверджений р. 1585. В Мукачеві р. 1614 злилися до громади тільки шість цехів: замочники, ковалі, зброярі, сідлярі, столярі і килимники. Для них мукачев. феодал Естергазі видав „правила“ з десяти точок в дусі цехових традицій. *)

По за об'єднаними шістьма цехами в Мукачеві зоставалося ще більше необ'єднаних і то насамперед не бачимо серед об'єднаних найстарішого цеху кравців, що з їх добре розвиненими привілеями й порядками ми ознайомилися в т. I. нашої праці.

*) Їх знайде читач у Легоцького „Beregvármegye monographiaja“, т. II, 1881, ст. 434—5.

Статут кравецького цеху лише дещо змінений пізніш. По Берегову за потвердження його Людовиком у р. 1523 пункт VII обмежений додатком, що за річних ярмарків протягом часу їх тривання дозволяється й чужим кравцям продавати готове убрання; по Мукачеву в р. 1653 підтверджено пункт VIII, яким заборонялося продавати кравецькі вироби всім (крім нямешів), що не дістали на те згоду цеха, під карою конфіскації всіх кравецьких річей і розділення їх між цеховими майстрами (раніш було — „і їх бировами“). Поза цими доповненнями кравці жили статутом-привілеєм ще з р. 1446, підтвердженням й р. 1654, зостаючись вільним цехом. Мабуть вільними були в XVI-XVII в.в. й ще деякі цехи на доміняльних територіях. Не кажемо вже про цехи в королівських містах того часу, де вони не могли бути залежними. Сама напр., Левоча р. 1605 мала 17 цехів, на р. 1670 у ній було їх 24. Вільні цехи зоставалися чисто німецькими; аж зак. 1608 р. (арт. 13) надавав однакових з німцями прав на цехову організацію й слов'янській та мад'ярській людности Угорщини. Від того часу зачинає відкриватися — спочатку і довго ще більш юридична, ніж фактична — можливість і для повільного просочування до вільних цехів і слов'янської людности.

В р. 1753 Мукач. домінія дозволила організуватися в Мукачеві і Берегові новим вільним цехам мотузярів і ткачів. Майстри тих спеціальностей були здебільшого з недавно примандрувавших німців і їх цеховій організації дано статут-привілей німецькою мовою. На р. 1818 припадає привілей, що дав Франц I, об'єднаному цеху столярів, слюсарів, кожевників шклярів і палітурщиків м. Мукачева, тим стверджувався й їх цеховий статут.

В організаційнім відношенні крім поодинокі існуючих цехів і крім об'єднань цехів чи деяких цеховиків одного міста були ще об'єднання деяких цехів в один по кількох містах. Напр. на р. 1642 існував ковальський цех п'яти королівських міст: Кошиць, Левочі, Бардійова, Собінова та Пряшова. З другого боку цехи великих міст на свої статuti давали засновуватися цехам по меншим містечкам. Для нас цікаво, що цехи Кошиць мали числені філіялки, позасновувані між інш. по містечках, що лежали на схід і південний схід від Кошиць. Матерній цех дозволяв філіялкам виробляти тільки грубші гатунки товарів; коли серед членів філіялок виникала яка суперечка, її давано на розрішення матерній централі.

Цікаво приглянутися цеховим порядкам XVI—XVIII в.в. в Угор. Русі. На жаль, як майже по кожному економічному питанню цього краю, досі не існує ні одної монографії, в котрій би було простежено тамтешнє цехове життя в часі і просторі. Ми подамо образ цехових порядків на основі даних, що є в літературі про Мукачевські (почасти Береговські) цехи, Ужгородські і про Стропківські.

Як і скрізь цехова організація була трьохступневою; майстер, підмайстер і учень. В учні приймали молодих хлопців від 12 років.

Кожний учень міг розраховувати, що успішно проходячи навчання, з часом досягне положення майстра. За прийняття учня контролювалося його походження по метричному випусу (хрестному листу). Хто уродився від незаконного подружжя такому вступ в учні, а тим і взагалі на цехову дорогу, був закритий. Інші обмеження не стояли в статутах, а практикувалися на основі традиції. Пастухів, наприклад, не тільки самих не приймали до цехів, але не приймано й підмайстрів, хоч би вони всім вимогам задовольняли, одначе були одружені з донькою пастуха, або навіть коли тільки було можливо, що підмайстер одружиться з дівчиною, якої батько був пастухом. В Німеччині за вступу в учні вимагалось, щоб кандидат походив від „вільних і німецьких родин“ . . . Це саме вважалося за звичайову норму і у німців-цеховиків Верхньої Угорщини, за норму, котрої — хай не завжди, але де можна було — додержували. Пастуство і кріпостна залежність зачиняли, в ліпших випадках — утруднювали, доступ в учні слов'янським хлопцям. В мукач. цехах шевців, оброблювачів шкір, гончарів і гунярів, що їх порядки описав Тарцій,*) по контролі походження наставляв такий діалог: „Коли маєш охоту прийти до цього чесного чоловіка, щоби вивчитись (напр.) чоботарству, дай руку! Скільки літ хочеш вчитись? За грошевого учня чи за харчового? Чи маєш які побажання що до вбрання? Постав поручителя, що не втечеш!“ В інших цехах, як напр. в ужгор. цирюльницькім, поручителі ручили, що кандидат в учні „хоче сумлінно одбути добу навчання і буде себе порядно тремати“.**) В деяких цехах учнів поділяли на грошевих і харчових. Грошевий учень ставав на два роки, харчовий — на 3—4. Й в мукач.-берегівських кравців учнів приймали на 2 і 3 роки, але в стропківських й в мукач. шости об'єднаних цехах (що їм правила дав Естергазі) для учнів встановлено один термін, три роки, і з учня за навчання нічого не брано грішми. Тим часом в чотирьох мукач. цехах, що описані Тарцієм, грошевий учень платив майстрові 20 флор. і цехові 1 фл., — внески, якими вже утруднювався приступ в цехи. Щоправда, майстер брав на себе обов'язок дати учневі дві пари білизни, одні сині штани та одну гуню, а по відбуттю терміна навчання — один далман (спеціальне вбрання на взірець кол. австрійської гусарки) чи замість його 1 фл. Харчовий же учень діставав від майстра: сіряк, шапку спеціальної форми, щороку 2 пари вбрання і скільки потрібно спідньої білизни та взуття. Ручилися за учня звичайно два майстрі й своєю порукою відповідали до 50 фл. Іноді, як в ужгор. цирюльн. цехові, за прий-

*) Tarczy Károly, „A czéhrendszer Munkácson“, Századok, 1919, ст. 16—45.

**) Ф. Габріель, „Життя в барбільськім (цирюльницькім) ужгор. цехові“, П. Р. 1934, ст. 44 та ін. Автор — аматор в соціал.-економіч. області, і тому, на жаль, навіть не поставив такого важливого питання, як те — був той цех вільний чи залежний від домінії.

няття поручителі давали цехові 4 лібри (коло 0,56 клг.) воску. Найчастіш було по одному учневі, рідше — по два. По прийняттю учневі перечитувано його обов'язки.

Серед них є й обов'язки слуги майстрової родини. Учень спочатку й називався слугою, а вже потім учнем. За те, що вчився, він мав одробляти майстрові і його родині своєю працею та послугами. Як мейстер одійшов десь гуляти і вертав пізно увечері учень мусів з лямпою піти йому на зустріч і допровадити до дому. Мав робити все, що йому майстер наказував, хоч у замку, хоч у пивниці; у шевців учень повинен був з наказу майстра ходити жати чуже збіжжя з частини, з чого давав майстрові призначену частину. Кожну суботу повинен був пані майстера мити ноги, але не сягати високо . . . У свята мусів ходити до церкви, молитися, читати і учитися . . . Майстер мав не тільки вивчити учня всім таємницям свого ремесла, але й добре його виховати, аби, між інш., не уживав паскудних слів чи безсоромних жартів. Як що учень допускав якогось злочину, цехмістри, напр. ужгор. цирюльн. цеху, за те присуджували якусь кількість палиць і винний їх діставав руками цехових підмайстрів чи учнів інших майстрів. Закінчення учнівського стажу відбувалося теж з формальностями і на урочистім засіданні майстрів цеху. Йому говорено, що він свої роки чесно вибув і з Янка став уже Янушом. Вказувано, щоб не серед конюхів і погоничів шукав собі товаришів, але між тими, що від нього ліпші . . . Як таких не знайде, щоб сам був таким, що на сотню міг бути добрим взірцем. Церемоніял закінчувався видачою — сказати б в нинішній мові — „диплома“ на титул підмайстра, який мав значіння в цілій державі. При цій нагоді, напр. в ужгор. цирюльн. цеху, учень платив майстрам 12 динар. і ставив пінг вина.

Учень по здобуттю титула підмайстра зоставався у свого ж майстра чи переходив до когось з інших майстрів за підмайстра (помішника), продовжуючи удосконалюватися в усіх таємницях обраної спеціальности. Лише стропківські цехи вимагали, аби підмайстерство починалося мандрівкою в чужі сторони, звільняючи від тієї вимоги синів своїх майстрів. Для інших заміняли мандрівку проходженням підмайстерства у когось з місцевих майстрів після внеску до 4 фонтів свічок; в додачу майстер не мусів такому платити більше, як 4 динари тижнево (арт. IV статуту*) р. 1585). В мукач. цехах стаж підмайстра починався з праці у котрогось з своїх майстрів. Перед прийняттям кандидата брано спочатку на спробу, на спробу брано також і учнів. Спробна доба тяглася звичайно 2 тижні, після чого мусів бути зроблений договір, — без формального прийняття не можна було зоставляти кандидата довше місяця. Спробна доба не значиться у стропківським статуті зовсім; натоміць мукач. гончарі, що їх статут припадає на р. 1592, її значно розтягають для підмайстра, котрий би перейшов з чужого міста. Такий приходько насамперед одбував спробну службу протягом трьох тижнів у головного цехового майстра, теж три тижні у його заступника (підцехового), а потім по два тижні зряду у кожного іншого майстера-гончарника. Перейшовши ці спроби, що були вже й визиском його, він міг бути, нарешті, прийнятий до когось за

*) Статут знаходимо у Unghváry Edy, „Sztropkó es várának története“, Hust, 1912.

підмайстра. Підмайстерство тяглося кілька років. Жаден з цехових статутів, якими ми користуємося, не зазначає скільки саме. Розтягання терміну перебування підмайстром було в інтересах майстрів; як довго — не маємо вказівок: в центральній Європі в пізнє середньовіччя, від коли починається виродження цехів, підмайстрування розтягувано й на сім літ. Підмайстер мав обов'язок працювати в майстерні, але також працювати на свого патрона й помимо хати. У мукач. чоботарів, оброблювачів шкіри, гончарів і гунярів — а так мабуть було й по всіх цехах і скрізь в краї — підмайстер мусів для майстра обробляти виноградники, іртувати й робити польові роботи. Як і учень, так і підмайстер на сторонніх майстерству заняттях визискувалися майстрами. Той визиск виявлявся й в платні. У цеховиків по обробці шкіри й чоботарів по статуту р. 1617 плачено підмайстру за тиждень 25 пенязів; аж з кінцем XVIII в. підіймається платня на 6 рин. флор., ліпшому — на 8, а найліпшому — навіть на 10. Праця тяглася від 5 год. рано і до 8 год. вечера щодня, тільки по суботах підмайстер працював на себе. Нежонаті товариші (одружіння цехи тільки зрідка і неохоче дозволяли підмайстрам) жили й харчувалися у майстра.

Майстер перед п'ятою годиною будив підмайстра, розводив у майстерні вогонь і запалював світло; від п'ятої рано підмайстер зачинав „чесно“ працювати до восьмої вечера. За роботою й під час відпочинків підмайстер мав так поводитися, щоб своєму цехові придбати добре ім'я. Мусів додержувати різні традиційні вимоги. В пости — постити, бо в противнім разі діставав 12 палиць, або 5 р. флор. покути. При нагодах — виявляти пошану до свого майстра: коли б підмайстер гуляв у корчмі де й майстер, то мусів перший „месель“ вина випити навстійки. На вулицях мав поводитися в гідний спосіб: не курити, не їсти й не свистіти йдучи вулицею, також не ставати до розмови з служницею, — бо за те діставав кару. До дому мусів вертати зимою о 8 год., в лігі о 10 год. вечера. В майстерні, під загрозою покути, не смів працювати в самих підштанках. Такий побутовий бік вимог до підмайстра в чотирьох мукачевських цехах. Як не у всьому, то здебільшого риси того побуту, часом з варіантами професійного характеру, відповідали й положенню по інших цехах краю. Місцями й підмайстри організовувалися в товариства. Так, напр., було у цирюльницькій цеховій професії в Ужгороді. Товариства підмайстрів у всьому наслідували організації цеху майстрів і стояли під контролею майстрів, які мали право за непорядки накладати кару.

По одбуттю многолітнього стажу на місці під керуванням місцевого майстера кожний підмайстер по вимозі цехів, що було в звичаях цехів всієї Європи, мусів одмандрувати в чужі, по змозі більші, міста і там попрацювати, удосконалюючись в обранім фаху. Згадані чотири мукач. цехи призначували і термін мандрівки — протягом трьох років. Мукач. підмайстри мандрували до Ужгороду, Кошиць, Сукмару, семигородських Саських міст; і навпаки — звідтам підмайстри приходили до Мукачева. Мандрівний підмайстер, прибувши в нове місто, зупинявся в спеціально на ту ціль призначенім постоялім дворі, що звався Herberg. „Здається не існувало більшого містечка“, каже Легоцький, „де б не було для мандрівника (підмайстра) Herberg'a,

в котрім він після обставин діставав за дурно чи за невелику платню харч і переспання“. Гість виказувався у головного цехового майстра відповідним документом після чого ставав на спробу до майстра свого фаху. Коли по спробах у трьох з ряду майстрів не був залишений, то його, як непридатного, вповідали з міста. Хто ж спробі задовольнив, залишався під керуванням відповідного майстра певний час, після чого з новим досвідом вертав до дому. Повернувши міг прохати, щоб його прийняли до цеху за майстра, що, однак, вповні залежало на добрій волі цеховиків. За прийняття йшла перевірка всіх формальних, моральних і навіть фізичних даних кандидата. В Ужгород. цирюль. цехові (а мабуть і у всіх цехах Ужгорода) крім всього іншого вимагалось, щоб кандидат був горожанином міста; як того не було, мав наперед виклопотати собі у магистраті горожанство.

Як що на прийняття була згода, цех призначав останній іспит — подати пробну працю. Чоботарі напр. — чобота з кармазину, гончарі — одну конву двацять іцову і т. д. В ужгор. цирюльницькім, що був одночасно й лікарським, цехові кандидат за пробу виготовляв перед майстрами плястер на говння ран, а окрім того вони робили йому іспит з голярства, — при тім іспитант ставив миску їдла і два пінти вина. Під час виготовлення проби стежили, аби кандидат не уживав чужої помочи. Вимога пробної праці ставилася всіма цехами Європи в добу їх розквіту. З початком занепаду цехового життя її стали обходити. Не значиться ця вимога в стропківськім статуті. „Хто хоче быть членом цеху — гласить його арт. 3 — повинен платити, а то стільки, скільки встановлять майстрі, порозумівшись між собою. Хто є сином майстра, той платить цехові тільки половину. Коли син якогось майстра одружиться з донькою котрогось іншого майстра, той нічого не платить цехові, а коли чужий підмайстер брав доньку котрогось майстра, такий платив половину“. Вище нами вже вказано, що стропківські цехи не ставили однакової вимоги мандрівництва до всіх підмайстрів; тут знаходимо друге зниження вимоги удосконалення — відсутність іспита пробою, а також протегування синам і зятям своїх майстрів; все це свідчить, що стропківська цехова організація вже відбивала в собі поважні прикмети виродження і підупаду. По зготовленню і ухвалі пробної роботи, чи по внесенню натомісць встановленої платні, відбувалося прийняття підмайстра в склад майстрів цеху. Цехи добивалися і осягали монопольного положення, щоб в місці їх перебування ніхто не міг зробити себе за майстра помимо дозволу цеху. Хто з чужих майстрів хотів перейти у склад одного з шости об'єднаних мукачев. цехів — платив до цехової каси 12 фл., або половину цієї суми заміняв гостиною майстрів. Крім пробної роботи за вступу до цеху майстрів ще платилося спеціальне вступне, чи ставлено пригощення; напр. у шости об'єднаних мукачев. цехах підмайстер, вступаючи в майстрі, мав пла-

тити до цехової каси 12 флор., або пригостити разом всіх майстрів „скільки ззідять“, але, додамо, й вип'ють. В ужгор. цирюль. цехові по щастливим закінчені іспиту кандидат складав до цехової каси 2 флор., а на другий день робив для всіх майстрів гостину з трьох родів їдла і 10 пінтів вина, — на ті гостини жінок майстрів не допускали. Ця давня традиція пригощувань і цехових випивок з різних приводів тяжко відбивалася на заощаджуваннях і за Марії Терезії в р. 1761 була заборонена. З часом — і то були нові утруднення вступу і сімптоми виродження — зачинають приймати до цеху, як то бачимо з практики чотирьох мукач. цехів, тільки гуртом і то на водохреща; або від водохреща до неділі м'ясопусної, як то було в р.р. 1805—1810. Цехи нерado збільшували число майстрів і приймали нового аж намість когось вмершого. Так, кінець кінцем, дехто з підмайстрів все життя чекав підвищення в титул майстра і не міг дочекатися.

Майстрі повинні були додержувати вимог корпоративної солідарности і добрих звичаїв. Взаїмна конкуренція виробництва в пропозиції чи цінах виключалася. До того відносилося й переманювання підмайстрів, або учнів, — за що, напр., в ужгор. цирюльн. цехові карали 10 лібрами воску. Тим більше виключалася конкуренція з боку сторонніх ремісників. Цехи суворо переслідують тих, хто хотів провадити якесь майстерство помимо них; таких карано конфіскацією майстерного приладдя, виробу і ще й плаченням штрафу. Вимоги від учнів і підмайстрів що до доброго імени вже приводили в склад майстрів осіб відповідної репутації. Але й поза тим майстрам ставлено ще свої вимоги. Під цим оглядом особливою дрібничковістю і вибагливістю виказується стропківський статут р. 1585.

„Кожний майстер“ — так зачинається його загальна частина — „у відношенні до другого майстра, або помішників і навіть до кожного горожанина має бути відповідно услужним і, як то в містечках прийнято, чемно поводитьсь . . . Ні майстер, ані помішник, щоб не п'янствували, нікого не ображали, не лаяли. Вино мають пити мирно. Коли не хворий, щоб у свята рано й вечір слухав слово боже, як то було від давна“. Хто би того не додержав — заборонявся у майстерстві і лишався безчесним. Далі стропківський статут приписує, що кожний має одружитися тільки з такою, котра походить від законних батьків і не раніш, як стане майстром, — в разі одружіння з незаконородженою звільнявся з майстерства (§ XII). За прийняття в майстрі цех робить контролю по хресному листу і вимагає доказів, чи кандидат упорядкував в належний спосіб свої обов'язки перед державою (§ XI). Два молодші майстрі мають у церкві палити свічки, а хто би те робив недбайливо — платив покути 1 фонт свічок. Коли би майстер піячив і блював, або в часі церковної служби в корчмі пив, лаявся і непристойно поведився на вулиці, або під час казання в церкві жартував, або балакав і боже слово пильно не слухав — того мали покарати покутою до 7 ф. свічок (§ VIII).

Церковні обов'язки і те, що всі кари стропківських і ужгородських цехів носять припис платити свічками, різко відрізняє стропківські і ужгородські цехи від мукач.-берегівських, виявляючи в них, поруч з рисами професійного об'єднання, до певної міри

ще й прикмети релігійних братств.*) Центральньо-європейські цехи уявляли з себе об'єднання з всебічними завданнями, в тім числі й релігійними. Цехи б. Угор. Руси недорозвинені всебічно, в них поруч з професійним ремісничко-зарібним завданням ще видається якась особливість, інші ж не виявляються чи мало виступають. Напр., мукач. чотири цехи, що їх описав Тарцій, крім прямого завдання уявляли з себе й товариства для гашення пожеж, а ще опраправляли церкви в добродійний спосіб.

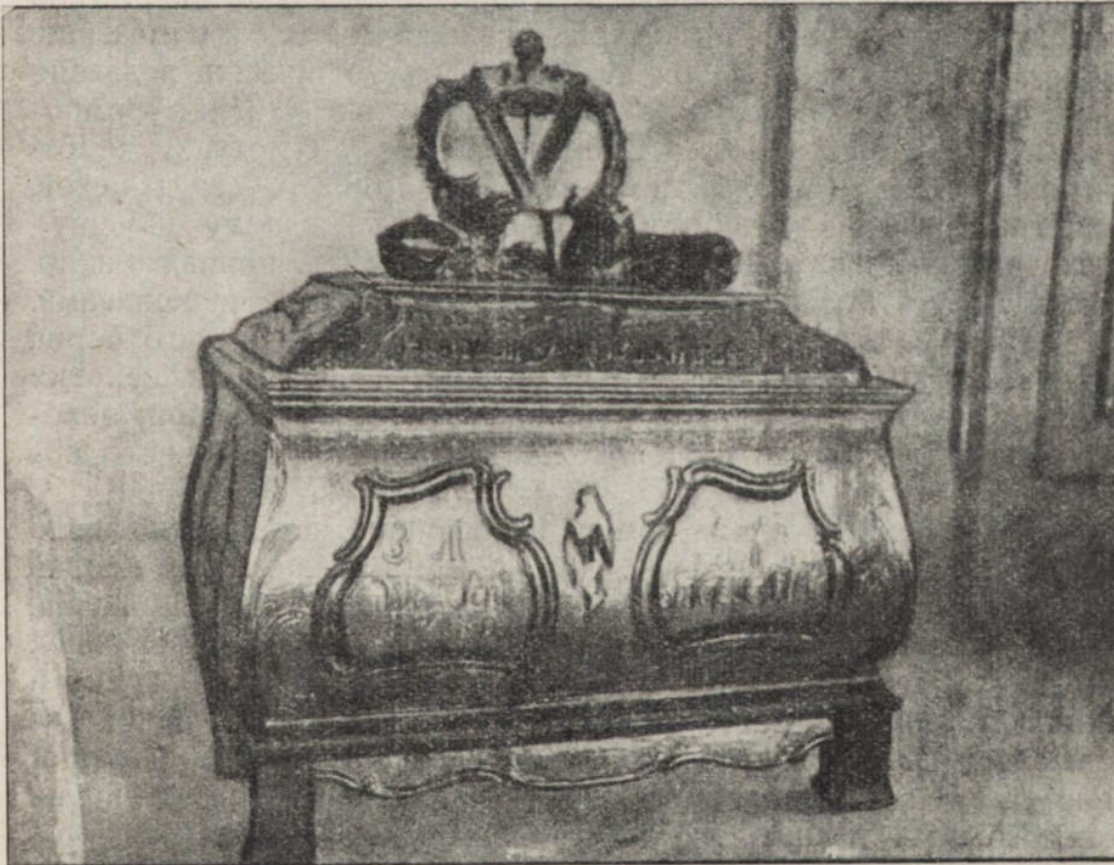
Далі, стропківський статут приписує, щоб цеховики були взаємно чемними та привітними. „Коли би хтось іншого зневажив не привітавшись, не відповівши на поклон, чи не побажав іншому добраніч, чи в присутності інших носа висякав не одвернувшись, або коли від інших зроблене йому зауваження про недобре поведження він висміяв чи зробив з нього жарт, — такого штрафували 2 ф. свічок“. (IX). Особливо ж гостро ставиться статут проти взаємного оббріхування та облаювання. „Коли якийсь майстер очернить іншого майстра чи підмайстра неморальним, вікчемним чи злідієм підмайстрі мусіли перестати у нього працювати доки не реабілітується; так само мають зробити підмайстрі, коли б майстер вилаяв котрогось із них, ще й заявити на майстра цеховому старості та цеховим зборам. Ціла справа мала розглядатися міським суддюю і незалежно від того винник мав бути покараний після переступу й цехом“. (§ VII).

У випадках більших переступів ставилося під розгляд саме перебування навіть в званні майстра. „Хто вбив пса або чоловіка“, читаємо в § V стропківського статута, „або інші неморальні річі зробив повинен бути віддалений від провадження майстерства, теж і коли іншого очернить в неморальних вчинках, а того не зможе довести“. Однак, від позбавлення майстерства можна було відкупитися, заплативши „10 ф. свічок цехові, а пізніш ще певного грошового штрафу, що встановляли цехові радники“. Й у шости об'єднаних мукач. цехів „об'єднання має право карати переступи своїх членів грошевою покутою; що робити з тими грішми рішає само об'єднання, а його постанову виконує головний майстер, — ні земельному власникові, ані міському судді їх не передавано“ (§ IX). Знов по статуту того об'єднання як „котрийсь з майстрів зробив більший гріх, такий доти не смів провадити майстерства, доки себе не відкупляв“ (арт. X). Й по статуту спіського м. Беле за р. 1696 (§ 12) „за непорядне життя“ не звільняли, а накладали штрафу 10 фон. свічок. В ужгор. цирюльниц. цехові коли ловили якого майстра на такім злочині, як убивство, звалтування тощо, він мав бути виключений з цеху, однак, за згодою старости міста.

Коли хто з майстрів вмирав його труну з цеховим прапором і свічками провозжали до могили; немаєного ховали на кошт цеху, — так пишеться в стропківським статуті. Але то було й неписаною традицією. Те відносилось й до молодшого персоналу цехової організації: іноді об тім пишеться й в статуті. „Коли якийсь легінь захворає“, читаємо в статуті шости об'єднаних мукач. цехів, „всі майстрі й підмайстрі з шости цехів повинні йому подати поміч (по ужгор. цирюльн. цеху те саме відноситься

*) Однак, реліг. братства, яко такі, існували; про те між інш. натякає й покрайній запис в с. Гуменнім (Землин. ж.) на тріоді цвітній. На ній під р. 1695 стоїть запис, що „купілі ей братство і инші парохіяне околічний церкви тої“ . . . (Ів. Панкевич „Покрайні записи“ . . ., Н. Зб. Просвіти, Ужг. 1928—29, ст. 183). Але братства були іншої природи, ніж цехи. Як організації неекономічні вони стоять поза нашим зацікавленням.

й на випадок хвороби майстра); коли б легінь вмер об'єднання повинно його поховати з честю. Як його родичі не звісні, то залишене майно ділять по розпорядженню головного майстра mezi товариством без втручання земельного власника". (§ VIII). Цехове самоуправління складалося з виборного головного майстра, що вважався „батьком всіх“ (в ужгор. цирюльн. цеху вибірано двох предсідників — „цехмістрів“), і радників. Об'єднання кількох цехів мали більше членів ради: стропківське крім головного майстра, „батька“, мало чотири члени і п'ятого но-

Цехова ладула (з Бардійова).

таря (писаря). Голова, „батько“, цеху (евентуально цехмістри) користувався великим авторитетом. У нього переховувалася цехова скриня („ладула“, від німец. Lade)*) з касою і печаткою, привілеями, записями, листуванням тощо. Він скликав наради, збори майстрів. Оповіднення про сходи найчастіш робилося в той спосіб, що він давав ближчому майстрові т. зв. signum, той мусів його передати слідуєчому і так всім по черзі майстрам, — то було знаком, що того дня мали відбутися збори. Хто би сігнум не передав далі, або без поважної причини не

*) Подібно ж було й з містечковою „ладою“, — вона переховувалася у старости.

прибув на зібрання, був штрафований. Одним з найголовніших завдань зібрань було приймання нових членів. На зібраннях домінував голова і за всякий непорядок, крик чи лайку карав штрафами на користь цехової скарбниці. Цехи вживали для своїх членів відмінне вбрання. Прізвища ремісників звичайно відповідали професії: у боднарів до імени приставлялося прізвище — Боднар, у кравців — Сабо (szabo — мад'ярське кравець), у голярів — Голяр, у слюсарів — Слюсар, у м'ясників — Мейсарош (мейсар-мнясар), Ковач тощо. Й коли було більше майстрів одного фаху, то все ж багато з них, іноді навіть всі, мали прізвище своєї професії. Напр. в Ужгороді на р. 1685 в цеху гунярів було 11 майстрів і кожний мав те саме прізвище Szűcz, тоб то гуняр. Щоби не сплутувать до прізвищ додавано місце походження і тоді писалися: Володислав Szűcz з Зомбору, . . . з Бодрокезу, . . . з Собранець, . . . з Лекарту, . . . з Коритнян і т. д. (Цікаво, що по списку 1685 р. серед цехов. майстрів гончарів і чоботарів було вже по одному нямешу). Цеховики жили на одних вулицях — на XVII в. припадає напр. звістка, що в Мукачеві була ціла вулиця заселена ремісниками. Розваги і гулянки впоряжались по цехах. При тім багато їли, пили . . ., але все мусіло бути чемно; регулююча роля цехових статутів, як то вже знаємо, поширювалася й на поведінку цеховиків за розваг. Цехи були школою морального й чемного поуповання.

Залежні цехи висилали домінії на панщину встановлене число майстрів. З урбару Мукачев. дом. р. 1690 видно, що до праці на замку щороку від кожного цеху висилалося п'ять майстрів, котрі виконували працю, яку їм вказувала домін. адміністрація. По наряді домінії міський суддя вислав на працю до замку й інших ремісників з запряжками чи пішо. Теслярі і млинару викалилися на замок звичайно заразом з некваліфікованою робочою силсю і там, при її помочі, працювали, дістаючи денно на кожного по 4 хлібці, $\frac{1}{2}$ ф. сиру і $\frac{1}{2}$ ф. солонини; некваліфіковані робітники працювали на своїх харчах. В Ужгороді, що належав Друґетам, на роки 1684 і 1685, як подає про те Годінка, одні майстри — млинару, ковалі, колесарі, замочники, столярі — мусіли працювати на замок своїм ремеслом в розмірі неозначенім. Інші ж, що не служили панству своїм ремісництвом, з будь якого цеху мусіли працювати у панських виноградниках по два дні на тиждень.*) З часом залежність цехів від домінії ослаблялася, той процес усамостійнення залежних цехів чекає на окрему монографію.

По урбару р. 1649 Мукачев. замок мав: паленчара, пороховщика, 4 ковалів, 5 кравців, 3 чоботарів, 5 шорників, 2 ремінників, 4 різників, 3 замкарів, 2 голярів, 3 млинару, 2 тесарів, 6 мурувальників, 9 гончарів і інш.; в су-

*) А. Hodinka, „Adalékok az ungvári vár és tartománya“ . . . Ungvár, 1917. Див. також П. Сова, „Прошлое Ужгорода“, 1937, ст. 40 і слід., де повинности ремісників виложені дещо інакше.

сіднім с. Росвигові було: 2 цеглярі, 2 рибарі, 1 ловець, 1 бджоляр, 1 шкляр, — але не будемо перечисляти всіх доміняльних ремісників інших містечок та осад. По урбару тієї ж домінії за р. 1672 серед ремісників пораз перший згадуються й цехові майстри по чинитьбі шкір, шкірянники й чоботарі. Можна гадати, що розходиться про залежні цехи, бо між цехами, яких урбар р. 1682 називав упривілейованими (горщечників, слюсарів, ковалів, кожевників і точільщиків), вони не значаться.

Перепис 1720 р. захоплює ремісників в положенні сильно підірваного добробуту. В Стропкові 28 майстрів, але всі ледви можуть виробити на своє прожиття; таке ж положення ремісників й у Вранові. В Мармарошині ремісники здебільшого займалися сільським господарством. По перепису 1715 р. в Берегові було 8 цехів — м'ясарів, кравців, чоботарів, тімарів,*) ковалів, ткачів і вироблювачів кінської зброї; в Мукачеві теж 8 — кравців, чоботарів, в'язальщиків гудзиків, м'ясарів, обробляючих шкіри, гончарів, ременярів і замочників. Р. 1718 по Мукачев. дом. разом було 79 ремісників. Перепис 1715 р. зазначає, що майстри, які жили на території тієї домінії були дуже бідні, так що не могли свого майстерства продовжувати. Р. 1768 Мукачев. дом. сама списала ремісників і в Мукачеві начислено: кравців 11 (стільки ж і в Берегові), чоботарів 34, гончарів 22 (в р. 1780 їх 40), ремярів 4, замкарів 6, тесарів 10, мурників 7, шевців 7, пекарів 3, м'ясарів 2, ткачів 2, шапошників 1, рукавишників 1, „іргарів“ 3, панчохарів 1, сідельників 2, млинарів 11, милярів 1, зброярів 2, столярів 7, шклярів 3, черевикарів 7, коваль 1, боднарів 2, пивоварів 3, міднярів 1, колесарів 3, каменярів 3, вироблювачів шкір на плечі 1, тих, що стрижуть полотно і роблять довгі плащі — 9. Року 1832 по цілій Бережській жупі налічувано цехових майстрів 1404; р. 1857 майже стільки ж — 1408 майстрів і 951 помішних осіб, що разом складала 2% од всієї людности.

Треба, врешті, мати на увазі, що й в нормальні спокійні роки періода, який нами в цім томі розглядається, ремісники звичайно не обмежувалися на самім обранім фаху, з того далеко на всі могли прожити. Через те одночасно вони займаються виноградуництвом, де воно було можливим, і сільським господарством. „Більшість ремісників“, пише про Угорщину Швартнер на р. 1809, „мають одночасно поле і стодоли; й після старого звичу старано назбирають під вікнами гній“ . . .

З половини XVIII в. перед цехами став жидівське питання. По Бардійову, як видно з статуту гончарського цеху 1805 р. (§ 10), жидам *slobodno* займаються ремеслом і одинцями, а як їх кількість зростала могли організуватися в цех. А вже р. 1847 прашівський цех кравців скаржитья, що жидівські кравці псують чесне ремесло кравецьке“.

31.

Поруч і одночасно з кріпостним ремісництвом, хоч і нечисленні, але існують й більші кріпостні виробництва. В них в однім місці скупчувалося десятки кріпостних виробників, що працювали самі чи в комбінації з вільними договірними майстрами, будучи при них фізичною робочою силою. Місцеві автори, напр. Ле-

*) Тімарі обробляли шкіри і також шили з них взуття; приблизно півторасти літ пізніш з того стало два окремі ремесла.

гоцький, називає всі такого рода виробництва фабриками, але під оглядом сучасної економичної термінології тут насамперед і частіш маємо діло з мануфактурною формою виробництва.

На протязі всього періода, що зараз розглядається, по всіх комітатах зустрічається досить розпорошеним добування поташу і селітри (яка в складовою частиною стрільного пороху). Місця їх добування у русинів називалися „майдан“ і таких „майданів“, вже зарослих лісом, досі багато зустрічається; від того ж походять і назви деяких осад (напр. Майдан окр. Волове), або для їх частин, як от „Майдани“ у с. с. Грабово (Мукач.) Нижня Грабовиця і Подполозя (Сваляв. окр.). У Бардійові 1613 р. виробляли селітру і порох. За останнього Раковця р. 1708 в Хусті було поставлено „фабрику“ на селітру (при ній виробляли і порох), — з трьох котлів виварювали щомісяця 3-4 метраки селітри; а Бардійов з 1704 р. виробляв для його війська стрільні набой. По Мукачев. домінії на трьох місцях виробляли (з р. 1801, 1811 і 1825) селітру. Рідше траплявся випал вапна (у Бардієві на р. 1613). Місцями були каменоломи. З XVII стол. коло Берегова на землях Мукач. дом. ломали млинські каміння. Каменоломщики знаряддя лому діставали від домінії, в тім числі великий залізний ланцюг на витяг каменю. По урбару р. 1649 половина виручки за млинські камені йшло домінії, а друга — каменярям, котрим ще надавано за кожний виготовлений камінь один коблик зерна. На р. 1672 умови оплати робітників змінилися. Віддавали земельному панові $\frac{1}{3}$ виручки, але мусіли за дарма постачати камені на 25 панських млинів, а млинар того млина, куди вони надсилалися, мав давати за камінь 2 фл. і 2 кобл. муки робітникам каменолому. Як бачимо платня за роботу ставилася в залежність від кількості виробу і виявлялася в готівці і натураліях.

Ференц II Раковцій, щоб не купувати чобіт для куруців з Туреччини, завів у Хусті мануфактурне виробництво по переробці і пофарбуванню шкір на взуття, — куруци носили високі чоботи червоної чи жовтої барви. Для того були викликані з Царгороду до Хуста майстрі, що фарбили кожі по способу кордовському. Те виробництво існувало й після Раковця; на р. 1760 воно виступає, як фабрика „кордовських“ кож. За Раковця сирові шкіри перестали вивозити, навіть козячі шкірки, бо з них у Хусті виробляли кармазини. В Мармарощині та заборона вивозу будь якої шкіри почалася з р. 1632. За Шенборнів р. 1743 організовується подібне ж виробництво у Мукачеві, для чого викликали з Відня двох фахівців; через невиконання в р. 1746 домінія передала це виробництво окремому підприємцю. В першій чверті XIX в. заложено вичинення шкір в Глучині (Ужгор. комор. панство).

З напоїв насамперед давили з трон виноградне вино. В східних комітатах краю особливо уславлюється містечко Середне, що давало пересічно 2458 відер в рік: його столові вина придбали

на кінець XVIII в. великої слави. Середнянське (Ужг. дом.) і лоховське (Мукач. дом.) вина, як свідчить Дешко для р. 1847, вважаються першими після токайських. З інструкції Текелія 1684 р. видно, що виробляли винний оцет з грушок, при чім його вживали й на чищення гармат. Менше варили пива, як видно переважно для городян. Бардійов від р. 1535 дістав привілей на варення пива в місті й околиці, — ніхто крім міщан там не смів його варити й продавати. Р. 1561 король підтвердив той старий привілей бардійовчан: на дві милі навкруги Бардійова ніхто інший не смів варити й продавати пиво. Привілей пивоварення належав крім Бардійова ще Пряшову, Сабінову та Кошицям. Р. 1696 у Бардійові було 55 таких хат, що мали право на варення пива та мали пивоварені котли. Щорічно 8 разів могли варити пиво, але вже й р. 1696 не всі варили, бо то не рентувалося. Бардійовчани не сіяли ярцю (ячменю), а мусіли його на пивоварення дорого купувати. На час перепису 1715 р. у Бардійові лише 32 хати варили пиво, інші 23 хати, що мали право на пивоварення, згоріли. В р.р. 1715—1720 його варити не було вигідним. Той же перепис р. 1720 констатує занепад хатнього пивоварства й в Пряшові. Колись ним заробляло 73 хати, після пожежі 1720 р. стало вариться лише в 15. Та й з цих декотрі лише тому варили, щоб військо мало що пити і не проводило до міста маркитантів, або щоб своєму ячменю мати якийсь збут.*) В Стропкові варили пиво з пшениці, ячменю й вівса, іноді також з жита, при чім у XVIII в. тамтешнє пивоварство цілком занепадає.**)

Але серед різних напоїв найбільше палено горілки, в місцевій мові — „паленки“ (були й інші назви — зорівка, коралка тощо). Що її часто палили з жита видно із слів пісні, що напр. в Нижнім Бистрім (окр. Хуст) досі виспіває сільський люд:

„Паленочко оковита,
із ярого жита,
люблю тя ся напивати
бо-сь ми хосновита“

Мукач. дом. в р. 1766 організовує в Мукачеві за помічю різних фаховців широке виробництво спиртових напоїв, що було дуже вигідним. Р. 1792 та ж домінія заводить у Підгорянах виробництво чавунних казанів (котлів) для паленчарні. На початках XIX в. майже в кожному селі існує менша чи більша паленчарня

*) „Mag. péres. a pragmatica sanctio“ . . . , 423, 490.

**) Ось традиційний спосіб хатнього варення пива, який ми спостерігали р. 1937 у німкені-колоністки у с. Свалявська Бистра: На 12 літрів води вона дала $\frac{1}{2}$ кіла цукру, $\frac{1}{4}$ кіла ячмінної немелетої кави та 6 жмень хмелю; все це варила, доки ячменні зерна змякли. Відставила і, почекавши, щоб навар був лише трохи теплий, придала до нього 5 дека дрожжів та й полишила в теплі на ніч; вранці розлила по пляшках. Добре позатикавши їх подержала в теплі помешканні (можна на сонці) від 2 до 12 год., після чого віднесла до льоху і через три дні ми вже пили те пиво; воно видержує тільки один тиждень, потім скисає.

горілки. (Мабуть звідци пішли назви деяких осад, як напр. Котельниця, чи частин, як напр. Березник - Котельниця). Домінії відступали цю свою прерогативу підданам, вони могли варити паленку на власну потребу, за що платили панству від казана, напр. по Строківській дом. — два флор. З іміграцією жидів паленчарство, а особливо корчмарство, переходить до їх рук. „Всякому руському кметю“, пише р. 1847 Дешко, „можна викурить горілки скільки вгодно для власного вжитку, що й роблять багато з них в невеликих палінчарнях і варять її здебільшого із слив. Однак, більша частина охотніш вживає ту паленку, котрою в кожному селі торгує орендар. А це звання належить завжди жидам, котрі й тут наживаються з руснаків.“*) З жидівством прийшло і виробництво горілки з картоплі. Після р. 1849, коли заведено було нове оподаткування, паленчарство по селах занепало і на 80 р. р. від нього zostалися лише руїни.

Виріб шкла в Мукач. домінії почався з середини XVII в., коли з'явилися гуті в хотарах Облаза й Ворониця. За текелієвого повстання р. 1686 були зруйновані, за Ференца II Раковція дещо відновлені, а Шенборни в р. 1732 їх здали в оренду приватному підприємцеві. В р. 1827 ставлять гуту коло Ізвора, а в 1833 й у Виш. Грабовцях, — тут головно виробляли пляшки на содову воду. По Ужгор. дом. урбар р. 1691 вказує, що в Гуті коло Ужгороду раніш існувала шклярня. Була шклярня й в Francensthal'ю (район Бичкова) приблизно з 1812 р. Про те, що колись гуті існували, свідчать до нині деякі назви осад (Велике і Мале Гутово, Гута, Ізворська Гута, Полянська Гута) чи їх частин (Середня Гута, Суха Гута, Склярня) і т. д.

Та ж домінія з р. 1728 закладає в Підгорянах (коло Мукачева) пивоварений завод; з р. 1746 — й цегельню; р. 1793 ставить у ос. Нижня Грабониця папірове виробництво. Ганчірки для нього (в р. 1794) збирали сільські старости і здавали по одному флорині за „мажу“; з р. 1795 ганчірництво було передано жидам.**)

Потреби вбрання задовольняли що до полотна хатнім виробництвом, а покрівці, гуні та сіряки вироблялися вальцівнями. На другу половину XVIII в. того виробництва вже було замало і Мукач. домінія стає на шлях виробництва текстилі. Для того р. 1767 викликають з Спіша, що здавна славився полотняним виробництвом, німецьких майстрів і заводять спочатку примітивне мануфактурне виробництво полотна, а з р. 1796 більш досконале, що, як говорить Легоцький, стало відомим аж у Гданську. В наступнім році завели й барвення, а виробництво ще дужче розширили й постарчанням на армію. Але плетення панчо, організоване з р. 1766, не виправдало себе і його зліквідували в р. 1781.

*) Андрей Дешко, там таки, ст. 539 і 547.

**) Lehoczky T., „Beregvár. monogr.“ II, ст. 440—446.

Водяні млини, з-за використання для них водяної енергії, з усіх інших виробництв до появи парових двигунів першими можуть зватися фабриками. Проф. Кейндль вважає за неспірний факт, що перші млини у Верх. Угорщині пішли від німців. Так чи інакше, але з XVI ст. їх кількість зростає. В якій повазі були млини видно напр. з того, що по міським статутам п'яти коронних міст Мармарощини з половини XVI в. (р. 1548) злочинці, що втікли на млин, користувалися правом азілю. Самі мельники наділювалися особливими привілеями і свободами; закони їх трактують за *molitores libertini*. Відома грамота короля Фердинанда з 1550 р. про мельників трьох словацьких ком. (Тренчин, Невтра і Барс), по якій вони звичайної ні надзвичайної дані, ані жадної служби королю не повинні були давати; лише своїм земельним панам мали платити усталену рату, але жадної служби, хіба в крайности проти відповідної оплати. Судити їх могли тільки 12 присяглих, що з поміж них були вибрані. *) В добу XVI—XVIII в. водяні млини поширюються по всьому краю. На них не лише мелють зерно і валяють сукна, але з XVII в. часто й пиляють дерево, навіть мелють порох. В XVII в. по території Мукач. домінії було 82 млина; на Верховині самій при них було 20 валяхів, а при деяких (в Таламаші, Облазні й інщ.) — лісопильні. Правда, продукція їх була незначною; напр. Пашківський млин за цілий рік 1684 вирізав тільки 700 дошок. Зверхник домінії Є. Текелій в своїй інструкції р. 1684 вимагає підвищення лісопильної продукції. В Мукачеві був домініяльний млин на 5 каменів (з нього суботній дохід віддавано на бідних). Ще один навіть аж на 7, при чім при ньому була лісопильня і на нім же мололи порох для стрільби. Крім того у потоку під замком й на р. 1682 домінія валяла шерстяні сукна. На р. 1746 у Мукачеві було чотири водяних млина. І в Хусті на р. 1685 водяний млин мав лісопильню і вимелював також порох на стрільбу, — він працював і на р. 1760. Мельники одержували (по Мукач. дом.) третину зиску млина з перемолу. Під мельниками в XVI в., та ще й в наступнім столітті, розуміли не тільки тих, що мололи, але й майстрів забудувань і загатів, що зв'язані переважно з водяним господарством. Урбар р. 1570 говорить, що у с. Лучках (коло Мукачева) багато млинарів і настільки здібних, що й „дику Латорицю могли вгамувати“. Мельники були здебільшого з русинської людности. Від коли ж і де млин став многопредметною фабрикою — і по пилянню дерева, або ще й по виробу пороху — прикликають фаховців з сторони. Р. 1722 лісопильний майстер з Ружомберку (Ліптов. ком. **) на Словаччині) викликається до Мармарощини, щоб будувати водяні тартаки. Туди ж бере ерар пилярів з Імюндена (Австрія): в р. 1724 — вісім, 1725 — чотири, 1726 — п'ять, 1727 — шість. Найліпше працювала лі-

*) R. Keindl, там таки, 329.

**) З Ліптова в кінці XVIII в. викликала древорубів, здається словаків, Ужгородська домінія.

сопильня в Бичкові на каналі р. Сопурки, де р. 1732 крім місцевих робітників працювало 9 австрійських майстрів, 14 тесарів, 6 гандланґерів і один коваль. Як бачимо, це вже відповідає сучасній фабриці, ріжниця тільки в тім, що тоді рушійною силою була водяна енергія, а не парова, чи електрична. Маємо відомости, що з цієї лісопильні р. 1732 нарізали для Білгороду 28600 дошок завдовжки по 18 стіп*) (lab). В топогр. опису 1783 р. говориться, що вона мала 3 станки і різала бочарний матеріал для солекопалень. Поруч з водяними млинами зрідка, як виключення, згадуються „сухі млини“; могли то бути вітряки, але може й такі, що погонялися не вітром а кінською силою. Один „сухий млин“ був поставлений Мукач. дом. у Берегові в р. 1749. Крім млинів земельних панів та нямешів на різних потоках мала свої власні млини ще й інша людність — шолтейси та кинижі, „батьки“ й кріпаки, платячи за те панством щороку якусь суму грошей. Переписи 1715 і 1720 р.р. (дані неповні і не надаються до порівняння) подають наступне число данеповинних водяних млинів:

	р. 1715	р. 1720	Примітка
Мармарощина	46	40	
Ужгородщина	47	55	(деякі батьківські)
Землинщина	65	81	(в числі 81 є частина панських)
Шарищина	40	33	(всі в руках шолтейсів, зиску не давали, були пусті).

Різний металевий інвентар для лісових і соляних розробок з р. 1782 вироблявся в Дубовім (на Тересві) Від р. 1787 те виробництво перенесено до Кобилецької Поляни, де була ліпша залізна руда. Там спочатку працювала мала піч, а р. 1774 поставлено доменну піч і хоч вона перші 50 літ давала дефіцит, однак її удержували в руху. Основою робочої сили були німецькі конвенційні робітники. Залізна криця з околиць підвозилася на фірах. Ця залізарня проіснувала аж до наших днів.***) Доменну піч (теж на буковім паливі) поставлено було й на Білім Потоці коло Требушан.

В Ужгороді між р. 1840—1848 збудували фабрики: суконну, сірникову і для очистки коалинової глини, що добувалася в с. Дубриничі; раніш вже існувала валяльня і велика ерарна лісопильня.

В початках ХІХ в. зроблено спроби виробляти цукор: з дерева і буряку. „На час Наполеоновських війн — так розповідає Бідерман — коли завдяки континентальній системі заборон довозу і вивозу ціна на цукор досягла ненормальної висоти, прийшла деяким більшим домініям Шарищини, зокрема управлінню Шуварських соляних розборок і Сірмаям з Свідни-

*) Tokáts Sándor, „Rajzok a török világból“, т II, Budp. 1915, ст. 425, 457—8.

**) Я одвідав її в 1937 р.; в дирекції зберігається бухгалтер. книга з р. 1792.

цької округи, ідея добувати цукор з соку кленового дерева. В Свідницькій окрузі зачали добувати кленовий сік в хотарах Гавринець, Сарабо, Писана, Прикра і на пустощі Кихточер. Але продукція не була велика. На Шуварським домені дала вона в 1811—13 р.р. не більше 10 центн. і 60 ф. Все це виробництво цукру з клен. соку у 1811 р. зачалось, а у р. 1813 було вже припинено. Не ліпше спочатку йшло й з виробництвом цукру з буряку. Як розповідає той же автор, палатін запропонував р. 1803 магістрату Пряшова зачати сіяти буряк і поставити цукровий завод, даючи на 8 років улегчення від акцизу, 4 йохи поля і річний лісовий депутат в 20 сягів на чотири роки. Однак, магістрат на цю ініціативу не пристав. Все ж в першій половині ХІХ в. (власне р. 1832) таки поставлено було цукровий завод в маєтку Ріггера при Загоні над Тисою, — він не просперував і на р. 1862 стояв вже без вжитку.*) Був це другий цукровар на цілу Угорщину, перший з'явився р. 1830.**)

32.

В період з ХVІ і до половини ХІХ в., як знання мінеральних джерел і покладів, так і їх виужиття в порівнянні з добою середньовіччя помітно поступили наперед.

Простий люд, особливо пастухи, відкривали розкидані по всіх комітатах мінеральні джерела, даючи їм свої назви, в яких іноді проглядає вираз незвичайного характеру джерела (напр. „свята керниця“). Особливо багата на джерела Мармарощина і зокрема район Потисся між Хустом і Ясіньом, де народ зве їх буркутами***) (між інш. від них повсталала назва осади Буркут, нині Кваси). Частина з них часом зникала. На р. 1558 в Занівським монастирі коло с. Углі були не тільки студені мінеральні джерела, а й теплі. В студених вода була „солодка, як грушевий квас з медовиною“, „біла“, що осідала, „як росіл“ і при тім „червоніла“, в інших — „як оцт“, ще в інших — як „кислий квас“. А в 5 милях від монастиря було й джерело „остільки гаряче, що в ньому можна було зварити яйце“. „Ще деякі теплі, інші студені“. Не стало Занівського монастиря, зникли й ті джерела. Від того часу між всіми мінеральними джерелами східних комітатів Угор. Руси не існує більше ані одного гарячого, лише самі студені.

Простий люд не лише перший понаходив мінеральні буркути, але й перший почав сам лікуватися деякими джерелами. Уже на р. 1558 сконстатовано, що до тих буркутів навколо Занівського монастиря „приходить багацько людей хворих, що терпіли на різні хвороби, лягають в них, й всім хто приїде вертається здоровля і вигоїння“. Подібні способи лікування вживалися простим людом і по інших місцях з холодними мінер. джерелами. Коло таких керниць, говорить Легоцький, „селяни ставили колибу з галуззя, викопували яму, вставляли в неї бочку без дна, наливали до неї „святої води“, накидали туди розпаленого каміння, щоб вода нагрілася, і в тій воді висижували годинами

*) Н. Bidermann, там таки, ч. I.

**) Mag. gazdaságtör. szemle, 1897.

***) Слово „буркут“ в народній мові Наддніпрянської України (напр. в Донецьким басейні) означає джерело води (по російському — родник). Отже, це слово не мад'ярське, хоч його й стали вживати також мад'яри. Знається, думаючи, що назва осади Буркут чисто мад'ярська, по перевороті 1920 р. її змінили на „Кваси“.

цілі родини, врешті, з неї вилазили червоні, як раки. Пересвідчені, що хвороба зістанеться на тім місці, полишали там частини свого убрання і вертали до дому, певні, що вилікувалися від ревми, та й іншим те лікування радили. До появи устаткованих купалень і освічені люде вживали того способу лікування“. Цей спосіб лікування, як відомо, не вивівся й до наших днів. Продовженням його і розвоєм стають купелі під відкритим небом. Такими, здається, були й купелі Заневського монастиря: коло місця, де він стояв, досі ще можна бачити в одній горі витесані в камені ванни.

В першій половині XIX в. в літературі зустрічаємо згадки про частину найбільш знаних мінеральних джерел краю; іноді з зазначенням їх лікувальної ролі і як виужитковуються. Почнемо з західної частини краю.

На Шарищині коло Бардійова мінер. вода znana з XVI в., купельове помешкання збудоване в р. 1782, розцвіг припадає на роки 1813—1825 і потім на р.р. 1837—45, лікування — 6 тиж.; у Тіле пишеться, що „хворий на гіхт (подагра) по 14 купелях вже сам ходить“. В годині ходи від Пряшова є буркут Шарош, його кислу воду люблять пряшівці; її „прносять в особливих посудинах, що дає багатьом людям заробіток“ (Карабинський). Коло ос. Буяк, Дубова, Фрічке, Горальтовці (три), Ганічі, Госурет (на дорозі з Бардійова на Галичину), Грабське, Синє-Ліпоч, Петрова (кілька), Радома, Снако, Сінглер були кислі буркути. Крім того у Вілеч-горці, пів години від Пряшова, сірчана вода і купіль; теж сірчана вода і купіль в чверть години від Собінова. У ос. Ніклова — кисла і алкалічна вода. Джерела у с. Сулін відкриті 1820 р., Цігелки стали знані з 1850 х р.р., Солівара з р. 1843. В Щавнику — сірчата вода з вуглекислим натроном і ще деякою примішкою; на р. 1833 там вже є купелі. По Землинщині „коло с. Солі і Угор. Жіпова соляні джерела, які, однак, щоб не конкурували Шувару, з р. 1775 замкнуті муром і забиті каменем. Поблизу Сеч-Керестуру є „versteinernde“ джерело. Коло Бистрої, Гуменного і Кельче — кислі. Коло Серенча і Векекс б'ють теплі сірчані джерела. При Erdöbenye — алаунове, що зветься „очі вилічуюче“. При Мад, Барі, Торонь — сірчані джерела. Крім того під грянцями є джерела, що на воді з них плавають плями нафти, як напр. при с. Мікова“. *) У Слатині і Толчві — кислі води. На гряниці Землинщини і Ужанщини уславлюється цілющою силою чорна сірчано-соляна вода коло Собранців, де повстають з 20-х р.р. XIX ст. і купелі; її п'ють для прослаблення шлунка і в ній, нагрітій, купаються насамперед від параліча і гіхта. **)

В східній частині краю, насамперед по Ужанщині, відомі залізно-кислі води в Ужоку, мимоходом згадувані в урбару Ужгор. дом. під р. 1793. Початок купелям ніби поклав Берченій; так це чи ні, в кожному разі через сто літ, в початку XIX в., там вже є купелі, які між інш. відвідувала польська аристократія. З інших згадується кисла вода в Ужгороді, Цигановцях (і купелі), Чернооголові, — пізніш стали відомі й деякі інші мінер. джерела по Ужанщині. По Угочанщині в Н. Тарні кислі води і купелі. По Бережщині на кінець XVIII в. уславлюються Свалявські, власне Неліпінські, мінеральні кислі води, які від другої

*) J. Thiele, „Das König. Ungarn“ . . . B. III, 1883.

**) Topogr. Beschreib. d. Unger Gespanschaft, „Ungrisch. Magazin“, B. IV, 1787, S. 330.

половини XVIII в. з користю для здоров'я відвідують місцеві урядовці та попи. Р. 1800 Шенборни роблять там під відкритим небом ванни (до речі такі короткі, що в них не можна було сидіти), обкладають камінем і обсажують липами (вони стоять досі, я бачив їх у р. 1937). Хто туди прибував, щоб якийсь час пожити, не міг дістати хліба. Р. 1826 збудовано, нарешті, для гостей велику дерев'яну хату. Коло Мукачева повстали в р. 1826 Іванівські купелі. Є згадки про кислу воду в Синяку, Сушкові, Голубинім, Вел. Бистрім. На добу останнього Раковця з Мукач.-Чиняд. дом. вивозили, разом з винами, й квасну воду буркутів аж до Москви; її ставили на рівні з „егерською“ (тобто карлсбадською і марієнбадською). Мармароські мінер. джерела того часній літературі порівнюючи мало знані. В ній говориться про тамішні кипучі студені кислі буркути. Найстарішими купелями тут були Вишківські (на горі Варгеді), — ними лічили жіночі хвороби. Є згадки про мінеральні джерела: на потоку Köhat при с. Szaplonecz, по долині Ізи коло ос. Батиці, Глода і Драгомир, про кислі води у Рахові, Нанкові, Буркуті, Воловому, в долині р. Вишави, особливо коло с. Борші, де вода „шулігул“, що витікає з під гори тієї ж назви, вважається за найсильнішу в цілім комітаті. Появляються добре устатковані купелі, посилюючі організм, в Кобилецькій Полянці (з р. 1817), теж й в Устьчорній (залізно-сольно-йодові), — в обох випадках при осадах з німецьким конвенц. робітництвом. Здається на половину XIX в. вже існують купелі і в Буркуті-Квасах (залізні буркути). В р. 1848 появилася і перша спеціальна книга, Івана Терека, про дві першорядні лічні води і купелі в Мукач. домінії. *)

Край багатий на підземні мінеральні руди і родовища різної якості. Про деякі з них знали і місцями пробували їх з меншим чи більшим успіхом розробляти. В Шариськім ком. на р. 1724, як говориться в лексіконі Карабінського, коло Пряшова провадилося добування золота і срібла і багацько знайдено „Markasit'u“. Також знано золотоносні околиці с. Сімонки, про що свідчать такі місцеві назви, як „злата студня“ (коло Гануш), „злата шахта“, „золотий потік“ тощо, і були золоті розробки при Топлі-Германі. Там таки знано залягання ртуті і її в тій околиці добували в половині XVI в., над чим працювало коло 400 робітників, — місце розробок досі зветься „Педесат Долкі“. В Курчіні з р. 1835 і на Крусльосчім володінні з р. 1840 працювало по одному залізному молоту (Eisenhämmer). Теж поблизу Сімонки коло ос. Червениці (між Пряшевим і Кошицями) і на горі Лібанка, а окремо навколо Топля-Германі, знано і розроблювано щонайменш з доби Марії Терезії (по Чапловичу —

*) A. Petrov, „Nerostné bohatství a lazne Marmaroše v XVI stol.“ в час. Č. S. R., 1924, N. 63; T. Lehoczky, „Beregvár. monogr.“, III, ст. 57; J. C. Thiele, „Das König. Ungarn“ . . ., B. III i V, 1833; H. Bidermann, там таки, I; Topogr.-statis. Archiv d. K. Ungern, von Csaplovics J., II B., Wien, 1821, од стор. 373.

з доби турецької окупації частини Угорщини) опали. Вони є наслідок ділання мінеральних джерел золотоносно-ртутного району на дерево, особливо на дуб, від чого получаются гарно обарвлені окаменілости, котрі під оглядом рідкої креси і самих різних барв веселки не знали собі конкурентів. Їх спочатку вивожувано не обробленими: на захід — до Бреслау, а на схід — до Туреччини, звідти до Орієнту. Там відшліфовані і ополіровані вони знов пускалися в продаж. Грецькі купці ввозили їх з Орієнту через Голандію, як орієнтальні, до Європи і звідти (та й з Бреслави) потрапляли й знов до Угорщини. Найбільший опал, що опинився у Відні, важив один від. фонт і оцінювався в половині XIX в. в два міліони фл. В Сарбо на початок XIX в. виробляли добрий фаянсовий посуд. Знано ложиська чорного мармору. Нарешті, Шуварські соляні залягання. Про них знано вже на р. 1285, але систематична розробка зачалася з р. 1570. Камінна сіль добувалася до р. 1752, коли копальні залила вода. З того часу її добувають тільки випарюванням. Шуварська здобича соли ніколи не була великою. За п'ятьліття 1833—1837 р.р. вона сягала пересічно 112900 цент. в рік.

Землинський ком. бідний підземними багатствами. На наявність золотоносних руд вказують середньовічні документи при Aranyos-Patak (на р. 1340) і при Rudabánya (на р. 1440) обоє в районі Уйгелі. Подекуди, як от коло Сокуша (округ Вранова), Грабовця, Посса (коло Ондави) й в деяких інш. місцях соляні джерела свідчать про підземну сіль; так само сірчані джерела (коло Серенча, Шарки-Кут тощо) вказують на підземні залягання сірки. В Йозефовій долині при Сніні з р. 1815 виробляли залізо. З дорогого каміню — опали, зелена яшма; з огляду на багатство кряжу Гер'яла на дороге каміння гр. К. Андраші при своїм замку Монокер р. 1820 ставить шліфувальну майстерню, але прикликані для того майстрі раптом зникли, захопивши й доручене їх обробці дорогоцінне каміння; на тім справа припинилася.*)

В Ужгор. ком. в кількох місцях залягає залізна руда. В горах коло Виш. Ремет об'явлено надзвичайно багату залізну руду і поблизу їх на р. 1787 Ужгород. домінія завела виріб заліза для своїх потреб; від р. 1830 ще й в Антоловцях. Вихід нафти коло Лугу довго зоставався без уваги, коли не лічити того, що нею мазано вози та шкіру-юфту; в 30-х р.р. XIX в. над джерелом поставлено дерев'яну буду. Сірчані джерела в вищих пологах на південь від Лютої і коло Лумшура свідчать про підземну вулканичну сірку. Коло Дубриніча залягає поле порцелянової глини; коло Борого по обох боках Ужа трапляються красні гранати, — одна скеля наз. Гранат-Скала.**)

Коло с. Камениці залягають срібні і золоті руди; їх почато було розробляти не-

*) Чаплович в своїх „Gemälde“ (р. 1829) говорить, що на Шарищині (у Яворінері, маєток Палочі) і теж десь на Землинщині були вже підприємства по виробу заліза. Однак, Бідерман, що працюю Чапловича мав на увазі, те обійшов чомусь мовчанкою.

***) Bidermann, там таки, I Th., ст. 34—50.

вдовзі перед р. 1819 і проваджено ще й р. 1833. *) Нарешті, є соляні джерела у с. Соли і подекуди кремінь.

По Бережчині заховуються сліди добування золота від середньовіччя (на березі озера Серни). Року 1778 Мукач. домінія вислала до Комарного золоту руду для аналізу. Золото виказалося в сумішці з сріблом. Було розпочато добування, закликано вимиваря золота, але через нерентовність це підприємство р 1788 зліквідовано. У багатьох місцях комітату є залізні руди, але в кількостях, що не робили здобичу вигідною. З р. 1642 на території Мукач. дом. ломали залізну руду коло ос. Репінне і топили з неї залізо в Шелестові (на горі Жорнина); в XVII в. була гамарня і в Чінядьові. За Шенборнів копано залізну руду р. 1736 ще й в Нижніх Грабовцях і Куштаницях, — більшість її не було виужитковано і знову знайдено в р. 1773. Рудокопами були прикликані моравці і деякі кріпаки домінії. Останні працювали перемінно по 6 год., дістаючи за ту добу 4 гроші; пізніш плачено від кількості викопаної руди. Крім Шелестова від другої половини XVII в. топили залізо ще у Вижницях, Репіннім, Лисичанці, Ільковцях, Ігловцях. Р. 1767 реорганізують зливарню і залізарню в Шелестові, „спровадивши гірняків і гутних робітників із панства Гаррахів у Яновиць на Мораві“. На р. 1822 добре працювала по витопу заліза гамарня у Ланкові. Гамарні працювали на дерев'янім вугіллі, що постачався кріпаками домінії під керуванням фахівця по випалу вугілля. На р. 1642 гамарняне виробництво проваджено „в ямах під голим небом при малім вогню і з ручними міхами“. Під керуванням фахівця, гамара, робота провадилася кріпаками. Напр., з урбару 1672 довідуємося, що на гамарні коло Ниж. Вижниці крім паліра-гамара працювало 8 кріпаків з своєю запряжкою і що люде дуже збідніли, бо обтяжені роботою коло гамара. З приходом Шенборнів гамарні здаються в оренду приватному підприємцеві, при чім р. 1731 переглянуто і поремонтовано старі і збудовано дві нові гамарні; р. 1769 орендар привіз для гамарні робітників з тих же Яновиць. Того ж р. 1769 в домінії вперше збудовано гофманівську піч для виплаву заліза, що було значним кроком наперед, бо переходили на фабричне виробництво; її висвячено р. 1771. Але гамарні старого типу і потім не переставали будувати і працювали поруч з пічами: р. 1781 у Ниж. Грабовці була одна гофманівська піч і одна гамарня, в Чінядьові — 5 пічей і 2 гамарні. В тім році працювники залізного виробництва діставали за 10 годиновий робочий день: вилівальщик за місяць (28 дн.) — 10 флор., коваль — 8, поставці дерев'яного вугілля за кожний коблик його — 50 кр., а ті, що виносили руду на другий поверх, тижнево — по 15 кр. З заліза вироблювано досить різноманітні предмети. Р. 1766 вироблювано різні кулі для

*) Thiele J. C., „Das Königreich Ungarn. Eine topogr.-hist.-stat. Rundgemälde“ . . ., Kaschau, 1833.

гармат. З р. 1772 у Ниж. Грабовцях стали виробляти якорі, що вивозились аж до Гданська. Р. 1782 залізарні домінії приймають замовлення на залізні частини для будови мосту на Буковині. З р. 1784 в Чінядьові виробляють коси, чавунні казани тощо і такої доброї якості, що продавалися й в Галичину (до Львова, Болехова і інш. міст) та Буковину. Р. 1825 заводять заклад по виробу цвяхів, р. 1828 — на замки, р. 1837 — на ножі. В тій же домінії з р. 1799 стали добувати алюміній; також і в маєтках Каролі (в Muzsaly) з р. 1811, а з початком другої чверті XIX в. й в маєтку Перені (в Déda). На території Мукач.-Чіняд. дом. в кількох місцевостях зустрічається вапняний камінь і вже на р. 1649 коло вапняних пічей працювали кріпаки осад Пасіка, Иобавиця й Вел. Бистра. На горі коло В. Бистої на р. 1704 був каменолом з двома печами, які виробляли за тиждень по 300 бочок вапна. Від р. 1735 знайдено вапняк в окол. Чінядьова, р. 1772 в Сускові. На землях тієї ж домінії в кількох місцях залягає каолін. Насамперед у Берегова, де спочатку його приймали за крейду, р. 1782 вивожувано його аж до Кошиць і навіть до Львова. Пстім у Нижн. Шенборну, Реметах і Дерчині, — де між інш. виробляли люльки до курення. Пудполовський і Свалявський каолін дуже добрий на вироблення фаянсового посуду. В Чіняд. дом. у XVIII в. вже існувала майстерня на каолінові вироби. З місцевих гончарів за ужиття каоліну брала домінія річно по 10 флор. Сліди кам'яного вугілля зустрічалися на кількох місцях, але копання його не провадилося. Р. 1781 звертає увагу домінія на ложиська його коло Кучави і Кушеровців; про добре ложисько в дол. Росошино теж довідуються на р. 1797, — але до розробки не дійшло. Про наявність підземних залягань соли вказують соляні джерела коло ос. Драгоберт, Сольна, Плоско, — про них згадується й в літературі на р. 1811. Ці ложиська є усіком соляного пасма, що від мармароських соляних шахт тягнуться аж до Шувара. З дорогоцінних каменів в Бережськ. ком. знано яшму і обсідіян. *)

В Угочанському ком. були ложиська срібної руди і якийсь час навіть проваджено здобування срібла в ос. Турчі під горами Батарча; також ложиська коло ос. Вел. Тарна, що їх пробувано розробляти в р. 1795. В кінці XVIII в. відкрито ложиська камінного вугілля при Kis-gercze, теж коло Тарна. Коло Турчі вкупі з срібною рудою зустрічається також олово. Врешті, існують соляні джерела коло Єсенкова, Вел. Шарад і Ракоч, що вказують на підземні ложиська соли. **)

Особливо багата мінералами Мармарощина. За народнім переказом в ній під соняшним промінням тече золото. „По горах над рікою Косьою і Требушанами“, говориться в переказі, „раз давно пасли овчарі маргу. А спека така була, що текло

*) Lehoczky T., „Beregvár. monogr.“, II, ст. 446—466.

**) Bidermann H., там таки, Th. I, ст. 52.

золото, а овчарі брали та тим і гралися. Воно текло з одної скелі. Його забрав піп. Од того часу“, закінчується переказ, записаний у Бичкові, „назвали ті гори Банськими, бо там копали золото“. *) Дійсно, в Мармарощині здобували золото в горах над долиною Мара й вимивали його з потиського піску коло ос. Лугу (тут його в першій чверті XIX в. вимивали цигани), на бурхливім потоку в Kisvoeg, потім коло ос. Березної з Ріки до р. 1844 й в ос. Грушово до р. 1846. „В р. 1726—1855 вимивано золото в Сопурці, а в Тисі од впаду Косовської ріки вниз“; знаходили його теж при Бедевлі, Будфальві, на замковій горі коло Хусту, добували й в Кобилецькій Полянні (в першій чверті XIX в.). При останній у підніжя гори Кобила (Трояга) перед р. 1786 добували також срібло, його знаходили й при Будфальві. **) Добування золота і срібла припинено, бо було невідгідним. Залізна руда була знана в багатьох місцях; добувалася: від р. 1770 з гори Косова при Косовській Полянні, від р. 1788 багацько з г. Менчулу та Крухлої при Білім Потоці, від р. 1792 з долини Сопурки, від р. 1793 з гори Шера при Бедевлі, теж коло Кобилецької Полянні й з Менчулу з під Требушан (до р. 1866), — її переплавлювано на буковім вуглі в Кобилецькій Полянні; добували й в районі Дубового, де коло 1780 р. була поставлена й ерарна залізарня в долині Дубовця (у с. Дубового), куди спочатку довозили руду й з Кобил. Полянні. В першій половині XIX в. розвій солекопалень вимагає збільшеного здобування руди і виробу заліза. Її добувають і підвозять до Кобилецької Полянні ще й з Будфали, з Прислопу (від Рахова від р. 1800), з Берлебашу (до р. 1864), від р. 1812 з Орбанова і Ясинова у Білого Потока, а потім з Вульховатої і Соймули над Берлебашом. В Кобилецькій Полянні, де залізна руда дуже багата, на перші два десятиліття XIX в. вироблювано 1000—1500 ц. заліза річно. В додачу ставиться нова гута на Білім Потоці. ***) В першій половині XIX в. добували залізну руду в верхів'ях Боржавської дол., пробували копати її також і коло Вишкова, Кірви та Хусту, — однак ці проби не давали вдовольняючих наслідків. Мідь виказується в дол. Мари та коло Рахова й Ясіня і добувалася коло Кобилецької Полянні та по долині Косовської Ріки. Коло тієї ж Коб. Полянні є сірчаний колчедан (а на Марі сірка) і руда подібна синці (Berlinerblau). А на г. Кобила — мишаковий колчедан, сурьма, зелена мідь та олово; останнє й коло Будфальви. Виходи камінного вугілля на поверхню засвідчено для цілої низки місцевостей, зокрема в окр. Тячова і Хусту, у Виш-

*) Заклинський К., там таки, ст. 71.

**) Preisig E., „Geschichte des Marmaroser Bergbaues“. Österr. Zeitschr. f. Berg- u. Hüttenwesen“. Wien, 1877. Теж Korabinsky J. M. „Geograf.-historisch. u. Produkten-Lexikon von Ungarn“ ..., Pressburg, 1786. Topogr.-stat. Archiv d. K. Ungern, von J. Csaplovics, II, Marmaros. Gespanschaft, Wien, 1821, ст. 373.

***) Zlatník A., там таки, ст. 40, — він використовував дані з старших праць: Thiele, Schmidt'a та Magdy.

кова (на р. 1782), як і по долині Мара. Нафтові джерела були знані коло Вишкова (нижче купелів Варгеді), в Кобилі (Трогаї), Ронашку, при Драгомеру і Будфалу. В р. 1558 констатовано добичу скального воску (озокеріту подібного до парафіну) в Заневській монастирі (коло ос. Угли), що, як і сіль, добувався з тієї ж площі, доки монастир існував. *) З менш чи більш дорогого каміння згадаємо лише колчедан, алебастр, гіпс, мармар, діаманти, агати і надто драгоміти, які в тамтешніх гірських кряжах, особливо між Бичковим-Раховим, навколо Шандорфальви і по Ріці, частіш зустрічались, ніж на Бережщині. Для їх поліровки за Марії Терезії вислали на Бичків-Рахів фахового поліровщика, котрий там якийсь час і провадив своє виробництво. В численних місцях Мармарощини, на Тисі і її припливах, як остачі колишнього морського дна, залягає підземна камінна сіль.

Не там „текло золото“ в Мармарощині, де його вбачає народня легенда. В дійсности воно „текло“ з соляних розробок, найціннішого скарбу краю від найдавніших часів й до наших днів. В спосіб копання соли розрізняємо два періоди: старий, коли діставали до неглибокого кам'яно-соляного масиву простими конусовими чи дзвоноватими ямами, які, іноді під назвою „чортових“, можна там спостерігати і до наших днів, і новий, сучасний, спосіб добування — підземними коморами. Перехід на цей новий спосіб, що зреволюціонував здобування в цілій Мармарощині, датується р. 1778, коли його вперше запроваджено на солотвинській шахті Крістіна.

За нескладного старого способу здобування соляні копальні закладали там, де натрапляли на неглибокі залягання соли, про що свідчать покинуті і наповнені соляною ропою чи позаросталі травою ями по Тисі від Солотвина і вниз аж до Данилова і Бороняви, по Ізі вгору до Драгомира, по Марі до Дюлафальви і Шугатага, по Тересві до Вишньої Нересниці, по Терєблі до містеч. Терєбля. Деякі копальні існували ще в середньовіччі, а то Ронашок чи Костіль (по її імені якийсь час і соляна комора звалася Костільською), Шугатаг, Солотвина, Нересниця, Нягово, Тячово, Данилово, Боронява, Керекгедь (Кругла) і по р. Ізі — Драгомир, Йоду, Дюлафальва, Нижня Рівна, Кухня. Частина з них працювала й в добу, що зараз розглядаємо; але також прибавилися нові, як от Новоселиця, Терново, Шандрово, Терєбля, Königsthal при Нижній Нересниці.**) Кам'яний соляний масів залягає: у Ронашку на 10 сягу під поверхньою, у Солотвині, Шугатагу та Терєблі — на 15, у Шандрові на 15—20.

Ще з XV в. копання соли провадилося робітниками-городянами п'яти королів. (корон.) міст: Хусту, Вишкова, Тячова, Довгопілля та Сиготу. Копальщики були здебільшого німецької але почасти й мад'ярської народності. Вони з 1498 р. користувалися

*) Petrov A., „Nerostné bohatství“ . . ., в час. Č. S. R., 1924, N. 63.

**) Це наше наведення пунктів розробки не претендує на вичерпливу повноту.

деякими вигодами і особливими правами. Коли їх порушила адміністрація солекопалень, що саме були в заставі, то р. 1551 копальщики соли застрайкували і, щоби не зостаться під самовою мармароської адміністрації, всією масою відійшли до Nagy Bány (Сукмарщина), де й отаборилися. Страйк тривав кілька місяців. За життя Степана Вербовця проведена була ухвала сейма, щоби за страйк карали смертю. Тож робітництво опинилося під серйозною загрозою. Посередництво між страйкарями і адміністрацією прийняли на себе судді соляних робітників і боженики п'яти корол. міст. Страйкарі, між інш., поставили умову, аби коронні міста заручили їм безкарність і вільний поворот з Nagy Bány. 24 вересня у Тячові прийшли до згоди. Страйк зліквідовано в той спосіб, що копальщикам було залишено старі вигоди та права. Навіть за цього страйку, що був першим в Мармарощині, а деякі історики кажуть, що навіть і в цілій Угорській державі, мад'ярський провід соляними копальнями, з національної антипатії до русинів, як говорить Бідерман, всеж не притяг русинів до роботи на копальнях.

Всі мармароські копальні були причислені до Хустського замку (як і п'ять королівських міст), про що гласять закони: р. 1514 (:3) і р. 1519 (:11). Їх місце росташування — на грюниці з Семигороддям — робило їх учасниками військових переживань. Р. 1554—1557 Хустський замок боронить залога кор. Фердинанда проти військ королеви Ізабелі; облогою замок здобуто, а з тим і соляні копальні. Тоді Фердинанд між іншими засобами боротьби повів митну війну: він завів високі заборонні мита на мармароську сіль (за 100 кусів $1\frac{1}{2}$ флор. і ще й $1/30$), а знизив ціло на довіз чужоземної (зальцбургської з Австрії і величковської з Галичини). З-за цих засобів митної політики мармароська сіль на певний час стратила збут і це вплинуло так, що р. 1563 Фердинанд знову здобув Хуст, а з ним і соляні копальні. Від 1603 р. дістав Хуст з соляними копальнями Ю. Башті, з р. 1607 — Балінт Другет з Гуменного за 90 тис. зол. Р. 1616 все те дістав за 50 тис. зол. Степан брат Габріеля Бетлена. В першій половині XVII в. Мармарощина з Хустом належить до володіннь семигородського князя Юрка Раковця, на р. 1644 він займає і всі соляні копальні. Потім копальні терплять од війн з Польщою, які мали руйнуючий вплив на добробут людности. Р. 1667 прийшли на Мармарощину турки під веденням Гусейна-паші. Від р. 1668 Хуст з приналежними до нього містами і осадами аж по Рахів включно належить Михайлу Апаффі. Ще через кілька років соляні копальні підпадають нападу за повстання Текелі. Між р.р. 1704—11 разом з Хустом ними володіє Ференц II Раковцій, зокрема за нього затоплено шахту Ронашок, одну з найстаріших і найбагатших копалень краю; у XVIII в. вона знов відогравала першу ролю в солекопанні. Кількість гірників Мармарощини, що провадили копання соли, з XVI в. почала падати. По війнах Фердинанда I з Ів. Запольським їх в р. 1600 начислювано напр. у Сиготі коло 19, Довгопіллі 2, Тячові 26. Занепадало й все соляне виробництво та господарство мармароських солекопалень, про що свідчат ось ці дані:*)

	1551 р.	1552 р.	1601 р.
Вироблено каменів штук	738696	694353	287432
Грубий грошев. зиск в флор.	21942	21884	8779
Видатки грішми в флор.	11178	13340	3185
Чистий грош. зиск в флор.	10763	8544	4594

*) Mag. gazdaságtört. szemle, 1899, ст. 192 і далі,

Повстанчі заворушення в тім районі, разом з епідеміями, також впливали в напрямі обезлюднення і скорочення розробок. Аж на початок XVIII в., по ліквідації останнього повстання „за свободу“, з поверненням Угорщині Семигороддя й Мармарощини настало заспокоєння.

Копальні, що фінансували Раковційове повстання, перебирає королівська соляна комора, на чолі якої від р. 1712 по 1743 стають інспектори німецької народности (Інспекторат містився в Сиготі, р. 1726 його переміщено до Ронашку, р. 1749 знов повернено до Сигота). Реставруючи понижені устаткування і зачинаючи нові копальні інспекція звертає увагу на недостачу гірняків і для поповнення зачинає кликати на копання соли й русинів. З того, однак, як зазначає Бідерман, мало що вийшло. Русин не охоче відривався від сільсько-господарських родів занять; з гір і від випасів нерадо йшов до праці в копальнях. Тим часом з Марії Терезії провід над мармароськими соляними копальнями знову переходить до рук мад'ярів, а з тим і робочу політику ведено не в напрямі притягнення русинської людности до копання соли. З копання заробляли робітники німецькі та мад'ярські. В кінці XVIII і початку XIX ст. в Ронашку працювало 230 німецьких конвенційних солекопальщиків, в Шугатагу — 318, Солотвині — 143, Круглім — 6, Терєблі — 6, Шандрові — 116, в Бичкові при сольнім уряді — 8.

Техніка за старого способу копання зводилася до вирубаня соляних кусків. На третю чверть XVIII ст. панує форма: завдовжки не менше 13 цолів (= дюймів), завширшки — 7 і заввишки — 9, — такі куски важили від 75 до 90 фунтів і називалися Formalstein; куски менші, що їх звали Vesmalstein, важили тільки між 50 і 75 фунтів. За куски інших форм і менші 50 ф. — були то Stücksalz і Minutiensalz — дирекція копалень нічого не платила робітникам. Уживаний в торгівлі вираз „одна сіль“ відноситься до кусків перших двох форм і ваги. Багатство соляних ложиськ Мармарощини і розвій техніки розробок тягли за собою у XVIII в. зріст продукції і здешевлення собівартости. Після Бідермана загальна здобича соли в басейні середнього Потисся р. 1751 сягала 35926 центн., а вже через 45 літ і на п'ятнадцятий рік по розпочатю добування соляними коморами в самім Солотвині з р. 1789 по 1799 пересічно в рік добували 740 тис. центн., тоб то в 20^{1/2} разів більше. Після Фейнеша Мармарощина за десять літ, з 1819—1829 р. дала 5930892 метр. цент. соли, а потім р. 1843 — 638,6 тис., 1844 — 779 т., 1845 — 737,7, 1846 — 790,5, 1847 — 667 т. метр. цент.*) На кінець XVIII в., по даним Швартнера, собівартість мармароської соли виносила 6 крейц. за центнер, а Шуварської (коло Пряшова) — 20. В свою чергу різно випадала і собівартість центнера по різних копальнях Марм: рощини, особливо ж з переходом Солотвинських копалень на новий, комор-

*) Elen Fényes, „Az ausztriae birodalom statistikája“ . . ., Pest, 1857, ст. 104.

ний, спосіб здобування (р. 1778 шахта Крістіна, 1789 — Кунгута, 1804 — Людвіг, 1809 Франтішек), що придбав вже всі вигоди великого виробництва в порівнянні з копальнями старого типу. Конкуренція старого способу виробництва з новим не була можливою і копальні старого типу починають припинятися. Є ходячим з'ясуванням процесів припинення тим, що „копальні застановлені майже скрізь із-за води, яка заляла мини і тому стало неможливо копати сіль“. Воно недостаточне. В цей спосіб можна з'ясувати поодинокі випадки застановлення копання, як напр. р. 1766 на Шугатагу і в Костілі, де вода прорвалася в мину (Апафі) й зробила потім підземне соляне озеро. Здебільшого ж залиття водою стало наслідком конкуренції і нерентовності старого способу копання: шахтою перестають цікавитися і дають залитися водою. З копалень старим способом довше інших протрималися в Круглім (Керекгеді), Шандрові, Талаборі і, нарешті, в Königsthal'i. В міру здешевлення солі під впливом нового способу копання ці місця розробок, через їх віддаленість, на що вказав уже Бідерман, ставали нерентабельними і закривалися. Перші три раніш. У Шандрові незначне здобування провадилося від р. 1743 до 1780, на якийсь час копання було залишене, потім знов почато і проваджено до р. 1832, коли через кепську сіль ці копальні остаточно залишені і з р. 1833 заправлені водою; в Круглім копали між р. р. 1773, коли там було осаджено копальщиків, і до р. 1804, потім знов є згадка (у Тіле) про тамішнє солекопання в р. 1833. В Нересниці солекопальні закрилися р. 1855.*) На тих місцях позалишалися озерця, або колодязі сольної ропи.

Русинська людність соляну ропу вважає за дар природи і за річ нічию. Від глибокої давнини й у ХІХ в. вільно набирала її, приїзючи й з верховинських околиць. Вільне користування ропою для біднішої людности було справжнім добродійством. Своє „природне“ право на користування нею русинська людність оперла на легенду, що зв'язана з іменем кор. Матея Корвина, улюбленого героя не одної русинської легенди.

За народнім переказом, що записаний в Драгові, кор. Матей виграв війну з турками двобоєм витязів: Павло Киниж з Сальдобоша (осада трохи вище Хуста) переміг турецького витязя. Коли король хотів обдарувати побідника, то П. Киниж „не хотів ніч, лиш тот колодязь, котрий знаходиться у Шандровськїм хутарі. Він його сяк просив: „Королю, ніч мені не дай, ні золота, ні срібла, лиш тот колодязь, із котрого тече солена вода. Та й так його дай, аби Мармарош міг брати ропу задар, а другі ніт“. Король написав на полотні контракт такий . . . і підписався на нім золотими буквами. То письмо полотняне іще й тепер знаходиться у Салдобоші, або у Вишкові. Коли не було би того письма, то давно були б од них увзяли соляний колодязь мад'яри, або велику платню брали би били. Тепер його ніхто не годен заперти, ані платню не годен брати . . . Колодязь стоїть собі і ропу беруть люде на потребу до хижі і для худоби . . . і

*) По лексікону Корабінського вони покинуті р. 1786; але мабуть знову копання зачалоси й подруге припинилося р. 1855.

письмо стоїть. Колодязь знаходиться у Шандровськiм хутарі, близько коло Драгова в Мармароськiй жупі“ . . . *)

Така легенда про ропу. Але фактом було, що Мармарош, як сконстатовано і за переписів 1715—1720 р., мав такий привілей, що його людність за купівлі соли не платила так дорого, як людність інших жуп. Мармарощани, за „мажу“ соли на місці копальні платили 15 крейцарів (тоб то $\frac{1}{4}$ рин. флор.), а людність інших жуп — 2 фл. і 7 кр., тоб то у $8\frac{1}{2}$ разів дорожче. Було фактом і безплатне користування мармарощан соляною ропою.

В копанні русинськiй (як і волоськiй) люд майже не брав участі. Але в виготовлені плотів і човнів та в транспортуванні соли по воді і суходолом найбільша роля припадає русинськiй (і волоськiй) людности Бичкова**), трьох Апш, Солотвина, Буштина, Ізи тощо. Цим вона заробляла. Від середньовіччя сплав соли продовжувано провадити плотами. На початок ХІХ в., принаймні з р. 1818, для того починають робити в ос. Рускова малі вантажні кораблики по 25—30 в рік і приблизно в такий же кількості човни. В першій чверті ХІХ в. такі ж кораблики, насамперед для сплаву соли, роблять ще й у Варі (Береж. ком.). Але ж до початку того виробництва, а тому що корабликів та човнів не вистачало, то й поруч з ними, все сплавливали сіль і по-старбому на плотах.

До половини ХVІІ в. плоти навантажували солю в Довгопіллі. З ХVІІІ в. сіль з Ронашку підвозилася нямешами і кріпаками на возах до Сиготу, з Солотвина — до Бичкова, з Круглого — до Буштина. В першій половині ХІХ в. (згідно Чапловича) навантажували на плоти чи кораблики: в Бичкові „муніціпову“ сіль з Ронашку, в Сиготі — з Ронашку і Шугатагу, в Солотвині — з місцевих солекопалень, в Буштині (над рукавом Тиси стояв великий дерев'яний магазин на сіль) — з Шандрова і почасти з Шугатагу. ***) З опису Чапловича на початок ХІХ ст. довідуємося, що осаді в околицях соляного вивозу мали договірну повинність, скласти роту плотовщиків в 100—120 чол., яка б на заклик транспортного офіцера з'являлася з приладдями на певне місце і в'язала плот, по чім навантажувала сілью. Рота мала власного вибраного суддю.

Соляні транспорти з Бичкова, Сигота та Буштина, супроводжувані військовим старшиною і 18 охоронцями, доганяли по Тисі до Вуйлоку, що лежить в 6 год. від Сиготу на північній березі Тиси. У Вуйлоку плоти підвантажували, бо мали вже ширшу і тихшу воду, звідти ж частину соли навантажували на кораблики і сплавливали далі до Тарканя, Поросло, Токаю, Солноку, Середина. Там на пристанях сіль або магазинувалася і розбиралася на вози, а дерево з плотів продавано за безцінь, або ж переладували на кораблі і везли далі; люди-плотовщики верталися до дому. В хроніці с. Ізи (під Хустом) читаємо під р. 1923 запис А. Володимера, котрий там учителював біля 46 років: „Урядовим заняттям ізян (колись) був обов'язок сплавливати по Тисі сіль до Солонка, Середина та Зимона. У

*) К. Заклинський, там таки, ст. 67.

**) В топогр. опису 1783 р. читаємо, що бичківці були ліпшими плотовщиками і корабельщиками по сплаву соляних транспортів, чим багато заробляли грошей; крім того мали багато запряжного скоту.

***) Csaplovics J., „Marmaroser Gespanschaft“, Topogr.-stat. Archiv d. König. Ungarn, Wien. 1821, S. 373—421.

кінці марта ішли вони у Сиготські комори навантажувати сіль на бокори. Коли льоди пройшли, рушали з нею вниз по Тисі на Мад'ярщину. Із тієї дороги верталися до дому пізньою осіню, бо не було залізниці, ані доброї дороги. Коли, на радість своїх жінок, верталися до дому, то примушували на козицях грати. Був тоді тижневий і двохтижневий танець. Особливо модним був волоський і нота Раковцієва. Жінки в петельках приносили в корчму страву. Коли все прогуляли і пропили, тоді домагалися від замкового „провізора“ зерна і грошей. Він завжди задовольняв їх прохання“ . . . Та от плоти з сілю прийшли на місце призначення. „На березі Тиси в Мал. Токаю — читаємо на р. 1828 — є сольний уряд з його магазинами і великий склад смерекового дерева. Там завсігди багато людей зайнято виготовленням драниць і будівельного матеріалу, що розвозиться по всій безлісній окрузі. Це прегарне смерекове (Tannenholz) дерево, в'язане по 10 шт. від 5—8 сягів довжини, приходить з Мармарощини плотами, навантаженими солю. Частина їх тут виладовується, а друга йде на Поросло Солнок і Сеґедин, — де з ними роблять так само, як і тут“.*) Якийсь час сама дирекція копален керувала справою сплаву, набираючи для того околішніх руснів і почасти волохів, роблячи з них роти і ставлючи їх під нагляд транспортного старшини,**) але потім сплав соли здавано в оренду приватнім підприємцям, що погіршило заробітки сплавщиків.

Сплавщиків роблено відповідальними за справність доправи. Плот міг потерпіти аварію з незалежних причин, але з огляду на велику цінність соли його бувало вигідним і навмисне розбити. Для того несправних плотовщиків карано аж одбиранням їх земельних діляць. З того появилися дрібні поземельні участки дирекції соляних копалень в хотарах сусідніх осад. Напр. Солотвинські копальні мають в хотарі волоської Нижньої Апші від тих часів і на 1937 р. 110 парцел заг. площею 1200 тис. кв. метрів.

Проваджено перевіз соли й сухопуттям, на возах, по т. зв. соляним фактурам. Перепис 1715—1720 р. р. показує, що людиність Мармарощини мало займалася хліборобством, а більше, в тім числі й нямешів, працювала на соляних промислах, власне на перевозці соли з копалень до Тиси. В перепису між інш. показується, що напр. Ниж. Апша перевозила річно до Сигота 400—500 кусів соли, Н. Руна — 1000, Бичків — 2000 і т. д. А Сигіт перевозив щороку 2000 кус. до Вилоку. В тих перевозках соли на волах все займалася частина людиности с. с. Бедевлі, Іргольця, Bajnágh, Теревлі, Нов. Барова, Ниж. Нересниці, Терново (на Тересві) й тячевських Ремет; навіть з району Севлюша, Шкуратовців і т. д. Частина соли з Ронашку і Шугатагу на возах довозувалася аж до Вуйлоку, де перевантажувалася на водяний транспорт. Й сухопутні транспорти з сілю супроводилися вираженою з Сиготу спеціальною охороною з 8 душ. Для вивозу соли з солекопалень і дальших її перевозок все відчувалася велика недостача в фурах. Тому з кінця XVIII в. усилюється водяний сплав на плотах, що їх виготовлення за помічю кляузур підіймалося по ріках все вище. Такий подвійний

*) J. Mohl und A. Lasz gallner. „Der Tokayer Weingebirge“, 1828, ст. 69.

***) Bidermann, I, ст. 119—121; теж Tömäsvari Ö., „Topographische Beschreibung“ . . ., 1787.

транспорт уживали до проведення залізниці в Мармарошину: на усіку Буштино—Сигіт р. 1872.

В процесі соляних розробок і власне в одній новій Солотвинській копальні 18 березня р. 1826 несподівано прийшли на нагуральне газове освітлення. З щілини між сіллю і глиняно-мергельовою породою на 9 сягу глибини, коли й не підозрівали про існування газу, від іскри, за рубання кирками робітників, несподівано загорілося світло. Був то вихід того самого освітлюючого газу, що в новішу добу штучно виробляють з кам'яного вугілля для освітлення домів і вулиць. Його вслід за тим пристосували до освітлення копалень, *) що тривало й на р. 1833.

До р. 1523 гірниче право на всій території Угорщини належало королю. Від того року до р. 1780 панує загальна гірничя свобода. В добу Марії Терезії встановлені засади гірничого права на далі, а від закону Йосипа р. 1791 стали розрізняти гірниче право (Bergrecht) від гірничого володіння (Berghoheit).**) Тим означено дотичні відносини для XIX в.

33.

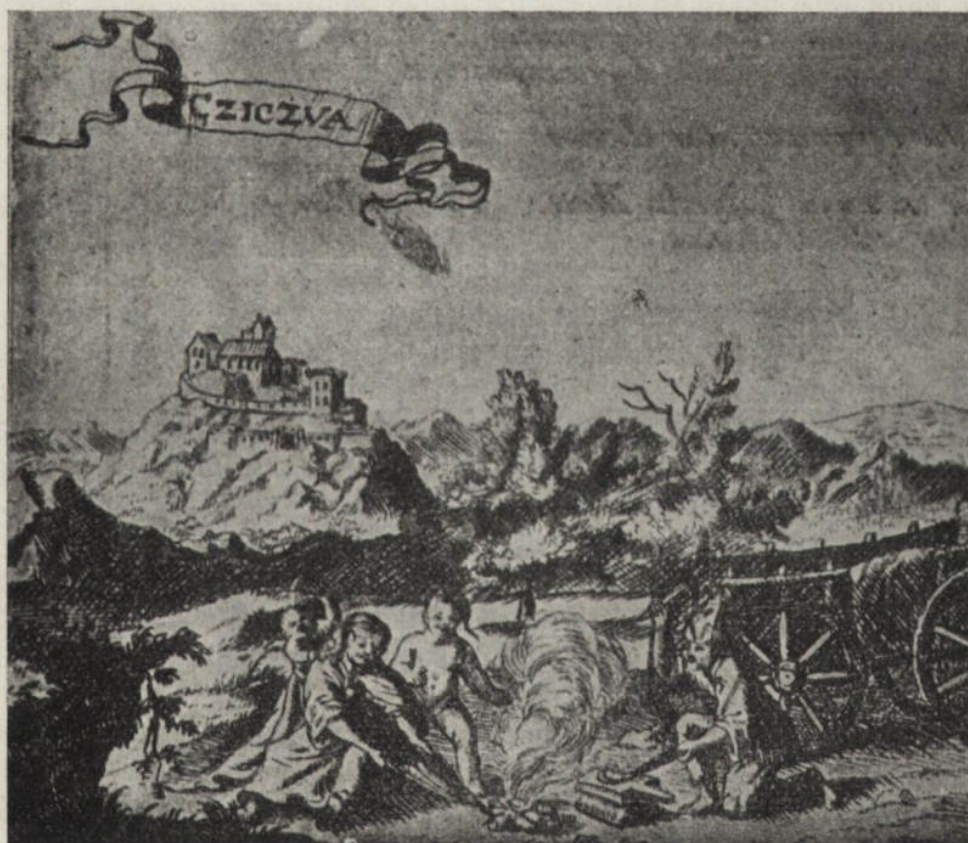
По огляду різних галузів продукції маємо переглянути обмін. Але перед тим належить освітити умови, що на нього впливали й означували його. Не були ті умови байдужими й для царини виробництва, але особливо давали себе в знаки торгівлі. Говоримо про стан фізичної і маєткової безпечности, про стан комунікації, внутрішні мита і т. под. подорожні побори, про знаменники вимір цінностей, часу, площ, сипких і плинних об'єктів та про стан кредиту.

Війни, повстання й розбої, особливо від початку боротьби „за свободу“ й до р. 1712, а розбої не припинилися й у XVIII в., ставили надзвичайні перешкоди діловому обороту. Великі дороги були проїзжими для військових людей, інші подорожні могли ними спокійно переходити тільки з достаточним збройним прикриттям; торгівля і комунікація перебувають в застої; житло мирної людности плюндровано, озброєні залоги і банди зустрічалися по самих різних комітатах. Майже в кожному комітаті існують лицарсько-розбійницькі гнізда оперті на замки. Лише з р. 1492 і по 1563 пештянський сейм ухвалив 19 законів про знищення февдальних замків — розбійницьких осередків; чи треба казати, що ті ухвали не завжди досягали цілі? По р. 1526 грабівники пани заводять при замках на жалуванні для мородерства т. зв. гайдуків. Поодинокі з панів за війн кор. Фердинанда з Іваном

*) Csaplovics J., „Gemälde“ . . . , I, ст. 127; по лексікону Корабінського там за одкриття нової шахти р. 1777 у 18 сягах глибини вибух підземний вогонь і горів два дні.

**) Основною працею по історії гірництва в Угорщині є G. Wenzel'a в мад'ярській мові; її зреферував Schwicker в Ung. Revue, 1881. Крім того Thiele J. C. „Das Königreich Ungarn“, Eine topogr.-hist.-stat. Rundgemälde“ . . . I—VI. Kaschau 1833; Schmidt A., „Die Salinen in der Mármarosch“. Österr. Ztsch. f. Berg.- u. Hüttenwesen, 1871; Schmidt A. та Litschauer L., „Zur Entwicklungsgeschichte d. Mármaroser Bergbaues“, там таки, за р. 1902.

Запольським (по р. 1530), займаючи один чи кілька замків, схиляються на той чи інший бік в залежності від того, що було їм вигідніше. Замки були загрозою для подорожуючого купецтва й страхіттям для підпорядкованої мирної людности. „Дуже злі спомини має нарід про ці „гнізда орлині“. На руїни Невичанського замку не радять подивитися подорожнім, бо такий погляд принесе нещастя на торзі... Кожному, хто йшов повз нього долиною, треба було, знявши капелюх, поклонитися замкові...

Замок Чичва (на р. Ондаві), вже згадуваний під р. 1350; р. 1527 за облоги військами Заполі згорів; на р. 1678 відбудований знов. Р. 1703 обсадили його куруци і зміцнили; знищений цісарськими військами р. 1711.

Не дивно, що наш нарід, говорить П. Яцько, трима проклятими руїни замків, звідки немилосердною рукою гнобили його.*) Начальник Хустського замку Каваші Кр. між р.р. 1530—1546 провадив розбої у трьох суміжних комітатах. Головним предметом своїх нападів облюбовав маєтки зверхниці Ньюлабського замку вдови Кателини Фр., пооднімав їх. Збудував своє укріплення в околиці Гальмі, яке назвав Кавашським замком. З нього нищив маєтки Кателини, не раз мучив її йобадів; відняв 2000 ку-

*) Павло Яцько, „Минувшина „білого“ маковицького замку“, „Підк. Русь“, 1927, № 9.

сів соли і не віддав. З своїми вояками уявляв якусь розбійницьку ватагу. В додачу увійшов в спілку з другим начальником визначного замку, а саме Мукачевського, і з ним разом плюндрували околицю. Зверхник Хустського замку, Надоші, не жив у маєтку і писав Кавашу, щоб того не робив; на те Каваші відповідав, що потребує грошей на удержання Хустського замку і продовжував свою чинність далі. Зокрема р. 1536 Каваш з своїми людьми у спілці з іншим подібним же типом своєї доби (Банфі Больдіжаром) взяли під облогу м. Сукмар і знову „на хосен своєї кишені“: в ночі напали на місто, запалили хати, а в той же час всячину грабували . . . Тут наспіло військо короля і переслідувало Каваша до Хуста. В замок, куди сховався Каваш, воно не могло ввірватися, а за те помстилося на м. Хусті. Аж треба було королю вислати спеціальну військову силу (під веденням А. Баторія), щоби (р. 1546) завоювати Хустський замок, і залишити його за собою; так зліквідували розбійництво Каваша.*) Й деякі Перенні, зверхники замку Севлюського (Канкова) і якийсь час Ньюлабського, поводитися по розбійницькому: „вибірали неоправнено мито на сіль, однімали у сусідів цілі череди худоби, ув'язнювали подорожніх і не пускали до внесення викупного, фальшували гроші і документи, коли хотіли забивали. Нічого їм не було святе, ні перед чим не зупинялися, коли то могло принести щось до їх кишені“. Теж дехто з ужгородських Друґетів виявляв себе типово-февдальним поступованням. Гашпар Друґет провадив життя грабівницького лицаря, був пострахом широкої околиці. Р. 1644 Друґет нападає без будь яких підстав на маєток комітатського судді Горвата в Паловцях, все сплюндровує і забирає худобу, хатне урядження тощо.**)

Поруч з лицарями грабівниками в грабунках іноді приймали участь і королівські міста, — про що свідчить декрет р. 1542. В розбоях і грабівництвах бере участь і проста людність, — хроника Бардйова зазначає на р. 1524, що грабіжники і розбійники дуже поширилися в Шарищині. А що вже говорити про воєнні доби і поступовання війська обох воюючих сторін. У левоцькій хроніці, напр., читаємо, що 1679 р. в червні купці з Пряшова і Семигороддя та й левоцькі вози, вертаючи з Відня разом з королівським возом під конвоєм 600 вояків, були в густім лісі нападні куруцями і ограбовані. Проживший якийсь час в Шариш Потокі відомий Коменський р. 1659 писав: „Про загальну безпечність доріг і спокійне володіння своїм маєтком не можна нічого без ганьби сказати. Бо безпечности нема зовсім ніякої: поза домами і по домах розбої і крадіжки, ледве хто по своїх домах досить безпечний, — все те, як мало в якого народа“.***) „Коротко кажучи“, характеризує Чаплович добу по р. 1712, „всяка пев-

*) Pap Jozsef, вже цит „Adalékok Mármaros történetéhez“, ст. 65—66.

***) Monumenta Hungariae historica, Scriptores 31. Bdp. 1881.

***) Jan A. Komenský, там таки, ст. 23.

ність життя і власності була знищена і не видно було кінця тій сумній ситуації“.*)

Окремою зоною безправ'я було погрянниччя з Польщею. З другої половини XVI в. і до першої половини XVII-го в джерельних матеріалах і літературі зустрічається дуже багато даних, що показують, як сильно були розвинуті на угорсько-галицькім погрянниччі грабіжництва і взагалі злочинства. З угорського боку грабіжники сягали далеко через гряницю в Галичину і навпаки — звідти на угорський бік. За професійних злодіїв уважалися волохи, але в тих грабунках приймала участь і русинська людність, часом навіть з своїми попами та поповичами, також з кинижами. Іноді злодії угорського боку працювали на спілку з злодіями галицькими, теж на спілку з кинижами та навіть з своїми земельними панами. Кинижі робили в горах для грабіжників перехованки і давали їм перепустки, торгували з ними. Сини кинижів теж крали і накрадене давали панові, а пан за те їх нагороджував. Напр. р. 1577 злочинець Федосів з Вирави, кріпак пана Кашпара Гуменського, оповідав перед судом, що сини виравського кинижа з ним крали в Польщі (Галичині), а накрадене віддавали панові, котрий за те їм давав нагороду.**)

Це в західній частині краю, але так само було й в східній. Мармароський комітат прикладав великі зусилля для охорони від наскоків, грабіжництва та крадіжок. Була то тяжка повинність. Польські сусіди часто грабували комітат. Його заступники клопочуть перед польським королем, щоб якось упорядкувати погрянничні сутички. Р. 1644 на засіданні комітату знов чуються скарги, що багато безбожних діл трапляється на гряницях: вирізування людей, випалювання тощо; винні нічого не бояться. На р. 1648—49 поляки часто порушують гряницю — відгоняють цілі череди свиней, проганяють пастухів та ін. 1650 р. семигородський князь повідомляє про те краківського воеводу та просить зробити щось для відновлення добрих відносин.***) Загалом непокої в Польщі відбивалися й на Мармарощині, про що свідчать протоколи Мармар. комітату, починаючи з р. 1655.

Гряниця між Угорщиною і Польщею з початкового широкого міждержавного пасма звужувалася до одної лінії на найвищій вододільній кряжі Карпат. Вона штучно розрізала етнографічну територію карпаторуської людности на дві частини. Народ обох боків кордону ставився до гряничної лінії, як до чогось не природнього і постійно ігнорував її. Навіть коли по здушенню останнього повстання магнатів (1711) починає означатися одна лінія погрянниччя і правильне стереження гряниці — всеж погряннична людність поводитися так, як ніби гряниці не було. Особливо ж сказане відноситься до тієї частини населення, яка з тієї чи іншої причини ставала в конфлікт з карними законами, — договорів про видачу переслідуваних осіб іншій державі ще не існувало. Погрянничні відносини за такого правного стану були на руч і не тільки розбійникам та злодіям з фаху. Їх знеживали й люди, що раді були розжитися за рахунок людини другої держави, а яка за свою кривду не могла переслідувати загрянничного винуватця чи боржника. То виробляли поодинокі люди обох боків гряниці, псуючи ділові відносини. Сьогочасні позичали тогочасним (і навпаки) гроші, худобу, продавали на борг зерно, худобу, хатні вироби й крам, робили послуги, давали переховувати свій скот перед зборщиками податків (дікаторами) і на перезимування. Коли доходило до віддачі іноді нічого не діставали і ще добре було, коли кредитора не наб'ють, не віднімуть в нього коня, як він приїхав верхи, або не зв'яжуть і не зачинять, доки не відмовлявся від прегенсії. Чисельні скарги на самі різноманітні факти насильств з боку шляхтичів і їх гайдуків, урядових осіб і галицьких селян над людністю ужанської Верховини — а то діялося й не тільки по ній —

*) Csaplovics Joh., „Ungern's Vorzeit und Gegenwart“..., Wien, 1830, ст. 33—34.

**) Kadlec K., „Valaši a valašské pravo“... 1916, ст. 390—391.

***) Pap J., таж праця.

в першій чверті XVIII в. стали перед цісарську владу Угорщини. Гайдуки польських панів переходили через угорську гряницю, нападали на русинські села, рабували, людей били чи й забивали а потім безкарно зникали. Від них терпіли всі погрянничні осади, особливо Лубна, а також Бистрий, який вже після здушення повстання Фер. II Раковція гайдуки так знищили, що він напротязі 25 літ не міг реставруватися до попереднього стану. По всім тим фактам насильств урядами заряджено було доходження і вияснення збитків. Однак, нічого з того не вийшло. Обчисленні збитки ужанських верховинців (17982 фл.) не вирівняно і в майбутности подібні факти не припинилися.*)

Доба війн „за свободу“ з частими змінами влади і дезорганізацією та деморалізацією адміністративного апарату особливо сприяла поширенню розбійництва і злочинности. Навіть таке передове місто в Верхній Угорщині, як німецька Левоча, в своїй хроніці полишає достаточні тому докази. Під р. 1664 читаємо: „На цей час в країні і в Спішу розвинулося велике грабїжництво (Rauberei) так що небезпечним було виходити в ліс“. Під р. 1666: „На цей рік в Левочі великі розбої в самім місті, так що ніхто в своїм домі й у день не чув себе в безпечности“. Так було на крайнім заході, не ліпше й на крайнім сході. В Мармар. комітаті на половину XVII ст. дуже розвинулися розбої і уряд не мав сили для їх переслідувань. На р. 1686 постійні німецьких військ, а потім відхід, все поставили на голову. Розбійники і злодії посходилися й з сусідніх комітатів і „за світлого дня повиходили з своїх укрить і виконували свою чорну роботу“. (Цікаво, що це господарення злочинних елементів народній гомін приписував пану Григорію з Довгого). Р. 1691 Мармарощина бідує від поширення злодійств. За повстання Ференца II Раковція проти куруцьких дезертирів і злочинців мусіли коло кожного села Мармарощини поставити шибеницю.**) Так підготовлявся ґрунт для опришківщини XVIII в., явища льокально-гуцульського.

„Опришок“ — значить розбійник (і „гуцул“ по волоському — розбійник). Рівнолежно було два роди опришків. Одні і напевно численніші — звичайні розбійники. Інші — так мовити соціяльні. Обидві групи походять з втікачів. Не витримавши тягарів панщини та самоволі панської адміністрації, бідування і голоднечі, або ухиляючись від вимог держави, насамперед від довголітньої військової служби, енергійні і сміливі молоді люди, користуючись придатним географичним положенням Гуцульщини, тікали в лісові гори на волю. Частина з них стає в обороні своєї і чужої правди, з своєю жадобою помсти робляться местниками не лише своєї, але й чужої кривди. Мстять панствам, їх окономам, жидам тощо, іноді допомагають голоті. Такі не були в очах наряда розбійниками, але опришками в ідеалізованім розумінні того слова. До них простий люд ставився з подивом і симпатією і ба-

*) Фр. Габріель, „Додатки до історії пограничних односин підкарпаторуських у XVIII ст.“ П. Русь, 1932, № 9—10.

**) Pap I., там таки, ст. 247 і ін.

гацько їм вибачав, часом переховував, годував... Осередком опришківщини була Чорна гора (від чого опришків народні пісні звали „чорними хлопцями“) недалеко сучасного м. Рахова, а весь район їх операцій тягся від межиріччя обох Черемошів аж по Хуст, на почвірній гряниці — тодішньої Польщі, Угорщини, Волощини та Семигороддя. Район широчезних полонин, непролазних пралісів, непідступних скель і глибоких затишних печер.

Першим ватажком, що здобув слави був Ів. Пискливий (родом з Довгопілля над Черемошом); він оперував від 1703 р. Р. 1704 видається Пінта. За ними йшов довгий ряд — Сокал, Бодій, Маханець, Довбуш і т. д. Найбільш популярним був Олекса Довбуш, що опришкував з року 1738 до

Опришки на чолі з Довбушом.

(Репродукція з малюнку Григора Смольського).

р. 1745, Він здебільшого перебував на угорським боці гряниці і звідти набирав своїх „молодців“. Так мовити штаб-квартиру мав в безлюднім яру під Чорною горою, — те місце в народі досі зветься „Довбушинкою“. Був страхополохом жидів, купців і багатих окономів. Його ватага обкладала цілу округу на багацько миль контрибуціями. До нього горнулися покривджені, аби мстився за них, а також, щоб „нажитися дикої волі і добути битих сороковців і червонців.“ В очах простої людности був казковим героєм. Час від часу подібні постаті з'являлися у різних народів. В Наддніпрянській Україні таким був Кармелюк. Як про Кармелюка народня поезія заховала представлення, що був лицарьом, котрий „у багатого бере а бідному дає“, то й „гріха не має“, так і про Довбуша. Він, ніби, разом з своїми 30 товаришами (з них кожний мав по коню) „шукав багатих графів і баронів од котрих забирали весь маєток“, а „бідних людей спомагали“. Ніби допомагали й церквам — рахівській церкві на нові дзвони. Ніби й сам Рахів тому так прозваний, що опришки у ньому звичайно „держали рахубу грошей“. Довбуш в очах народу непоборний, його

жадна куля „не імеся“, треба аж чарів, щоб збавити його життя.*) Після народньої легенди опришки довбушівського типу були, так мовити, протестантами проти соціального утиску слабших.

Були соціальні опришки такими, як про них склалася уява в народі, чи не були, а їх підняла і опоетизувала народня фантазія в піснях та переказах, — однаково. По відношенню до торговельного обороту кримінальні й соціальні опришки були його грозою. Ватага Довбуша держала під своєю „контролею“ дорогу з Сигота на Ясінь і далі на Делятин. Він з під Чорної гори сім літ робив те, що в XVI—XVII в. лицарі-февдали з своїх замків: налітав на проїзджих купців і збирав одкупи чи й ограбовував зовсім. Одного разу його ватага з 22—23 опришків пограбувала коло Микуличина (на правім березі Прута) вірменських купців; при тім два опришка загинуло від купців і людей з Микуличина, котрі купців супроводили. Довбуш 24. VIII. 1745 забитий (не зза любощів, як подає народня пісня, але з помсти за кривду, що він заподіяв одному своєму товаришу). А опришківство продовжувалося. Де далі все більш обертаючись в один тип кримінальних розбійників, проти котрих повставала вже й проста людність. На польсько-галицькім Покуті влада взялася за ліквідацію опришків з р. 1742; але в Мармарощині з опришківщиною мали клопоти ще й в добу Марії Терезії та Йосипа II. „Подорожування з Делятина до Бичкова“, пише Ф. Натан про добу М. Терезії, „відбувалося в той спосіб, що наперед збиралося 15—20 осіб, а ті добирали собі ще добрий десяток сторожів із рушницями, бо ціла околиця була повна розбійницькими ватагами“. **) „Що розбишацтво не переставало“, пише автор розвідки про „Опришків“, Ю. Целевич, „видко з того, що станіславські вірмени стали звідти забиратися коло р. 1770, бо вся торгівля з Угорщиною, а в части й з Молдавсю, мусіла через опришків перестати“. ***) В закінчення про опришків подамо ще одну деталь. Помимо того, що в числі жертв опришків були жиди вся добича опришків верталася за горілку, мед, пиво назад у глибокі кишені жидівських халатів. Де лише опришки перебували чи ночували, з'являлися й жидки з напитками на продаж.

Розбійництво не вгавало й на початок XIX в., знаходячи прикриття в лісах. В тих місцях, де нині ораниці, пише Легоцький, як напр, в Чінядьові, Підгорянах, по долині Латориці розлягався такий густий ліс, під назв. „Дуброва“, що там кишіло розбійниками, котрі немилосердно грабували подорожніх, що простували до Галичини й Польщі. Ще й в першій половині XIX в. торговельні дороги через Мармарощину не звільнилися від розбійницької небезпеки і торгівці сіллю приходили до Сиготи і відходили під охороною озброєних людей.

*) К. Заклинський, там таки, 1925, ст. 95—113.

**) Фрідман Натан. „До історії основи Ясиня“ . . . Під. Русь, 1927, № 6.

***) Ю. Целевич. „Опришки“. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в., Льв., 1897.

Основні суходольні дороги вже зазначилися на кінець середньовіччя. В XVI—XVII вони продовжують протоптуватися особливо вивозом вин і мармароської соли. Головними комунікаційними артеріями були транзитні. Всі вони вели на прослопи (до Польщі і Галичини); їх перерізав шлях з Братислави через Хемниць на Пряшів, Кошиці, Михайлізці, Ужгород, Мукачев, Хуст, Сигіт, і далі вже прислопом на Кірлібаби і Молдаву. В XVI—XVII в.в. й транзитні дороги були такими, якими давала природа і погода. З Сиготу до Кірлібаби напр. р. 1550 вела така зла дорога, що й незапряжений кінь ледве міг пройти. А з Сиготу на Ясінь і галицький Делятин в половині XVII в. не було ще „ні возової, ані пішої дороги; тільки праліси ялиць, смерек і ясенів“, якими мусів пробиватися подорожній. В тім напрямі й на третю чверть XVIII не було возової дороги, а їздили на конях стежками з крамом в „терхах“ (мішках, в'юках); терхи перевішували через спину коня. Мукачев стояв на пересіченнях торговельних доріг. З них соляна вела з копалень Мармарощини через Виллок до Мукачева і далі на Ужгород, маючи одгалуження до Семигороду й Сукмару, — по ній головно мукачевські візники перевозили кам'яну сіль. З урбару р. 1649 видно, що в той час, в супроводі охорони з кріпаків, регулярно перевозувалося возами берегсаські вина через Мукачев і понад Латорицею по убивчій дорозі далі через Верецьки до Галичини і Польщі. Ужоцький присліп до половини XIX в. був тяжким для переходу зза сильно крутого, зарослого і непристосованого узбіччя на південь. „Тяжкість переходів“, писав Головацький, „полягала не стільки в крутих скелястих і стрімких верхах і гребнях, скільки в великій розлеглості і дикості непролазних лісів, в яких тільки знаючий провідник міг перебрати через топкі місця (сігли і млаки) по стежках і перевалах, що устлані поваленими деревами“. Так було в літі. В зимі ж не можна було й думати про перехід через гори помимо прослопів. В історії краю є одинокий приклад такого переходу в січні 1657, що зробив Раковцій з військом. Вийшли з Вишкова і йшли на Драгово, Горішню Колочаву, Волове, Ізки, Студений потік і через г. Присліп, яку й в літі не легко перейти. З страшними зусиллями, муками і стратами перейшли, давши досвід, який не вільно повторювати. Зимом навіть через прислопи перехід є ризикований і не завжди можливий. Окрему перешкоду подорожуванням становила Тиса вже в середній своїй течії. Особливо за масових переходів. Ось як переходив Тису нижче Хуста в найзручнішу добу року, в початку серпня 1661 р., Гусейн-паша з тисячним (?) військом, йдучи під Хуст. „Дійшовши до Тиси попрощалися один з одним і вступили до води. Гусейн-паша на плоті, а Євлій Челебі (автор опису і сучасник походу) на бочки зложив своє майно і, взявшись між двома кінями, по звичу татар, так перейшов через ріку. Військо

теж перейшло з великими зусиллями, але 12 вояків впало з коней і потонули“.*) Так було з транзитними дорогами в східній частині Угор. Руси.

Західня сусідила з західньою Галичиною, густіш заселеною. Під Попрад мала спиські німецькі міста, а з півдня Словаччину. Нею переходили на кінець XVIII в. дороги I розряду. Були то дороги з Пешту через Кошиці, Пряшів, Левочу, Кежмарк в західну Галичину (з Кошиць на Галичину вели й інші, другорядні, дороги, як напр. через Стропків) і також через Нове Місто під Шатром і Землян на Сербію та Туреччину. В західній частині краю здавалось би скорше мусіли прийти до ліпших доріг. Але принаймні до третьої чверті XVIII в. того ще не було. Р. 1757 їхав в супроводі 80 людей через Відень, потім через Словаччину й Варшаву до Петербургу французький посол. Під людьми мав 23 вози і стільки ж возів під вантажом. Через злі дороги за переїзду Словаччини мусів щодня запрягати 700 коней, щоб просуватися наперед.**) Про дорогу ж з Сиготу через Вишаву, Боршу і Кімполанк на Буковину ще й на р. 1827 писали: „Цей напрям тільки для пішого чи верхівця; через відсутність комунікаційної дороги з Кошиць на Буковину звичайно їздять не через Сигіт, а через Бардійов і Галичину“.***)

Що з транзитними дорогами, те було й з внутрішніми. В XVI—XVII в.в. вони полишені були сами собі, ніхто ними не турбувався. Характеристика їх у Легоцького для XVII в. випадає ось як: „Дороги через потоки, мочарі, по берегам озер, на горках і кряжах перебували в найгіршім стані; подорожувати ними дуже тяжко; подорожній натрапляє на силу небезпек, видатків і гаяння часу. Коли мав пройти mértföld (7.58 кілом.) витрачав на те і цілий день“.) Мукач. феодал Естергазі розумів шкідливість бездорожжя для побирання внутрішніх мит. В інструкції 1616 р. мукачев. двірському управителю він між інш. писав: „треба починити дороги, мости і гаті, щоби крамарі їх не оминали, бо від того ми втрачали б на митах“.

Але тільки після р. 1711 могли, нарешті, звертати серйозну увагу на поліпшення доріг. Перед в тім вів австрійський (не мад'ярський) уряд, а між місцевими панствами східньої частини краю — Мукач. домінія, зокрема розчищаючи на своїй території дорогу понад Латорицею в напрямку на Верецьки. Про стан доріг в Угорщині на добу терез. урбару можна собі уявляти по тому, що той урбар (пункт III § XII) вимагає запряжки у віз за доброї погоди чотирьох волів. На той час була то звичайна запряжка волової фіри; перевіз провадився волами, придатних до того коней було мало. Лише пани їздили екіпажами запряженими по дві, а то й по три пари коней, — аж такою тяговою силою забезпечувалися проти ризика десь на дорозі зав'язнуть у багні. Та й за панських подорожувань ще до половини XIX в., як каже Легоцький, не могли проїздити більше 2—3 миль в день; для того аристократичні екіпажі обвішували плахами.

*) Pap I., там таки, ст. 182.

**) Janšak St., там таки, 259.

***) C. Szepeshary und J. Thiele, „Neuester Wegweiser“ . . ., 1827., ст. 13.

†) Lehoczky T., „Bereg. monogr.“ II, ст. 280—281.

Розділ Польщі 1772 р. зацікавлює Австро-Угорщину зв'язати Потисся з Галичиною добрими шляхами через Карпатський кряж. З тією цілю між інш. р. 1779 було послано до Сигота спішських дорожніх майстрів, — від яких дістали доповідь, що прокладка вазової дороги через Ясінь не здійснима. Але австрійський уряд звертає все більше увагу на основні й транзитні шляхи сполучення, зокрема у Верхній Угорщині. Про стан доріг починають дбати й жупи. Напр. „коштом бережського комітата за М. Терезії крута тропа з Мукачева на Верецьки (транзит на Стрий) обернена в проїзжу дорогу. А все ж і після того, говорить Бідерман, треба було через Латорицю та її припливи до 40 разів перебрідати, доки доберешся до Верецьок, і тягти віз часто по 50 сьгів на волах у воді“. Легоцький, навівши головні дороги Бережської жупи на р. 1781, говорить, що вони здебільшого були „багністі, безодні і особливо за дощів непроходимі“.*)

Понад Тисою в Мармарощині проходило дві вазові дороги: одна від Вуйлоку (Угоцьк. ком.) по лівому боці до Сигота, звідки була підїздна вітка до Ронашку; друга через Хуст правим берегом на Буштин, Солотвино, Бичков й до Косовської Поляни; звідти через Рахів і до Ясіня ще й на р. 1783—86 вела стежка, проїзджа тільки верхи на коні. На той же 1783 р. по долині Тересви вазом можна було проїхати тільки до с. Дубового, а далі тільки з „терхом“ на коні; по Ріці у її верхів'ях теж саме, і тому торгові люде пробиралися з в'ючним кінським транспортом. До р. 1772 в цілій Австро-Угорщині не було ще жадного шосе (мурованки). За Йосипа II у 1785 р. збудовано добру комерційну дорогу з Пряшова через Свідник і Комарник аж до галицької гряниці; два роки пізніш — між Свідником і Стродковим. З наказу ж Йосипа II в 1786-7 р. приступлено до реновації мармароської частини Кошицько-Сигітської державної дороги, власне від Вуйлоку і до Сигота. „Йосиф цар дав дороги робити“, — читаємо запис під р. 1786 на біблії в с. Бедевлі. Але ще й у р. 1804 з Мукачева до Берегова (20 кілом.) доведено кореспонденцію мукачевської домінії за 8 годин, а ще через десять літ, р. 1814 нарікає мармароський вікарій на „непроходимі“ дороги „в його дієцезії, котрими нижє чго заробити, нижє зерно із сусідніх вармедь привезти можна“ . . . В Мармарощині осередком торгівлі був Сигіт. До нього і від нього приходили з скотом з Молдави і Буковини через Боршу, з Галичини через Ясінь, почасти через Торунь (через Хуст) і Брустуру або Мокру по Тересві, — дороги тільки в'ючні ще й на початок ХІХ ст. З внутрішніх доріг на той час вазовими були майже тільки соляні та поштові: з Сиготу до Хусту, з В. Бані через Шугатаг на Сигіт, до Кобилецької Поляни, до Ронашку, понад Ізою до Сачалу і, нарешті, з Шандрова на Буштин і з Сиготу на Бичків. Та й ті були в такім стані, що на віз запряжений парою волів не могли брати більше 10 центн. соли. Всі інші дороги майже тільки в'ючні стежки. „Внутрішні дороги комітата“ — читаємо в топограф.-статист. описові 1812 р. — „які з одного боку мають служити для улегчення торгівлі з другого — довозу . . ., перебувають в найзanedбанішій стані. Мало доріг проїзжих для легкого вазу й ті, які є, не ремо туються, знаходяться в дуже смутнім стані“. Аж на початок 40-х р. р. ХІХ ст. камеральна адміністрація Сигота взялася за проведення вазової на три сьги завширшки дороги долиною Тиси через Ясінь. Те завдання викінчене на р. 1845, чим злучили Сигіт і Станіславів. На початок 1850-х р. р. цю камер. дорогу розширено до того, що стало можна розминатися двом наватаженим вазам і зроблено державною. Дорога з Ужгороду на Ужок (транзит на

*) Lehoczky T., там таки, ст. 288.

Самбор) „до р. 1816 — після Бідермана — перебувала в такім невідраднім стані, що з Ужгороду до Ужоцьких купелів доїздили за 10 днів. З р. 1816 жупа почала дорогу виправляти і з труднощами довела до В. Березного, а звідти до Ставного привели дорогу в добрий стан аж межі р. р. 1853—58.“

З першої чверти ХІХ в. починають з'являтися шосовані дороги. В західній частині краю раніш: коло р. 1826 відкривається шосе від Кошиць на Пряшів, Бардйов і до галицької грانیці; на р. 1833 вже з Строккова туди ж. В Мармарощині й на р. 1848 шосе доведено було тільки до Сигота. За побічні ж дороги, ґрунтові, починають братися з початком ХІХ в., а що до міжосадних доріг, то вони ще позоставлювані були сами собі і між багатьома, зокрема гірськими, осадами й на половину ХІХ в. їх просто не існувало.

Поруч з починкою доріг і проложенням мурованок ознакою поступу була поява мостів. Спочатку, розуміється, дерев'яних, що вгиналися під прохожим, а тим більше під фірами. Такі мости подекуди стали робитися ще в середньовіччя. В ХVІ і ХVІІ в. їх кількість зростає. Через потоки клали кладки з дерев, а через багнища і мочали накладувано просто галузя, — ці мости за їх м'яккість звано „шовковими“. Про них у ХVІІІ в. подорожні говорили: „ponunt virgulta, supra virgulta et vocant-hid“ (настелять галузя і зверху галузя і кажуть, що то міст). Й ліпші з них часто забирає вода, напр. в самім Мукачеві, де через Латорицю міст з'явився коло 1680 р., а вже р. 1699 він обвалився; в Ужгороді перший міст з'явився р. 1758 (115 сягів завдовжки), що правда про ужгор. міст зустрічаємо згадку з 1631 р., але він не був возопроїзджим, — вози переїздили в брод чи на паромі. Про перший (дерев'яний) міст через Тису у Рахові є згадка на р. 1782. З ХVІІІ в. стали з'являться камінні мости: напр. у Бардйові через Топлю р. 1783. Мукач. домінія р. 1734 збудувала камінний міст коло Пудполовців, а р. 1782 й через Латорицю в Мукачеві (110 сягів завдовжки і 6 завширшки). Кам'яні мости були дальшим кроком вперед в поліпшенні дорожньої техніки, але дерев'яні, а тим більше кам'яні, мости у ХVІІІ в. ще були рідким з'явищем. Про Мармарощину ще й на р. 1821 можна читати: „Ніде не є мостів через ріки, маліше піднятя води перериває всю комунікацію“. З появою мостів зачинають побирати „мостове“ за переїзд чи перехід.

Мости обох типів обмежують, але не усувають значіння бродів. Броди широко знані, їх теж виужитковують, як зискову статтю: напр., з броду через Тису в Шаламонові на кінець ХVІІ в. побирала Ужгородська дом. $\frac{2}{3}$ зиску, полишаючи $\frac{1}{3}$ бродникові.

Де з'являлися дороги, заводилися і вози. Возові колеса спочатку мазали салом. Інструкція Текелія 1684 р. для Мукач. дом. приписує, щоб колеса мазали не салом, а коломазем, який виробляли в домін. лісах. Однак, і де були дороги кріпаки не охоче

заводили вози, бо від того зростали їх панщизняні повинності. „Та обережність, каже Бідерман, сягала так далеко, що русини, наприкл. у підніжжя полонини Рівної, приблизно до 1842 р. ні-разу не вживали воза, лише ручні тачки, які на собі тягали“. *)

35.

За фєвдального режиму кожний земельний зверхник уважав себе за суверена на своїй території і з цим представленням зв'язувалося побирання в'їздних, переїздних і виїздних внутрішніх мит фєвдалами. Розмір мит залежав од погляду земельного пана, а побиралися на мостах, на перевозових паромах, греблях і на сухих дорогах. З часом вибирання внутрішніх мит панами відбувається на підставі спеціальних королівських грамот і під умовою удержання доріг в належнім стані. Хоч те впорядкування доріг робилося руками кріпаків, все ж умови не додержувалося. Фєвдали здебільшого про одне лише дбали — видобути як можна більше зиску з внутрішніх мит. Мостове брано і тоді напр., коли ріка пересохла чи замерзла і міст не вживали, зокрема за перегону худоби. Подорожнього примушувано купити напоїв в корчмі, що як правило бувала коло застави. Заводили застави і на місцях, на які не було королівського дозволу. На гряниці з Польщею самовільно побирали т. зв. тридцятину. Збирання мит здавано в оренду жидам, як то було, напр., й по Ужгор. дом. р. 1691; численні закони то забороняють, але їх не додержують, бо жиди приносили земельним панами більший зиск, ніж коли митниця велася своїми службовцями. Фєвдали та їх агенти дозволяли собі численні зловживання в справі вибирання внутрішнього мита в XVI—XVIII в.в., і комітатська влада не мала сили з тим боротися. Так було на Словаччині, **) Угорщині й в русинськїм краї. Цей останній в XVI—XVIII в.в. вкритий сіткою застав для збирання фєвдалами внутрішніх мит. По селах і зокрема на мостах брано від проїзжих мито грїшми чи натурою (напр. сіль).

Під р. 1649 в с. Баркасові (коло Мукачева) одбирали мито на мості, якийсь час звільняючи від нього мукачевців і чїнядївців. Берегово р. 1682 загалом набрало за рік готівкою 40 срібних і від кожного воза з сїллю річно 30 „солів“. Застави існують не тільки по головних, але появляються й на побічних дорогах, особливо по комітатських гряницях. З побиранням внутрішнього мита було зв'язано чимало зловживань, а чисельність застав робила ці побори сильно обтяжливими. Коли куплену дерев'яну церкву перевозили р. 1800 з Коритнян (Ужгор. ж.) до сусідньої Соболч ж. (приблизно на 150 км), то прийшлося п'ять разів заплатити митне. Для зручності відбирання митного вимагалось проїздити тільки певними дорогами.

*) До цього розділу ще: Bidermann, там таки, I; Topogr. Beschreibung. d. Marmaroscher Gespanschaft, „Ungrisches Magasin“, B. III, 1783; Topogr. — stat. Archiv d. K. Ungern von J. Csaplovics, B. II, Marmar. Gespanschaft, Wien, 1821.

**) Š. Jánšak., там таки, ст. 159—161.

Напр. р. 1560 король звелів, щоби всі купці без огляду на народність свій крам перевозили тільки по Маковицькій дорозі через Бардійов. Вчащаються об'їзди доріг, на яких були застави, а з тим і переслідування винних та довільні кари. На р. 1781 в межах Мукач.-Чиняд. дом. і саме в Чинядьові, Гаті, Берегові та Варі побирали внутрішнього мита для домінії: від навантаженого воза по 3 крейц., порожнього — $1\frac{1}{2}$, від навантаженого (терхами) коня — $1\frac{1}{2}$ кр., від порожнього — 1 кр., від худоби по $\frac{1}{2}$ кр., від пішого переходця — $\frac{1}{2}$ кр. В р. 1811 на мості в Гаті побирали: від одного навантаженого воза 5 кр., від такого ж коня — 1 кр., від порожнього воза — $\frac{1}{2}$ кр., від пішої людини — $\frac{1}{2}$ кр., від більшої худоби — $\frac{1}{2}$ кр., від меншої — $\frac{1}{4}$. Пізніш там же платилося: від навантаженого воза (крім худоби, що в той віз запряжена) 4 кр., від порожнього воза — 2 кр., від одного запряженого коня з проводарьом — 3 кр., від худобини — 2 кр., від свині, кози, вівці — $\frac{1}{2}$ кр., від кінного чоловіка — 2 кр., а від пішого — $\frac{1}{2}$ кр. *)

Внутрішні застави і митні при них дорожні, мостові і перевозіві побори для февдалів на початок ХІХ в. означаються в привілеях, коли того не було — комітатами, як і того не було, а це в русинській краї найчастіш траплялося, то після старого звичаю. Місцеві селяни в деяких випадках звільнялися від митних поборів, як напр. коли йдуть на публичні роботи, за панським ділом, везуть молоти на панський млин, перевозять панське вино чи інші засоби до прожиття, нарешті, коли привозять молоду. В інших випадках мита тяжили й на них, а завжди обтяжували проїздне купецтво, надзвичайно гальмуючи ділову і торговельну комунікацію в краї.

В порівнанні з цим гальмом ділового обороту загальн о державний погрязничний побор тридцятини і кількістю пунктів і висотою обложення здавався незначною дрібницею. Звичайно, існувала районова централь уряду тридцятини і її філіялки; напр., централь уряду тридцятини в Кошицях, а філіялки його в Левочі, Кежмарку, Любовочі, Стропкові й Гуменнім. Уряди тридцятини чи їх філіялки в різний час, а головнo приблизно з другої половини ХVІІІ в., згадуються ще в Земліні, Красноброді, Уйгелі, Ужгороді, коло Чопа на перевозі через Тису, Ужку, в Березові і Hídeg Pataku на верхів'ях Ріки, Віраві, Середнім, Мукачеві, Ниж, Верецьках, Хусті, Вишкові, Сиготі, Леордіні, Русковій Полянї, Торуні, Ясіні, Боржі та Длаго. При декотрих з них, як от Гуменнім, Мукачеві, Сиготі, були й сольні уряди. З привезених товарів, або з вивожуваних за гряницю brano цло в розмірі $\frac{1}{30}$ вартости. Принаймні в ХVІ в. февдали земель, що гряничили з сусідньою державою, іноді й тридцятину брали на свою користь. Місцями збір тридцятини здавано в оренду, — так було напр. по Мармарощині в р. 1675. **)

*) Lehoczky T., „Beregvár. monogr.“ II, ст. 280—288; цікава і дуже важлива сторінка внутрішніх мит краю нажалі досі ще не викликала нічєї льокальної монографії. З'осібна сліл би зробити мапу цлових та митних пунктів.

**) По умові орендар не міг брати тридцятини з церковних осіб, шляхти (й з простаків, які їм щось везли, або гнали худобу), також з тих, що належали до Хустської чи Сигітської комор (Mag. gazdaságtör. szemle, 1899, ст. 79).

Від мит і цла завжди були звільнені упривілейовані верстви, насамперед шляхта. Не платили їх і міщани вільних корол. міст. Закон р. 1498 № 35 дозволяє шляхтичам,*) священникам, монахам і їх обслузі купувати за кордоном предмети для власної потреби і ввозити їх, не платячи тридцятини ані внутрішніх мит; більш того — шляхтичам належало якийсь час те право вільного від обложення довозу й на крам, що призначався для дальшої торгівлі. Безцлове ввезення товарів шляхтою для перепродажу пізніш одмінюється і в XVII—XIX в.в. полишається тільки на довіз для власної потреби шляхецтва. Обмеження це, однак, не виконується принаймні до першої чверті XVIII в.

Ціла система побирання внутрішніх мит і пограничного цла пережила р. 1848. Патентом р. 1853 на Угорщину поширено загальний австрійський спосіб митного обложення на ерарних дорогах; в тім же році розпорядженням трьох міністрів урегульовано побирання внутрішніх мит.

36.

Поштова комунікація цієї доби представлена старими способами до XVII в. З того ж часу, поруч з ними, починає в Угор. Русі розвиватися й сучасна поштова організація (в Австро-Угорщині дирекція пошт вперше заведена р. 1624).

За старих способів листи посилалися тільки у великій потребі. Спочатку їх здебільшого й передавано з okazji: через прохожого монаха, мандрівного торговця або ремісничого підмайстра, цигана, гайдука... Потім, поруч з okazji, вживається спосіб пересилок кореспонденції з пішими чи кінними гонцями, іноді дуже далеко. Гінці, висилані з верховинських Верецьок, добиралися з листами й до Москви, — за ті заслуги й у XVIII в. мали свої привілеї. Ще й терезіанський урбар (п. III § XV) говорить про „ходження кметя за гонця і ношення ним листів“ та розпоряджає зараховувати ту повинність в тижневу панщину. В глухій частині Мармарощини мармароський вікарій ще й у 1814 р. розсилає з Сиготу свій обіжник про зняття постів на час лихоліття до священників в Бичків, Рахів, Богдан та Поляну гонцями.

Февдально-кріпацька організація пошти зводиться до встановлення певних постійних dopravщиків пошти. Так від середньовіччя було в Мукач. замкові, де до того приставлено кинжів (що з часом стали лібертінами) з В. Лучок, зобов'язаних до перевозу пошти своїми кінями. Довозячи пошту до Кошиць тим самим зв'язувалися аж з Віднем, бо з XVI в. існував вже поштовий зв'язок Кошиць через Пряшів і Спіщину з Віднем. На р. 1649 один кметь з Вел. Лучок носив пошту до Галичини, а крім того в тих же часах одинадцять городян Мукачева перевозили верхи пошту з Галичини. Для тієї ж цілі обов'язано було держати одного їздця й с. Станово й деякі інші села: від р. 1526 двом лібертінам ос. Серенч домінія призначає дільці з умовою, що виконуватимуть поштову службу; у В. Вижниці таку службу справляв конем один лібертін. За князя Текелія в Мукач. замкові держано придворних поштарів. В Маковицькій дом. на р. 1675 були поштарі з кметів, що носили панські листи куди й коли треба; тим

*) Про волю шляхти від тридцятини говорять потім закони з р. р. 1550, 1567, 1575, 1597.

звільнялися від будь якої панщини, а тільки платили оброк. По Ужгородській — переноска пошти лежала на міщанах, — до 1685 р. лише на віддаль двох миль, а після і далі, хоч це траплялося рідко, бо не осадах для того були „свободники“. За Ференца II Раковця з осені 1703 р. пошта перевозила листи і пасажирів.

Сучасна поштова організація Австро-Угорщини розвивалася дуже повільно. Р. 1715 видано закон, що поштмейстрами в Угорщині можуть бути тільки мад'ярські шляхтичі і тому поштові стації опиняються здебільшого в руках земельних магнатів, графів, баронів тощо; розуміється, провадили справу не самі земельні пани. Року 1723 пошта перейшла під королівський уряд, у Відні з'явилася вседержавна централія; по Угорщині за поштових урядників настановлювано виключно мад'яр. Сітка поштових стацій ширилася дуже поволі: р. 1712 в цілій Землинській жупі було дві стації, на р. 1839, тоб то через 127 років, тільки сім.

В східніх комітатах Угор. Руси поштові зносини ще полишалися на місцеві чинники: домінії й міста. За Ференца II Раковця в р.р. повстання (1703—1711) організовується поштова доправа (і урядових осіб) через призначених людей під проводом керовника поштової справи. Всі міста дістали від нього наказ тримати по 5, а села по 2—3 сильних коней під поштову службу; людей до того мали призначати комітати. Хустський замок доставав кореспонденцію з Галичини. З р. 1711 Мукачевський замок, в якому осаджено австрійську залозу, завів правильне поштове сполучення з Кошицями, де поштовий уряд появився з половини XVIII ст. З р. 1730 Мукач. домінія почала для себе і для замкової залози посилати пошту на Кошиці регулярно що - вівторка і що - суботи в 12 год. дня, — регулярність виказує дальший крок поступу в організації пошти. З р. 1764 з мукачевського магістрату посилають пошту і в напрямках на Токай, Солник і Сигіт.

За Марії Терезії поштові уряди просувають в північно-східні комітати; року 1773 почала відбуватися регулярна поштова сполука між Пряшовим і Львовом (через Тернів, Бардієв, Комарник і Орлик). Але тільки з часу Йосипа II Мукачев включено в загально-державну поштову організацію і в ній появився поштовий уряд; Севлюш — 1787, Гать, Хуст, Тячів, Берегово і Вилоч — 1794. За Йосипа ж II встановлено курсування кабріолет-пошти межі Кошицями — через Ужгород, Мукачев і т. д. — й Сиготом; з Сигота в початку XIX ст., вже ходить пошта через Шугатаг на Вел. Баню (Семигороддя).

Однак, поштова організація обслуговувала ще дуже мало пунктів і тому по за ними величезна більшість території зоставалася з старими способами поштової комунікації. Ми то бачили вже на прикладі вживання гонців мармароським вікарієм в р. 1814. Міждержавні зносини теж провадяться за системою гонців. Так було ще й у XVIII в. за зносин королівського двора з Константинополем: посилено кур'єра, котрий приймав і приватну кореспонденцію. Для Мукач. домінії й на р. 1786 один кріпак заносив з Нижніх Берецьок пошту до Мукачева двічі на тиждень. А велико-лучанські поштарі Мукачевської дом., по старій традиції, продовжували возити кореспонденцію до р. 1848, тільки в зміненим напрямі — замість Кошиць до Берегова.

В початку XIX в. з Кошиць двічі на тиждень — по вівторках і п'ятницях — відходила пошта на Михайлівці, Собранці, Уж-

город, Середнє, Мукачев, а звідти до Сигота, Великої Бані, Сукмару і далі. Р. 1836 пошта з Мукачева до Львова возилася через Кошиці і доходила через 8 днів; в другій половині XIX в. вже прямо через Верецьки і доходила до Львова за 2 дні. З Мукачева до Відня в половині XIX в. пошта доходила за 12 — 14 днів.

Поштова організація спочатку служила освіченим і багатшим верствам. Широким кругам людности вона довго була непотрібна і за цінами послуг неприступна. Коли у XVIII ст. завели поштову стацію в Комарнику (між Кошицями і Стропковим), то деколи бувало, що листонош по кілька тижнів ходив між стаціями сюди і туди з порожньою торбою; а ціле урядування зводилося до того, що лист вкладувано до торби і відносено до слідуєчої стації. На р. 1817 поштовий тариф залежав від кількості стацій, які лист мав перейти; за один лист на три стації плачено 6 крейц., а за 18 стацій — 42 кр., — ціни приступні лише для заможних верств. У Стропкові перша поштова скринька з'явилася р. 1846. *)

Телеграфа до половини XIX в. в русинському краї ще не було. За те поштові вози приймали перевоз і осіб, хоч по цінах неприступних ширшим кругам людности. На дорозі Відень—Будапешт—Сигіт за р. 1779 перевезено разом 230 осіб, беручи з особи по 15 кр. за милю. Р. 1782 від милі стали брати навіть $22\frac{1}{2}$ кр., але з-за підвищення тарифу перевезено на тій же лінії за цілий рік вже менше — тільки 102 особи.

37.

Грошівництво угорське XVI-XVII в. в. зазнало частих фальшунвань. Королівська влада не раз випускала під старими назвами менш повноцінну золоту і срібну монету, а фєвдали з свого боку іноді сами б'ють гроші, які ще менш відповідали номіналу.

Напр. начальник Мукач. замку Бюдї Михайло, як згадувано вище, був спільником в розбоях з хустським начальником Ковашом, але крім того р. 1536 і в наступні роки бив фальшиві польські і мад'ярські мідяні гроші. На кінець XVI в. фальшував гроші фєвдал Юрій Другет з Гуменного у своєму замку Єсеньові. Р. 1627 суддя м. Кошиць встановив, що міщанин Ференц Бояр бив фальшиві полтураки . . . **) Лєвоцька хроника, зазначивши на р. 1622 велику дорожнечу, вслід за тим говорить: „Ця дорожнеча повстала тільки зза шельмовського фальшування монет, коли шибеники і дурисвіти старі добрі гроші зовсім вивели з обігу і скрізь запровадили шельмовські шлезькі полтураки. Тим ціла земля добрих грошей ганєбно ограбована, що стало причиною всяких можливих шкод. А шельми і дурисвіти зразу розбагатіли. Один дукат = 4 фл., один фунт старих полтураків = 33 срібних грошенів, один фунт Dutchen = 66 сріб-

*) Lehoczký T., там таки, II, ст. 297—308; теж Unghvarý Ede, там таки, ст. 160.

**) Mag. gazdaságtöst. szemle, 1901, ст. 117 і 380.

них грошенів“. Фальшування окошилося на всій людности, уважалося за грабіжництво. Замітка хроніки закінчується реплікою: „exurge itaque Deus und nim sie in deine gerechte straffe diese Landschelmen“ (Вгруктья Боже і, коли є в небі справедливість, покарай цих шельм землі).*)

О половині ХVІ в. стає чутливим спад цінности польських грошей**), що ходили й у Вер. Угорщині. Лєвоцька хроніка під р. 1665 констатує, що на Спіщині часто зустрічається польський шілінг і що його на майбутнє повинно приймати, рахуючи 6 шіл. за один полтурак . . . , бо й в самій Польщі 9 шіл. = 2 полт. Нарада про лімітацію у Пряшові 8-9 березня 1666 р. ухвалила приймати 3 польських великих шілінга за один полтурак, а малий шілінг і зовсім не приймати. Пряшів писав Кошицям, що багато настало лиха через недобру монету.

Законодавство виступає проти фальшування грошей фєвдалами, так само і проти довозу неповноцінної польської монети, але через безсилість центральної влади і її органів на місцях, то далеко не завжди досягає ціли. Тим більше, що биття грошей здавалося в оренду приватнім особам (в Семигородді Баторій здав одній особі биття дукатів, пондусів, гирь і дуток), в ліпших випадках — містам, як Кошицям у 1629 р. Населення, зневірене неповноцінними грішми, часом не хотіло приймати вже й угорську монету, навіть таку, як кремницька.

З кінця середньовіччя угорська грошова система, об'єднана р. 1550 (в більших одиницях) з австрійською, продовжує бути біметалічною. Били золоті і срібні монети, обидва роди монет були законними в платіжах. Була й розмінна дрібна неповноцінна угорська монета, окрема від австрійської. З золотих насамперед треба згадати кремницькі чи угорські дукати, що = 4 гульд. чи флор. і 30 кр. срібним. Продовжували курсувати і чужі, як от нижньо-австрійський суверен, голандський дукат; в верхньо-угорських околицях траплялися в ХVІ і початку ХVІІІ в. й інші чужі золоті монети, а то золотий польський, німецький, чеський (можна зустрінути в „покрайніх“ записах на р. 1693 „золотих 12 чехових“). Що парітети грошевих одиниць з часом, а тим більше протягом століть, мінялися — річ очевидна. Але це тема для окремої студії і ми нижче можемо наводити тільки деякі вільні, а частіш регульовані, співвідношення грошевих одиниць.

Дуже відома в ХVІ в. фірма Фурґерів робила розрахунки і з тих записів довідуємося, що в р.р. 1540—1545 один рейнський (ринський) флор. = 0,8 угор. флор. = 70 рейн. крейц. = 80 угор. денарам, а один угор. флор. = 90 денар; одна золота корона = 90 рейн. крейц. = 1 угор. флор. і 20—24 уг. денар = 110 угор. ден.; в другім рахунку одна зол. корона = 1,5 рейн. флор., або 1 фл. 20 ден. Один польський флор. = 30 пол. грош.,

*) Hain Gáspar, Lőcsei Krónikája, Lőcse, вид. 1910—1913, ст. 161—162.

**) Доба з 1578 по 1700 р. в історії польського грошівництва відома, як доба поспуття, а в кінці аж цілковитої дезорганізації монетарних відносин; за той час дукат піднісся в ціні о 761%. (S. Hozzowski. Ceny we Lwowie v XVI i XVII wieku. Badania z dziejów społecznych i gospodarcz. pod red. prof. Fr. Bujaka. Lwów, 1928).

а 33 польс. грош. = 110 угор. ден.; польські 12 фл. і $9\frac{1}{2}$ грош. = 11 угор. фл. і $19\frac{1}{2}$ уг. ден.; ще в іншій рахунку 313 польс. фл. і 9 грош. = 284 угор. фл. і 82 ден. *)

За доби господарського регламентування — приблизно з половини XVII в. — місцеві органи влади регулюють і ціну грошей. Напр. Спільська комора в р. 1617 за торгівлі худобою встановила, що 1 золотий = 2 угор. фл. 10 ден. 1 зол. дукат = 2 уг. фл. 15 ден., 1 талер = 1 уг. фл. 25—26 ден.; для Ужгорода на р. 1666 було встановлено максимальну цінність монет так: золотівка **) = 3 флор. і 60 дин., таляр = 1 фл. 80 дин., полтурак = 3 дин., шестак = 4 полтури, дугка = 2 полт. Ніхто не сміє — гласить за тим припис — ні грек, ані жид, ані мадяр, ані особа жадної іншої нації цінність золотих чи талерів вище підбити. ***) За прашівської лімітації 1666 р. „Ungerl“ мав ходити: за один полтурак — 3, а за два — 5.

Флорин чи гульден у XVII-XVIII в. в. бував подвійний. Один ділився на 20 „горошів“, або 60 кр., і уважався за чужий („ринський“) флорин. Другий — на 100 динарів, це був мадярський фл.; звався ще „курта“ фл., або „полтура“. Ачаді говорить, що назва „курта“ пішла з того, що від р. 1672 горош (= 3 кр.) замість 5 дин. стали прирівнювати 6 дин. Від того часу перший, чужий, гульден чи флор. числився в 120 дин., а другий, мадярський, зостався = 100, тоб то на $\frac{1}{6}$ менше цінним, — звідциль і назва „куртий“. Ринський = $1\frac{1}{5}$ „курта“ флор., його 60 кр. = 120 дин. †); курта фл. = 50 кр. = 33 полтуракам і 0,5 кр.

В протоколах канон. визитацій 1750 р. можна читати зазначення: 3 мад. фл. і 15 полтур., 6 м. фл. і 80 пенез, 6 м. фл. і 80 динарів, 6 фл. і 80 грошів — з чого бачимо, на що він розкладався. З чужих флоринів кілька разів згадується — „імперіал“, при чім по Мал. Липнику в протоколі ж сказано, що він = 30 грошів. Часто згадується „німецький“ флор., під яким, здається, розумівся ринський (Florenus rehnenus). Мадярський флорин з часом був витіснений ринським. Коли хотіли вказати на ринський фл. писали, напр.: „золотих 6 угорських личбов 60“. По Мукачев.-Чиняд. дом. з часу її переходу до Шенборнів рахували тільки на ринські гульдени чи фл.

З срібних монет більших ходили цілі талери = 2 флор. чи гульд. („рейхсталер“ = 1,5 гул. = 90 кр.), півталери і чверть; на першу чверть XIX в. вони стають рідкими. Дрібними срібними монетами у XVIII в. були: по 20 крайцарів, 17 (т. зв. „маріяш“ — старий мадярський гріш з образом св. діви Марії), 15, 10, 7 (т. зв. „петак“), 5 і, нарешті, по 3 кр. Петаки на першу чверть XIX в. вже не билися. До р. 1760 доіснували старі срібні полтури, один полт. = $\frac{1}{2}$ горбила = $1\frac{1}{2}$ кр. Були ще пфеніги чи угорчики (5 пф. = 3 крайц. = одному грошу), півугорчики,

*) Mag. gazdaságtört. szemle, 1906, ст. 132—133; також 1900, ст. 190.

**) Мабуть про таку „золотівку“ (= дукат) йде мова в „покрайніх“ записах: „золотих сорок золотовців“ (з р. 1676) і „золотих вонашів фартов“ (р. 1701). Треба сказати, що „покрайні“ записи списуються здебільшого механічно, не шукаючи з'ясування окремих виразів на місці, напр., у старих людей; так вони і друкуються, полишаючи часто нероз'язані загадки для того, хто хотів би ними покористуватися.

***) Merényi Laios, „Nemes Ungh vármegye limitatiója“, Történelmi Tár. III, ст. 541 і слід.

†) Вже цитов. „Magyarország népessége a practica sanctio“..., 27.

тяжкі крайцарі і їх $\frac{1}{2}$ і $\frac{1}{4}$ і інші, що на першу чверть XIX в. вже тільки зрідка траплялися.

За купівлі продажу скоту в межах Угорщини і у русинської людности раховано на „вонаш-гульден“ = 51 крайц. 3 маріяшам; в свою чергу три маріяші = приблизно одному „срібному“. (По спогадах місцевих людей: старий гульден = 3 маріяшам, а маріяш = 33 срібн. крайцарам“).*) Вонаш був знаменником числення уявовим; реальних битих вонашів не було. До уявових же належав льокальний верхньо-угорський, значит, і угроруський, „селянський гульден“ = $49\frac{1}{2}$ кр., або = 33 полтуракам; його неточна чверть = 12 кр., — вона під німецькою назвою „орт“**) уживалася за торгівлі леновими тканинами в Спільському ком. Так само за уявові були ще золоті марки, що = 72 флор., тяжкі срібні марки (*gravis ponderis*) = 4 фл. і легкі срібні марки (*levis ponderis*) = 1 фл., — їх уживано в угорських законах і судах.

В час повстання Ференця II Раковця повстанці фінансують свою акцію биттям власної бронзо-мідяної монети, що через вибитий напис „Pro libertate“ звалася „libertas“. Вона мала примусовий курс ходження на паритеті з загально-державною срібною (чи білою) монетою: один мідяк = 10 кр. Спочатку її охоче приймали, на якийсь час торгівля ожила, але скоро повноцінна монета зникла з обігу, заступлена дешевшими мідяками. На р. 1707 таких мідяків було вже в обігу поперек 15 мільйонів і „ліберта“ впала глибоко під паритет. Онодський сейм ухвалює її девальвацію, визнавши 15 міль. за 2, тоб то признавши знижку вартости в $7\frac{1}{2}$ разів; в дійсности проти срібла мідяки здешевіли більш ніж в десять разів. Ліквідація повстання анулювала й „ліберту“, розуміється, коштом тих, у кого вона примусово опинилася.

За семилітньої війни, власне від р. 1761, зачали бити мідні розмінні білонні монети: крайцарі, полтураки та угорчики (по 30, 15 і 3 кр.). При тім 60 мідн. кр. = гульд., а 120 = одному „спецієс“ чи твердому талеру. Один динар = 10 полтуракам, полтурак = $1\frac{1}{2}$ кр., а половина полтурака = грешелю (в угорській мові — грошу).***) Сто угорчиків чи пфенігів = 1 флор., 5 = 3 кр., а $\frac{1}{2}$ пф. звалася „церковним“ грошем. Нові мідні монети випущено в р. 1799-1800: крайцер легший попереднього — в 1 віден. фунті їх було 128—129, трьохкрайцаріки чи грошени, шостикрайцарі — їх 43 шт. робило віденський фонт. В р. 1807 випущено монети по 15 кр. і 30 кр. чи півгульдени. Початок паперовим грошам дали віденські міські банкноти р. 1762.

*) А. Петров, „Канонич. визитація...“ Н. 36. Просвіти за р. 1924. ст. 135.

**) Орт уживався в XVI—XVII в.в. й в Галичині; по Львову траплявся орт гданський, новий, бідгоський, мечиковий, старий і цісарський. В різні роки в різних ортах була неоднакова кількість грошів; на р. 1630 — від 16 до 20 грошів.

***) По спогадах місцевих людей (С. і Є. Сабових), що їх записав у р. 1924 Петров: грош = 2 дудки = 4 крайцарам. По словнику бойківської мови Ю. Кміта „галаган“ — грубі, мідяні гроші — австрійська чотирокрайцарівка“. З „галаганом“, як уявовою одиницею цінности, можна досі зустрінутися в окр. Волового. По тому ж словнику: „дві дудки = двом австр. крайц.“

Папірові гроші випускаються за Йосипа II в р. 1785. На р. 1808 вже ходили купюри по 1, 2, 5, 10, 25, 50, 100, 500 і по 1000 гульд. За Наполеоновських війн кількість папірових грошей зростає. На р. 1811 розмінні монети, упавши в цінності, значили: 30 кр. — 6 кр., а 15 кр. — 3, впали вп'ятеро.*) Папірові — ще більше.

Фальшування монети і зачатий ще з середньовіччя постійний спад цінності срібла **) тягли за собою спад внутрішньої цінності грошей Угорщини. В середньовіччі цінність динара іноді досягала 33 (після Ковача, а по деяким обчисленням навіть 80) галерів в мад'яр. валюті на час перед світовою війною. В р.р. 1463—1516 вона, по обчисленням Ів. Белгазі впала (в переводі на ту ж валюту) до 11,55 гал., — головне через додавання в монети менше срібла, ніж мусіло бути. Між р.р. 1547—1553 — до 8,26 гал., а в XVII в. динар упав уже до 2 гал. В зв'язку з тим мад'ярський флорин (= 100 дин.) мав вартість: між р. р. 1527—46 = 5 кор. 12,877 гал., між р.р. 1547—76 = 5 кор. 10,654 гал., між р.р. 1576—81 = 4 кор. 43,58 гал. між 1582—1609 = 4 кор. 33,62 гал. В XVII в. в Мад'ярщині роблено девальвацію грошей і опісля флорини по 100 дин. перестали бити, але їх уживала людність, як уявові знаменники числення.

Мад'ярський історик Ачаді на основі його праць про вузький круг кількох споживних артикулів (пшениці та жита) за XVI—XVII в. в. висловив думку, що відповідає процесу спаду цінності динара, а власне, що релятивна вартість грошей, тоб то їх купівна сила, чим далі в глиб минулого, тим була більшою, тим більш можна було на ту ж суму грошей чогось купити. „Не дуже відійдемо від дійсности“, каже він, „коли купівну вартість динара почислимо в XI—XIII століттях в 20—25 разів, в XIV—XV — в 15 разів, в XVI — в 12—10, а в XVII — в 8—5 разів вище за нинішню (1906 р.)“; оговорюється при тім — „хоч на це не маємо історичних даних“.***) З свого боку можемо до того додати, що рух цін, як його зазначив Ачаді, може бути наслідком трьох комбінацій; а) падіння релятивної вартости грошей, на чім стоїть він, б) подорожчання продуктів в міру відходу від повної натуральности господарства, в) одночасної дії обох попередніх факторів. Для нас найбільш імовірною є остання комбінація.

За наполеоновських війн (1804—1811) валюта Австро-Угорщини підпадає інфляції. Настає прудке обезцінення гульденів і крайцерів. В Мукачеві можна було почути нарікання, що гульден коштував вже тільки 5 кр. В „покрайнім записові“ с. Золотарьова (Мармарощина) на р. 1811 читаємо таке посвідчення: „Году 18... (витерто) стільки гроші било, як трави у одной баби тільки било, что у другі раз у газди або у пана тільки не було. Тогда плуг бив дегде за 30 сорокувців, віко пшениці — 30 сор.,

*) M. Schwartner, „Statistik“ ..., S. 251—254; Csaplovics, „Gemälde“ ..., Th. II, S. 107—109.

**) По Львову напр. сконстатовано, що на початку XVI ст. відношення вартості між золотом і сріблом = 1:6,99, а при кінці XVII ст. = 1:14,88.

***) Acsády Jgnác, „A magyar jobbágyság története“, Bdp. 1906, ст. 24—26. Статистична розробка історії ція по Львову для XVI—XVII в.в. загалом підтверджує тезу Ачадія (див. вже згадув. працю S. Hozzowskiego).

мелаю — 15, вівса — 7, копалник — 6 сор., косар — 5 R., гуня — 50 R., холошні — 30 R., крисаня — 20 R., постолі — 5 R., чоботи — 30 R., середні воли за 1000, середня корова за 300, пара овець — 100 сор., заєць — 7 R., лисиця — 25 R., серна — 10 R., будинка зорілки — 4 R., патока (чистого меду) віко — 100 R., . . . куриця — 4 R., гуска, годована — 10 R., худа — 6 R. „Цей зріст цін сильно впливав на уяву угорських русинів, для котрих „тисяча“ була остільки великою сумою грошей, що для неї вже навіть не було свого слова: коли треба було сказати 30 тисяч, говорили 30 „езрії“. *) (Це слово є запозиченням від карпатських жидів; подекуди русини досі його вживають: напр. у Ків'яжді (окр. Іршава), де я то чув р. 1936).

Роки 1802—1811 були в Угорщині періодом папірових грошей та інфляції; а роки 1809—1812 вважають роками катастрофальної господарської кризи. 5. III. 1811 р. вийшов патент про девальвацію. На р. 1812 її вже здійснили. Під тим роком у гукливському літопису про те читаємо: „Того года цар Іосиф паперові гроші свої ізганув і п'ять римських єдним паперовим римским вумінював: за сто двацять давав“. **) Р. 1820 влада звернулася до комітатів з проською, щоб вони вносили податки не в папірових грошах, а в срібних, які мали вищу цінність.

За революції р. 1848 не тільки золота, а й срібна монета зникає з обігу. Запановує інфляція революційних (кошутівських) грошей, а з нею й надмірний зріст цін. Появляються льокальні гроші: напр. з розпорядження бережського і ужгородського комісара Етвеша бито місцева, „етвешівську“, монету. В закінчення цього огляду грошового матеріялу доби XVI і до половини XIX в. мусимо підкреслити очевидну річ, що той чи інший грошевий знак, заховуючи ту ж саму назву, на протязі часу виступає з неоднаковою внутрішньою цінністю.

Від грошового знаменника виміру звернемося до інших. Розуміється, середньовічні народні одиниці виміру часу, довжини, площ, сипких тіл і водянкуватих, як і ваги, що ми їх обговорили в т. I нашої праці, не вивелися, а здебільшого перейшли й в ужиток доби з XVI і до половини XIX в.

Для орієнтіровки в часі приходить на поміч календар. Р. 1585 заведено григоріянський календар в Бардйові, а р. 1588 в цілій державі. В XVI же столітті збільшується по міських церквах кількість годинників і шириться вимір часу й на години. Насамперед городяни, зокрема західної частини краю (в Бардйові перший годинник появився 1419 р., в Кошицях — 1461), стали розуміти значіння часу і точнішої його виміри. Про поширення годинників свідчить той факт, що р. 1636 кошицькі годинникарі відокремилися від слюсарів. В Мукачеві з'явився годинник (з мальовничо розфарбованим циферблятом) тільки р. 1775 на дзвіниці римо-католицької церкви. В східній частині Угор. Руси був то перший публичний годинник. Для Мукачева було то остільки великою подією, що ремісник (Фет), який доглядав за годинником, а по його смерті й ціла його родина протягом півстоліття жили з платні за той нагляд, в додачу місто платило за них

*) До речі: де треба було сказати слово „числить“ уживано виразів — „кельтовати“, або „банотовати“: „да сі келтовати дукати“, „келтовати свої вівці“ . . .

**) Я. Біленький (Стрипський), „Угроські літописні записки“, Зап. Н. Т. ім. Шевченка т. CIV (р. 1911), ст. 81.

навіть державні податки. За городянами й околишня сільська людність на кінець XVIII в. починає звикати до точнішого виміру часу, а по ньому й праці.

Для виміру довжини доріг уживано угорську милю. Але ще й на кінець XVIII в. не була вона точно означеною одиницею і часто прирівнювана півдню їзди на рівних пологох. Простий люд й тим більше не мав уяви про розмір милі. Коли на запит, каже Швартнер, чи далеко до такого то місця? — дістанеш відповідь — „миля і дараб“ (нагадує наддніпрянський вираз — „верства з гаком“), так то може значить три й чотири поштові милі. Через неозначенність угорської милі ділове числення вживало віденську поштову милю, що = 4000 від. сягам (інакше: австр. миля = 7585,94 м., або „mértföld = 7,58 клм.); в свою чергу від. сяг = 6 шухів (футів), один шух = 12 дюймів, 4 дюйми = Faus Pferde Mass. Знов від. локоть = 2,465 шухів, а у Верхній Угорщині вживано ще малого локтя, який = $\frac{4}{5}$ віденського чи великого. Серед рівнинної людности Угор. Руси по обізнанню з годинником починають десь з кінця XVIII ст. числити віддаль годинами пішої ходи. Напр., про віддаль з Рус. Комаровців до Ужгороду (після нинішньої міри 15,4—18 клм.) говорено — „куди за полчвертей (3 $\frac{1}{2}$) години мож заїть“, з Бобовища до Мукачева (18,8 клм.) — „на три години часу“. Але в інших випадках оперували вже й з милею, напр. говорили, що Черлене від Мукачева (12,9 км.) „на пулдругой милі землі“. (На Наддніпрянській Україні з XVI ст., як говорить проф. Грабина, „системою лінейних мір була: 1 миля = 5 верст, 1 в. = 798 саж., 1 саж. = 3 лік., 1 лік. = 2 стопам“).*)

За міряння довжини в сільськiм господарстві XVI—XVII ст. по гірських районах, насамперед Шарищини та Землинщини, уживано „мотуз“ і „прут“ (зрідка ще згадується „легель“), при чім прут в процесі міряння з часом витиснює мотуз. Їх розмір різний.

Про розмір угорського мотуза не зустріли ми даних. Але „мотуз“ в значінні мірила довжини під назвою „шнур“ вживався і в Східній Галичині, де в кінці XVIII ст. в ньому було найчастіш 12 сажнів, але зустрічався і по 10, також по 18 с. (один сажень = 3 локтям).** Уживався також і в Південно-Західній Русі - Україні з XVI ст. В „Уставу на волоки“ 1 квітня 1557 р. приписується, що „войт мусить мати шнур однакої міри, справлений і досветчоний“. Шнур мав по одним даним 22,84 нинішніх сажнів,***) по другим (в Смоленській губ. XVI—XVII в.) — 23 сажні. †) Очевидячки в народі бували і значні відхилки від тих розмірів. Лінії міряли шнурами і прутами; напр. у Берестейськiм старостві зустрічаємося (на р. 1566) з записом: „Довжина шнурів 25, перечини прутів 9“ . . . Судячи по записах шнур мав не менше 9 прутів. В Угорщині у „Papa-vagos“ на р.

*) Грабина Л., „Техніка межування на Україні“ на початку [XVI ст.“ Технічні Вісти, 1928, № 3.

***) R. Rozdolski, там таки, ст. 24 і інші.

***) Горбачевскій Н., „Словарь древн. актового языка“.

†) Иванов П., „Опыт историческаго изслѣдованія о межеваніи в Россіи“, Москва, 1846, ст. 118.

1555 один мотуз містив 9 кроків, при чім крок був королівською мірою, що мала по 6 стоп (lab). *) Чи не рівнявся крок пруту? і яку довжину стопи в той час приймали?

Щож до прута (*virga, sulcus*), то й він, як міра довжини, вживався й не тільки в Угор. Руси. Його вживали й за Дунаєм (під назвою *pálcsa* = палиця), й у Польщі (під назвою „*pręd*“), в Наддніпр. Україні, Білорусі, нарешті, в Московщині (під назвою „шеста“). В Угор. Руси зустрічаємо такі означення прута в урбару 1643 р. по Зборові чи Маковиці (Шарищина): по с. Ниж. Мірош — „*unus sulcus ex tribus orgiis*“, по с. Стебник — „*sulcus constat 8 ulnis*“, по с. Виж. Полянка — „*sulcus antem continent 8 ulnis*“, по с. Чарно — „*unus sulcus 8 ulnis constat*“. От же прут = 8 верхньоугорських локтів = 6,4 від. локтів.

Лінійні одиниці — мотуз і прут — згодом виступили репрезентантами певних геометричних площ. Мотуз землі (цілий) в західній частині Угор. Руси, як то констатує Токач, звичайно репрезентував площу „в ширку 12, а завдовжки 25 сяг“, отже 300 кв. сягів. Як що це й вірно, все ж так не скрізь і не завжди могло бути. Залежало від довжини гонів, яка була різною навіть в тім самім хотарі. Шнур землі в Східн. Галичині, в залежности від довжини гонів, репрезентував в кінці XVIII ст. площі = 1728 кв. саж. (найчастіш), але були випадки, що шнур = 2400, 2821, 3240, 4032 і навіть 8712 кв. сажнів. Прут в західній частині б. Угор. Руси репрезентував частину дільця. По урбару, напр., 1643 р. у згадуваному вище с. Виж. Полянка „*dūodecem sulci faciunt unam integram sessionem colonicatem*“.***) В Південно-Західній Руси (напр. на р. 1655) волока = 30 моргам, а морг = 30 прутам; по Московській Руси на р. 1793 можна зустрічати зазначення: пять дворов с 2 шостов, один двор с 2 шест., один двор с 4 шестов і т. д. Поруч з мотузом і прutom геометричні площі репрезентують й старі народні міри — по засіву та по трудовому зусиллю. Їх ми навели в т. I нашої праці. З перепису 1715—1720 р.р. прийшли по Шарищині на вимір земель прutom, зокрема в цілій Маковицькій дом. Але поруч з ним там іскрізь, де переписи не зконстатували наявність прутів, уживалися народні одиниці виміри і так загально розширені, що за згаданих переписів на їх пораховано всі сіл.-господ. площі. Ораниці і ірташі — на коблики з переводом на братиславську міру, яку прирівнювано 1100—1200 кв. сяг., луки — на косаші (тоб то косарі, — це як, скажім, і по Наддніпрянщині) по 800—1200 сяг., винниці — на копаші по 94 кв. сяги. Інші одиниці виміри переводжено на ці, яко основні.

Бо іноді розмір ораниці означувано висівом одного віка зерна, лук -- на вози січа (це як і на Волині в XVI ст.), а по Мукачевській дом. (по урбару 1649) і на сяг, виноградників — на фірталі (один фірталь в різних

*) *Mag. gazdaságtör. szemle*, 1897, ст. 193.

**) *Takáts Sándor, „Rajzok a török világból“*, т. II, Bdp., 1915, ст. 346.

місцях Угорщини хитався від 300 до 800 сягів) і обсягом збору вина (фон-тами, або бочками). На р. 1750 з протоколів визитації еп. Ольшавського дуже часто зустрічаємо в західній частині краю вимір площ на пруті, але ніразу на мотуз; не раз зазначаються вжитки без жадного означення геометричного простору, як от „одна ораниця“, „одна лука“, „одна земля“, „м але вівсяне сіяння“, „два куски ораниці“ тощо. Але виступають і старі народні одиниці виміри площ: напр. в запису парохії Стражське читаємо, що ораниці має „на два коблика і два віка, луку на шість возів“, в Калній — „ораниці на 2 дні“, в Малцові — „одну кобликову луку на одного косаря сіна“ . . . *) З народними ж одиницями виміри площ має діло і терезіанський урбар. **)

Лише поволі оформлює свій розмір угр (ютро, йох, гольд). Й в тісніших територіяльних межах співвідношення між угром і коблем було різне. Напр. по урбарах Ужгородської домонії XVII ст. знаходимо такі про це дані: в Доманинцях на 9 гольдів увійшло 11 кошицьких коблів, в полі коло Червеного Озера на 60 гол. — 60 кош. коб., в с. Ёнковцях на 37 гол. — 50 кош. коб., у підніжі г. Тарти на 35 г. — 50 коб., на побережжі Ужа на 36 г. — 50 к., за Ужом на 10 г. — 10 к., на побережжі Далога на 44 г. — 44 к., коло ос. Бозош на 54 г. — 80 к. і на 30 г. — 30 к., врешті, на Капушанській дорозі на 157 гольдів — 100 коблів. ***) На добу переписів 1715 і 1720 р.р. угр-гольд прирівнюють двом пресбургським (братиславським) мірам висіву, а в різних місцях Угорщини різній кількості кв. сягів: 900, 1100, 1200, 1300, та навіть аж 4761. На час терезіанського урбару в русинським краї угр вагався здебільшого між 1100—1300 кв. сяг, доходивши іноді й 1600. Йому прирівнювано один братиславський кобель (= здебільшого 1100—1200 кв. сяг.) і один „косарь“. В одній кріпацькій табелі 1780 р. прирівняно гольду один косалош (луки) і 16 копашів (винограднику). †)

За Йосипа II настала в Угорщині загальна міряльщина, подібна до російського генерального межування другої половини XVIII в. Випередили її тільки деякі визначніші міста, — напр. Бардйов у р. 1768 мав уже виготовлену інженіром мапу міста. Все ж і р. 1780 ходжено по гряницях міста, щоб їх точно означити; те саме повторено р. 1791. Що ж до інших територій Угор. Руси, то вони були поділені в зв'язку з усталенням на них осад, іноді по кинизьких листах. Напр. кинизький лист с. Гукливого р. 1588 означив так його хутар: „Від сходу потік Великий Гукливий і Полонини; від заходу ос. Воловець і його полонина Ріг; від півночі гора Клива; від Польці — Полонина, Жупання до вершка гори Бескід і до Верецьок“. Але геометричному обміру підпали тільки за міряльщини в добу Йосипа II. Гукливський літопис зазначає р. 1783, як факт новий, що „міряльники перший раз поміряли Верховину“. Міряльщина мусила затягтися, як і генеральне межування в б. Росії (напр. в Слобідсько-Українській губ. воно зачалось р. 1769 а скінчилося 1781). Як свідчить Легоцький, — верхню частину Бережського ком. у р. 1786 зміряв капітан інж. Макович, при чім для його праць Мук.-Чін.

*) Гаджега В. „Додатки до історії“ . . . по Землинщині. Н. Зб. Просвіти за 1933—1934 і 1935.

**) х зустрічаємо в актах на добу Йосипа II й по Східній Галичині: виміряли ораниці на „дні“, на „плуг“, а луки на „косарі“, „косиська“ та „покоси“.

***) Hodinka A., вже цит. „Adalékok az ungvári vár“ . . . , ст. 88.

†) Mag. gazdaságtörténelmi szemle, 1895, ст. 242.

домінія давала (на весь час) 48 робітників. В хроніці Горватів з Паловців під р. 1786 читаємо: . . . „В тих роках в (Ужанській) жупі були комісії з трьох і під ними індивідуми, які міряли хотарі сіл. Міряли з ланцями (цепами) й мензулами. Декотрих підкомісія вчила землемірній справі, керуючись загальною інструкцією“.*) На р. 1789 хроніка так стилізована, що з неї можна догадуватися про закінчення міряння. Однак, по згадках старих людей в с. Широкий Луг (підверховинське пасмо Мармароцини) міряльщина відбулася коло р. 1837 і по - друге коло р. 1859.**)

Можливо, що тут маємо діло з додатковим мірянням земель. Міряльщина несла уодностайнення ютра (угра): звичайне або мале угорське ютро прирівняно 1200 кв. сяг., а катастральне — 1600. Уодностайнення те не скоро проходить в народ. Він зоставється при своїх старих одиницях міри.

Про різний їх розмір що до виноградників між іншим довідуємося й з вислідів перепису навіть за 1828 р., де (в табелі) подаються площі виноградників в „братиславських мірах“, але поруч з тим також наведено й „потрібну кількість робочих днів, копашів, до оброблення“***) З того виходить ось яка площа копашів по різних комігатах:

	Братисл. мір.	Копашів	В брат. мірі копашів	В ко- паші сягів
Бережщина	1116	4417	3,95	152
Угочанщина	277	1014	3,66	164
Ужанщина	274	1009	3,68	163
Землинщина	2290	14548	6,36	94
Шарищина	76	152	2,00	300

(З цього бачимо, що прийнятий за обробки перепису 1720 р. розмір копаша в 94 кв. сяги було взято власне з Землинсько-Токайського виногр. району).

Як видно, числячись з фактичним ужитком народніх одиниць виміри, ще й урбарний закон 1836 р. подає для ораниці різний обсяг йоха (в 1100, 1200, 1300, рідше 1600 і 2000 кв. сягів), а на сіно обсяг „косаря“ має встановлюватися для кожного місця окремо; площі виноградників міряно на фірталі і на денне заняття. Фірталь прирівнювано половині йоха, а денне заняття, очевидячки „копаш“, в переводі на геометричну площу мало від 100 кв. сягів і більш (в Пештянським ком. = 200—250 кв. сяг.).

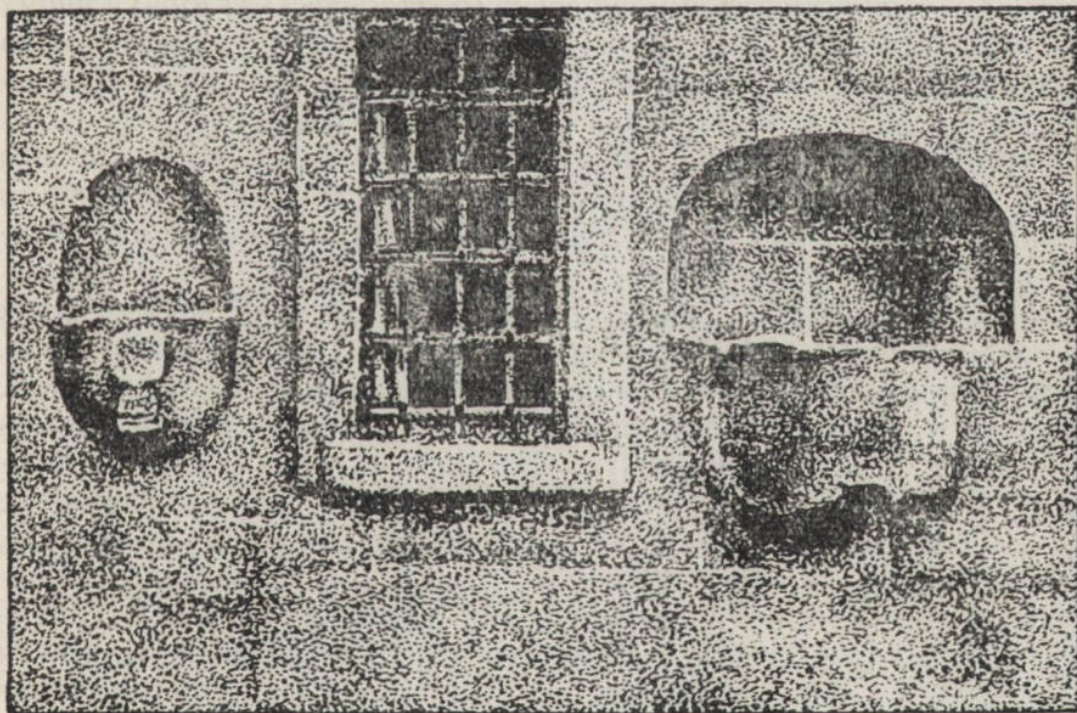
Теж і що до сипких річовин: людність дотримується старих звиклих одиниць виміри. Незручність від неоднаковости тих одиниць виміри найраніш усвідомлюється по містах. Вільне кор. місто Бардійов вмуровує в стіну міської радниці, як загально обов'язкові для публичного вжитку взірці, кам'яні міри на зерно:

*) Lehoczky, „Bereg. monogr.“ т. I; теж хроніка у Monumenta Hungariae historica. Skriptores 31, Vdp. 1881.

**) Донченко П., „Дослід соціально-господарського побуту с. Шар. Луг“ (рукопис), переведений по нашому програму і за нашого керування.

***) M. gazdaságtör. szem. 1896, ст. 110—111.

більшу, здається кобел, а може й аков,*) р. 1519, що містить 111 літрів, а поруч і меншу, мабуть віко, р. 1620 на 32 літри (див. малюнок). Лімітаційна нарада в Пряшові 1666 р. ухвалила, щоби „у всіх містах і місцевостях уживано однаковий Kübel, Elln, Maas und gewicht“.**) Розуміється, це було добре побажання, але не скрізь здійснимо. Р. 1667 заводять в Угорщині за офіційні будянські коблик (при тім однокобликова площа = одному угру) та іцю. Після цього 1 буд. кобл. = кошицькому коблику і $15\frac{1}{2}$ іцям; іншими словами — п'яти кошицьким вікам (міркам) без семи іць. Будянська іця = $1\frac{1}{4}$ кошицькій $22\frac{1}{2}$ буд. іці складала одну „сопу“. Та ця офіційна містськість коблика зо-

Взірці мір в мурах радниці м. Бардйова.

ставалася на боці від народнього життя. Там уживали свої коблики по різних районах більш чи менш неоднакові. В ділових стосунках то крім хаоса приводило й до зловживань. Напр., зборщики натурального оброку для Ференца II Раковція брали його від мукачевців по мукачевському (більшому) кобликові, а здавали князю по кошицькому (меншому), наживаючись на різниці. По переписах 1715 і 1720 р.р. мали скрізь завести однакову офіційну міру — братиславський (пожонський чи пресбургський) коблик. По терезіанському урбару оперують з коблем = 2 брат. мірам = 4 вікам чи корцям, а віко-корець = 32 гальб.

*) В інструкції Естергазі для Мукачев. домінії 1616 р. приписуються кошицькі міри і між інш. побирання пшениці на „аков“.

**) Hain Gaspar, та ж хроника, ст. 316—317.

(= 25 літр., = 4 іцям). На кінець XVIII в. вийшло розпорядження, щоби в цілій Угорщині додержувалися братиславської міри; при чім вона = 75 братисл. гальбам води = віденській мірі, а що до площі, то 4 брат. міри = одному дню орати. Але й цей офіційно приписаний коблик не вдержано на однім розмірові: до р. 1807 його прирівнювано 75 братислав. гальбам води, з р. 1803 — 64, а від р. 1814 вернули знов до старої міри. *) Хитання, очевидячки, не сприяли популяризації офіційної одиниці виміри сипких річовин і поруч з нею продовжують уживати старі народні локальні міри. Пів пресбургської (братиславської) мірки зветься в Спиші і Шариші — корцем, а в мад'яр по Тисі — „веком“. **) У Спищині і Шарищині два корці робили кібель, бо так називалася пожонська (братиславська) міра; в інших місцях Угорщини — згідно Швартнера і по інш. даних — на кінець XVIII і початок XIX ст. 4 корці роблять один кібель. Коблик чи кобел уживався і досі вживається й на Підк. Русі. В ньому 4 корці чи віка (корець і віко те саме). Розмір коблика і віка (корця) був і досі не скрізь однаковий. Старими ж народніми мірами були і досі є: на дерев'яний вугіль — мажа, на смолу — козуб.

Неоднакові й різної місткості були й одиниці водянкуватих річовин. Бочки (найбільша одиниця), відра, гальби, якими напр. вимірювано сир, горілку, пиво і вино, не скрізь були однакові, як то є умовою для одиниць виміри в наш час. Спільська комора р. 1567 звернула на це увагу. „В Шариші, Абауї, Торні і Земліні, писала вона, звикли, що Кошиці мали свої бочки найменше 40 віденських іц (media); нині бочки так малі, що й в трьох бочках ледве міститься 40 від. іц“. Висловивши погляд про бажаність мати одиниці водянкуватих річовин, як бочка, кобель тощо, однакової місткості комора пропонувала вживати тільки кошицьку міру бочок (40 від. іц) і для того кожному коморному панству заслала на взірець по одній бочці за печаткою м. Кошиць; теж зробила й з іншими мірами цього роду (пінтом). ***) Деякі з приватних панств, як напр. Мукачевське, прийняли кошицькі одиниці. Це бачимо напр. з інструкції Естергазі 1616 р. В Ужгор. панстві „порядок“ 1593 р. приписує, щоб купівля і продаж в місті мали відбуватися на мірах міста, але в інструкції 1668 р. вже читаємо, щоб ревізували коблик, віко та іцю, орієнтуючись на Кошиці. Знов по Мукач. домінії інструкція Єм. Текелі 1648 р. приписує, щоб побирали овечий сир бочками, „до котрих увійде 8 кошицьких віків“, а (з майорок) коров'ячий сир „ваннами“ †)

*) Schwartzner M., „Statistik“ . . . , ст. 255—257.

**) „Корець“, як міра, поширений у чехів (= німец. Strich'y), поляків, в українців Галичини й на Правобережній Україні; ми стрівали його навіть на Полтавщині. „Веко“, очевидячки є переіначенням слов'янського „віко“; й на Мораві досі на віко кажуть „веко“.

***) Mag. gazdaságtört. szemle, 1895, ст. 133 і 376.

†) В левецькій хроніці під р. 1622 читаємо, що на „Wannen“ міряли масло.

(ночвами, нецьками), як гласить § 29 інструкції, по 5 іць в кожній. Але по інших панствах у шляхти (не кажучи вже про „простаків“) продовжувала зоставатися велика різноманітність тих одиниць. В бочку входило по кілька відер чи оковів. По Землинщині на р. 1720 бочка мала вмещувати три братіславські цебри (відра). Бочка токайського вина містила $2\frac{3}{4}$ братіслав. відер (або 180 віден. гальб.), а півбочка („антал“) — $1\frac{1}{3}$. Відро деб-речинське = 100 гальбам (мале — 50), віденське — 84, будянське — 60, на першу чверть XIX в. (по закону) — 64. Оков напоїв = відру = 40 кружкам = 32 пінтам. З листа спіської комори 1773 р. видно, що віденський оков напоїв мав 32—35 пінтів, а кощицький 32, поділяючись на 4 фірталі, „які народ називав кобликами“; отже коблик вина = 8 пінтів. Цікаво, що у мукачевсько-берегівських цехів кравецьких один кобель вина містив 8 іць. Так чин. пінт = іці. Але раніш, в XVI ст., в Береговським ком.: 4 будин. пінта = 1 корол. коблику, а 1 буд. пінт = 2 іцам, — були це урядові одиниці міри,*) що їх з часом змінено. Як бачимо оков і іця були й одиницями виміри водянкуватих річей. Ще й у 1828 р. вислідок перепису подає врожай вина на Угорщині в „аковах“. Але в Ужгор. домінії по урбару 1691 р. говориться й про „юсту“. Напр. в Анталовцях залежна людність між іншим платила панству щороку від газдівства „ $\frac{1}{2}$ юсти меду й по 1 юсті олії, в Гусаку по 1 юсті масла“. Іцю ото-тожнювано з пінтом, юстою і „гальбою“. Іця, пінт, юста чи гальба не були скрізь однаковими: еденбургська гальба відноси-лася до братіславської як 4:3, а 4 гальби вина в спіських міс-тах = 5 малим винним гальбам. 10 гальб робили „канта“, а гальба = 2 зейделям = 4 фірталям, рїмпелям чи меселям. 26 будин. юстів складали гелетку. В тій різноманітності вимір схре-щуються впливи німецькі, волоські і, здається, турецькі. Одиниць загально-прийнятого обсягу ще не встановилося. „Рїжниця мір текучих тіл в Угорщині, говорить Швартнер на кінець XVIII в., ще дуже велика, часом цілком хитка і непевна... І ніколи поліція не втрутиться, коли антал буде більший чи менший“.

Що до ваги, то Бардїов перейшов на віденську вагу (і міру) в 1716 р. На кінець XVIII в. віденська вага усталюється в офіційнім вжиткові. Віденський фонт = 560,012 гр. і поділявся на 100 лат. Для порівняння при-гадаємо, що російський фонт = 409,512 гр., германський = 500 гр. В се-лянські низи Угор. Руси віденський фонт не пройшов; селяни обходилися своїми народніми способами вагових прирівнянок. Серед русинської людности між інш. зустрічаємося з ваговою одиницею під назв. „мажа“. Була вона різної ваги — від 50—250 кгр.; й на наші дні в русинських оселях коло Ужгорода під мажою розуміють 100 кіл. Нарешті, за торгівлі з турками, греками й волохами уживано „оцку“ (турецьке „ока“ якийсь час = 1,31 кілгр. = 400 діргем). За поборів кухонного подекуди брано від корови в рік „око“ масла. Але крім того, як показує урбар 1649 р. Мукачевської дом., декотрі села давали домінії, яко кріпацьку натуралію, певну кількість сіна під назвою „око szena“.

Окремо слід згадати ще способи числення худоби та збіжжя. Чередою

*) *Mag. gazdaságtört. szemle, 1894, st. 107.*

в XVI—XVII в.в. звано кількість скоту від 300—500 штук, а отарою 500—600 овець. Для обчислення кількості штук, насамперед овець, за тодішньої загальної неграмотності, пастухи вживали системи нарізів на довгій палиці. Вона, під назвою „ровахів“, уживається до наших днів. З розвитком хліборобства для улегчення лічби врожаю польового збіжжя стали складати снопи у певній системі: в хрести, копи тощо. По Землинщині на р. 1548 снопи (вагою трохи менші, як нині) складали в хрести, два хрести робили коландю (30 снопів), дві коланді робили копу (60 снопів). Так було напр. у Вел. Михайлівцях; у Стропкові в копі було 52 снопи, а в Гумєнінськїм районі 100—104, — відповідно були іншими й коланді та хрести. З інструкції Естергазі 1616 р. видно, що сіно міряли й на „оков“. З протоколів візитації 1750 р. бачимо, що парохам іноді парохвіяни давали невимолоченим збіжжям в „хрестах“ і в „снопах“: в Орлові „від цілої сесії по хресту зерна і по хресту вівса та жита“, у Щамброні — „по 30 снопів зерна, стільки ж вівса з житом“... Скільки снопів у хресті з протокола не видно; перекладчик „хрест = 17—21 снопам“, що нам здається вірним тільки для деяких околиць.*)

38.

Позички земельним зверхникам — королям, панам, духовенству, містам — гарантуються нерухомостями. Започатий в середньовіччі антихристичний рід кредитування панує в житті. Виступивша р. 1723 в Угорщині гіпотечна форма позик, через свою примітивність, не могла замінити, а тим більше витіснити, стару форму застав нерухомостів, форму „антихрезе“.

За тої старої форми борг могли гарантувати, як всім нерухомим володінням боржника, так і частиною. Р. 1573 король Максиміліян віддає цілу Мукачев. дом. в заставу Кашпарові Магочому за 42 т. мад'яр. золотих на 10 літ; нові позички короля від того боргодавця на р. 1586 звишуються на 103 тис. зол. і домінія лишається в заставі за цю суму на нових 10 років. Домінія продовжує бути в заставі, хоч щорічні з р. 1588 прибутки значно перевищували сто тисяч золотих. Тільки розмір позички з р. 1591 звишено на 153350 зол. Від 1612 і до 1622 р. домінія лишалася в заставі у гр. Мик. Естергазі, відомого безоглядним видирацтвом. Боргодавець річно діставав за процент приблизно стільки, скільки виносив цілий борг і позики королю оберталися в один із способів винагороди „своїх вірно-відданих“. Р. 1633 Мукач. домінія передається кор. Фердинандом II в заставу Юркові I Раковцію за 200 т. зол.; по р. 1640 вона стає власністю родини Раковців. Іноді з-за фінансової скрути тимчасового чи сталого зверхника частини домінії опиняються в заставі навіть у селян. Микола Естергазі, напр., заставив нижньо-гарадчинський ліс, давши тим право випасувати в нім худобу і безрогої. Юрко Раковцій зробив теж з гатськими лісами, передавши їх країнянам, — що зліквідовано за Шенборнів. Крім того у Мукач.-Чиняд. дом. на початках володіння Шенборнів за подібні позики перебували в уживанні боргодавців ще частини території з кількох сел на галицькїм кордоні (коло Гукливого) і дещо коло Чинядьова. Р. 1692 перебуває в заставі в Берченія ціла Ужгородська домінія за 175 тис. флор., — цікаво, що урядова комісія на той час її оцінювала в 334650 фл., тоб то в два рази

*) До цього розділу ще: Schwartner, там таки, ст. 255—257. Csaplovics, там таки, ст. 111. Наші обслідування з участю інженерів-українців: Г. Гордієнка, П. Донченка і М. Кушніренка. J. Král, Přispěvek k salašnictví huculů v P. Rusi, „Bratislava“, 1929, str. 297. Sedláček A., „Pameti a doklady o staročeských mírach a váhach“, 1923; Mag. gazdaságtört. szemle, 1896, ст. 363.

вище, а сам Берченій — у 115 тис. З 1687 р. Бардійов мав у заставі (епіскопу) частину своїх маєтків за 20 т. фл., яку викупив р. 1699; р. 1701 дав в заставу одному панові за 1596 фл. свою осаду Тарнов. По даним на р. 1588 Шариш-Поток був у заставі за 80 тис. мад'яр. флор., Серенч за 10 тисяч і т. д. Цей рід засгав був загально-розповсюдженим явищем.

Ось як побутово випадав антихрестичний договір позики по Стропківській домінії. Панами домінії часто треба було грошей і хто їм позичав, тому давали в заставу частину землі. Напр., р. 1647 пан позичив у якогось Матвія Єґрі 1200 флор. В гарантію віддачі і в покриття відсотків пан передав кредиторіві (у с. В. Брижниці) три пусті дільці... й один дім, при тім надав йому й його нащадкам обох статів таке право на землю, луки, городи, овочеві сади й рибні води, яке на них сам мав. Кредитор користався тим правом до того часу, доки боржник чи його нащадки не віддадуть зятягненої позики йому, його нащадкам чи легатаріям; доки не віддадуть всієї суми позики і в тій валюті, що існувала в угорській державі: числячи золотий = 3 флор. 60 пен., а талер 180 пенязів. Обидві сторони договору числяться з довготерміновим характером позики і тому в нім передбачені додаткові права. Кредитодавцю дозволено мати „свобідну“ корчму в маєтках Стропківського пана-боржника, а також дозволено ставити дерев'яні хати, іртувати під огороди самому чи нащадкам, будувати камінний дім і під ним пивницю, камінні коміни і мурований колодязь. Ці нові будови по поверненню боргу мали в цілості залишитися земельному панові. За недодержання договору призначено покути 400 флор. Під договором крім сторін стоять підписи свідків, в тім числі табелярного судді. *) Наведені побутові риси можна поповнити ужгородською практикою XVII ст. Викуп боржником переданої в заставу і уживання боргодавцю нерухомости, „міг відбутися тільки при умові, що боржник зробить про те в міській управі в певні дні встановлену „законом міста“ відповідну заяву. То були тільки три дні в році, а саме: понеділок, вівторок і середа м'ясопустного тижня, що звалися чомусь то „хриплими“. Поземельних книг і катастрів ще не було і записи в міських протоколах заміняли пізнішу інтабуляцію“. **)

Як сказано вище, гіпотечна форма кредиту започата 1723 р. Але аж р. 1781 заводяться інтабуляційні протоколи, які ширше урегульовано р. 1840. Не була то сучасна форма гіпотеки, оперта на поземельні книги. Интабуляцію роблено в той спосіб, що заставний лист прочитувався на загальних зборах шляхти того комітату, на якого території перебувала заставлювана нерухомість. Від цього публичного оголошення застава починала бути дійсною. Оригінал заставного акта віддавався кредиторі, а копію записували до інтабуляційного протоколу. По закону р. 1840 вживано гіпотеки генеральної. Застава обнімала всі нерухомости боржника, при чім їх розміру не записувано. Крім того нічим не давано гарантії, що боржник з майна, що заставив, частини не продасть чи не відчужить якимсь іншим способом. От через ці вади гіпотечного права поруч з гіпотекою вперто продовжував існувати антихрестичний спосіб застави нерухомостів, котрий аж надто гаратував кредитора, будучи тяжким для боржника. Р. 1852 зятягнення нових позик на антихрестичнім праві заборонено; старі за певних умовин полишалися в силі. Р. 1855 гіпотека набуває сучасної форми закнигування.

З початками гіпотечної форми кредиту підійшли й до питання

*) Unghváry Ede, „Sztropkó es várának története“.

**) П. Сова. „Прошлое Ужгорода“, 1937, ст. 183—184.

комасації ґрунтів в Угорщині. На XVIII в. припадають початки „комасації“. Вона могла відбуватися на прохання земельного пана про з'єднання в одну цілість розпорошених учасків, що були безпосереднім його маєтком чи в його держанні. Про одну таку комасацію є відомости на р. 1791. Законом р. 1836 § 10 і § 12 устанавлюється в Угорщині обов'язкова комасація, що заведено і в урбарний закон р. 1853. Але комасація така складна річ, що реалізувати закони не було ще можливо; до половини XIX в. на цілу Угорщину зустрічалися виключні одиничні випадки фактичної комасації. То ж і прислужитися розвою гіпотечного кредиту вона не могла.

Правна неозначеність відносин по володінню і користуванню землями іноді приводила до того, що й селяни-кріпаки продавали або заставляли кріпацькі ділячки по заборженням. Урбар Мукачев. дом. р. 1682 забороняє йобадям „продавати їх телеки шляхтичам, або давати їх комусь в заставу“. Тим же урбаром ставиться грянть заборженням кметів: „в разі потреби вони не сміли брати позик на свій телек більше, як три флорени“. В XVIII в. якось кметські землі дорогою заборження переходять до рук новопоявлених торговельників-жидів. Власник Мукач. дом. Шенборн в 40-х р.р. XVIII в. не міг помиритися, що подекуди жиди вже тими землями розпоряджали. Перехід кріпацьких ділячок до рук боргодавців-жидів влада домінії хоче спинити обмеженням продажу на борг: р. 1781 вийшло розпорядження, щоб „жиди, кровопійці кріпаків, на далі не сміли давати селянам в борг більше, як на 2 флор.“

Окремо стоїть позичкова чинність греко-катол. церков, про що довідуємося з протоколів епис. визитації 1750 р. У деяких церков західних комітатів (Землинщини тощо) назбирувалася невелика готівка, яку цілком чи почасти позичали по своїй парахвії. У протоколах читаємо, що у Фіяші „церков має в готівці 57 фл., що визичили селянам, у Бенедиковцях визичено коло 50 фл., у Куримці — 16, у Варадці — 10, у Ціглі — 28, у Блажові частину з 41 фл., у Стельбасі — 15, в Ортутові — 20 фл., у Матяшовці коло 10, у Давидові коло 80, Уйлаку — 20, Янові — поверх 60, на решті, в м. Токаю — 569. Зазначення протоколів лаконічні і тільки по Комлушу наведено, кому і скільки церковної готівки вивозичили: громаді сільській — 51 фл., парохіві — 13, Ів. Чунварові — 3 фл. мад., В. Гаврилишинові — 2 фл., Г. Андричинові — 3 фл. нім., Іоану — 5 фл., мад., Ів. Лодзйо — 3 фл. без 6 полтур, Ігнату Глузці — 2 фл., крім того у церкві є в заставі один фундушик за 3 фл. Як бачимо з наведеного невеликі церковні суми розпозичали в своїй парахвії й дрібними частками. На яких умовах? З останнього запису вже бачимо й одну, як видно рідшу в церковній практиці, форму позики під заставу. Нема сумніву, що заставка та була тільки антихретиною, тоб то з передачею фундушу кредитодавцеві у користування аж до повернення боргу. Про іншу, частішу форму, довідуємося ось з таких записів протоколу: у Семетківцях церкві „готових грошей довжні 20 фл., від чого дістає (вона) по кожному флорину 4 полтури“; у Млинаровцях церк. „гроші визичені селянам коло 60 фл., од чого процент од одного (фл) 4 полтури“. Отже друга форма позик — за процент (не виключені позики і безвідсоткові, але об тім прямих вказівок не маємо). Який же його розмір? Щоб відповісти на це питання треба перевести флорин в полтури. Що в протокол. зазначеннях не оговорено, який саме флорин, маємо підставу приймати, що діло йде про флор.

мадяр. („куртий“), — він = 33 полтурам (верхньоугорський „селянський гульден“ теж = 33 полтурам). Значить з 33 полтур побирано 4, — що робить 12,1%. Т. ч. церкви, в яких назбирувалася вільна готівка, виконували в половині XVIII в. кредитову функцію, яку пізніш, появившись в краю приблизно через 150 років, зачала перебирати на себе кредитова кооперація.

39.

До другого десятиліття XVIII в. обмін зустрічав, здавалось, непоборні труднощі. Крім всього, що утруднювало його, впливаючи з передумов, що нами вище накреслені, приходять в увагу й інші перешкоди.

Кожного чужого купця, що приходив в Угорщину, уважано за шпига. В свою чергу купцям, що з Угорщини відїздили в чужі краї, доручувано шпигунський обов'язок. Особливо це відносилося до „грецьких“ купців, що торгували і на землях, зайнятих турками. Коли купець в другій половині XVII в. виїздив з Угорщини в торговельних справах, напр. до Туреччини, мусів присягнути, що не буде туркам одверто розповідати про стан річей в Угорщині і не прозрадить того, що в ній бачив і знає; але по другім боці все, що за гряницею побачить, повернувшись, совісно перекаже. Для нагляду за „грецькими“ купцями, що не мали угорського горожанства, р. 1665 був настановлений спеціальний префект. *)

Вищі стани Угорщини не мали поняття про бажаність торговельного розвою країни. Ціла низка законів забороняє довіз будь яких грошей з сусідніх держав під загрозою кари смерти і конфіскації майтку тим, хто їх пускає в обіг і хто їх приймає. Не розуміли, що без довозу чужих грошей експорту не могло бути, як і того, що без вивозу не можна обійтись. В добу коли в Європі вже панувала система меркантилізму, напр. 15 липня 1619, стани просять короля, щоб той перешкодив ввозу в Угорщину чужих монет і щоб жадної угорської худоби й вина до чужини не вивозити. **) Автаркія була ідеалом для вищої, навіть господарської, адміністрації ще й в кінці XVIII в. Комісар по регуляції угорських рік доби йозефових реформ у віршах оспівує перевагу замкненого господарства і шкідливість втягнення країни в торговельний оборот. І все ж, в супереч з тими бажаннями автаркії з боку аристократії, торгівля з загряницею провадилася.

З Орієнтом її підтримують греки і вірмени. Р. 1418 їх вигнано з Молдави, р. 1648 вони переходять до Семигороддя. Після зайняття турками р. 1660 Великого Варадина вони поширюються не тільки в Сукмарським і Сабольським комітатах, але й в Мармароським, Бережським та Угочанським. З розпорядження кор. Леопольда вони могли торгувати тільки крамом, що привозили

*) Mag. gazdaságtör. szemle, 1895, стр. 79.

**) Schwartner M., „Statistik“ . . ., S. 259.

з орієнтальних держав, не порушуючи прав цехів і платячи тридцятину. Але по пасаровському і карловицькому миру турецькі купці набули прав, яких не мали мад'ярські: (з р. 1716) не платили мита ані тридцятини. З р. 1721 набули права торгу і поза ярмарками; стали торгувати не тільки турецьким крамом, але й німецьким. 1722 р. встановлено, що вони помимо ярмарків можуть продавати такі товари, якими не торгують мад'ярські купці. 1725 р. знов заборонено їм торгувати поза ярмарками, але цю заборону обійшли. Стало фактом, що турки, греки, вірмени і македонці дуже опанували торгівлю, торгуючи гуртом і на роздріб, на ярмарках і помимо них. *) Центральним пунктом верхньоугорської торгівлі з Царгородом був Землин через котрий проходила велика дорога на Туреччину. В нім на кінець 80-х р.р. XVIII ст. тридцятинна виносила до 100 тис. флор. в рік та т. зв. Kontumaz до 20 т. ф. Кур'єр з Землина до Царгороду нічого не коштував королівському двору, бо оплата листів приватних кореспондентів, які кур'єру дозволялось приймати, виносила таку суму, що її цілком вистарчало на удержання кур'єра в дорозі. На пряшівські ярмарки приходили купці „з віддалених країв, особливо з Греції, раці і інші (торгові) люде їх сильно відвідували“. **) Ілрійські купці — раці чи серби — провадили торгівлю через Балкани й з Венецією та Генуєю. В зовнішній торгівлі XVI-XVII віків іноді зустрічаємо й жидів. Здається, у всіх напрямках, але зокрема і головне в тих, в яких не торгували греки, вірмени і раці. Тут розходиться про переважно їхню торгівлю з Голандією, Сілезією, Моравою, Віднем, Польщою. В напрямі Польщі, України й Москівщини торгівлю провадили вірмени та жида, почасти також руські й польські купці. Вірмени Станіславова, як проте була вже згадки, торгували й з Закарпаттям, а вірмени Кам'янця Подільського в половині XVII в. вели торг не тільки турецьким, але й перським крамом. Приблизно з половини XVIII в. зовнішня торгівля в Угор. Руси починає опановуватися польськими жидами.

З загляниці довожувано предмети, що в краї не вироблялися чи не досконало приготовлялися. З регуляції цін Г. Бетленом по Семигороддю (з Мармарощиною) на р. 1627 довідуємося, що з Орієнту привожувано турецькі кордовські обарвлені чоботи, червоні черевики, турецькі кармазини, шафран, хоч вже продавався і тренчинський, але був у 8 разів дорожчим, і т. д. З Венеції, Генуї, Англії, Морави а з XVIII в. й з Пешта та Відня через Дебречин — сукна різної барви і якості. З інших даних знаємо, що довожувано південні овочі, папір (з Італії), скло (з Венеції), першоякісне полотно (між інш. з Тешіна і Морави), хоч вже уславилися спіське і бардійовське полотна і знаходили збут не лише в угорській низині, Мармарощині, Семигородді,

*) Mag. gazdaságtör. szemle, 1905.

**) I. M. Korabinsky, „Geographisch Historisches u. Produkten Lexikon von Ungarn“ . . . Presb., 1786.

Буковині, Молдаві, а навіть прокладали собі дорогу й до Туреччини. Голяндія закуповувала ліпші верхньоугорські вина і перед р. 1772 золотий голяндський дукат, як говорить Швартнер, можна було в Угорщині частіш зустрінути, ніж який інший, ба навіть національно угорський золотий. *) З Галичини в XVII в. привозили, напр. до Мукачева, кожі на кожухи і полотно, а в XVIII в. — масло і солоджену горілку, — щоправда виробом горілки вже уславилися й спиські міста; з Галичини ж перемишчувано сіль для Верховини. З Буковини і Галичини пригонявся до Сиготу скот, який там закупляли вірмени для Пешту. До Галичини ж та Росії збувалося вино. Напр. через Велико-Михайлівську округу за роки 1800—1802 вивезено вина оков'їв:

	до Галичини			до Росії просто
	1800	1801	1802	1800—1802
токайського	9	159	245	25
його наподоблення	2221	3541	8418	2742
звичайного столового	67362	78574	110224	10710 **)

Від половин XVIII в. до Галичини крім вина вивозили ще вовну, сир, мідь, оріхи.

З XVII в. привозяться в Угор. Русь релігійні книги жидівські і руські. Останні доношували прочани, ченці і свої попи насамперед з Галичини: ризи і книги куплено „за Бескідом“ (1638), або частіш „од польських людей“ — можна читати в „покрайніх“ записах. Їх привозували й торговці книгами з Львова — „книгар Петро Поляк“ (р. 1746), теж з Києва від Почаївської лаври і навіть з Московщини. Московські книгопродавці довозять церковно-слов'янські книги починаючи з XVII в., особливо від р. 1640. З р. 1711 заведена була цензура на московські книги, — щоб вони своїм змістом не протирічили унії. Р. 1727 довели два володимерські купці з іншим крамом й 530 псалтирів та інш. богослужбних книг, які їм не дозволено продавати; 1756-1757 р. пропущено через Ужок 1146 книг і було дозволено їх продати. Р. 1759 погрянична сторожа в Ужку затримала від київських книгопродавців 9 возів богослужбних книг. Р. 1760 першого квітня так само через Ужок занесено 690 книг з них 150 азбук та 13 травня 309 книг; р. 1762—1763 з того 400 букварів. Р. 1770 в Мармарош - Сиготу трьом книгопродавцям, що приїхали з тодішньої Росії, сконфісковано 448 літургичних книг. З наказу М. Терезії за них було виплачено 4000 гульденів, але на далі було заборонено привозити „схизматичькі“ релігійні книги з Росії. Разом з р. 1724 по 1771 російські книгопродавці довели русинам Закарпаття десять транспортів книг. ***)

Перевозка товарів одбувалася не інакше, як валками з багатьох возів і під охороною озброєних людей. Саме так перевозувалося вино з Середього до Москви за Петра I. Як випадало транспортування товарів з Росії і України на р. 1810 довідуємося з опису одної мандрівки. „По шляху з Перемишля (в Городок)“, пише автор, „ми зустріли російську валку возів, що йшла з Курська до Бреслави в Сілезії . . . Погоничі казали, що через Броди в австрійські володіння і в Сілезію щороку проходить більш десяти тисяч возів з милом, юфтою, шерстю, назад же з Сілезії вивозять сукно

*) Schwartner, „Statistik“ . . ., 271.

**) Mag. gazdaságtört, szemle, 1903, ст. 430.

***) Кондрагович Ірин., „Сремління за руську печатню“ . . . „Під Русь“, 1824, № 4; теж В. Гаджера, „Наші культурні і церковні справи“ . . . там же 1926, ст. 107.

і полотню, а з Австрії коси і шерстяний чеський крам“. Теж саме говорили подорожньому й в корчмі в Бродях купці з Одеси і Ніжина і армейські комісіонери.*)

З половини XVIII в. торгівля Угорщини й Угор. Руси починає знаходити сприятливіші умовини для свого розвитку, ніж було раніш. За винятком глухійших районів, як от верховинська Мармарощина, насамперед фізичних небезпек для купця і його краму значно зменшується. Починається поліпшення головних шляхів, зокрема в західнім напрямі, — куди, як вже сказано вище, пробує знайти вихід для своїх лісових продуктів Мукач. домінія. На р. 1830 зовнішня торгівля західних комітатів Угор. Руси провадиться з Чехами, Силезією, Познанню й західною Галичиною, а східних — насамперед з східною Галичиною, потім Буковиною й Молдавою. Загрянничні купці сягають міст західних комітатів краю, далі й східних, як Ужгород, Севлюш, Мукачев, Сигіт. А купці Угор. Руси торгують з Бреславом, Краковом, Тарновом, а потім з східно-галицькими містами, як Перемишль, Мостиська, Дрогобич, Самбір, Калуш, Долина, Болехів, Львів, Коломия і Броди; через Броди з Наддніпрянською Україною. З Буковиною торг іде насамперед через її головне місто Чернівці, а потім і через Сигіт. Посередництво в зовнішній торгівлі, за винятком торгу худобою, поволі переходить до рук жидів: стаючи, власне, торгівлею угорських жидів з галицькими й іншими жидами.

Але торгівля худобою ще й на першу чверть XIX в. в західних комітатах провадилася самою русинською людністю. „Русини Спільського, Шариського та Землинського комітатів“, пише Чаплович, „дуже займаються торгівлею скотом. Кожної весни купують вони овець та баранів в Мармарощині, Буковині, Молдаві та Семигородді і виужитковують їх протягом літа до виробу сиру, як і для загноювань своїх недорідних ораниць. Вовну стрижуть собі. В осени гонять на продаж до Ганушовець (на Шаричині), яких овечий торг сильно відвідували купці з Чех, Силезії і Познані. Деякі русини самі гонять овець на продаж і за гряницю. Після Петра і Павла зачинається торг кінями і тягнеться до листопаду. Вони купують коней звичайно в Буковині, Польщі, Семигородді і Молдаві. За тим настає торг медом з Польщою — приблизно до середини грудня і, нарешті, з одгодованими свиньми — до Павла (25 січня). По цім торгу роблять вони перерву і вертають до дому, де й застаються до березня. Від березня їх круг торговельних операцій зачинається спочатку і так з року на рік.“**) Від другої половини XIX в. і торг худобою перейде до рук жидів-посередників.

Окремо стоїть торгівля людьми. В XVI і початку XVII в. збут

*) Вл. Броневскій, „Путешествіе отъ Триеста до Петербурга 1810“, Москва, 1828, ч. II, ст. 15-16 і 67.

**) Csaplovics J. „Gemälde“ ... II, ст. 86-87; також „Das Aúmland“, 1837, № 93.

людей на турецький невольницький ринок був досить поважний. Ми не знаємо, якого розміру осягав такий продаж людей з русинського краю: гадаємо, однак, що він як і був, то незначний. Але, напр., з Заднаю в самім лише 1605 р. вивезено і продано в Туреччину 80 тис. душ. Один надзвичайний випадок в житті угор. русинів завів кілька тисяч їх в невольники. Юрко II Раковцій за походу в Польщу р. 1657, про що говорилося вже раніш, примушений був здати своє військо в полон татарам, союзникам Польщі. Татари вимагали викупного, але Раковцій, найбагатший феодал свого часу, поскупився давати викуп. Тим він своїх б. вояків здав у невольники кримського хана.

Небагатьом, головно пограничним, містам Угорщини в XVI в. належало право зложення краму приїзжих купців на певнім місці, що знане під німецьким терміном *Stapelrecht*, а латинським *locus depositum*. Від середньовіччя у Кошицях і Пряшові для означення того права уживано вираз „склад“, що відповідав факту зложення краму в однім місці. „Склад“ до р. 1537 був у Кошицях; через поширення на це місто влади Запольського в році 1538 був переміщений на якийсь час до Пряшова. На р. 1599 в бік польської грядиці те право мають: Левоча, Бардійов (ніби з 1402 р.), Кежмарк, Пряшів, також знов і Кошиці — всі понад відомою торговельною дорогою з Пешту через Кошиці на Західну Галичину. Поза тим „склади“ мали — на положенні філіялок — також Гуменне, Вранов і Строків*), — все в західній частині території на якій жив і русинський люд. По тому праву кожний чужий купець, що приїздив на міський ярмарок, мусів свій крам зложити на склад і з нього продавати; по закінченню ярмарку не смів вивезти свого товару десь інде під загрозою його конфіскації, а повинен був випродати міським купцям. Й за переїзду з крамом через місто чужий купець мусів його там на якийсь час зложити і продавати. Котрий би купець спробував з своїм транзитним крамом обійти місто, городяни мали право його ограбувати. Прийшли до міста чужі купці не сміли торгувати між собою, а тільки з міськими, рівно ж не сміли вони і продавати свій крам на-рбздріб. Право складу мало видатне значення для розвитку тих міст, яким було надано. Але на кінець XVI в. воно все більше підупадає. Поземельне шляхецтво перше зачало його ігнорувати; за ним йшло заграничне купецтво. Р. 1599 Кошиці, Пряшів, Левоча, Бардійов та Кежмарк скаржилися, що „поляки“ в супереч старому звичу не звертають уваги на право складу, штапельові пляци оминають і що хочуть з товарів і вин накуповують та вивозять. На цей раз ще було звелено поважати право складу. Але вже р. 1609 дозволено всім закордонним купцям вільно приходити до Угорщини, купувати вино і, по заплаті цлової тридцятини, вільно мимо міст вивозити. Право складу далі підривається і занепадає.

*) Károli Flor, „A dalékok a közepkori gazdasági“ . . . „Magyar Figyelő“, Brat., 1933, № 1-2.

Від кожного краму, що привозився в Угоршину, або з неї вивозився, держава побирала цла в розмірі тридцятої частини вартости. З початком XVII в. це обложення піднесено половину тридцятини. Так було до р. 1754, коли інститут тридцятини реорганізовано: на привозні загрянничні вибори призначено ввозне цло в розмірі 20, а з р. 1755 — 30%...*) В торговельній політиці Угорщини уряд тридцятини існував до р. 1788, коли тридцятину замінено новійшим митним тарифом. Само собою, що як чужі так і свої купці оплачували ще й внутрішні мита на заставах. На февдальних територіях право торгувати належало панствам, і приїзжі купці, зупиняючи крам в панських будах, платили за них і за право торгувати. Тяжкі умови комунікації, подорожнє ризико, приватні мита, державні цла тощо, — все те сильно підносило ціни товарів. Лише деякі упривілейовані групи суспільства, котрі нами були перечислені раніш, за довозу з-за гряниці звільнялися, як від державного цла, так і від внутрішніх мит. Шляхтичі якийсь час навіть і за довозу товарів призначених на дальший продаж, а ціле шляхтицьке сільсько-господарське виробництво було звільнено від тих же цлових і митних поборів і за вивозу. Розуміється такі привілеї підривали внутрішнє промислове виробництво і торгівлю.

40.

Внутрішня торгівля Угорщини до XVIII в. перебувала в руках купців тієї ж народности, що й зовнішня. Довгий час в ній більше заступлені греки, вірмени і раці. Раці — головно в південній Угорщині. Вірмени між іншим виступали найбільшими орандарями земель та маєтків. Греки і вірмени дуже розмножилися і їх торгівля так розвинулася, що ледве існувало містечко в Долішній Землі, де не було би принаймні одного грека. Теж відноситься й до містечок русинської території.

По урбару 1691 р. з семи купецьких родин Ужгорода дві носять прізвіща Грек (Görög), одна Рац (Racz). В лексіконі Корабінського пишеться, що у Пряшові на р. 1605 торгівлю худобою провадили „валони“**), раці і інші: набували її в прилягаючих осадах і в Пряшові продавали. Перепис 1720 р. по Бережціні зазначає: „більша частина торгівлі в руках греків“; по Землинщині: „торгівлю провадять по більшій часті греки“, в Токаю була і церква грецька. Визитація еп. Ольшавського р. 1750 знаходить в містечку Уйгель 16 греків (очевидячки самих лише уніятів) і 4 в Шариш Потоку. В р.р. 1745—1755 між восьма найбогатшими купцями Пряшова було два греки. Проста людність — говорить

*) Ungarische Revue, 1888.

**) Тут, очевидячки, йшла мова про торгівців однієї дрібнішої народности (валонів) Угорщини, бо справжні валлони — нарід романський, що жив і живе у Франції (в Арденах) та в Бельгії — не могли там бути.

Легоцький — так звикла ототожнювати грека і торговця, що пізніш і приходячих жидів називала „греками“.*) Однак, Бідерман вніс

*Русинський купець dominus Demetrius Racz.
(З старовинного образу в Чернечім монастирі, який
перебудував своїм коштом).*

поправку що до національності купецтва в русинськiм краї. Він каже, що до приходу польських жидів торгівля (збіжжям, спиртовими напоями, металевими виробами, спеціями, тканинами)

*) Lehoczky T., „Bereg. monogr.“ II, ст. 479.

була в руках вірмен. Їх називають: „раці“ чи „греки“. Греками тому, що належали до орієнтальної (православної) церкви. Окремі з них прийняли у XVIII в. унію і єдино через них можна говорити про „русинських“ купців. Один з таких купців, Юрко Рац, разом з своїм товаришом по торгівлі, позичив королівському ерару 80 тис. фл.; його син Деметр (див. портрет) своїм коштом р. 1740 перебудував до основи будови монастиря василіянів коло Мукачева. Вірменських більших купців в Ужгороді в р. 1761 було 4 (жидівських 3, інш. 5); були вони й в Мукачеві, Пряшові, Токаї, Шариш-Потоку, Толчві, в мармароських коронних містах і в Вел. Капушанах.*) Що до Мармарощини, то вже описи комітату 1783 і 1812 р. говорять тільки про купців вірменської і жидівської народності. „Вірмени, читавмо в описові 1812 р., нечисленні, перебувають в коронних містах і по більших осадах... Живуть з гандлю і здебільшого досить заможні. Торгівля худобою головно в їх руках, як і весь транзитний і великий гандель; але транзитний гандель з скотом провадять і жиди“. В другім місці того ж опису пишеться: „Торгівля ціла в руках вірмен, а дрібна — жидів. Обое осягли в тім монополії.“**) Новіший дослідник, Шаш, по прізвищах купців Мукачева, наведених в урбару на р. 1672 та й у XVIII ст. (Волохи, Греки, Раці, Галати, Скарешті), вгадує їх балканське походження. Здається, що в тім не буде протиріччя з Бідерманом: були вірмени і ілірики (греки та македо-волохи). Більш освічені з балканців, як видно з паперів, що досі зберіглися в Мукачеві, писали по-грецькому.***)

Та от в краєву торгівлю масово приходять польські жиди, небезпечний конкурент всім торговцям. Жиди були в Угорщині завсігди: по праву, без права чи проти права. Їх сферою діяльності був торг крамом, торг грішми, оренда регалій і доміній. Але спочатку їх було мало в порівнянні з іншими купецькими людьми. В кінці XVII і початку XVIII в. через Карпати зачала переливати колонізаційна хвиля польських жидів. Вони вміють стати потрібними сильним і слабим верствам своїм посередництвом у всьому. Вміють обійти кожную перепону на дорозі до свого інтереса.

З чого жили? Як і скрізь. „Не сіяли і не пряли“, їх „майже єдиним зайняттям є гандель, особливо подомовий на селах“, †) — так генералізує жидівську діяльність Швартнер для кінця XVIII в. Що до русинських областей точніш буде сказати, що жиди поприходили здебільшого, як орендарі корчем і палення горілки. Напойовий монополю панств, за якого продаж провадився через панських підданих, виорендовується жидами. Інша

*) Н. Bidermann, там таки, Th. I., S. 128 і слід.

**) Topogr.-statist. Archiv d. K. Ungern, II B., 1821, ст. 405-406.

***) А. Шаш, „Дещо із торговельно-господ. історії Мукач.-Чинадієв. панства у XVIII ст.“ „П. Р.“, 1933.

†) Schwartner, „Statistik“ ... 104.

велика торгівля на час їх приходу була в руках вірмен і других купців, а жидам зоставався дрібний гандель, з якого вони й починали. Їх вплив з Польщі улегчував розділ Польщі 1773 р., по якому Галичина дісталась Австрії, толераційний патент і головна та обставина, що домінії використовують жидів, як посередників орендарів, що вміють виробляти для панств зиски. Ужгор. камер. дом. звільняла жидів, що у 1780-х р.р. приходили „цілими товпами“, від данин, панщини і повинностей, тоб то від усього, що зв'язувалося з кріпацтвом. В додачу давали їм „грунти“ на селах, звільнені за вимертям чи втечою підданих, при чім „ніколи $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ або $\frac{1}{16}$ “, як мали кріпаки, а „лише половину або цілий“. З тим жиди закорінялися і „корчмарство та торгівля нараз досталася до їх рук“. На 90 р.р. XVIII в. вже всі без винятку корчми Ужгородської домінії — а їх було 71 — в руках жидів. Два жиди корчмарі, Йосуов Ріхтцейт і Берко Нідерман, виключно у своїх руках держуть всі (позаужгородські) сільські корчми, а то в 63 селах.*) Ба навіть вони були правоздібні мати в Ужанській комітаті земельні посідання, про що виразно говорить урбар Ужгор. дом. від р. 1761; по ньому при с. Доманинцях „*Judaeus Arendator possidet colonicalem (sc. sessionem) ex $\frac{3}{4}$ constantem*“.**) Й по Мукач. дом. у XVIII в. вони виступають орендарями „панських правностей“ і тим „постачали дуже ождані гроші для панської каси. Час від часу починається проти них остріший курс“. Іноді від загальної адміністрації, як напр. розпорядження р. 1733 „одібрати няменську митницю від жида і передати жупі, а намісництво через жупу взиває домінію, щоб одібрала від жидів оренду мостового в Гаті й Чінядьові“. Іноді з ініціативи власника домінії. Часто роблять спроби здавати в оренду гостинниці і ятки не жидам, а християнам. „Але жиди вміють платити вищий чинш і платять окуротно і, врешті, гостинниці, ятки тощо здають таки жидам“. По Мукач. дом. в їх руках опиняється з р. 1741 оренда двох крамниць в Мукачеві, а на р. 1781 — двох ліпших гостинниць там же, багацько млинів, чінядьовське мито, каменоломень в Мочолі і Берегсазі, паленчарство і широко розгалужене корчмарство аж до найменших і найвіддаленніших гірських осад. На чолі жидівських капіталістів тут видаються прізвища Гершкович, Смілович, Якубович і т. п., що й на другу половину XIX в. були відомі своїм багатством та спекуляціями. Хижацьке капиталонакупчування у руках жидів справляло свою нічим не здержувану оргію.

Вже сам Фрідріх Карло Шенборн бачив визиск жидами кріпаків і формулював то дуже гостро: „Як довго ці лихварі висосують кров підданих, не є можливе, щоби ті піднеслися“ . . . Він же не погоджувався, щоб вони присвоювали собі бодай опустілі

*) Фр. Габріель, „Ужгородська кам. дом. в 90-х р.р. XVIII ст.“ „Под. Русь“, 1932, № 7-8, ст. 108-9.

**) Bidermann H., там таки, Th. I, S. 131.

землі кріпаків.*) От же єпископ-власник домінії на р. 1739 пізнав у жидах лихварів і помітив уже, що вони зачинають закоріняться і на землях рустікальних. Але над всім видається корчмарський визиск русинської людности. Звіт по Мукач. дом. на р. 1781 одверто приписує жидам збідніння сільського люду.

Приливаючі з Галичини жиди за торгівлі виноградним вином часто його фальшують. Через те в р. 1741 (закон № 29) заборонили жидам торгувати вином, а його запаси були в них кофісковані. Але та заборона не довго тривала. Інтімат заборонив жидам закупувати вино Такаю в гронах. Жиди з літа ще давали завдатки бідним виноградарям, закупаючи за безцінь, фальшували вино, непрохано посередничали в продажу: „Сторонній купець невстигне оглянуться, як вже жид хоче його вести до погреба (не свого) на куштування вина“ . . . Але жиди вміли оминати заборони. На кінець XVIII в. немає ані одного середнього села в Угорщині, не то що міста чи місточка, без „грецького“ чи жидівського крамаря, а в південній Угорщині без раця. „З тих усіх крамарів, говорить Швартнер, найгіршими, але які з дня на день збільшуються в числі, є жиди, котрі бояться праці, а збогачуються від зиску і торгівлі, власне здебільшого від лихви та обману. Вони прищеплюють масам і молоді неморальність, заводять цілі родини в безладдя, продукти землі часто фальшують і спричиняють між торговельним станом часті банкрутства“. . .**) „В добу інфляції (1802—1811) зростає кількість скарг на керуючу ролю жидів в торгівлі, постачаннях армії і на їх зиски з недозволених спекуляцій. Землин. комітат в своїй адресі просить сейм виступити проти спекуляційної чинности жидів; теж Ужгород. ком. заклопотаний pernicioosa haec natio, котра з обманів живе“ . . .***) Королів. патентом 18. VIII. 1806 р. забороняється чужоземним жидам в'їздити в Угорщину без дозволу корол. намісництва; ця заборона повторена 1819 р.

Зверхник Стропківської домінії ще р. 1770 заборонив жиду виорендувати корчму. А Ужгор. комор. домінія за здачі корчм в оренту жидам ставить в договори такий пункт: „Аби перешкодити галицьким жидам крадькома приселятися не дозволяєється орендарю приймати чужу жидівську зволоч (Gesindel) без попереднього зголошення і легітимування, як також передавати оренту іншим без дозволу коморної зверхности.“ †) Але то не завжди додержується. Вони потрібні домінії: їм на початках XIX в. здають в оренту „регалну бенефіцію коморну, а власне збут в роздроб вина і виріб і продаж паленки“. За одну тільки сільську корчму напр. в с. Заброді жид дає їй оренти 455 зол. за рік. Дерево на палення йому давано безплатно. Йому ж переходив контроль, щоби ніхто з громадян того села не смів „довозити і продавати будь яких напоїв, крім тих і на протязі тієї доби, що дозволені урбаром“. Але сам орендар був безконтрольним що до якости напоїв, міри і ціни. . .

Відповідно встиг їх оцінити вже й русинський люд і то насамперед в пісенній творчости. На р. 1844 з уст народа записана вже ось яка пісня:

„Коло Мукача города
ходить жидовська борода,
ходить, ходить, продаваєть
та й русина окрадаєть.“

*) А. Шаш, „Нарис соціальної й господарської історії Шенборнської латифунції Мук.-Чинадіївської“ . . ., Н. 36. Просвіти, Ужгор., 1932, ст. 123.

**) Schwartzner M., „Statistik“ . . ., ст. 263.

***) Emerich Zempléni, „Wirtschafts- und Finanzgeschichtliches zur Bankozettelperiode in Ungarn (1802—1811)“, Ungar. Jahrbücher, 1928, V. VIII, ст. 105.

†) Договір ком. домінії з жидом корчмарьом 1815 р., що опублікований в Čas. pro dějiny venkova за р. 1935, ст. 141-142.

Для простого люду Мукач з замком і осередком управління величезної домінії був місцем муки, але жида кріпацької неволі не завнали:

„Там ся мучать на городу,
а борода ма слободу“.

„Ми, крайняки, би не бідували“ — скаржилися вони словацькому поету і письменнику Богушу Носаку, що відвідав край і записав їх пісні — „але панщина і жидова . . . І молотьба буде панська і жидова, а русин нема хліба через холодну зиму“. В початках XIX в. деякі домінії, як напр. Ужгородська, в договір оренди корчми вставляють пункта, щоб корчмар не смів давати пити на борг більше, як на 1 зол. Але хто цього додержував? По всьому краю і у всій загрозі виступило корчмарсько-жидівське спювання народу. „Ох, кеби русин не пив“, скаржилася одна жінка Носаку, „то жида на біду на гірку би прийшли; бо жид не хоче робити“ . . . Але русин пив і пропивався:

„Ой плачуть тоскно, що б'ють русина,
же довжен бороді за гальбочку вина.“*)

На початок XIX в. серед дрібних торгівців зустрічаються русини Спіщини і словаки, що спеціалізувалися на мандрівно-розносним подомовім продажу. Верхи на коні чи пішки вони мандрують по всій Австро-Угорщині і продають олію, ленові вироби, масло, сир, шкло й інші дрібниці. Пробиралися й за гряницю. Їх можна було зустрічати в Галичині і навіть в Правобережній Україні, — доки російський уряд (по-друге р. 1846) не заборонив їм переходити кордон, бо вони розносили вісти про селянські повстання і розправи селян з панами в Галичині (між інш. р. 1846). З них окрему групу роблять т. зв. дротарі. Багато словаків з ком. Нейтра, Тренчин, Неоград і Спіша — з останнього й русини — щороку з весни і до зими відходять на всі сторони держави, навіть і за гряницю, малими партіями — звичайно майстер і учень. В облюбованім пункті осідали, робили з дроту вироби і розноскою по домах продавали. Були з них мандрівні ремісники й торгівці на роздріб водночас. На зиму вертали до дому. З русинських осад „Камйонки, Якубян, Літманової, Качтце, Межибрид, Завадя, Пільхов, але головно з Ярембинової, дротярі відвідують не тільки внутрішні області своєї держави, але й Семигороддя, Молдаву, Волощину та Бесарабію. Інші відомі як фурцики, ще інші торгують медом, який продають в Польщу, а натомісць звідти приводять коні і свині“.**)

В західних комітатах з русинською людністю, як вже вище сказано, й на першу чверть XIX в. торг вівцями задержувався в руках тамтейшніх русинських торговців-господарів. Осередком того торгу для Спіщини, Шарищини й Землинщини були Ганушовці, куди перегонено овець через Ужгород і Землин. З Ганушовець, теж із Стропкова, якого ярмарки овець і рогатого скоту були також знані, їх забирали за гряницю, але крім того цілими

*) Богуш Носак, „Листи з незваної землі“, в газ. „Orol Tatransky“, I, 1845, ст. 109 і 126-127; про них Фр. Тихого, „Руські вірші та говори в записці Словака“.

**) Das Ausland, 1837, № 93.

отарами гонили на Відень, що забирало коло двох місяців часу. Чаплович — місцевий практичний господар, управитель Мукачевської дом. — описав нам, як русинські газди-торгівці із Спішу, Шаришу та Землинщини закупували в Мармарощині тощо перезимовані вівці і весною цілими отарами гонили їх до себе спочатку для випасу. Інший з місцевих авторів — богослов Годинка — вказує, що в осені закупувано овець в Бережщині та Мармарощині і перегонено впрост до Ганушовець на перепродаж. *) Мабуть тут не протиріччя, а відбиття факту подвійного закупування — весняного і осіннього. Можливо, що з розширенням орної господарки в західній частині Угор. Руси десь в половині ХІХ в. перейшли на осінню закупівлю овець із східної частини. Крім овечого торгу, що цілий провадився русинами, вони ж в значній мірі приймали участь у торгу свиньми. Доки були дубові ліси і, значить, був випас на півніжнім дубовім жиру (жолуді) в ХVІ—ХVІІ і до останньої чверти ХVІІІ в. цілими масами вигодовувала переважно залежна людність свиней в ком. Ужанським, Бережським, Мармароським, Сукмарським, Землинським тощо. З середньовіччя особливо славилися годуванням свиней околиці Мукачева, з якими на цілу Угорщину конкурував тільки хов і вивіз свиней з Хорватчини. Найбільшими ярмарками на свині були Мукачевська, Береговська і Мези-Косонь. З околиць Мукачева тисячами догоняли свині на продаж в низ до Угорщини і до таких пунктів, як Neusohl, Хемниця, Пряшів, Левоча, Кежмарк, Ганушовці, Землин. Останній був „дуже відомий своїми ярмарками на скот і з'осібна на свині. На ярмарках 29 листопаду і 1 січня розпродувалося більш як 20 тис. одгодованих свиней, що пригонялися з сусідніх комітатів: Бережського, Угоцького, Ужанського, Собольцького, Сукмарського та й з Землинського“ (лексікон Корабінського). В торгу свинями поруч з русинами виступають і інші ховальщики свиней району дубових лісів Потисся. Торг рогатою худобою опанували вірмени, а пізніш жиди. Але на кінським торгу поруч з русинами сильно заступлені цигани. Вони провадили торг гуртовий, маючи іноді по сотні коней. Не вмючи нічого записувати цигани пам'ятають про кожну штуку: за скільки куплено і за що продано. Дехто з них дуже розбагатів на кінським гандлю, хоч таких щасливців і не було багато. **) Врешті, околиці Мукачева на першу чверть ХІХ в. значаться в овчовому торзі серед першорядних місць Угорщини.

В організаційнім відношенні торгівля провадилася спочатку тільки на торговищах. Продаж із склепів чи магазинів, загалом беручи, не практикувався приблизно до кінця ХVІІ в. Першими купецькими помешканнями, напр. в Мукачеві, були дерев'яні крамниці, що звалися „аптекама“, дерев'яні будки і, нарешті,

*) Сокирницький Сирохман, „Утцюзнина“ . . .

**) Csaplovicz J., „Gemälde“ . . ., II, S. 85-86.

ще простіші дерев'яні ж рундуки. Аж в кінці першої половини XVIII в. доміня починає ставити намість старих, соломною вкритих, дерев'яних „аптек“ кам'яні склепи: коло р. 1750 було в Мукачеві 6 більших кам'яних склепів і 14 малих крамниць. По Ужгороду на р. 1691 було сім крамниць, які доміня здавала в оренду приходячим купцям „грекам“ і „рацям“ (жидів ще не було). Найбільшими торговищами були краєві ярмарки, на які здобувалися дозволи (привілеї) від королівської влади. Ярмарки відбувалися в пунктах міського чи містечкового і тому подібного характеру по кілька разів на рік. Напр. навколо Кежмарку у віддалі 3-4 миль було в XVII в. щороку 24 великих ярмарки, у Пряшові (на р. 1786) чотири, у Стропкові на р. 1698 їх було шість, пізніш — сім, в Мукачеві до XVI в. раз на рік, в XVII в. чотири рази, а в році 1735 на прохання зверхника Шенборна цісар Карло III дозволив ще два ярмарки, так що їх разом стало шість — на Водохреща, св. Йосипа, св. Георгія, перед Зеленими Святками, в день усічення Ів. Хрестителя та на св. Івана, в Ужгороді — два, а від р. 1780 — чотири, у Бел. Березнім з р. 1778 — чотири. Деякі з них тяглися по кілька днів. Гуртова торгівля і роздрібна провадилася тими самими торговцями. Здебільшого носила мішаний характер, лише значно пізніш спеціалізувалася. Іноді не дозволялося продавати ті товари, які виробляли місцеві цехи. Ремісники виступали з цеховою організацією, а з купців легалізовану організацію мали вірмени, яким до третьої чверти XVIII в. належали певні привілеї. В силу тих привілеїв тільки означені особи могли відвідувати верхньогорські ярмарки і тут також помимо ярмаркового часу задержуваться. Вірмени були організовані в окремі громади, на чолі яких скрізь стояв їх власний суддя. Аж з р. 1773 вірменські купці підпорядковані загально-комітатському судівництву.

Крім краєвих торгів по тих же населених пунктах регулярно стали відбуватися вже й тижневі; деякі з них, напр. у Бардійові, що дозволений з р. 1563 одбувалися по суботах, — це показує, що торгівлю ще не опанували польські жиди; з р. 1786 базарі Бардійова вже перенесено на середи. В Мукачеві на половину XVIII в. щотижневий торг одбувався по неділях після обідні; його оформлено у 1824 р. (у Верецьках 1822 р.), при чім торг перенесено на понеділок і вівторок. На краєві ярмарки і тільки на них могли приїздити сторонні купці, тижневі ж торговища провадилися місцевими продавцями. Тижневі були більше зв'язані регламентацією, що впливала з бажання міських пунктів — встановлювати між продуцентом і споживачем простий зв'язок. То значить, щоб покупець набував крам з перших рук і щоб так. чин. споживач був поставлений в ліпші умови набуття, ніж інші покупці. Напр. в XVII в. в Берегові при радниці був особливий телячий торг, очевидячки, тижневий. Під час його начальник (Befehlshaber) виставляв солом'яного бриля (Strohhut). Доки той знак виднівся жадний м'ясар не смів купити теля, а

мали право купувати тільки городяни (die Bürger). По зняттю знаку могли поруч з городянами купувати також і м'ясари.*) Прихід польських жидів у торгівлю руйнує безпосередній зв'язок продуцента з консументом, що й сам по собі підупадав. Зустрічалися випадки впертої і довготривалої боротьби цехів з жидівськими торговцями.

Право відбувати періодичні ярмарки чи тижневі базарі давалося особливими королівськими привілеями земельним зверхникам, упривілейованим містам чи містечкам. На основі самого привілею чи звичаю суб'єкт права побирав з продавців певний гріш, мав також (на основі зак. 15 з р. 1723) право скупки перед іншими (Vorkaufsrecht), як і владу карати за менші торгові переступки. Приїзджі на ярмарки і базарі платили мито і окремо ринкове — за місце, що його розмір встановляв той, кому належало право торгу і земельний пляц; теж за мости і дороги. Коли ті побори збирали старости міста вони звичайно полишали частину збору собі, яко віднагороду (— так було, напр., в Ужгороді). Від цих поборів, як в торговельні, так і звичайні дні, були вільні за себе і свої продукти (хоч би й селянами довозувані) шляхтичі, а по упривілейованих містах та містечках — їх міщани в своїм місті (зокрема волю від мит і тридцятини). Деякі з тих поборів, як от побори за місця на торгу, пережили р. 1848.

На ярмарках і тижневих торгах купівля-продаж одбувалися упрощено; на випадок суперечок між продавцями і покупцями в час торгу для негайного їх роз'язання по містах і містечках існували спеціальні торговельні судді. Поза ярмарками — при старості і свідках. За купівлі-продажу більших об'єктів, як і за уложення деяких умов — напр. умов найняття — практикується пиття могорича (алдамаш!), як акт, без якого певна орудка не є вповні закінченою.

Від середньовіччя ярмарки здебільшого припадають на неділю. Щоб їх „не одсвятить“ набожна Марія Терезія всі торги переклала на інші дні тижня; але люд з тими днями знову зв'язує свята інших святих.***) Торг і свято в уяві простої людности нерозлучні.

Риночність февдальних, нямешських і селянських господарств бувала, в залежності від доби, місця і обставин, то більшою, то незначною і навіть (в періоди руїни) майже обривалася. У XVIII ст. Мукач.-Чинядьовська, напр., домінія стало докуповує хміль і ячмінь — для пивоварні, а зерно пшениці і жита — на хліб, бо свого збору не все вистарчало на депутати панських урядовців. Папір і тканину довозили з Пешту, мідь і дрід — з спіського гірничого міста Шмельниці, шкло і коріння — з Кошиць, фарбу — з Братислави. Залізні частини для тартаку одного разу привезено з Франконії, кросна (ткацький станок) — з Відня... А її, й взагалі верховинське селянство, з-за недостачі родючих ґрунтів і недостачі свого хліба, все мусіло з'являтися на ринок, відколи Верховину заселено. „У жителів верховинського села, по-

*) Flor. Károli у вже цитов. „A dalékok a középkeri . . .“; він навів то за „Вічним угорським сімплиціссімусом“ XVII в.

***) Schwartner, „Statistik“ . . ., 264.

мимо їх великої бідності“, слушно підмітив Шаш, „вже перед століттями показується попит на товари і піддані стараються задовольнити його на торгах, куди вони громадно спішили не лише продавати свої сільські продукти, але також задовольнити свою потребу в товарах. Центром того товарового руху (торгівлі), оскільки про нього можемо говорити, був від початку головний город домінії — Мукачево, бо його ринки були найстарші і найживіші“ . . .*) Ще раніш, на 1837 р., таке ж підмічення відносно русинської людности трьох східних комітатів висловлено ось в цих словах: „Мужчини мають велику страсть до відвідування публичних ярмарків тижневих і річних. Хіба би лежав на смертнім ложі, а то піде на торг. Щоб не безцільно туди забиватися бере він щось з худоби для продажу. Задовольниться, коли дістане пару грошів над тим, що сам заплатив. Купить гіршу (скотиняку) і прижене до дому, щоб через якийсь час те знов повторити“ .**)

Хай дозволено буде згадати тут ще про одні ярмарки, хоч вони власне належать не до економії, а етнології, про т. зв. „дівочі ярмарки“. Як показує вже назва, цього рода „ярмарки“ уявляли з себе спеціальні в певно означенім місці і часі регулярні річні чи кілька разів на рік сходини головно мбоді з ширших околиць з цілю побрання. Не наше діло з'ясовувати, як далеко в старовину сягав цей звичай і його еволюцію. Досить сказати, що він зустрічався в багатьох народів: українців, москалів, сербів, хорватів, чехів, волохів, мад'яр. . . В карпато-русинської людности той звичай поширений на обох схилах Карпат (галицькім і угорськім) в XVII і XVIII в. в. і описаний кількома авторами. В Угор. Руси такі „дівочі ярмарки“ бували у відомім Краснім-Броді (коло Межилаборця з Землинщині). На них, що тричі на рік одбувалися біля василіянського монастиря, сходилися тисячі побожних русинів, а з ними також їх доньки з розпущеним і завітчанним волоссям та вдовиці з вінками у волоссі; женихи приходили теж з своїми родичами. Багацько було таких молодих людей, що виділися на ярмарку вперше. Звичайно жених приступав до дівки, що йому припала до вподоби, подавав їй руку і казав цілком коротко: „Коли тобі треба хлопа — подь до попа“! й як що дівчина подала також йому руку, годився з її родичами, що за неї хотіли би, тай ішли по згоді з усіма в монастир до попа. . . По вінчанню пили, їли, танцювали і йшли до дому. Не раз при таких торгах приходило до спорів, особливо коли дівчина не хотіла парубка й її родичі були за нею, а жених не хотів одчепитися. Але коли парубок був багатий, тоді родина сама силувала дівку взяти нелюба. Часом молода пара була в порозумінні, а тільки родичі не хотіли пристати; тоді жених забирав молоду звичайно силою і родина мусіла потім дати свою згоду. Були, однак, і випадки повного насильства. Коли котрому парубку подобалась якась відданиця, то він, не оглядаючись ні на що і не зважаючи на її опір, опір її батька-матері і кривних, схоплював відданицю і провадив відразу до попа на вінчання. Такі „рабункові“ подружжя траплялися там дуже часто і не раз кінчалися бійками між молодим і його приятелями та родиною молодої. Це й було причиною, що з початком XVIII в. (коло р. 1720) влада заборонила заключувати подружжя на дівочих ярмарках. Подібні дівочі ярмарки відбувалися „на одній горі в Мармарошині і цей звичай придбання жінки на ярмарку“, пише Чаплович в р. 1832, на жаль не називаючи тієї гори, „до нині (сто

*) А. Шаш, „Дещо із торговельно-господар. історії панства Мукачев.-Чинад. у XVIII стол.“, П. Русь, 1932, № 9-10.

***) Das Ausland, 1837, № 94.

років по забороні!) ще там паює, як також й у волохів Сукмарської і Собольської жуп.“ Князь Раковцій наказує команданту Сукмарського замку, аби той не дозволяв, щоб жінок куповано за високу ціну; він велить ціни лімітувати, аби за одну жінку платилося не більше 30 гульд. В Галичині в Долинським і Богородчанським повітах звичай дівочих ярмарків заховався до р. 1914*), можливо й далі; в Семигороді (на горі Гаїна) — досі.**)

На наш погляд явище „ярмарку жінок“ виникло й існувало в зв'язку з процесом колонізацій по країнах і областях широкого приливу людности. В невідому далечинь все легше йти самому мужчині. Осівши на новому місці незабаром приходять на незручність і неможливість провадити сільське господарство без господині; починається шукання жінок. Так і в 16 південно-східних комітатах Угорщини, до яких належали й деякі русинські ком.: в наслідок міграційних процесів від половини XVII в. і майже до половини XIX в. по окремих районах мужчин було все більше в порівнянні з жінками; цим і з'ясовуються „ярмарки жінок“, що по тих комітатах відбувалися.

41.

Від XVI в. зустрічаємося з регуляцією цін, як на крам, так і на послуги. Вона місцями обіймала і спосіб вдягнення, й поведінку на вулицях. Її звичайно переводять органи місцевої влади: найчастіш жупної, потім міської, як напр. Левочі, врешті, органи містечкової і домініяльної влади вкупі, коли містечка залежали від домінії, як напр. в Ужгороді. Але зустрічаємося й з випадками регуляції васальними князями Семигороддя. За регуляцій (лімітацій) виходили з засади справедливої ціни (*iustum pretium*). Окремо стоять оцінки спеціальними комісіями маєтків, що повернені від турків, а також Ужгор. домінії. Оскільки нам відомо історія цін взагалі і регулятивна діяльність в області цін, не зважаючи на її величезну вагу, досі ні по Угорщині, ані по нашому краю не вивчені.***) Оpubліковані тільки самі, так мовити, каталоги цінових лімітацій.

Найстарішими, видко, були регуляції жупні: по Спіщині з такою регуляцією зустрічаємося в Левочі вже р. 1525. З часом по Левочі, вільн. корол. місту, ту регуляцію робить міська рада, — здається перший випадок її регулювання припадає на р. 1629. По тому ж місту знаємо й пізніші випадки регуляції цін, — ті

*) *Das Ausland, ein Tagblatt, 1837, № 94*; Зенон Кузеля, „Ярмарки на дівчат“, в збір. „Привіт І. Франкові“ . . . , Львів, 1916; опис красnobродських ярмарок на дівчат зроблено нами по Сірмаю і Божені Немцовій; див. також — *Csaplovics J., „Gemälde“ . . . , II, ст. 216.*

**) „Послѣднія Новости“, (Париж), 23.VII.1935, — допис з Сінайя.

***) На дослідження історії цін з половини XIX в. звернуто велику увагу вчених. Для Британії історію цін від 1259 р. по 1702 опрацював Thorold Rogers в шости томах (1866—1887); для Франції—George d'Avenel від 1200 по 1800 р. теж в шости томах (1894—1924). В Польщі тим зайнявся в р. 1928 інститут *Badania z dziejów społecznych i gospodarczych* проф. Буяка у Львові, — видав вже три томи.

відомости, меншої чи більшої повноти і значіння, зібрано на деякі роки періода від р. 1419 до половини XIX в. *)

В р. 1627 Габріель Бетлен (між р. р. 16¹⁴/₁₆ — 1629 князь Семигороддя) видає регуляцію цін для Семигороддя, куди від р. 1620 якийсь час належала й Мармарощина з прилягаючими до неї західнішими сусідніми частинами краю. Бетленова регуляція всеобіймаюча. В ній встановлюються ціни на привозні товари з закордону (Англії, Венеції, Морави, Сілезії тощо) й на місцеву сировину, і на вироби майстрів. Вказувалося за що сировину мали купувати і, по обробці її, перепродувати готові вироби, встановлювано розміри деяких виробів, іноді способи контролю проти фальшування і т. д. Регуляція Бетлена охоплює поверх 900 оцінок, сягаючи навіть догляду за хворими і раненими, і зостається одинокою; повторної регуляції для того району і в тім обсязі в наступні часи невідомо. Подібна регуляція в р. 1689 зроблена по ж. Мармароській**), а в р. 1706 (Раковцієм) по жупі Мало-Гонтській (нині на Словаччині). Й ці регуляції так само в історії регуляції цін зостаються самітними, і яко такі, мають деяке значіння під оглядом з'ясування та урозуміння господарської статистики, але не динаміки, — для цієї останньої ціли були б матеріалом при умові повторности.

Регуляція по Ужгороду р. 1666 зроблена домініяльним каштеляном і містечковим магістратом разом. Обіймає коло 355 такс на предмети і послуги, сягаючи й ціни грошей, і регламентації одягу різних станів — про те й друге ми говорили вище —, ба навіть приписуючи горожанам поведінку: „Хто би уживав лайливих виразів, як от чорт тебе створив, сукин син і т. п., перший раз покутувався ударом лозини, в другий — палиці, а хто би по-третє в тім попався — був би без жадного милосердя забитий“ . . . Ця регуляція опублікована***), але доки що зостається теж самітньою; чи було повторне регулювання це справа місцевих архівних розшуків. Відомі й дрібніші випадки лімітацій, як лімітації 1666 р. у Пряшові на скот, м'ясо і пшенишний хліб; подібна ж лімітація в часі від р. 1708 до 1829 гол. чин. продажних цін на м'ясо й деякі сільсько-господарські продукти відбулася також по Мукачеву.

Врешті, є знаними оцінки на р. 1696 комісії для оцінювання маєтків, що були повернені від турків до Угорщини, — ці оцінки цікаві для нас, бо відносяться до суміжних комітатів. Окремо стоїть оцінка Ужгор. дом., що її зробила урядова комісія р. 1691-2. Домінію, що складалася з 51 осади, замків та містечка Ужгорода, оцінено було в 334650 фл. Поодинокі об'єкти домінії оцінено так: Ужгор. замок — в 6 тис. фл., м. Ужгород (міщани

*) Weber Samu, „Árok a Szepességben“.

**) Її видрукував Йосип Лугаші в „Uj Mag. Muzeum“ за р. 1857, ст. 455—462.

***) Merényi Lajos, „Nemes Ungh vármegye limitatioja“ . . . Történelmi Tárg, 1894, III, ст. 541 і наст.

повинні були обробляти насамперед доміняльні винниці... в 3 тис. ф., дві корчми — в 18 тис. фл., гриничне цло — в 10 тис. ф., ринкове мито — в 8 тис., прибуток від м'ясарів — у 2600 ф., дев'ятину з виноградників (в Ужгороді, Горянах, Гуменнім, Гусаку і Меринчі) — у 13333¹/₃ ф., шостиколесний водяний млин — у 20 тис. ф., алодіяльну землю в однім місці, на 682 кобл., — у 5456 ф. і на іншій, 1000 кор. гольдів, — у 3600 ф., одне добре місце на лов риби, одночасно придатне і під млин — у 3 тис., один ліс, в яким могло вигодуватися 12 тис. свиней, — у 15 тис. фл., нарешті, 20 доміняльних винниць, оброблюваних кріпаками, з яких надавлювано 300 бочок вина, всі разом — в 50 тис. ф. *) Як оцінки першої комісії, так і цієї другої, не зовсім деталічні, хоч кожна з них по своєму цікава. В останній звертає на себе увагу, що оцінка Ужгороду (замку і міста разом) дорівнюється оцінці одної корчми; що один гольд сіл.-господар. площі (1682 гол. = 9056 ф.) приблизно оцінювався у 5,38 фл. Під оглядом методологічним всі регуляції і оцінки (комісій), стоячи самітньо в часі, не повторені в той же спосіб і для того ж місця пізніш, не надаються до того, щоби по ним можна було виводити динаміку розвитку.

Можна зіставлявати лімітаційні ціни для Семигороддя в Мармарошичною, Бережщиною і Угочанщиною р. 1627 з одного боку і Ужгородські р. 1666 з другого, напр., для худоби:

	1627	1666
Дозрілі воли ліпші (за один)	14 фл.	добрі 36 фл.
„ „ середні „	13 ¹ / ₂ „	—
„ „ гірші „	10 „	гірші 25 „
Полонинські воли ліпші (за один)	7 „	—
„ „ середні „	6 „	—
„ „ гірші „	5 „	—
Тільна корова I якости	10 „	8 „
„ „ II „	8 „	інші
„ „ III „	7 „	після
„ „ IV „	6 „	догоди
Ялова корова ліпша	6 „	7 фл.
„ „ гірша	4 „	після угоди.
Полонин. корова ліпша	4 „	—
„ „ гірша	3 „	—
Баран ліпш.	32 пен.	50 дин.
„ гірш.	15 „	—
Одгодована вівця	1 фл.	1 фл.
Одгодована гуска	10—8 пен.	16 дин.
Негодована „	8 „	12 „
		(найгірша 8)
Одгодований каплун	24 „	12 дин.
Негодований „	14 „	8 „

Однак, з такого зіставлення відмовляємося робити висновок про динаміку руху цін.

Під характер лімітаційних оцінок підходять також оцінки, які поробила комісія р. 1696 на ті маєтки**), що були повернуті

*) Agoston Peter, „A magyar világi nagybirtok története“, Vdp., 1913, ст. 267 і 290—291.

**) Agoston P., там таки, 267.

від турків. Оцінку площ ми навели вже раніш, а річний зиск з кріпаків було так оцінено:

Один йобадський телек	3 фл. 75	дин.
Йобадська панщина (52 дні по 12 дин.)	6 "	24 "
Один пустий телек або 1/2 телека	1 "	87 1/2 "
" желяр, що має хижу	—	50 "
Желярська панщина (52 дні по 6 дин.)	3 "	12 "
" дев'ятиденна робота (по 12 дин.)	1 "	8 "

Крім того худобу і птицю оцінено так:

теля	1 фл. 50	дин.	гуска	12	дин.
коза	—	40 "	каплун	10	"
вівця	1	" —	гиндик	15	"
баран	—	30 "	4 курячих яйця	1	"
негодована свиня	5	" —	1 віз дров	12	"

Коли лімітація по Семигороддю відрізнялася своєю надзвичайною деталічністю, проти котрої Ужгородська здавалася сильно упрощеною, то оцінки комісії, як показують наведені приклади, випадають і проти ужгородських аж надто грубими. (Зокрема цікаво, що желяру налічувано ще й 52 дні панщини!).

Через недослідженість лімітаційних цін зостається відвертим і питання їх додержання в житті, тоб то відповідности фактичним цінам.

Фактичні ж ціни знаходяться по різних актах містечкового і цехового самоуправління, різних хрониках і замітках хроникального порядку, зокрема в формі „покрайніх“ епіграфічних матеріалів. В деяких хрониках і нотатках хроникального характеру зустрічаємося з вільними цінами. Їх здебільшого тоді зазначувано, коли вони викликали здивування своїм незвичайним піднесенням. Нормальні ж рівні цін хроникарів звичайно не цікавили і дослідник знов обеззброюється, бо не може представити точного коливання цін.

Найліпше стоїть справа з нотатками цін по Левочі, по якій до 1713 р. заховалася хроника. Але спробуємо навести низку цін (за братиславський кобел збіжжя) в динарах і флоринах. *) (Див. наступну сторінку).

Щож виходить? В р. 1525 жупа лімітувала ціни на збіжжя; потім йдуть вільні ціни. Р. 1629 рада м. Левочі встановлює ціни на послуги, а збіжжя полишила й на далі збувати по вільних цінах. Р. 1798 лімітуються ціни м'яса, а збіжжя — ні. Ціни на нього зостаються нелімітованими. Хроникальні зазначення цін іноді містять і пояснення чому вони піднеслися: війни Бетлена Габора в першій десятилітті XVII в. спричинили піднесення цін, теж чума р. 1630, також раковцієве повстання р. 1650. Помимо хроникальних пояснень пізнаємо піднесення цін в р. 1805—1812, коли діяли інфляційні процеси; також за мад'ярської революції р. 1847—1848. Все це причини зовнішнього характеру, що діяли на механізм попиту і пропозиції. Але цей останній відчуває впливи і не катастрофальних причин, а внутрігосподарських змін на протязі трьох століть, зв'язаних з продукцією, споживанням і грошовим мірником цінностей, — про цю то динаміку не ви-

*) Hain Gáspár, „Lőcsei Krónikája“, Lőcse, 1910 — 1913, — хроника обривається роком 1713; дальші дані з праці Weber Samu, „Zipser Geschichts- und Zeitbilder“, Leutschau, 1880.

Роки	Пшениця	Жито	Овес	Ячмінь
1525	40—44 д.	25—33 д.	10—12 д.	20—25 д.
1538	—	—	5 д.	—
1600 (Кежмарк)	470 д.	350 д.	125 „	300 д.
Війни Бетлена	3 ф.	2 ф.	—	—
1622	4 „	3 ф. 50 д.	2 ф.	3 ф.
1630	420 д.	350 д.	125 д.	300 д.
1639	—	2 ф.	—	—
1645	1 ф. 30 д.	75 д.	45 д.	1 ф. 60 д.
1646	1 „ 8 „	66—78 д.	36—43 д.	78—90 д.
28.XII.1647	1 „ 30 „	60—70 „	24—30 „	45—65 „
1650	2 „ 80 „	1 ф. 8 д.	—	—
3.V.1651	2 „ 60 „	2 ф.	66 д.	1 ф. 30 д.
1661	1 „ 18 „	1 „	36 „	80—90 д.
1663	1 ф. 89—2 ф. 18 д.	1 ф. 50—1 ф. 72 д.	33—51 д.	1 ф.—1 ф. 27 д.
1664	2 „ 24—2 „ 60 „	2 ф.	1 ф.	1 ф. 80 д.
1666	2 „ 24—2 „ 60 „	2 „	1 „	1 „ 80 „
1666 (інші дані)	1 ф. 12 д.	72 д.	39 д.	50 д.
1677	—	—	2 ф. 24 д.	2 ф. 12 д.
1704	1 ф. 20 д.	71 д.	24 д.	54 д.
1715	—	1 ф.	—	—
1760	—	1 ф. 20 д.	—	90 д.
1765	—	—	—	78 „
1769	—	—	—	1 ф. 20 д.
1788	6 ф.	—	2 ф.	—
1798	2 ф. 50 д.	1 ф. 98 д.	80 д.	1 ф. 30 д.
1805	11 ф.	9 ф.	5 ф.	7 ф.
1807	9 „	7 „	4 „	6 „
1811	23 „	20 „	10 „	12 „
1812	60 „	50 „	—	40 „
1813	—	2 „	9 ф.	—
1817	—	25 „	—	—
1828	—	2 „	—	—
1846	—	3 ф. 50 д.	—	—
1846—47	12 ф.	9 ф.	2 ф. 30 кр.	5 ф.
1847—48	20 „	18 „	7 ф.	14 „

старчає необхідних даних; зокрема для того здебільшого в недостаточною також і точність історичних нотаток: бо ціни змінюються по місяцях року й по ґатунку збіжжя, залежать від цінності грошей тощо.

Щодо „покрайніх“ записів, то вони помимо лаконичности зовсім випадкові. Напр. „покрайній“ запис в с. Венецейським (на Шарищині) на р. 1724—5 зазначає, що „пшениця по 14 грошей, жито по 7 гр., карбел (ячмінь?) по 6, овес по 3 грошей“. Гукливський літопис на р. 1783 має запис: „пшениці кобел могол купити за шість маряшів“. „Покрайній“ запис в Хуньківцях (Ужан. ж.) р. 1794 одмічає, що того року „така тіснота була в країні цілої угорської, що кобел жита був по 12 золотих угорських“; також р. 1795 „кобел жита був по 7 маріяшій“. Такі записи здебільшого нотують абнормальне піднесення цін в доби критичні, не даючи рівня попередніх нормальних цін; не завжди ясно, на яку околицю поширюються зазначені ціни, про яку міру ходить — найчастіш про кобел, але коблі були різні; само собою розуміється, що всі їх цінові зазначення стоять одиними, не повтореними на якусь пізнішу добу.

42.

Осередками промисловости і торгівлі були гол. чин. осади міського характеру. В Угор. Руси вони мали б бути в чотирьох головних титулах: вільних корол. міст, королів. чи коронних міст та гірничих і, нарешті, містечок.

Що до вільн. кор. міст, то на етнографічно-русинській території власне можна говорити тільки про два шариських міста: Пряшів і Бардійов. По своєму титулу такі міста мали представництво в угорським сеймові, право колективного шляхецтва і землевласництва, що ставило їх перед законами і судами нарівні з шляхтою, врешті, послуговувалися правом патронату. Р. 1635 всі п'ять вільн. кор. міст Верхньої Угорщини — Кошиці, Левоча, Бардійов, Пряшів і Сабінов — вступили в союз, що ставив цілю „удержувати добросусідські відносини, любов, спокій і спілку“; конкретніш-організувалися для оборони інтересів ремісництва і торгівлі. Р. 1608 сейм привернув собі право надання містам титула „вільних королівських“, р. 1687 він ухвалює, щоб кількість вільн. кор. міст не збільшувати. В наслідок того жадне місто в Угор. Руси не було підвищене до рангу вільного королівського. Навіть п'ять міст Мармарощини, як вийшли з середньовіччя з титулом просто „королівських“ чи „коронних“, так і залишалися в тім титулі на далі. Р. 1773 Мукачев подав королю прохання про прийняття його у склад вільних королівських міст, — прохання, однак, не було задоволено.

Міст з титулом „гірничих“, не дивлячись на видатні соляні розробки в Мармарощині, в русинським краї не зустрічаємо. Хоч одна особливість таких міст, а власне, що до них на дві милі заборонено наближаться жидам, в якійсь мірі належала, здається з XVIII в., напр. Солотвині (а мабуть ще Ронашку й Шугатагу), — там їм й у XIX в. не дозволялося осідати на постійне життя.

Крім згаданих вище категорій всі інші осади міського харак-

теру фактично перебували в титулах звичайних міст, а частіш таких же містечок (*oppidum*), — хоч деякі з них і називалися „упривілейованими“, силкуючись при нагодах відстоювати якусь долю автономії супроти февдальної зверхности.

Але з XVI в. навіть королівські, коронні і гірничі міста зазнають законодавчого обмеження автономії. Вже на р. 1526 існує норма, що дома прелатів і баронів в містах звільняються від обложень; вона не поширювалася тільки на тих з них, що жили в хатах міщан. По зак. 1546 р. шляхта, що після спустошення своїх дібр і через небезпеку від ворога втікла в міста чи там настало осіла, звільнена від всіх тягарів податкового характеру і від міського суду; під цей закон не підпадали ті шляхтичі, що добровільно переселилися в міста. Законом 1553 р. зобов'язано королівські і гірничі міста прийняти в свої опевання шляхту, якій небезпечно було перебувати в одкритих місцях; при чім втікачам дано право купувати по містах дома. По закону 1563 р. шляхта, що жила по містах, мала давати місту податки і служби, при тім не сміла довозити для себе товарів. По закону 1608 р. дозволено шляхецтву купувати і будувати дома в усіх містах і привілейованих містечках, при тім шляхта з одного боку мала нести тягарі зв'язані з посіданням домів, а з другого — й користуватися з усіх свобод і прав міста. Зак. р. 1635 приписує, щоб шляхтичів, які мають по містах дома, не було обкладувано тягарями більшими, ніж інших міщан, і не більше королівської „такси“ і „публичних потреб“. За силою зак. 1647 р. шляхта вже платить тільки таку таксу з домів, як городяни, коли сейм дозволить королю її збирати; від податків же і служб місту (зак. 1563) звільнялася, хоч і користувалася охороною міст і їх дібрами. По законам 1546 і 1563 р.р. шляхтичі, що жили по містах, задержують їх свободи; по зак. 1647 р. такі шляхтичі судяться по законам держави і міські права та звичаї, які не відповідають державним законам, не можуть вживатися відносно шляхтичів. В позвах міста з шляхтичом чи поодиноким міщан з ним з'являється в місто комітатський суддя (віцегішпан) і провадить процес загально-угорський. На шляхецьке майно міська влада не сміла накладати заборону, як рівно ж не сміла затримувати шляхтичів і їх слуг. *)

В наслідок наведених вище законів, ухвалюваних февдальною більшістю сеймів, в автономних містах з'явилася упривілейована шляхецька група, яка непідлягала міському самоврядуванню. Їй було вільно мати там маєтки, управлятися по шляхецьким імунітетам, не числячись з міським правом і міським оподаткуванням. Того ж положення і тієї ж незалежності пильнувало досягнути й шляхецтво панських містечок, але тут воно вже мало проти себе февдальну зверхність. Як розв'язувалося те протиріччя класових інтересів — побачимо далі.

З'являється і від половини XVIII в. сильно зростає й ще одна нова група людности, до котрої всі міські і містечкові самоуправління мусіли зайняти певну позицію. Були то жиди, в русинських краї „польські“ жиди. Коло р. 1680 за урядування в Угорщині Колоніча з ними стали круто поводитися; гірничі і вільні корол. міста їм одмовили в пристановищі, від тих міст жиди могли оселюватися не ближче, як на дві милі. За Йосипа II їм було повернуто право оселюватися в тих містах; по його смерті вернули до старої практики. Більш сприятливими для

*) R. Kaindl, там таки, ст. 39 і слід.

них мали бути р. р. 1839—1840. Революційна доба 1847-48 р. приносить їм міські обмеження. Напр. в Пряшові, де на р. 1846 їх було 184, революційного р. 1848 забороняється жидам мати будь яку крамницю; як би котрийсь з них всеж провадив торгівлю, то по зловленню конфіскували крам. Не дозволяли бродячим жидам зоставатися в місті на ночівку; за прийняття жида з околиць на ночівку усталено покуту в розмірі 12 зол. Не дивлячись на такі заходи жида в Пряшові продовжували триматися. Так само й по інших містах чи містечках.

До зазначеного переродження складу людности по осадах міського характеру прибавляється процес деградування деяких з них. Зачинають вже деякі міста деградувати в містечка, а містечка — в села. Ужгород за Друґетів уважався містом, з р. 1635 до 1701—1704 р. мав навіть титул „упривілейованого міста“, але від р. 1711 опиняється в рангу коморного „містечка“ (*oppidum camerale*). Вперто відстоював титул „міста“ і навіть з прикметником „упривілейованого“ й Мукачев, однак офіційно вважається за „містечко“. Лалово (на Бережщині) з упривіл. міста стає приблизно на 1736 р. селом; також Пошагаза, Росвигово і Мук. Нове Село з містечок стають селами. З 1720 р. і по 1846 офіційно по Мармарощині, Угочанщині, Бережщині, Ужанщині й Землинщині (крім Кошиць) числяться самі лише містечка; — деякі середньовічні міста вже значаться тільки селами.

Кілько містечок підтримуються у XVIII в. наданням привілею „торговельних містечок“. Так напр. Середнє дістало його р. 1732, а п'яти містечкам Мукач.-Чиняд. домінії, на прохання зверхника Шенборна, цісар надав той привілей р. 1734. Були то Мукачев, Берегсаз, Береги, Варі і Ниж. Верецьки. Можливо, що останньому згаданий привілей підтверджено чи доповнено трохи пізніш, бо в гукливському літопису під р. 1783 читаємо: „Нижні Веречане достали собі правду: їх було мыто от йормарку“. Ужгород одержав той привілей з 12 травня 1780 р., Вел. Березний з 12 травня 1778, Вуйлок з р. 1780. Згаданий привілей означав для панських містечок деяке підвищення в правах.

Віл. кор. міста вже по своєму титулу мусіли бути обнесеними кам'яними мурами з замковими баштами. Пряшів і Бардійов доси заховують в собі рештки тих колишніх опевнень. Що до інших міст і містечок, то замки бували тільки при деяких з них. Коло замків, з яких деякі бували й осередками домінії, в безпосереднім сусідстві все бували підзамкові сільські осаді. Здається, до числа замків, полишених середньовіччям, в цю добу, що зараз нами розглядається, ніодного не прибавилося нового. То тому, що роля замків, як оборонців околиці від зовнішнього ворога, в добі XVI—XVII ст. поволі страчувалася. Довше вона належала окраїнним замкам, як напр. Хустському і Стропківському. В замкові жив фєвдал чи його заступник. В XVI—XVII в.в. де хто з них іноді бував кримінальним розбійником для проїзжих купців і т. п. подорожніх, а майже всі вони бували розбійни-

ками соціальними відносно околішньої мирної людности. „Від Любовнянського замку на Спішу до Вишковського замку в Мармарощині“, пише місцевий автор Яцко, „тягнеться (на наш час) довгий ряд розвалених замків... Невблаганий зуб часу з року на рік вигризає все глибші щербини в старинних мурах, сих свідків давно минулих століть. Як нерозгадані загадки таємничо дивляться з вершків стрімких гір, чекаючи свого історика, для котрого заховали вони до тепер невиявлене свідоцтво своє про гірку долю нашого народу“... Муровання замків давалося в знаки окружній людності так, як і порядкування тією людністю „за їх мурів. Злі спомини об тім виносили покоління наступних віків“... *) В добу повстань XVII в. і початку XVIII замкам випала сумна роля, так мовити, провокаторів, що накликали того чи іншого ворога. Ворог все починав облогу замку з окупації насамперед підзамкової осади. Взяти хоч би Мукачев: на протязі XVI—XVII в. його замок був коло десяти разів обложуваний ворогом і при тім завжди першою жертвою ставало містечко. Доставалося й іншим сусіднім осадам і то, як в добу військових заверюх, так і в спокійні роки.

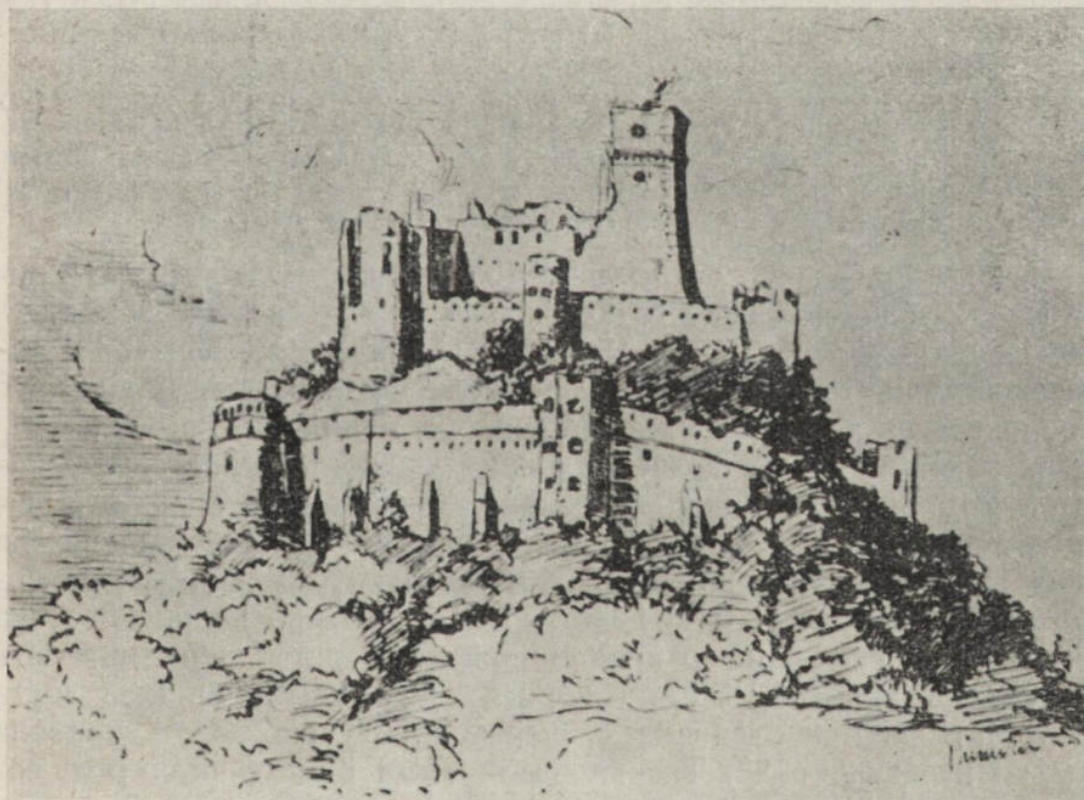
Уміщаючи в собі февдала з його нахлібниками, вояцьку бандерію та різного роду слуг замки уявляли з себе більшого чи меншого споживача, як натуралій, так і простих чи кваліфікованих послуг. Все те постарчала гол. чин. приписана до нього людність, але й не тільки сама вона. Як сказано раніш (на ст. 116), по зак. 1557 (:6) і 1567 (:17) для опевнень „*locorum finitimorum*“ мала висилатися залежна людність будь яких панів. В наслідок того на Мукачевський, напр., замок іноді пригоняли кріпаків з Мармарощини і Сукмарощини, на Сукмарський — з Бережчини, до Кошицької певности — з Шарищини, Землинщини й Ужанщини, до Ужгор. замку — з Ужанщини, крім тих осад, які належали до Середнянського замку. В тих опевнюючих працях не раз брали участь також незалежні люди, ба навіть нямеші.

На чолі оборонної замкової організації, як то було напр. по Хустському замку, стояв капітан, що мав заступника; вояків було від 100—130. Цей замок утримувався гол. чин. з приписаних до нього мармароських солекопалень. У видатках їх р. 1551 знаходимо такі статі: мішані видатки Хуст. замку 513 фл., на закуп провіанту для нього 1203 ф., на платню капітана, віцекапітана і сторожі замкової 1601 ф., на опевнення замку 1185 ф., на закуп пороху і олова для нього 468 ф.***) — разом 4970 фл., що робило 44% всієї видаткової рубрики солекопалень. Капітану Хуст. замку в XVII в. платилося 400 зол. на рік і крім того діставав натуралії (з маєтків замку і причисаних до нього осад). На основі урбарів Будаї встановив, що натуралії складали в рік: 300 коб. вина, 10 коб. оцету, 100 кобл. пшениці та вівса, 6 шт. рогат. худоби на м'ясо, 12 одгодованих свиней, 30 баранів, по 100 овець та курей, 25 гусей, 2 коб. гороху, 6 коб. кулішової каші, по 2 коб. сушених слив та масла, 1 коб. меду, 2 коб. льонов. насіння, 1 коб. конопляного, 500 голів капусти, 12 возів сіна. Заступник коменданта так само діставав грішми і натураліями. Під ним був поручник з платнею по 8 мад. флор. місячно і гайдуки — по 3 мад. флорина в місяць (без харчів); останчі працювали, як сами, так і з своїми жінками. Рядових вояків набирали з урбарників.

*) Павло Яцко, „Минувшина „білого“ Маковицького замку“. Під. Русь. 1927. № 9.

**) *Mag. gazdaságtört. szemle*, 1899, ст. 192.

Винахід пороху означив собою початок кінця непідступності замків в Європі. Ту ж долю пережили й замки в Угор. Русі. Вони в своїм значенні де далі більше підпадають. Під цим оглядом характерним є, що урядова комісія оцінила в р. 1691—92 Ужгородський замок в 6 тис. фл., а дві корчми в Ужгороді у 18 тис. фл. В добу, що зараз розглядаємо, поруч з Мукачевським особливо грізно випадав Хустський замок. На р. 1661 (рік підступу до нього Гусейна-Паші з турецьким військом) він був так сильно опевненим, що по опису Євлія Челебі „хто його в ночі побачить, то трясуться губи . . . Мури його сильні . . .“, подібні до укріплень Іскендерія. Висота вежі досягає купола неба. Покрівля з квітчастої черепиці. Над церквами хрести з чистого золота, аж очі чоловіка зістають на них висіги. Виноградам та садам нема кінця. Перед замком рів. Через

Замок Маковиця (Зборов).

(Р. 1684 здобутий цісарським військом і зруйнований; з того часу не реставровано. На малюнку його руїни приблизно на половину XIX в.).

нього міст“.) На р. 1669 той замок був ще в добрім стані: на вежах „Вовк“, „Людська голова“, „Перепілка“, Шередільській та „Цап“ стояли гармати, у трьох цейхаузах досить було різної зброї, також пороху в двох порохівнях. Та р. 1692 вибухає порох і частина замку стає непридатною. Однак, він ще існує (див. малюнки на ст. 172), між р. 1717—1737 його силкуються потроху ремонтувати. Та з другого десятиліття XVIII в. він перестав бути потрібним. Р. 1737 його огорожено кіллям; 1748 знова силкуються підремонтувати його. Та нема для чого, і р. 1750 вже всі його военні прилади і знаряддя відвозять почасти до Кошиць, почасти до Вел. Варадина. 1773 р. відвідує Хуст Йосип II і то остаточно вирішує долю замку. З р. 1776 в Хустському замкові вже не держать сторбжі. Мури замку розмивані дощами обертаються в руїну . . . Ужгор. замок мав внутрішню

*) Рар I., там таки, ст. 183 і 291—292,

частину, обведену муром, з 5 баштами і зовнішні допомогіві опевнення, обгородені паланкою. Між ними був широкий рів, через який звисав підйомний міст. Замок подарований 1775 р. М. Терезією уніятському єпископату, й до нині, загально беручи, захує свій колишній вигляд. Здебільшого ж по них зосталися лише руїни. Замки Невицький, Бреків (колиш Барко) і Єсенів (Ясенів), що належали Друґетам, р. 1644 здобуло і поруйнувало семигородс. військо Ю. Раковція. Замок Шариш (див. малюнок на ст. 203) через необережне поводження вояків з порохом р. 1660 почасти руйнується вибухом, а р. 1687 його з наказу цісарців ще й спалено. Ньюлабський замок (інакше Королево на Тисі) зайняли цісарці в добу Веселенієвої змови; р. 1672, кидаючи його, зруйнували. Кевешд навмисне зірвано до повітря з наказу цісарського генерала в р. 1673. Р. 1684 цісар. військо здемольовало Пряшівську фортецю, того ж року в осени здобуло і поруйнувало Маковицький замок, що остаточно зруйнований біля р. 1720 (див. малюнок руїни). Требишів (Парич) текелівці р. 1686, відступаючи перед цісарцями, зірвали вибухом пороху. В зв'язку з ліквідацією останнього (Раковцієвого) магнатського повстання зруйновано цісарцями замки: Чичву (1711 р.) й Капушани (1715 р.). Чого не довершили свідомі руїтники, те, полишене без оновлення, догризає зуб часу. Ночні сови, гукаючи ночами з руїн, що заросли мохом і деревом, та іноді буревії співають похоронні пісні колишнім добам і їх представникам — грізним замкам.

Не дивлячись на торговельно-промислову ролю місто й містечко Угорщини тяжко було відрізнити від села. „Всі міста“, говорить Швартнер на р. 1809, „не виключаючи Пешта і Братислави, живуть крім міської промисловости ще від сільського господарства та скотарства і більш чи менш подібні селам... В містах і містечках ледве половина людности живе з ремісництва і то буває, що цехова людина звичайно одночасно є й вінцлером, ковальом і хліборобом. А скільки ще халупників, які живуть внутрі і назовні міських мурів, і котрих єдиним способом прохарчування є плуг і заступ?“ *) Наведена характеристика відноситься і до нашого краю. Інший економіст, Бідерман, навіть на сімдесяті р.р. XIX ст. говорить: „Нечислені ринкові міста (oppida), які між русинами є, відрізняються від сел з правила тільки назвою“ ...**) Так випадали міста і містечка по роду занять основної маси населення.

Але й по способу забудування та по благоустройству хат і вулиць вони ще мало відрізняються від сіл. Напр. в Ужгороді на р. 1691 „тільки на одній вулиці стояли доми в два ряди, в інших в один ряд. Другу вулицю лінію робила низка огорож (коли вони були), що обмежували садиби хат з сусідньої вулиці, або стіни господарських будівель. Вишикуваних цільних рядів домів не було. І в головних вулицях всувалися між поодинокі забудування більші чи менші двори і городи. На деяких садибах хати стояли ближче до вулиці, на інших знов далі від неї...“, так що на багатьох місцях були в улицях кути повні багна, в ночі темні і небезпечні“. Хати були дерев'яні з такою ж і покрівлею (з дралиці чи дошок), зовсім винятково — у пана чи шляхтича — траплявся двохповерховий дім. Звичайно ж хати „пригибалися

*) M. Schwartner, „Statistik“ . . . , 2 A., S. 163—164.

**) H. Bidermann, там таки, ст. 74.

низько до землі і їх маленькі віконця з трудом пропускали трохи світла до середини“. Коло деяких з них не було жадної огорожі. *) В Мукачеві (по плану 1767 р.) не було ще вулиць і хати ще не шикувалися в безпереривний ряд. Аж р. 1795 появилася одна мурованка вулиця-дорога. У XVIII в. на дев'ять з десяти хат в Мукачеві панують дерев'яні житла; такими ж були й купецькі помешкання. Дерев'яний тип хат з дерев'яною ж чи солом'яною стріхою, розповсюджений в містах і містечках, часто тяг за собою пожежі навіть масового характеру.

Були вони карою Божою. Напр. 1550 р. згоріла ціла Левоча, 1599 знов, уціліло лише 45 домів. 1686 р. згоріло ціле місто Бардійов, навіть і головна церква, лише радниця восталася незачепленою вогнем. Р. 1721 згорів цілий Кежмарк і т. д. Горіли цілі осади і кілька разів на протязі століття зовсім вигорали. З огляду на часті пожежі містечкові сенати чи зверхники заводять контролю хатніх коминів. В „порядку“ по Ужгороду 1593 р. Другети приписують головному тричі на рік проглянути комини та печі і, коли признає якісь небезпечними під оглядом пожежі, щоб звелів їх розвалити. Початок асекурації проти вогню зробили р. 1752 спільні німецькі міста, але до половини XIX в. й в таким місті, як Мукачев, вона ще не була заведена.

Про благоустройство містечкового терену з вулицями ще не можна говорити. Напр., Мукачев стоїть коло Латориці і серед мочарів. „Коли упадуть великі дощі“, пише довірник Шенборна приблизно в 40-х р.р. XVIII в., „то з двох сторін не можна інак пройти, як на човнах; частиною міста тече вода так, що хати підпадають небезпечі, що їх понесе вода; з третьої сторони треба вище колін бродити в багні. Причиною цього є, що люди не чистять вулиць, не будують доріг“ . . . Й до кінця XVIII в. в тім ніщо не змінилося. Через Латорицю переїздили на човнах аж до р. 1816, коли нарешті, збудували новий міст. А в Ужгороді (за характеристикою М. Лучкая на 1842 р.) по вулицях Мочарянській і Фараонській частими були такі багнища, що за похоронів мусли небіжчика возити на возі; попа теж везли воловим возом, або відбував похорон верхи на коні, бо пішки не можна було по багнищах пройти.

Не дивно, що під оглядом санітарно-гігієнічним містечка уявляли з себе вигублювачів людности. Смертність часто переважав народження. Напр. в Земліні (у католиків і неуніятів, але без вояків) р. 1788 народилося 241 д., а вмерло 430 д., р. 1789 народ. 219, а вмерло 774. Подібне явище спостерігалось й в сусідніх мад'ярських містечках: напр. в Петроварадині з р. 1788 по 1793 народилося 1024, а вмерло 1743 д. Ця популяційна сторінка в історії міст і містечок Угор. Руси, на жаль, не є дослідженою. Але на підставі уривчатих даних можемо без ризику помилитися стверджувати, що міста і містечка повимирали б, як би не поповнювалися припливом до них людности з сел. Тут між інш. причина повільного послов'янення осад міського характеру.

Період війн за т. зв. „свободу“, що закінчився 1711 р., дуже тяжко переживався й осадами міського характеру. Все, що сказано нами вище, в розд. II, про вплив позаекономічних факто-

*) F. Gabriel, „Užhorod po valce thökolyovské“, реферат в Čas. pro dějiny venkova, 1935, ст. 72.

рів на добробут краю, розуміється, відноситься й до них. Внутрішні магнатські повстання, що заповнили XVII в., особливо другу його половину, серед інших руїнничих факторів висуваються на перше місце, бо крім всього вносили дезорганізацію, яка відбивалася на всіх сторонах життя, перешкоджала боротьбі з пошестями і господарській відбудові та розбудові. І сильні мури опевнень віл. корол. міст не змогли дати захисту, перешкодити змінам влади і переходу міст з рук до рук: влада повстанців чергувалася з владою цісарських військ.

Пряшів р. 1547 здемольовано; між р. 1681—82 він переходив до Текелія, потім до цісарських військ; 1704 р. піддався Ференцю II Раковцію, а р. 1710 його здобуло цісарське військо. Перепис 1720 р. знайшов у ньому 262 міщанських *) хиж і 20 шляхтицьких; з них ані одна не стояла на цілім дільці; ті, що стояли на садибах менше $\frac{1}{8}$, переписувачі називали „хатками“, а на $\frac{1}{64}$ (звичайно на переферіях) — колибами. Після прізвища господарів Ачаді признав: мад'яр 69, німців 134, словаків (і русинів?) 72, італіків 7. Деякі вулиці обернулися в таку руїну, що не зосталося ані сліду по хатах. За відбудови населення не хотіло ставити будов по кілька покоїв, бо такі доми зразу ж забирали під розквартирування німецького війська. Посередницький торг з Польщею урвався. Колишнє пивоварення пряшівців занепало, полишалось займатися сільським господарством: на р. 1720 було 3943 коб. ораниці (в двох зворотах за трьохполля) і 144 кос. лук. Р. 1830 у Пряшові було всієї людности 6381 д., р. 1840 — 6400, р. 1843 — 8202 і р. 1846 — 9520.**))

Подібні переживання мав і Бардйов — блискуче місто в XVI ст., як під оглядом матеріальної, так і духової культури. В тім столітті збудовано багато домів, що доси уявляють з себе унікальні міста, там працювало три друкарні . . . На початок XVII ст. було в місті з передмістям і його селами 4—4 $\frac{1}{2}$ т. душ, з того мор 1600 р. вирвав приблизно 2 тис.; повторний мор 1620 р. забрав більш 2 т. Знов від холери 1645 р. вмерло коло 2400 д., 1679 р. знов од мору вмерло коло 3 т. душ. . . За облоги Текелієм р. 1680 місто і околиці сильно випалено; р. 1684 повторна облога і знов спалено околицю міста. За повстання Ференца II Раковція, по облозі, місто здобуто куруцями і на нього наклали 21 тис. фл. контрибуції. В додачу — релігійна боротьба. По закінченню доби куруцтва місто було так понищено, що вже ніколи не досягло бувалого добробуту і слави. Р. 1696 в ньому зосталося 106 хат внутрі міста і 72 на переферії (крім хат старости, радних і ратуші), р. 1720: 200 хат, 7 колиб і 11 пустих хат та 2 зруйнованих. Садиби під хатами були малі: найчастіш $\frac{1}{16}$ і $\frac{1}{32}$; матеріал з якого поставлені хати — дерев'яний. Внутрі міста було 28 двохповерхових і декілька одноповерхових домів; решта з однопокойових кімнат, а часто й з колиб. На переферіях — тільки з колиб, частину їх посідали чужинці. З 218 жител було 189 міщанських і 29 шляхтицьких. Після прізвищ Ачаді відніс: 22 родини до мад'ярської народности, 142 до німецької, 50 до словацької та русинської і 4 до італьської. (Желярів не перепису-

*) Частина людности міст і містечок, що мала вільно розпоряджати своїм земельним майном, продавати і купувати *libera (emptio-vendicio)* звалася „*orpidani*“, тоб то міщани. Спочатку були то майже виключно німці.

**) *Tafeln zur Statistik der Oester. Monarchie für die Jahre: 1830, 1840, 1843 і 1846* — у всіх випадках без війська.

вано). Торгівля і ремесло занедали. В половині XVII в. ще в кожному домі був ткацький верстат і бардійовське полотно славилося по всій Угорщині і за границею. Від р. 1680 ткацтво замирає, 1696 р. працювало тільки 6 ткачів, на р. 1720 — жадного. На р. 1696 всіх (з ткачами) було 108 майстрів, організованих у 31 цех, і 12 торговців; на р. 1715 було 110 майстрів, але кожний з них ледве міг проіснувати. Для прожиття людности зоставалося сільське господарство, однак убога якість земель не дозволяла його розвитку: на р. 1720 було ораниці (в однім „полі“ двохпілля) 597 кобл., луків 19 косар.*) Місто поповнялося новою, головню слов'янською, людністю, але й на кінець ще XVIII ст. вперто заховує свою німецькість: обраних 1787 р. 11 міських радників, за незнання німецької мови, не було признано за радників.**) Р. 1830 було у Бардйові всієї людности 4868 душ, р. 1840—4900, р. 1843—5097 і р. 1846—4900 р. Як показано було вище, сусіднє віл. королів. місто Пряшів з 1840 р. до 1846 збільшило загальну кількість населення о 50%, Бардйов того не мав: кількість його населення не збільшилася.

Руйнівницькі фактори так само діткнули й німецьких спіських міст. Лєвоцька хроника, правда уривкова, кидає світло на популяційні процеси тієї доби. За хроникою у Левочі, найвидатнішим місті Верх. Угорщини, 1645 р. (від чуми) вмерло 2214 д., а народилося 109; р. 1647 вмерло 51, народилося 136; 1648 — 41 і 104; 1649, 65 і 132. Як бачимо, в непошесні роки народження удвічі (на 63—85 душ) більші за смертність. Р. 1664 (чума) умерло 932 народилося 112; 1710 (чума) умерло 1953, народ. невідомо скільки. Але з р. 1665 по 1671 хроника показує всю кількість приписаних горожан (communicanten worden) і в деякі з тих років натуральний рух населення. Що ж ми бачимо? На кінець р. 1665 всього 5225 д., а р. 1666 — 5935 д., збільшення населення на 710 душ! Р. 1667 — 6350, збільшення супроти попереднього року на 415 д. В обох випадках (710 і 415) о много вище за сконстатовану вже природню переважку народжень над смертністю (63—85 д.). Для р.р. 1667 — 1669, поруч з загальним числом людности, подано народження і смертність:

	Разом	Вмерло	Народил.
на кін. 1666	5935	—	—
„ 1667	6350	107	112
„ 1668	?	87	125
„ 1669	5973	96	125
„ 1671	6803	?	?

В р. 1667 народження перевищило смертність тільки на 5 душ, але загальна кількість населення за рік зросла на 415, — звідки? А в р.р. 1668—1669 переважка над смертністю = 67 д., а загальна кількість змінилася на 377, — яким чином? Знов, на кінець 1671 за два роки значне збільшення (на 830!), — звідки? І коли порівняти останню (6803) кількість з кінцем року 1666 (5935), то отримується збільшення (на 868), яке перевищує натуральний приріст за 5 літ (коло 165 д.) в'ятеро! Наведені дані, хоч як уривчаті, але дозволяють знов сказати, що приріст населення міст поповнявся припливом з сторони. По другім боці раптові зменшення міської людности, як в р.р. 1668-69, були наслідком відливу з міста під впливом певного комплексу причин (напр. р. 1669 в самій хроніці характеризувано, як „тяжкий“, засушливий і неспокійний рік“ . . .). Перед нами процеси флюктуації міського населення і поповнення пошесних страт чи й зріст його кількості припливом мабуть з сел, — до німецьких міст мабуть гол. чин. з словацьких сільських осад. Можна думати, що виказані хроникою Левочі флюктуаційні процеси в тій чи меншій мірі відбувалися й по всіх осадах містечкового характеру.

*) Вже цит. „Mag. nép. a pragm. sanctio“ . . ., ст. 415 і 423.

**) В. Krpelec, Bardejov a jeho okolie dávno a dnes, Bardejov, 1935, ст. 53.

Після віл. кор. міст уділимо кілька слів п'яти королівським-коронним містам Мармарощини, що мали однакове походження, однакову автономію, однакове право азилу і боргове право, часто однакові інтереси і не раз виступали солідарно. Зокрема для усунення непорозумінь, які траплялися між майстрами-ремісниками і іншою людністю, кожне з п'яти коронних міст стало вибирати заступників, які сходилися у Тячеві на зібрання і ухвалювали лімітаційні ціни на вироби і деякі продукти, — одна з таких лімітацій відбулася р. 1629. *) Міщани тих міст, як і нямещі, не раз терпіли від надокучань коменданта Хустського замку. Р. 1663 Апафій дарував їм *jus gladii* в окрузі 12 мірдфельдів. 1664 затвердив всі старі привілеї п'яти міст і між інш. дозволив робити вино для власного вжитку. Звільнив городян від повинности збирати жолудь на жирування свиней Хустського замку і в дубових лісах міст заборонив „жирувати“ свиней замку. Полишилася, однак, стара повинність міст, що з кожної порти мусіли занести коменданту замку по 6 флор. річно (у два рази). В разі потреби горожани викликалися на ремонт мурів Хустського замку. По пороховому вибуху 1692 р., з огляду на те, що під замком проходили дороги з Молдави, Польщі та Семигороддя, хотіли було силами людности ремонтувати його міст. Р. 1696 знов затверджуються привілеї п'яти кор. міст з додатком, що на майбутнє в разі війн вони звільняються від обов'язку давати корол. військам вози, теж від несення поштарської повинности. Але крім всіх інших повинностей р. 1697 горожани Хуста, Вишкова і інш. міст мусіли носити ще й воду для замку, бо на його території не могли знайти води для уживання. Ференц II Раковцій не підтвердив привілеї п'яти корон. міст. А статистика Австро-Угорщини їх, принаймні між р.р. 1822—1846, уважає за торговельні містечка, Märkte.

43.

Найбільше ж було містечок, без винятку залежних від панств. Про положення панських містечок можна скласти собі уяву на прикладі Мукачева та Ужгороду.

Вже поразка мад'яр під Могачом (р. 1526) потягла за собою збройну боротьбу за Мукачев (з домініями). З р. 1527 Мукач. замок опанував новообраний кор. Іван Запольський, при тім містечко Мукачев так понищено (боями і пошестями) і так вилюднено, що решту городян р. 1530 звільнено на три роки від всіх данів і повинностей. Знов бої за замок одбуваються р. 1557 **) і потім р. 1567, коли сильно поруйновано замок, досталося й Мукачеву. Замок оправлено за рахунок Бережської та Угочанської жуп, для чого приблизно на р. 1569 було виужито 49076 взових і піших робітників. Від р. 1633 Мукачев перейшов до Раковців. Вони зміцнюють замок

*) Оригінал знаходиться в Сиготі у спільнім архіві п'яти коронних міст.

**) На цей рік є згадка про водяний пояс, який обмивав гору, де стоїть замок.

під керуванням французьких інженерів. Але високу політику Раковців Мукачев не раз дорого оплачував. Р. 1655 (по хроніці Горватів р. 1657) в червні Мукачев пограбовано і спалено польськими військами в пімсту за добування польського трону Юрком II Раковцієм. Тому що його вдова, Софія Баторі, потім тримала з Габсбургами, куруци, між інш., р. 1675 розграбували її Мукачев. Через одруження „короля куруців“ з удовою Раковція (1682) замок і місто опиняються під куруцями. За те цісарське військо з 5.XI. 1685 облягає Мукач. замок до 27.IV. 1686, то, значить, окупувало містечко Мукачев. Зневірившись у можливости здобути замок цісарці відтягли, але за відходу в ночі вояки розграбували і запалили містечко. Через два роки, на початках р. 1688, знов підійшло під замок цісарське військо під командою ген. Карафи, що уславився Пряшівською бойнею мад'ярської шляхти. Знов Мукачев розплачується за сусідство з

Мукачевський замок лицарської будови на р. 1686.

замком: цісарці з нього облягали замок до січня 1689 р., — коли врешті, замок капітулював. Незабаром, почувши, що Текелі збройно об'явився на Семигородді (р. 1690), замок спішно зміцнено: з старої лицарсько-романтичної форми будов (див малюнок), здемолювавши вежі, зроблено шаблонну певностну форму. На р. 1692, як стоїть в однім архівнім документі, Мукачев так спустошений, що людність не мала ні житла, ні хліба, ні одягу.

З р. 1703 розгорається останнє магнатське повстання і край і містечко знову розплачується за чужі цілі боротьби. Ференц II Раковцій приходить 26 червня в Мукачев, але після двох днів перебування, спровокувавши людність, по кількох повулишних боях відходить перед цісарським військом. Цісарські жовніри пограбували городян і запалили містечко; цілий полк став на постої і грабував мукачевців сталими реквізіціями. Зібравшись

з силами куруци віднімають містечко і замок. Замок стає осередком частих перебувань останнього Раковця, де він приймав чужих дипломатів і т. д. Було то для мукачевців великим тягаром: людність відривалась від продукційних занять, мусіла постарчатись помешкання, давати підводи, її часто реквіровано тощо. Р. 1711 доба куруцтва закінчується і з Мукачев. замку — „гнізда ребелів і куруців“ — роблять тихий склеп непотрібної зброї. Для містечка настала, нарешті, спокійна доба. Що ж до замку, то р. 1769, побоюючись російської територіяльної експансії, його оправлено. Р. 1834 згоріла більша частина; по пожежі знов трохи оправили.

Панські містечка з ціллю адміністрування звичайно виділялися в окремі одиниці. Вони управлялися старостою з радниками під доглядом центральних урядів доміній. Під тим же доглядом був і містечковий суд. Вишу апеляційну інстанцію для нього в XVI—XVII в.в. робив сам зверхник чи в особі напр. кастеляна замку, а у XVIII в. подекуди домініяльний суд. Поруч з тим з р. 1654 тією інстанцією, як і за позвів між містечком і зверхником, стає жупний суд, що не ослабляло залежності містечкових судів від доміній. Ще й у р. 1785 фіскал Мукач. домінії посилав судді м. Мукачева інструкцію, в якій наказує, як слід судити і загрожує судді арештом. Кожний суддя по урбарах тієї домінії уважався за її „офіціолота“ (урядовця). З урбару р. 1682 довідуємося, що на той час існував у Мукачеві старший міський суддя, окремо — торговельний і ще дев'ять роз'їздних. З р. 1807 в Мукачеві обиралися ще 17 т. зв. „присяжних суддів“. Були то помішники судді по адмініструванню й збору податків, а не заступниками в судовій функції. Між іншим на той час серед них було жидів в „непропорційно великій кількості“.

З чотирьох урбарів другої половини XVII в. довідуємося про кількість родин (по батькам і удовам), що жили в Мукачеві:

	Шляхтиц.	Нешляхтиц.	Кріп. робітник.
1649	50	302	158
1672	49	233	203
1682	?	255	104
1699	87	204	77

Шляхтицька група містечкової людности тут, як і по інших містечках домінії (та й по інших осадах містечкового характеру краю, насамперед східної його частини), з'явилася по розгрому Мад'ярщини р. 1526. Були то втікачі з територій, що заняли турки; там шляхті зле поводилося і вона звідти масово втікала. Розселилася по містечках на невеликих площах, кріпаків зовсім не мала, або мала по 1—2 душі. Обстоювала для себе окреме правне положення серед іншої містечкової людности. Але то не всім удавалося. По Ужгороду Друґети в інструкції 1593 р. піддають суду містечка тих шляхтичів, що осіли на простацьких телеках. По Мукачеву Естергазі в інстр. 1616 р. забороняє всім

нямешам в позвах проти міщан звертатися до жупного суду, а тільки до містечкового — по Ужгороду і Мукачеву вищою інстанцією мала бути судова столиця замків (доміній). Як бачимо з таблиці в Мукачеві кількість шляхти за 50 літ сильно зросла (на 67%), тоді як нешляхтицької людности зменшилося на третину, а кріп. робітників навіть удвічі.

До складу нешляхтицької групи входили хлібороби, ремісники, торговці, служачі домінії (т. зв. офіціолоти) тощо. Р. 1649 з 302 родин цієї групи було 155 хліборобських, 55 ремісничих, зайнятих у 17 різних виробництвах; купців ще урбар не виділяв окремо. Р. 1672 хліборобських 95, ремісничих 60, в тім числі і цехові майстри по дубленню і вичиненню шкір та чоботарів, купців (і купецьких крамниць) 17. З р. 1668 за право торгувати і за крамничні будинки з купців домінія стала брати регулярну таксу; по урбару 1672 р. найменша такса = 4 гульд. в рік, середня — 7 і найвища — 12. В списку домінії їх звали таксалістами. Купці були балканського походження, трималися досить незалежно, при нагодах ставили опір містечковій раді. Щоб підірвати монопольне положення балканського купецтва домінія в XVII в. стає на засаду вільної торгівлі. На цій підставі р. 1672 у Мукачеві значиться вже й перший купець — жид. Він осів у підмістечковій ос. Росвигово і повів корчмарство. Інструкція Текелі 1684 р. згадує й про жидів у Мукачеві, що продавали напої „з великим для себе зиском“. Р. 1699 одна гостинниця звичайно ходить в оренді у жида. В особі жидів появився серйозний конкурент балканському купецтву, що на половину XVIII в. захитав його положення. Що до хліборобів, то кидається у вічі їх різке зменшення: р. 1649 хліборобів у Мукачеві було 155, а в р. 1682 зосталося 56, — менше ніж ремісників і купців, яких разом було 91 родина. Зменшення всіх нешляхтицьких родин є більшим, ніж показує таблиця; то тому, що з 1682 р. почали в урбар записувати і циганів, яких на р. 1699 було 36 род. Різко зменшилося і желярів: з 158 на 77. За повстань і зв'язаних з ними пошестів колишнє вільне хліборобське міщанство в значній мірі вигинуло, желярі крім того і вивтікали. Урбарі другої половини XVII ст. по Мукачеву виказують, що поруч з цілими сесіями частина людности сиділа на $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ та навіть і нічого не мала. Деякі не мали ані своєї хати: р. 1649 жило 16 родин на частинах садиб, а 28 навіть на чужих (з цих тільки в одній була своя корова). З часом садибні участки більш роздроблялися. Крім того в урбарах не виводиться підсумок спустілих хат і при них садиб. Що до цих останніх, то у всіх містечках домінії й землі вільних хліборобів по звільненню переходили домінії, а від неї приділювалися новоприбуваючим осадникам вже як домініяльні.

Зменшення нешляхтицької людности турбує адміністрацію домінії і вона вживає заходів до збільшення населення. Радо приймаються нові приходьки. По Мукачеву і Берегову в попередній час й на рік урбару

1690 р. вільно могли приселятися кріпаки чужих панів, зложивши старості 1 флор. Їм давано опустівшу в містечку садибу, на шість літ звільнювано від оброку, обов'язуючи тільки дванадцятьденною панщиною на рік. Ціла низка законів про видачу втіклих кріпаків їх попередньому панові Мукачевськими панами довго ігнорувалася; аж в кінці XVII в. їх стали таки почасти виконувати. Натомісць уживано інших заходів до збільшення населення, — про що ми згадували вище (стор. 177). Зокрема, що до містечок Мукачев. дом., то вивтікання з них, здається, до кінця XVII в. не так часто траплялися. Принаймні урбар за р. 1690 говорить, що береговці не в під такою кріпацькою залежністю, щоб хтось з них був арештований і тому звідти так рідко втікають, що то навіть непомітне. Врешті, ним оговорено право розпоряджати майном: „хто з береговчан хоче свій нерухомий маєток продати, може те хоч коли вільно зробити і там жити, де йому завгодно“. І все ж на р. 1699 у Берегові пустувала майже кожна друга сесія (садиба).

По замиренню краю чотири містечка Мукачев. дом. мали такий соціальний характер:

		Нямешів	Міщан	Желярів	Таска- листв	Сабода- шів	Вдовиць	Разом	Пустих садиб
Мукачев	1715 р.	?	51	5	—	1	—	57	?
	1729	69	108	18	—	3	8	206	26 ¹ / ₈
Берегів	1715	?	129	5	1	—	—	135	?
	1729	?	165	17	—	—	14	198	?
Береги	1715	?	24	1	—	—	—	25	104 ¹ / ₂
									(на 1714 р.)
Варі	1729	2	35	13	—	—	1	51	53 ¹ / ₂
	1715	1	61	—	—	—	—	62	?
	1729	?	125	8	—	—	2	135	105

Не зважаючи на неповноту даних (що їх розробив Ачаді*) все ж можна бачити, що основу роблять міщани і їх кількість за 14 років зросла, подекуди удвічі, — доказ того, що містечкове життя поволі налажувалось; на те ж вказує і зменшення пустіючих телеків (по Берегову). Хоч все ж рани попереднього століття ще не скоро загоїлися.

Ужгородський замок панував над дорогою понад р. Уг через Ужоцький присліп. В XVII в. він був єдиним в своїм районі, куди за небезпеки можна було, насамперед шляхті і духовенству, сховатися. Під ним росташоване містечко.

Зверхники Ужгородської (і разом Гуменської) домінії Друґети за внутрішніх війн і повстань трималися по боці Габсбургів. Це було причиною нападу противної сторони на їх маєтності, в тім числі на Ужгород. Р. 1564 його обложував семигор. князь Ів. Сигізмунд; 1644 р. Юрко I Раковцій, але нездобув. З самого початку Текелійового повстання куруци напали в червні 1678 р. на Ужгород, але скоро відійшли. Знов і дуже жорстоко нападають текелівці Ужгород р. 1684; з міста, яке на половину випалили, провадили облогу замку з гарматним обстрілом. Дома городян були розграбовані. Тільки що здобув Текелі замок і росташував у ньому своїх вояків, як на початку 1685 р. до Ужгороду підійшло цісарське військо і розпочало облогу замка. В травні того року воно знімає облогу, але містечко було здемольовано. У вересні знов підійшло цісарське військо і примусило текелівців до здачі замку, який з містечком повернуто Друґетам.

*) Вже цит. „Magyarország nép. a pragm. sanctio . . .“, 313.

На чолі містечка стояв староста з радою, що складалася звичайно з 12 радників; їх вибирали на один рік. Староста і радники виконували одночасно адміністративно-поліційну і судову функції, стоячи під наглядом земельного зверхника, що здійснювався просто, чи через посередництво кастеляна замку або замкового судді по приналежності. В судових книгах записані переважно рішення по різних цивільних позовах. Судді — а староста був серед них, яко *judex primarius* — додержувалися Трипартитума, але й наказів фєвдалів. В інструкції (чи „порядку“) м. Ужгорода, що 1593 р. дана була за підписом Івана і Юрка Друґетів, знаходимо й деякі норми про продаж і спадкоємство. В її § 11 читаємо: „Коли має хто продати свою хату, виноградник, ораницю чи інш. маєток, повинен передусім пропонувати куплення своїм крєвним, потім дальшим родичам, потім сусідам; а як що й ті не хотять, то може продати навіки. Родина може три роки подумати і відкупити від тих чужих, але коли на протязі трьох літ не відкупить, страчує всяке право на той маєток“. А в § 18 говориться: „Коли якийсь дідицтво відчужується, а правні спадкоємці не опротестують бігом 16 літ — такі страчують своє право; але той, хто був в чужині, або в полоні, може правотити“. *) Наведені уступи з інструкції мали на увазі міщан і між іншим показують нам, що й в панських містечках вже існувало право власности й на нерухомости. В світлі наведеного випадає загалом справним доказуване 1737 р. твердження, що городяни Ужгорода завжди вільно розпоряджали своїм рухомим і нерухомим майном, яке переходило земельному зверхникові тільки тоді, коли хто вмирав без заповіту, не залишивши законних спадкоємців. Серед адміністративних функцій органів містечкового самоуправління XVII—XVIII в.в. виділяється функція пізнішого, так мовити, публичного нотаріату. „Перед радою укладалися всякі можливі орудки (сдѣлки) і різноманітні акти, умови про купівлю-продаж нерухомостів, віддавалися в заставу і викуплялися нерухомости, укладалися заповіти, описи спадкоємств, даровизни і інші орудки з обсягу цивільного права, для дійсности яких, очевидячки, вимагалася їх реґістрація перед радою — єдиним публичним (присутственным) місцем і то не тільки для містечка, але й для широкої околиці. Записи в містечковім протоколі вважалися за непохибні (*infalibilis*), мали обов'язкову силу і для шляхецтва, яке й само бувало заключало свої орудки перед радою. Навіть полегчі, що уділювалися земельними панами окремим житцям, заносилися в містечкові протоколи, що мали незаперечну доказову силу“ . . . **)

По урбару 1567 р. в містечку значиться 34 ґаздівських родини і 4 желярських; з ґаздівських було 9 цілопортових і 28 півпортових. По урб. 1631 р. в Ужгороді числилося: а) цілих фунду-

*) *Mag. gazdaságtör. szemle*, 1896, ст. 102.

**) П. Сова, там таки, ст. 179—183.

шів-садиб 21, з них 6 пустих, а на останніх 15 жило 48 родин, б) половинних 47, одна пуста, а на інших 46 жило 59 род., в) четвертинних 90, на яких жило 106 род. Як бачимо р. 1631 переважали садиби четвертинні, але на р. 1691 вже $\frac{1}{8}$ і $\frac{1}{16}$. Домів в р. 1631 було шляхтицьких 31, й іншої, в тім залежної, людности — 206. До містечкових садиб не належали позаміські ораниці та луки, але відомо, що православна, пізніш уніятська, парахвія в XVII віці мала право уживання гуртових пастівників (*usus poscuorum communium*) і гуртових же лісів (*lignatio ex communium sylvis*); тих гуртових ужитків пізніш, по переході Ужгорода ерапу, не стало. Але садиба становила і по містечках той же *intravillanum*, що й по селах, якого повний розмір сягав одного угра. На ділі ж садиби здебільшого були меншого розміру: $\frac{3}{4}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{1}{2}$... угра. Ось сумаричний перегляд садиб на р. 1691:

Розмір	Разом	З того:		Із зайнятих належ.:	
		пустих	зайнятих	упривілейов.	залежнім
1	3	—	3	3	—
$\frac{3}{4}$	7	4	3	3	—
$\frac{2}{3}$	1	—	1	1	—
$\frac{1}{2}$	15	5	9	7	1
$\frac{3}{8}$	—	—	—	3	—
$\frac{1}{3}$	1	—	1	—	1
$\frac{1}{4}$	111	37	76	38	38
$\frac{1}{6}$	2	—	2	2	—
$\frac{1}{8}$	50	6	44	9	35
$\frac{1}{16}$	52	5	47	12	35
$\frac{1}{32}$	15	2	13	1	12
інш.	6	—	6	(4)	—
Разом	263	59	205	79	122
В уграх (прибл.)	60	$15\frac{7}{8}$	43	$22\frac{9}{32}$ (+ $3\frac{3}{4}$)	$17\frac{13}{18}$

Більші садиби належали публічно-правним особам (езуїтському інтернату, семінару, римо-кат. фарі і школі та богадільні), або чужим шляхтичам, що їх для себе купили. Останні ж садиби, як бачимо, дуже дрібні. З усіх 263 садиб (= 60 угрів) було 59 ($15\frac{7}{8}$ угр.) садиб спустилих, з руїнами хат; були то здебільшого садиби дрібної людности, яка мабуть покинула містечко. Зайнятих зосталося 205 садиб (коло 43 угр.).

Населення міста було різного соціально-станового положення. Серед нього були чужі магнати (гр. Петей) і пани (Гал, Баркочі, Орос, Клобушицький), що купили собі від Друґетів садиби (9, площею $4\frac{1}{6}$ угр.) та поставили на них свої дома. Також дрібна шляхта (нямеші), що з сторони (може й з територій зайнятих турками) переселилася до міста чи з місцевих людей досягла нобілітації; їх всіх було 35, а мали разом 38 дрібних (здебільшого в $\frac{1}{4}$ угр.) садиб, відкуплених від Друґетів. Осідаючи на садибах підпадаючих кріпостним повинностям, вона, щоб бути вільною від них, відкуплялася від всіх повинностей, що називалося екземпцією; а щоби пізніші земельні зверхники того

не оспорювали, екземпціоністи іноді просили королівського за-твердження. Як магнати та пани, так і дрібна шляхта, що відку-пилася, нічим не були зобов'язані супроти домінії; лише декотрі з них мусіли давати публічну контрибуцію, що звалася таксою, звідки і самих їх наз. таксалістами. Й міські урбарі Мукачева р. 1672 і 1682 наз. їх „nobiles taxati“, бо від р. 1556 з них по-бирано в містечкову касу такі ж податки, як і з останніх міщан (по за тим їх підпорядковано містечковому суду і примушено видаваги тих злочинців, котрі б у них переховувалися). В тім же положенню, що дрібна шляхта, були в Ужгороді й деякі мі-щани-ремісники і хлібороби. Вони походили з кріпаків, але за заслуги перед панами чи частіш за викуп; платячи за екземпцію від 100 до 900 золотівок (гульденів), досягли звільнення від крі-пацтва діличного чи для своєї особи. Викупленими на власність садибами могли розпоряжатися; тільки в разі вимертя спадкоємців їх садиби вертали знов земельній зверхности. Магнатські, панські, шляхтицькі і вільного міщанства садиби складала групу уприві-лейованого посідання в Ужгороді. Такого начислювалося 79 са-диб (і ще 4 публіч.-правн.) площею $22\frac{9}{32}$ (і $3\frac{3}{4}$) угрів. Була це вже приватна власність повна чи почасти обмежена; поза тим деякі шляхтичі і вільні міщани орендували дрібні площі в домінії під кукурудзу і жито.

На людність, що залежала від домінії, серед якої траплялася й дрібна шляхта, що не мала можливости відкупитися, припа-дало 122 дрібних садиб: по $\frac{1}{4}$ угра — 38, по $\frac{1}{8}$ — 35, по $\frac{1}{19}$ — 35, по $\frac{1}{32}$ — 12. Під ними всієї землі $17\frac{13}{18}$ угр., — на одну садибу припадало пересічно 0,15 угра. За винятком 1—2 господарів, що могли прожити з хліборобства, всі інші, не ма-ючи поза містом приділених площ, худоби було мало в кого, мусіли приробляти ремеслом чи чимсь іншим. І між залежною людністю були кравці, шевці, постольники, бондарі, стельмахи, (теслярі), ковалі, сідлярі, кожушники і найбільше гончарів; ре-меслом же займалися і деякі дрібніші шляхтичі та всі міщани „слободники“. В містечку було п'ять цехів: кравців з р. 1569, постольників, кожушників і шевців з 1608 р., золотників з 1638, цірюльників з 1665 і гончарів з 1686, — їх статuti стверджено домініяльною зверхністю. *) Зостається відвертим питанням — входили в них свободні, чи залежні, чи ті й інші ремісники.

Приглянемося тепер до різних повинностей залежної людности містечок в третю чверть XVII в. Тут насамперед виступає кра-евий, областний чи комітатський податок, який містечко само розкладало на поодинокі господарства. Була то „порція“, скла-даючись з двох частин: з областної податі (cassa domestika) і військової (cassa bellica). В додачу до законної порції прихо-дять т. зв. discrétion, хабарі, що давано офіцерам і підофіцерам

*) Про Ужгород на р. 1691: F. Gabriel, там таки, ст. 71—81; П. Сова, там таки, ст. 39.

військових залог грішми, ще частіш натурою: рибою, птицею, салом, яйцями, овочами і т. д. Далі зачинаються обов'язки перед зверхником території, на якій стоїть містечко. Серед них перш усього поземельна подать — *census* чи *terragium*. Її виплачувано готівкою від *sessio* (садиби) пропорційно розміру. По Ужгороду р. 1631 з цілої садиби брано: 50 дин. на Юра і 1 фл. на Михайла. За останнього Другета цензус замінено панщизняним одбутком: обробкою частини панських винниць, розноскою панської кореспонденції і, нарешті, обов'язком підтримувати в порядку дерев'яний міст через Уг. За цензусом йде панщина в розмірі і в способі, які вимагали панства. В містечках вона випадала значно сильніш спеціалізованою, ніж по селах. Помимо обробки сусідніх панських ораниць та лук і головно винниць, як в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Берегах, Варі тощо, міщани обслуговували централю домінії і замки господарською і головно ремісничою працею. Деяким ремісникам означувано розмір панщини, — як то випадало по Ужгороду сказано вище (ст. 264). По Ужгороду ж робили панщину і деякі дрібні шляхтичі, коли сиділи на садибах, з якими зв'язувався обов'язок панщини, — з часом вони відкуплялися. Далі побирано з людности містечок *proventus*, *servitae* та *munera*. Під *proventus*'ом значилися побори на користь панства кількох категорій. Була там насамперед десятина від збіжового врожаю. По Мукачеву ще з середньовіччя на жнивах достарчали городяни гуртом (*pauschaliter* в розмірі 50 кобл. пшениці) т. зв. кобликову пшеницю (і стільки ж вівса (кобликовий овес). Ужгородці десятину від збіжжя не давали. Далі йшла десятина від свиней. По Ужгороду її давали ті з городян, що їх мали і вигодовували на жолудях в панських лісі, коли жолудь уроде; по Мукачеві — від кожної заколотої свині в готівці. Потім — дев'ятина з виноградного врожаю, яку давали ті міщани (по Ужгороду й шляхтичі), що мали свої власні виноградники (крім того, по урбару напр. 1685 р., в Ужгороді давали десятину й для короля). Нарешті, до *proventus*'а відносилися прибутки панств від продажу напоїв, з різниць, з млинів за помол, митне з мостів, податки з постійних дворів і гостинниць. Цим повинностям підлягали (напр. в Мукачеві) і шляхтичі в тих випадках, коли займали садиби, що були обтяжені повинностями на користь панства. В Ужгороді панська корчма і мостова митниця містилися разом. В ньому від Юра (23 квітня по стар. стилю) до Михайла (8 листопаду по ст. ст.) лише зверхність могла продавати вино (в останній час кожний городянин, а з 1766 р. кожний власник винниці з своєї продукції, міг продавати вино). Пиво варилося без перестанку і примусово розпреділялося по дворах за плату; в час „вайдування“ і в деяких інших випадках по звичаю мали пити вино, це так само було „повинне“ пиття. По урбару р. 1691 вище згадана корчма (з правом продажу вина, пива, паленки і меду) разом з митницею вже в оренді жида; цікавим було б в'яснити, чи й оте повинне пиття

пива і паленки увійшло в склад вигід орендаря, чи відпало. Дві панські ужгор. різниці на той час теж здавалися в оренду за готівку і натуралії. *Servitia* — значила поодинокі послуги по верх панщини. До них належали: по Мукачеву — складання невимолоченого збіжжя в полях і стодолах, довіз вимолоченого пшенишного зерна з поля на млин, а звідти — муки на замок, перевозка овочів; по Ужгороду — доставка дев'ятини вина до замку, під час жнив ношення женцям води тещо; по Стропкову — привезення дерева під замок, щоб могла грітися ночна сторожа. *Munera* — уявляла з себе побори курями та гусями для кухні пана; їх звано ще „різдвяною курицею“. По Мукачеву цей рід поборів з'явився з часу Софії Баторієвої, з урбару р. 1672. По Ужгороду, починаючи урбар. 1631 р., кожний хто жив в містечку, але не мав і частини садиби, замість цензуса давав панству по одній курці в рік. Загалом обов'язки залежності по різних містечках були менш-більш подібними, але не однаковими.

По закінченню повстанської доби не легко починається і не швидко йде господарське відродження містечок. Воно ще раз затримується мором, що відбувся приблизно між 1717—1728 р.р. На час вступу у володіння Шенборнів Мукачев був в сильнім занепаді й з того часу починає поволі реставруватись. Комітатське *conscriptiones* по ньому р. 1730 показує 105 прізвищ голів родин, що підпадали оподаткуванню, р. 1732 і 1734 — 99, р. 1747 — 179, р. 1749 — 284, р. 1764 — 236. Берегово в р. 1744 було заселено тільки в десятій частині, Береги здесяткував черговий мор; у Варі між р. 1728—1744, гол. через виселення, відбувається зменшення на 375 домівств.

Законом з р. 1608 (:13) в містах і містечках Угорщини мад'ярам і слов'янам надано ті ж права міщан і цехові, що їх до того часу мали тільки німці. Певно, що між наданням права і зреалізуванням була поважна дистанція. Періоди повстань і ще більше роки пошестів зменшували кількість пануючої там з середньовіччя німецької людности і відкривали можливости займати позиції іншій. Все ж не легко то йшло. Напр. на р. 1720, коли розбирати людність за прізвищами, в Пряшові на 282 домогосподарств було німців 134, у Бардйові на 218—142. Отже, німці становили більшість. Подекуди їх прибавлялося доприселенням, як напр. в добу Йосипа II в Ужгороді, куди ерар викликав нових німецьких колоністів в кількості 20 родин, що були оселені на Мінайській вулиці, від чого вона стала зватися швабською. В Мукачеві в XVI—XVII в.в. керуюча роля в містечковім управлінні належала німцям-протестантам. З XVIII в. та роля перейшла до кількох німецьких родин католицької віри. З початком XVIII в. стали звертати увагу на те, щоб в мукач. містечковому сенаті були заступлені три головні народности: німецька, мад'ярська та русинська. Скільки було по містах і містечках русинської людности? За відсутности в той час народностної статистики про національний склад людности залишалось догадуватися за прізвищами, — метод, розуміється, далекий від досконалости. Цим способом по Мукачеву для р. 1764, на основі

прізвищ реєстраційного списку платіїв (їх було 132) областних (комітатських) податків, русинів начислюють приблизно на четвертину людности. На р. 1774 у Мукачеві вже стільки жидів, що домінія завела окремих список жидівських платіїв податків. Перший державний перепис р. 1788 налічив у Мукачеві разом 1818 душ. На цей раз про народности догадуються по вірі: було в тім числі римо-католиків 483, греко-католиків (головно русинів, але почасти і рідше також мад'ярів і румун) 571, реформаторів 592, жидів 172. Отже, знов русини склали коло четвертини міської людности. В р. 1848 за даними мукачев. реформатської парахвії в Мукачеві жило разом 6612 душ, з того: римо-католиків 1700, греко-католиків 1600, гелветської віри 1138, аугсбургської 105, жидів 2069, — знов русинів не більше четвертини. Коли з р. 1836 зорганізувалося містечкове самоуправління з 34 радників, то радники все комплектувалися пропорційно до трьох вір, виключаючи жидів.

Що до цих останніх, то з нечуванням і загрожуючим їм впливом з Галичини і Польщі попереднє ліберальне відношення до них змінюється на обмежуюче. В р.р. 1820—42 частина податків, що припадала на жидів, накладається загальною сумою, гуртом, на жидівський кагал, а керовники кагалу самі вже розпреділяли його між членами жид. громади. Цікаво, що бідні жидаи скаржилися на те, що вони надмірно обтяжені з боку своїх же кагальних верховодів. В р. 1824 за вибору мукач. судді на 160 поданих голосів аж 50 припало на голоси жидівської громади. Їх вплив зростав. Але потім, в першій половині XIX в., намісницька рада видала кілька розпоряджень проти дальшого оселення в Мукачеві жидів і вже в р. 1839 жидаи, звертаючись до міського сенату по дрова, характерно мотивують своє прохання: „не наша вина, що ми родилися жидаи“... Ще характернішою була відповідь сенату: він різко критикував жидівську неохайність, особливо бідніших жидів; зокрема докоряє, що через брудний стан їх помешкань до них не можна поставити на квартиру навіть простого вояка.

Від доби більш менш терезіянського урбару і йозефовських реформ, коли в область соціяльну, а значить і кріпацьку, було кинуте й дещо нового світла, в містечках став помітно підвищуватися рівень самоповаги. Вони, кожне по-своєму, усилюють ту глуху боротьбу з поземельними зверхностями, яка, стоячи на постійнім антагонизмові інтересів, в тій чи іншій мірі майже ніколи, власне, не припинялася. Так напр. з переходом Ужгорода до ерара його людність зачала ідеалізувати попередній дрогоетовський режим, оформлювати його вигідні для себе риси, домагатися (1837 р.) тодішніх своїх привілеїв. Як то не вдалося, захожуються відкуплятися від урбарних повинностей, на що в кінці 1822 р. підпискою було призначено поважну суму — 84477 рин. флор. В прагненні до визволення з під залежности панству, як вказано П. Совою, допомогли Ужгороду, та напевно і не тільки йому одному, закони 1836: XIV, XVIII і XX, якими підсудність по справах спадщини, ярмаркових і дрібніших словесних позвах передавано по містах на т. зв. організовані міські ради (*rendezett vár. tanács*). В супереч зверхности комітатська влада у 1838 р. признала Ужгород відповідаючим вимогам того закону. Тим він звільнився від адміністрування ерара, перестає

давати йому звіт про свої прибутки та видатки; але сама кріпостна залежність була скасована аж в 1848 р. А ось як йшло до визволення друге з найбільших містечок краю, Мукачев. Містечко не раз скаржилося вищій владі на надмірність вимог дом. адміністрації, на надужиття й самих зверхників домінії, — з приводу чого іноді доводилося робити доходження й від королівської влади, зокрема й з приводу підмістечкових земель. З р. 1773 Мукачев розпочинає довготривалий судовий процес з Мукач. домінією, яким хоче встановити розмір урбарних обов'язків містечкової людности з ціллю їх одміни. В першій чверті XIX в. питання розкріпощення містечкової людности стає ще актуальнішим. На р. 1839 в тім виступі містечка проти домінії солідарізуються й дрібні шляхтичі, що жили в Мукачеві; й в їх інтересах було відкинення привілей домінії. Р. 1843 мукачевці, по викопанню картоплі, пораз перший в історії відмовляють домінії дати традиційну десятину. Фіскал домінії вимагає її, мотивуючи тим, що містечко підвладне домінії. Містечко протестує, що домінія називає кріпаками шляхтицьке та міщанське його населення і хоче до нього прикласти з усією строгістю урбарні закони. Скасування кріпацтва р. 1848 не закінчило позвів Мукачева з домінією. Її адвокат переводить справу в іншу площину: мовляв зобов'язання містечка до домінії не були урбарного характеру і, значить, не стали відмінені в р. 1848. Процес тягся більше ста років і закінчився р. 1885 тим, що Шенборни таки дістали від держави відшкодування в розмірі 40488 зол.

Після березневих подій 1848 р. всі нижчі шари людности, включаючи й циган, стали вимагати для себе прав. Одночасно, однак, вибухають в революційнім містечкові Мукачеві протижидівські настрої мас: запротестовано проти занесення жидів у виборчі списки і проти прийняття їх в склад революційної народньої гвардії. По р. 1848 настає нова вільна доба й для містечок, що залежали від домінії. *)

Врешті, кілька статистичних дат про них. По Шарищині на р. 1720, 1822 і 1846 було містечок (Märkte) 7, 12 і 13, по Землинщині на ті ж р.р. — 23, 28 і 28, Ужанщині — 4, 5 і 7, Бережщині — 5, 9 і 10, Угочанщині — 2, 6 і 4, Мармарощині — 5 (б. корон. „міст“), 5 і 6. Якими незначними були ті містечка під оглядом залюднення про те свідчить статистика людности (без війська) на р. 1846. В східніх комітатах Угор. Руси Ужгород начислював 7960 душ, Сигіт — 6300, Мукачев — 5950, Хуст — 3190, Севлюш — 3140, Вишков — 2880. **) Це розміри пізніших сільських осад.

*) Про Мукачев до цього розділу: А. Шаш, „Архив привелигированого г. Мукачева“, 1928. Його ж, „Нарис соціальної й господар. історії Шенборнської латифундії“... Наук. Зб. Просвіти, Уж., 1932 р. Lehoczky T., „Beregvár. monogr.“, III. Його ж, „U. a Munkács város uj monographiája“, 1907. Jankovich J. „Mukačevsky hrad (Palanok) a Mukačevo“ 1929.

**) Tafeln zur Statistik d. öster. Monar. für die Jahre 1845 und 1846, B. I, 1850, табеля 2.

На закінчення ще слово про соціальні ідеї доби, про стан освіти і національне самоозначення.

Чи треба говорити, що соціальна ідеологія відбивала фактичний стан соціальних відносин? була на послугах соціальних зверхників? оправданням їх пануючого положення? Простий люд, що в нього сильні класи загарбали землі, працю і свободу, все більш закріпощуваний, в одне не переставав завжди вірити — в Бога. Для того соціальну нерівність підводять під авторитет слова божого. Сільський люд постійно чув від вищих пануючих свіцьких станів і духовенства, що його доля відповідає волі божій.

„Від самого, мовляв, початку світа Бог хотів, щоб між людьми була різниця. Щоб одні панували і наказували, інші підлягали та слухали. Для того одних зробив Бог королями та священиками, щоб вони над рештою справедливо панували, інших кріпаками, котрі б їх накази виконували. На ті дві групи весь людський рід є мудро поділений“. Що панству належать всі поземельні маєтки, а працюючому люду нічого, то погоджувано з засадами християнської релігії і нею оправдувано. Така філософія виявлялася в центрі і на верхах, зокрема в королівській листі, що підтверджує Трипартитум. Її ж вбивають в голову залежній людині і на місцях.

Шляхтицький стан плекає свою станову ідеологію. Фізична і духовна праця принижують шляхецьку високість. Справжньому шляхтичові відповідає, мовляв, тільки земельне зверхництво і військова справа. Шляхта живе з сільського господарства, однак, провадженого не своїми руками — тоб шляхтича принижувало! — а працею залежної людинності. Торгівля, ремесла і промисли несумісні з високим поставленням шляхтича, не є почесними. Лише шляхта, мовляв, виборола угорську державність „свою кров'ю“ і тому тільки її поставлення є почесне і заслужило привілеїв. Зближення шляхти з ремісниками чи торговцями було би пониженням її гідності. Очевидячки, насамперед шляхецтво мав на увазі Коменський, коли у „Štěstí národa“ писав: „Тут не всі займаються почесними працями, більшість любить і провадить життя праздне і ліниве“.

Господарським ідеалом шляхецтва був ойкос. Характерним під цим оглядом було законодавства угор. сейму і клопоти станів перед королями, скеровані проти зовнішнього обміну. Але найхарактернішим вважаємо ліричний прояв барона Орчі, комісара по регуляції угорських рік за цисаря Йосипа. Він не вірить в справу, яку провадить, скептично ставиться до зросту обміну, до збогачення, не хоче порушення замкненого господарства. „Вільна плавба може“, пише він, „звишити багатство, але не в нім щастя. Англичани закуплять за високі ціни токайське вино, але натомісць ввезуть в Угорщину крайки й дорогі матерії, ко-

тремя деморалізується жінота. Селянин, коли навчиться кермувати човном, втече від плуга і не буде кому працювати на панських землях. З розвитком торгівлі неминуче занепаде мораль. В жупах Землинській, Бережській, Ужгородській та Сабольцькій є гроші, збіжжя і вино в льохах. Що ще треба? Продукції Угорської землі хай залишаться дома, вони й так шляхтича збогачують“ . . . *)

Німецькі цехові ремісники й в Угор. Руси жили господарським мотивом старої батьківщини — щоб досягнути гідного їх фаху існування. Тим же мотивом є змагання русин. парахв. духовенства до одержання таких „доходків“, з яких воно могло прожити „гідно сану“.

Русинський люд переконують, що він на землях свого розселення появився тільки з милости мад'ярських панів. Ще гірше, що він вступає в ХІХ в. з прищепленим йому поглядом, що ремісництво і торгівля не є справою русина. Його ділом, мовляв, є тільки плекати худобу, розчищати хащу й орати землю. Хоч в гуцулів, осівших в найвищих Карпатах, в той час придатних лише для плекання скоту, складається „вірування“, що „землю гріх пороти“. Отже, для русинів лишалося за відповідне тільки сільське господарство, що в горах зводилося майже до самого лише скотарства. У сільської людности взагалі і русинської зокрема немає ще здібности дбати про будучність: вона „живе зо дня на день, що на сьогодні роздобуде зараз же зужив, а про наступний ранок стільки дбає, скільки птахи небесні“. **)

Русинський люд застається без свого вищого стану. „Слов'янеглаварі на протязі віків“, слушно зазначає „старик Суворовський ратник“, спостерігач тамішніх відносин, „поробилися вельможами мад'ярськими і замість підтримки своїх одноплемінних братів, пригнічують їх до найвищої міри“. ***) До русинської народности належать найбідніші суспільні групи: трудове шляхецтво, дрібне міщанство, частина уніятського духовенства і головно сільський люд. Хто був бідний, той був і темний.

Духовенство складалося з „батьків“ і дяків; останні мали бути і вчителями. Позоставлене само собі, без матеріальної підтримки, і особисто залежне від чужовірних февдалів, парахв. духовенство освітою мало відрізнялося від свого парахвіянина. Не треба забувати, що в ХVІ в. провінція Угорщини взагалі була неграмотною. Навіть наджупани далеко не завжди були грамотні. Теж і судді. Не раз бувало так що предсідник суду викарбовував значками своє „експозе“ на дереві і по тім „ровашам“ реферував справу. З інструкцій по Ужгор. дом. (1668 р.) і Мукачев.

*) Marczali H. „Mag. története II. József korában“, 2 вид., 1885, ст. 124—125.

**) J. A. Komenský, там таки, ст. 31.

***) „Отрывки из записок старика Суворовского ратника“. Вперше надруковані у „Москвитянинъ“ р. 1799, а опісля передруковані в Журн. М. Н. П., кн. 43, 1844, ст. 156—7.

(1684) видно, що для числових зазначень уживано ровашів. З свіцьких осіб на комітатах тільки нотарі були письменними. Поза тим на провінції грамотним мало бути духовенство, але й то не завжди. На угор. сеймах знов і знов (закони р. 1498: арт. 67 і 1548: арт. 10) виявлялося незадоволення, що на католицькі — навіть на католицькі! — парахвії настановляли за священників неграмотних людей (*idiotae*). Ще гірше під оглядом грамотности було з русинськими „батьками“.

Чому ж вони вчили простий люд, до якого силою обставин і самі належали? Та й освіченіші з них вчили філософії примирення простої людности з її соціяльним положенням, як то видно з „Няговських поученій на Євангеліє“, пам'ятника XVI в., що написаний — можливо по розповсюдженому тоді серед духовенства взірцю — народньою мовою південно-західньої частини Мармароського ком. В церковних казаннях незнаний священник с. Нягова (нині Тячівської округи) навчав парахвіян признавати не лише владу, а й панів, і маєткову нерівність. „Королеве, воеводи, усякого фелю (роду) урядники сегосвѣтніи, лишилъ имъ Бугъ туйка, що бы пановали над людьми“, панували „изъ правдою, изъ милустю, изъ правомъ добрымъ“. Навчав, що органи державної влади і панство існують, аби дбали про християнську віру: „Суть лишены и поставлены цареве, королеве, воеводи, панове, што бы токмили и журилися за науку слова Божого“. Радить коритися старшим, не лише батькові й матері та взагалі, але й панам: „И не грѣши у перецѣ родителюм своим и каждому, кто есть буршій (старший), и панум не переч, а ли усе слухай, честуй каждого и служи до смерти каждого“. Не раз підходячи до питання чи багатство відповідає вченню Христа, казання вперто доводить, що маєткова нерівність ніяк не протирічить християнству. Після нього: Бог зовсім не вимагає від християн, щоби вони відмовлялися від майна (иманя свого), або недоцільно розгрінькували його. Лише багатство те мусіло бути надбане чесною дорогою, трудом рук своїх, *) — засада, яка стояла в корінім протиріччі з способом надбання „імання“ й прав панством, якого мав нарід слухати „до смерти“.

В кінці середньовіччя у військах Гіскри, що починаючи 1437 р. перебували 28 літ в східніх комітатах Верхньої Угорщини (сягаючи аж до Кошиць і Гуменного), були почасти й гусіти. Можливе в якійсь незначній мірі занесення радикально-соціяльної ідеології гуситів між угор. русинів було епізодом, від якого незабаром не лишилося сліду.

Унія відкрила дорогу впливам Риму. Але від того рівень освіти духовенства не піднісся: на кінець XVII в. він був такий, що домініяльна влада мусіла час від часу перевіряти чи знають „батьки“ проказати на пам'ять „Отче наш“ . . . і „Вірую“ . . ., і коли не знали, то все ж їх не звільняли, а тільки карали грошевою покутою. Чому такі „*idiotae*“ могли навчити своїх парахвіян?

З єп. Бачинського, власне з р.р. 1778—1779, нарешті, починає ліпшати матеріяльне положення уніятського духовенства. З тим мала підвищуватися і освіта. Не йшло то легко. Коли ж на половину XIX в. почали появляться сьак-так грамотні греко-католицькі священники, то вони зразу ж стали орієнтуватися на освічені шари Угорщини, на мад'ярських „джентрі“, пролазити в мад'ярське панство, переймати його культуру, відвертаючись від свого

*) А. Петров. „Отзвук реформаціи . . . XVI в. Няговскія поученія на Євангеліє“. Прага. 1923, ст. 48—49.

народа. Ці священники мад'яри пішли дорогою, яку ще з середньовіччя протоптало русинське поземельне панство.

Про освіту кріпостної людности за февдально-кріпацького режиму трудно говорити. В XVI—XVII ст. освіта взагалі ледве існувала. „По всій

Ян Амос Коменський.

(Знаменитий обсерватор соціально-господар. відносин краю).

Угорщині, де живуть мад'яри“ — пише Коменський в половині XVII в. — „не можна знайти жадної школи язика домашнього“. Самого автора, великого моравського вченого, було запрошено вдовою Раковція, Сусаною Лорантфі, до Шариш-Потоку (на півдні Землинщини) для піднесення рівня освіти і шкільництва. Він пробув там приблизно з 1650 до 1654 р., нав-

чаючи і виховуючи головню синів шляхецтва. Не відомо, чи мало то яке значіння для залежної людности. Що ж до останньої, то в русинським краї хоч і згадується про першу народню школу на р. 1593 в ос. Порач на Спішу (містилася в порожній хаті і було $\frac{1}{4}$ дільця при ній), але ще й р. 1660 остригомський примас Липай писав у Ватикан, що „ніхто не думає за русинів“. Він звертався до земельних панів, щоб виділили під школи землі; однак, з того „не було майже жадного успіху“. На прохання мукач. єп. де Камеліса кор. Леопольд I р. 1692 видав привілей, яким мали би бути забезпечені русинські парахвії між іншим і школами. Той привілей мав бути зреалізований коштом земельних панів, — але вони його впрост не визнали. Зоставалося так, як писав в проханні Камеліс: „ніхто не журився учти нарид в школах і семінаріях, як инде діється“ ...

За єп. Ольшавського русини мали тільки три народні школи. В межичасі 1692—1778/9 р.р. зачинають вчити дітей. Дяків-учителів призначали переважно священики, бо їм належав нагляд над школою. Панства мали (згідно кор. розпор. 1774 р. № 1361) патронатний вплив на вчителя. На р. 1738 навчання проваджено в 21 парахвії Мукачев.-Чиняд. дом., причім скрізь навчали дяки-вчителі, дістаючи за те річно: в Мукачеві 18 флор. (гульденів чи срібних) і 6 крайц. платні, в Лучках — 3 ф. і 21 кр., в Росвигові — 7 ф. 48 кр., Чинядьові — 2 ф. 9 кр., в Сваляві — 1 фл. 26 кр., в Гукливім — 1 ф. 33 кр. і т. д. Ті ж платні зоставалися і на р. 1748, коли за одно віко пшениці чи жита треба було заплатити по 18 кр., вівса — 12, за піщу працю робітникові — 9 кр. в день. За таких платень учителі не могли займатися тільки школою. Вони мусіли брати у панств дільці, а з тим займалися господарством в положенні кріпаків. Парахвіяни ж, як то констатовано по Мармарощині і Угочанщині для першої половини XVIII в., „часто самовольно дяків настановляють і ніввергають, не виплачуючи порядно платню“.

З єп. Бачинського, власне з р. р. 1778—1779, зачинає поліпшуватися положення народніх учителів. По договору р. 1778 з Мармароським ераром і р. 1779 з Ужгородським в кожній парахвії мало бути: виділено з ерарних земель для дяків-учителів по пів дільця землі, вибудовано для них будинок з двох кімнат (в одній з тих кімнат мало провадитися навчання дітей) і одної комори, звільнено відведені півдільця від всіх панщизняних оброків і робот, давано дякам і вчителям в ерарних лісах паливо, пасовисько і жолудь для свиней. Але й в ерарних володіннях все те, до чого вів договір, потребувало „много десятиліт“, щоб бути зреалізованим: ще й в р. 1806 об тім клопоче єп. Бачинський в своїм листі до комісара бар. Єтвеша. В осадах же приватніх земельних панів народнє шкільництво з'являється значно пізніш. Р. 1795 губерніяльна рада видала припис, щоб скрізь, де шкіл не було, їх повідкривали. Та знов заведення мало відбутися коштом земельних панів, тим часом жадної санкції за тим не було і „тому — як признає В. Гаджега — хосна з того вийшло не багато. Бідний русин стояв на останнім місці... , котрого і доля і воля, не раз і живот, зависіли від своїх панів“ ... *) „У слов'ян нема шкіл для навчання в своїй мові“ ... — підмітив „старик Суворовський ратник“ — „слов'яне мусять стати мад'ярами і тоді школи для них будуть. Розповідають, додає він, що по цім причинам більш мільйона (?) слов'ян перекинулося на мад'яр і забуло мову своїх предків“. **) З усіх слов'ян Угорщини русини були найбільш занедбаними. Не дивно, коли Чаплович дає їм в першій чверти XIX в. сувору оцінку. Вона, однак, зустрінулася з відпором Договича, котрий, полемізуючи, доводить, що русини не такі вже нікчеми, як їх представляє Чаплович. ***)

*) В. Гаджега. „О первых початках народнього шкільництва на Под. Руси“, „Під. Русь“, 1927, № 1; теж І. Кондратович, „Додатки к історії шкільництва на П. Русі“, там же, 1924, № 2.

**) Отрывки ..., там же, ст. 156—7.

***) Стаття Чапловича в журн. „Tudományos Gyűjtemény“, 1822, II—VII, відповідь Договича в тім же журналі за 1924 р., кн. IX.

Ще один обсерватор, Ліхутін, р. 1848 слушно підмітив, що слов'яне в Угорщині займають „нижче положення в суспільстві“, що для вступу на державну службу вони повинні „забути свою мову і перекинутися на мад'яр під оглядом національним“. Отже, ціною ренегатства русинська грамотна людина могла досягти державних посад чи іншої, відповідно стану, рівноправності. Не як русин, а — згідно Рапанта — як особистість одного спільного й неділимого народу угорського. Простий люд, після Ліхутіна, „в Галичині . . . заховав почуття людської гідности“ . . . , але . . . „угорські слов'яне . . . під тяжким ярмом морально знищені“ . . . „Ми підбили слов'ян силою зброї“, відверто і згорда говорили мад'яри, „й маємо над ними право завоювання. Все що ми даємо їм — наша милость, а не обов'язок“.*) Теж мад'ярський революційний уряд (Баттіані-Кошута) р. 1848 зайняв ворожу позицію супроти інтересів немад'ярських національностей Угорщини.

Та помимо всебічного гніту слов'янська людність Угорщини і русинська зокрема продовжувала жити і в ній навіть починаються зародки деякого національного відродження.

Приблизно до третьої чверти XVIII в. в національним означенні угро-руської людности не йшло далі того, що вона є „руська“. Але ж Руси три і до якої ж власне вони належали? То мала означити насамперед народня мова. Угроруський люд говорить так, як і його галицькі брати і як говорять буковинці, а далі на схід — український нарід. Коли поодинокі грамотні з нього люди пробували писати — „покрайні“ записи, гукливський „літопис“ тощо — у них виходила мова народня, яку тепер звемо українською, хоч і з натуральною для записувачів, попів та дяків, примішкою церковно-слов'янщини. Теж відноситься й до релігійних поучень XVII—XVIII в., у яких зустрічаємо домішки словакізмів, полонізмів та мад'яризмів. За доби Марії Терезії уряду довелося виконати вимогу закона, щоб зміст урбарів по мові був приступним і простому люду. В зв'язку з терез. урбар. реформою зложено в місцевій мові, що є варіантом української, цілу низку офіційних документів, уживаних масово. До них належать: 1) тексти присяги селян, 2) дев'ять пунктів запитів і відповіді на них, 3) форма урбара, 4) дописування в прогалявинах тієї форми, 5) урбарні табелі, 6) *fassiones ad novem puncta*, 7) підписка селян. Тими записями, документами і численними збірниками пісенного та іншого словесного матеріялу фіксовано і зроблено зачаток правильного національного самоозначення русинської людности на народній основі.

На р. 1826 припадає означення угроруської людности від славного чеського славіста Шафарика, який в своїй „*Geschichte der slavischen Sprache und Literatur . . .*“ констатує, що „русинське

*) М. Ліхутин, „Записки о походѣ въ Венгрію“. (Написані офіцером-учасником коло 1850 р.). Москва, 1875, ст. 85—87.

наріччя в східній Галичині і північній Угорщині є лише відміною малоруського" (термін „український“ ще у чехів був незнаний) і що „русини в Угорщині... суть продовженням їх червоно-руських (галицьких) братів“. Російський учений Срезневський, відвідавши Угор. Русь, виніс різне враження про її західну і східну частини. Що до першої, то він прийняв русинів в столицях Темерській, Спській, Шариській і Землинській за русинів „по вірі, а по мові, по народности за словаків“. Таке посужування могло повстати в наслідок недостаточного ознайомлення з краєм, зокрема його горяними районами. Що в них, та й в Сукмарі, Сабольчу, Бігару, жили „русини“, хоч і складаючи „меншість“, вказав вже раніш Шафарик; нині ми знаємо, що там, особливо в Землинським та Шариським, але частково й у Спським комітатах, досі в підгрянничних і східних районах живуть „русини і по язика та народности“. В східній же частині, на основі спостережень району Ужгорода, він пізнав „русинів в повнім смислі слова, рідних братів малоросіян“; і, врешті, каже, що „звідци на північ і схід, а почасті і на південь, поширюються вони в Галичину й Буковину“. *)

За Йосипа II р. 1784 завели вживання німецької мови по всіх публічних установах Угорщини. То збудило мад'ярський патріотизм. Навіть Спська, Шариська, Землинська, Ужанська та Мармароська столиці, під впливом мад'ярського поземельного панства, просили про запровадження в уряди мад'ярської мови. До того часу відбувалася національна асиміляція немад'ярських народів за помічю церкви; в тім же напрямкові впливали на найвищі верстви немад'ярських народностей притяжливність мад'ярської культури і двірського королівського оточення. Аж з останнього десятиліття XVIII в. починається свідомо систематична мад'яризація. Законами 1791: 16 і 1792: 7 на всіх високих і середніх школах цілої Угорщини заведено мад'ярську мову, як обов'язкову, — хоч мад'яри склали коло третини населення держави. Заснована 1825 р. мад'ярська академія наук розробляє національну мову. Закон 1830: 8 зобов'язує державних урядовців і адвокатів знати мад'ярську мову і вживати її в намісницькій раді, як також в найвищому суді; від того часу без знання мад'ярської мови ніхто не міг одержати посаду в публічній службі. До р. 1836 офіційною мовою Угорщини була латинь, з р. 1841 поруч з нею стає також мад'ярська мова. **) Закон 1840: 6 приписує, щоби всі парохі знали ту мову. Закон 1844: 2 наказує вживати виключно мад'ярської мови у всіх урядах всіх країв угорської корони і всіма народностями, що в ній жили. На цей час мад'ярська народність, за яку говорила її шляхта, при нагодах дає зрозуміти, що вона є єдиним господарем території Угорщини. Навіть автор статистичного твору, Фейнеш, стоїть на позиції *jus Attilae*: „Мад'яри, пише він, могли б вже тому не дати місця жадній мові в Угорщині поруч з своєю, пануючою, що вони зискали територію своєю кров'ю“. ***) Так право переможця згори протиставлялося праву немад'ярських народів Угорщини на національне самоозначення. Ватажок мад'ярської революції 1848 р., шляхтич Кошут, стояв за єдину неділиму державу і за безкомпромісове помад'ярщення немад'ярських народностей примусовим мад'ярським шкільництвом. Р. 1848 узаконено упривілейованість мад'ярської народности в Угорщині. Цим „внутрішнім імперіялізмом мад'ярська революція

*) „Донесеніє ад'юнкта Срезневскаго“, Жур. М. Н. Просв., 1843, февраль.

**) Міське віче Бардійова 11 серпня 1840 р. ухвалило, що офіційною мовою намісць латині стає мад'ярська.

***) Fényes, „Statistik von Ungarn“, I Th., Pest, 1843, ст. 70.

1848 р. прийшла в конфлікт з усіма немад'ярськими народностями Угорщини, які натомісць виявили свої автономичні стремління. Аж впад до Угорщини російської армії протверезив мад'ярських політиків і вони екстренно парламентською ухвалою 21 липня 1849 р. роблять поважні уступки немад'ярським народностям, *) та було вже пізно; події розвинулися в іншій напрямкові.

Місцеві освічені русини й по р. 1836 пишуть мовою латинською, як от Мих. Лучкай, що свою „Історію карпатських русинів в Угорщині“ закінчив р. 1842; поруч з тим втягуються в мад'ярську розговорну мову, проймаються нею, вживають її не тільки в публичнім житті, але й в родиннім. Народню ж мову ігнорують і до половини ХІХ в. майже не існує спроби її літературного вжитку. Початки відродження русинського люду, попавши під вплив малоосвіченого духовенства, проходять на основі відірваної від народньої мови ново-церковно-слов'янської літератури з примішкою мад'яризмів, латинщини, польщини та великорущини. Чим ученійшим був автор, тим більше його письменницька мова відрізнялася від народньої. **) Для розвитку простого люду така література „язичія“ не мала значіння. Три видатні русини першої третини ХІХ в. — Орлай, Бережанин і Венелін, як каже Свенціцький, стали „проповідниками ідеї про культурно-національне єдинство окремих „русских“ племен, теоретичного русофільства чи слав'янофільського панрусизма“. ***) Процес відродження збився з народнього ґрунту. В зв'язку з тим цікавим є погляд деяких (мад'яризованих) угрорусів (як напр. Бонкала), що духовний занепад угрорусів починається кінцем ХVІІІ і початком ХІХ в., тоб то з часу, як зріс вплив на русинів панславизма в московським його варіанті.

Все ж один з видних угор. русинів, етнограф Дешко, признає, що мова народня виказує, що його нарід „є віткою народа южно-руського, хоч сами себе горали наз. лишаками, а долішняки лемаками, од уживання „лиш“ і „лем“. Є й в самім обличі горалів велика схожість з малоросіянами. Одяг жіночий також нагадує вбрання українок (його вираз), та ж вишита червоною заполочю сорочка, і запаска з плахтою, під'язана червоним поясом“. †)

Здушення російською армією мад'ярської революції 1848—1849 рр. неймовірно підняло серед угор. русинської людности авторитет Росії, яко держави. Про неї, принаймні від доби царя Петра І, не раз мали нагоду чути закарпатчики. ††) А в першій полов. ХІХ в. кілька карпаторосів — Балугянський, Орлай тощо

*) О. Moravek, „Nagy-Magyarország nemzetiségei, mult és jelen.“ Budap., 1934; також М. Asztalos, „A nemzetiségek története Magyarországon betelepülésüktől máig.“, Budap. 1934.

**) І. Жигецький. Очерк литер. історії малорусского нарѣчія в ХVІІ—ХVІІІ в.в., Київ, 1889, ст. 52.

***) І. Свенціцький, „Матеріали по історії возродження Карпатской Руси“, Льв., 1906, ст. 85.

†) Андрей Дешко, вже цитов. „Кіев. Стар.“ 1887, ст. 543.

††) Див. Н. Bidermann, „Russische Umtriebe in Ungarn“. 1867.

— зробили в Росії собі видатну кар'єру. Це дуже імпонувало, але ще більше прислужилася москвофільству російська окупація Верхньої Угорщини в р. 1849. „В той час“, пише Драгоманів, „в перший раз за тисячу років перед очима угрорусина гордий владика мад'ярин склонився перед силою, котра звалася руською (по мад'ярському: orosz — однаково і москаль і угрорусин) і склонився навіть після того, як проти нього (мад'ярина. О. М.) виявився безсильним сам великий „Кісар“. *) Своєї народньо-політичної традиції в угрорусинів на р. 1848 не зложилося; про український рух і письменство там не знали. Але ж про Росію красномовно промовила зброя російської армії. Дарма, що московський цар впрост не звернув уваги на саме існування русинів в Угорщині.

Одні з місцевих, так мовити, „інтелігентів“ — і таких було найбільше — стають перевертнями-мад'яронами. Іншим — їх зрештою не було багато — снилася Московія, вони стають москвофілами. Тільки русинофілів-народолюбців майже не знаходилося між ними. З таким національно-культурним розбродом, не байдужим і під оглядом соціально-господарським, вступила Угор. Русь в другу половину XIX в.

ГОЛОВНІШІ ПОМИЛКИ ДРУКУ.

Сторінка	Надруковано	Має бути
82, рядок 1 згори	за визкп	за викуп
145, „ 22 „	20	29
179, „ 4 „	тога	моча
224, „ 26 „	Маді Таля	Мад і Таля.
307, „ 5 здолу	х	Їх
320, „ 3 згори	половину	о половину
„ „ 5 „	вибори	вироби
342, „ 4 здолу	libera (emptio	(libera emptio
343, „ 28 згори	роду	року
352, „ 21 „	servitae	servitia

Малюнок на ст. 17 відноситься до Сігетвару на Задунайщині; тут він ілюструє тогочасну воєнну техніку облоги.

*) „В справі Угорської Руси“. Посмертний голос Драгоманова. Львів, 1895, ст. 7.

R É S U M É.

Les premiers renseignements sur le nombre de la population ruthène ont été donnés par l'archevêque Lipaj dans son mémorial, adressé à Rome en 1654: il évalue ce nombre à 300.000 âmes et plus. Dès le XVIII-e siècle les églises font des recensements dans leurs diocèses respectifs; on les fit dans les »comitats« et finalement dans tout l'état. Tous ces recensements sont insatisfaisants sous le rapport national et jusqu'à la moitié du XIX-e s. ils présentent de grandes divergences: les professeurs économistes réduisent considérablement ce chiffre, tandis que les patriotes du pays l'exagèrent tout naturellement. Ces divergences s'expliquent de trois façons: 1. par l'identification des Ruthènes avec les uniates en général, ce qui, à la longue, devenait de plus en plus inexact; 2. par le processus d'assimilation slovaque de certains groupes du peuple ruthène; 3. par le processus d'assimilation hongroise. Pour les années allant de 1849 à 1851 les patriotes évaluent la population ruthène à 700.000 et même 800.000 âmes, tandis que le recensement officiel de 1847, valable pour toute la Hongrie, n'arrive qu'à 465.594 âmes

Les processus de migration et de colonisation ne discontinuent pas pendant les XVII-e et XVIII-e siècles. Plusieurs raisons en furent la cause: premièrement un besoin naturel de chaque travailleur de trouver au moyen de ces migrations de meilleures conditions d'existence; le désir des seigneurs féodaux d'avoir parmi les paysans un plus grand contingent de main-d'oeuvre agricole et, finalement, des événements sociaux, tels que la guerre, les épidémies, la famine, etc. Ces calamités ruinaient parfois toute une partie du pays: la population dépérissait, mourait ou se mettait en fuite. Les agents les plus puissants de la ruine du pays furent constitués par la peste et la guerre du XVII-e s., connue sous le nom de guerre »pour la liberté«, c'est à dire pour les intérêts des seigneurs de la Hongrie. Ces intérêts n'avaient rien de commun avec les intérêts des pauvres et des serfs qui étaient exploités sans merci. Les conditions les plus difficiles pour la vie de la population pauvre se rapportent aux années allant de la moitié du XVII-e s. jusqu'à l'année 1711, époque des émeutes qui eurent lieu sous la conduite de Tekely et de François II Rakoutsy. Après la liquidation de ces émeutes la population diminua fortement, de nombreux hameaux se dépeuplèrent, de grands lots de terrain restèrent incultes, le bétail diminua de façon désastreuse. Les villageois se refusaient à labourer plus de terre qu'il ne leur en fallait pour satisfaire aux besoins de leurs familles.

Le processus de colonisation ne s'interrompt pas depuis le commencement du XVI-e jusqu'à la moitié du XIX-e s. Ce phénomène revêtit deux caractères distincts: l'un systématique, l'autre purement instinctif et spontané. La colonisation systématique disparut au cours des années occupées par la guerre »pour la liberté«, soit du milieu du XVII-e s. jusqu'à l'année 1712; la colonisation spontanée ne discontinua guère. Aux XVI—XVII ss. la colonisation embrassa la partie haute des Carpathes et plus tard s'étendit dans la Marmaroche montagneuse. Après la pacification du pays depuis 1712 une grande transmigration s'opéra: d'abord la population descendit des montagnes dans la zone inférieure, ensuite elle s'élargit dans les prairies hongroises. Sur les terres délaissées arrivent en grand nombre les Ukrainiens de la Galycie: ce sont pour la plupart des cultivateurs, des déserteurs militaires et des brigands (»oprišky«). Le joug des impôts détermina une forte migration d'un comitat dans l'autre. Depuis les premières années du XIX-e s. (1816—7) commence la première émigration des Ruthènes en Amérique. Le mouvement colonisateur des Slovaques dans la direction du nord-est se produisit au XVI-e s. et continua jusqu'à la moitié du XVII-e s. Arrêté par les émeutes, il grandit au XVIII-e s. embrassa les parties méridionales de Spiš, Šariš et Zemlin. La collision des deux mouvements colonisateurs, dont l'un, le ruthène, venait de l'est, et l'autre, le slovaque venait de l'ouest, créa des zones dialectologiques transitoires et des influences nationales réciproques qui donnèrent naissance à un type de Ruthènes slovaquisés et de Slovaques ruthénisés. Au deuxième quart du XVIII-e s. on embaucha des colonistes allemands dans les grands domaines de l'état pour les employer dans les travaux industriels (en tout premier lieu dans les mines de sel) et dans l'exploitation des richesses forestières. En même temps dans les latifundia de Chenborn on les employa aux travaux de la campagne et des bois et, en partie, en qualité d'artisans. Un nombre restreint de Juifs a toujours habité la Hongrie. Contre eux on publiait souvent des lois qui, toutefois, n'atteignaient pas toujours leur but. Vers la fin du XVII-e s. un nouveau flux de Juifs se reversa sur le pays, venant de la Pologne et il augmenta encore depuis la deuxième décade du XVIII-e s. Pour avoir le droit de domicile dans le pays les Juifs payaient une taxe de tolérance. A l'époque de Marie-Thérèse et surtout sous Joseph II les Juifs polonais affluèrent en masses menaçantes par leur nombre. En effet, dans les comitats peuplés par les Ruthènes leur nombre s'accrut de 1785 à 1857 de 10568 à 86385 âmes, c'est à dire qu'il augmenta huit fois. Partout ils s'occupaient uniquement de médiation, dans toutes les branches de la vie.

La réglementation de la colonisation des campagnes s'effectuait jusqu'à la moitié du XVII-e s. par les soins d'un institut de »starostes-locators« (baillis de village), en se basant sur le droit de

colonisation ainsi dit allemand et vallaque. Mais l'institut des »starostes« perdit avec le temps de son importance. A la fin du XVII-e s. la situation des »baillis-locators« se rapproche considérablement de celle des serfs ordinaire. D'après un «urbar» de Marie-Thérèse tous les privilèges, dont ils avaient joui naguère, leur sont enlevés.

Le régime féodal et le servage étaient fondés sur l'existence des latifundia qui, par leur étendue et leur importance, se distinguaient des autres domaines des nobles et faisaient de la Ruthénie Hongroise un pays unique en Europe. Les grands domaines de l'état ne s'étaient conservés que dans la Marmaroche du nord-ouest. Après la confiscation des latifundia d'Oujhorode en 1711, ils furent aussi attachés à l'état. La subdivision politique et des corps de la population en Hongrie, légalisée par le »Tripartitum«, amena à ne considérer comme »populus« que les corps privilégiés qui, seuls, formaient la »natio Hungarica«, ce qui dura encore pendant 334 années. Lorsque les rois hongrois distribuaient en bénéfice les terres qui avaient été reprises aux Turcs ou confisquées après les émeutes étouffées, ils n'avaient aucun but social en vue, pas même celui de créer par leurs distribution une nouvelle couche sociale, celle des seigneurs moyens, qui n'existait presque pas. C'est ainsi qu'un profond abîme séparait les grands seigneurs hongrois de la petite noblesse. Cette dernière était très nombreuse en Ruthénie Hongroise et vivait surtout du travail des familles. Entre les corps privilégiés et la population dépendante il y avait des groupes de situation intermédiaire dont les uns connus sous le nom de „libertini“, et les autres, au commencement du XIX-e s., de „honoratiores“. La couche inférieure de la population, constituée par les serfs, formait dans la Ruthénie Hongroise, d'après le recensement de 1730 le 84,44—98,25% de la population entière. C'est à cette couche qu'appartenait la masse essentielle du peuple ruthène — les „jobadifs“ et le clergé.

Les prêtres avaient aussi des obligations différentes vis-à-vis des différents seigneurs. Qu'ils eussent possédé ou non leur lot de terre, ils étaient obligés d'exécuter du travail obligatoire et de fournir des »naturalia« (champarts), et même verser des redevances en argent. Au début du XVI-e s. apparaît la Réformation, contre laquelle, depuis la moitié de ce même siècle, part en guerre la recatholisation. Les seigneurs forçaient leurs serfs à pratiquer la religion qu'ils professaient eux-mêmes. La recatholisation engendra l'union avec Rome, signée l'an 1646 à Oujhorode. Le clergé de rite grec espérait trouver dans cette union les privilèges dont jouissait le clergé catholique. Mais pour y parvenir il dut soutenir de grandes luttes au cours d'un siècle entier. Les paysans ruthènes ne se rendaient même pas compte du changement qui s'était opéré autour d'eux et qui ne changeait en rien leurs conditions d'asservissement. Le décret de Léopold II

de 1692 établissait l'égalité entre le clergé gréco-catholique et le clergé latin dans le domaine des droits et privilèges. Toutefois, au début, cette égalité resta sur le papier. Peu à peu la situation des prêtres des paroisses s'améliora: les travaux obligatoires furent abolis, de même que le droit qui revenait au seigneur de les mettre en prison, de les châtier et d'en humilier les enfants. Mais jusqu'à la fin du XVIII-e s. sur tous les prêtres des paroisses continua à peser le joug des redevances au profit des seigneurs. L'évêque Batchinski améliora la position de l'église et du clergé en signant un contrat avec l'administration des biens de l'état de Marmaroche (1778) et dans les latifundia d'Ujane (1779). Le recensement des paroisses fut terminé en 1806 et ce n'est qu'à ce moment qu'on réalisa une certaine égalité matérielle entre le clergé de rite uniaste et le clergé catholique.

Pendant longtemps les relations entre clergé et paroissiens avaient été réglementées par le droit coutumier. Les paroissiens étaient tenus à fournir annuellement la »koblina« et à travailler gratuitement la »rokovina«: ces prestations variaient d'après les paroisses. En plus de ces redevances régulières il y avait encore des impositions pécuniaires qui s'effectuaient au profit du clergé pour la célébration des cérémonies religieuses, telles que: mariages, baptêmes etc., et qui variaient aussi selon les paroisses.

Dans la première moitié du XIX-e s. le clergé gréco-catholique fut incorporé dans le groupe nouvellement apparu des »honoratiors«. Au 1847 il constitue une nouvelle formation de la noblesse hongroise.

Une partie des monastères ruthènes continuaient à vivre comme au moyen âge, mais il en apparut aussi de nouveaux. Un coup définitif fut porté à tous les monastères de l'Autriche-Hongrie par la philosophie humanitaire du XVIII-e s. En 1773 Marie-Thérèse supprima l'ordre des Jésuites, Joseph II abolit d'autres ordres et ferma une série de monastères.

En plus des paiements énumérés la population dépendante était seule à porter le poids de toutes les charges d'état qu'on prélevait par »ports«, par »diks«, par »dymy«. En outre elle supportait des obligations vis-à-vis des comitats. Une des obligations les plus onéreuses était celle de fournir les recrues: le recrutement s'opérait par contrainte (par surprise) ou par embauchage.

Dans son asservissement la population agricole ruthène de la Ruthénie Hongroise partageait le sort des serfs de la Hongrie entière, mais elle souffrait encore d'une dépendance spécialement conditionnée par la différence religieuse et nationale qui la séparait des féodaux, par les conditions géographiques du pays qu'elle peuplait, et, enfin, par la diversité des usages et des traditions. Les lois hongroises du XVI-e et XVII-e s. tendaient à l'amélioration du sort des serfs, d'autant plus que dans certaines parties du territoire hongrois, occupé par les Turcs, les conditions

d'existence des serfs étaient moins pénibles. En outre les serfs par leurs révoltes contribuaient, de leur côté, à cette amélioration. Mais les seigneurs n'obéissaient pas toujours aux lois et le sort des serfs dépendait le plus souvent des circonstances et des coutumes locales. Quiconque veuille étudier le servage en Hongrie ne peut prendre les lois des XVIe—XVIIIe ss. comme source de renseignement qu'avec une extrême prudence.

En général les conditions des serfs en Ruthénie Hongroise différaient d'une seigneurie à l'autre, d'un arrondissement à l'autre, d'un village à l'autre des mêmes latifundia. A tout cela s'ajoutaient la justice patrimoniale. Vers le premier quart du XVIIIe s. le servage atteint son complet développement: les serfs ont cessé d'être des sujets de l'état: ils ne sont plus que les serfs de leurs maîtres. Pour se soustraire à l'abomination du servage les paysans n'avaient d'autre moyen que la fuite, et le mouvement fuyard était permanent.

Après la période des émeutes le gouvernement de Vienne entreprend un nouveau recensement de la population asservie et s'efforce de la protéger, poussé par des considérations variées: c'était des préoccupations fiscales et budgétaires, des idées de mercantilismes et humanitaires. L'énorme quantité de terres laissées en friche attiraient l'attention du gouvernement et suggéraient l'idée d'y augmenter la population des serfs: dans certaines possessions on mariait de force les jeunes paysans. Mais afin que ces mesures artificielles pussent avoir du succès il fallait consentir des allègements dans la situation économique et cela ne pouvait être obtenu que par la limitation de l'autonomie des seigneurs. Ceux-ci, dans leur »sejm«, ne pouvaient s'y résigner. Alors Marie-Thérèse décida d'user de son autorité et publia un »urbar« général, dans lequel toutes les obligations onéreuses imposées aux paysans et les abus pratiqués en vertu de la licence des féodaux étaient abolis. On y prévoyait également la limitation de toute augmentation des fardeaux qui incombaient aux paysans. Cet »urbar« fut publié en 1767 dans toutes les langues parlées par le peuple, entre autre en langue ruthène (ucrainienne).

Malgré les bonnes intentions de Marie-Thérèse pour alléger le sort des serfs, son »urbar«, en entrant en vigueur peu à peu dans les différents comitats, ne fit qu'empirer la situation des paysans. Ce document devint la pierre angulaire des lois paysannes qui suivirent: ses défauts se répercutèrent ensuite sur l'abolition du servage et contribuèrent à l'appauvrissement de la masse villageoise entière. Il fixa la situation de la masse fondamentale de la population dépendante qui, dès lors, reçut le nom d'»urbarialiste«. Cependant restent également en vigueur les relations basées sur les contrats entre serfs et seigneurs et les serfs prennent alors le nom de »contractualistes«.

En 1785 Joseph II abolit le servage, en accordant à la population dépendante la liberté individuelle. Les terres qu'ils habi-

tent continuent toutefois à appartenir aux maîtres. Le »sejm« se refusa d'approuver cette réforme et après la mort de Joseph II une explosion réactionnaire la rejeta complètement et ramena les paysans à l'état de choses qui avait été légalisé par l'»urbar« de Marie-Thérèse. En 1832 le »sejm« reprend en main la situation des serfs et en 1836 il approuve un nouvel »urbar«. En 1839 paraît une loi qui reconnaît aux serfs le droit de racheter leur liberté par un accord mutuel avec le seigneur. En 1844 il leur fut accordé de racheter leurs lots. Mais c'était trop tard. La révolution éclata et contraignit le »sejm« à approuver à la hâte la nouvelle loi urbairienne du 6 juin 1848. D'après cette loi toutes les obligations urbairiennes et contractuelles attachées au servage, les corvées, les dîmes et autres, furent abolies, ainsi que le tribunal patrimonial et la justice individuelle des seigneurs: et cela moyennant rachat.

Les conditions de l'économie rurale se développaient sous l'influence, non seulement des relations sociales, mais aussi sous la pression des facteurs militaires, des catastrophes provoquées par les forces naturelles, des années de mauvaise récolte, de famine, d'épidémie, surtout de peste, etc. La population abandonnée, sans aucun secours, était décimée, le bétail périssait, l'économie en souffrait énormément. Il n'existait aucun secours médical. Dans les villes c'est le coiffeur qui jouait le rôle de médecin, tandis que dans les villages le soin de traiter et de soigner les malades revenait aux baillis (»starostes«).

Relativement à la question agraire il y avait plusieurs types d'unités économiques: les latifundia, les possessions moyennes et les petites possessions. Les deux premiers types étaient cultivés exclusivement par le travail des serfs. Pour administrer ces domaines on les divisait en districts qui avaient pour centre des cours »maïors«, dont chacune comprenait une partie des terres allodiales et plusieurs villages urbairiens, avec leurs charges de servage. Les profits des terres seigneuriales se composaient des profits provenant de ces deux parties. Les terres allodiales ne constituaient qu'une partie insignifiante des latifundia. Dans les allodes c'étaient les vignobles qui avaient le plus grand rendement. Les »régalies« en donnaient un encore plus grand, surtout les cabarets qui, depuis le XVIII - e s. étaient tous tenus en bail par les Juifs. Les plus grandes parties des latifundia étaient les parties urbairiennes. Elles restaient toujours dans les mains des paysans et donnaient à l'état les impôts; de ce fait l'état était intéressé à ce que ces terres ne passassent pas dans les allodes des seigneurs en qualité de terres libres d'impôts. Les terres urbairiennes étaient divisées en lots paysans et très souvent les serfs ne pouvaient retirer de profit que d'une partie minime de ces tenures. Les charges des paysans, par rapport à l'état et vis-à-vis des seigneurs, étaient réglées d'après les dimensions des lots. En allant de la plaine à la montagne ces lots devenaient

toujours plus petits et moins propres à la culture; toutefois les charges dont ils étaient gravés étaient les mêmes. Dans le pays entier, à côté des paysans, il y avait encore le prolétariat rural que l'on appelait »gélar«. Chaque gélar devait donner à son seigneur 9 journées de travail par année. Et enfin, le plus bas échelon de la pyramide sociale était constitué par les mendiants.

Le premier attribut de chaque unité rurale était formé par les cours, avec ou sans métairie. Plusieurs cours constituaient un groupe qui portait quelquefois le nom de ses premiers habitants. Une réunion de groupes de ce genre en une seule unité administrative composait le village, ou un grand groupe de cours qui, de même que le village, conservait des fois le patronimique de ses premiers habitants. Les plus grands villages au XVI-e et XVII-e ss. allaient d'une à dix cours au maximum. Très souvent pourtant dans une seule cours demeuraient plusieurs familles du même sang. C'étaient alors des »dveryšča« ou »zadruguy«, se composant de 20—40 membres. Nous voyons des villages de trois types différents: les uns consistaient d'une seule rue, les autres de plusieurs rues et, enfin d'autres encore, où les cours étaient disséminées sans aucun ordre. Les villages jouissaient d'une autonomie du genre de »viča«. Les villages dépendants étaient gouvernés par les »maïors«, organes de l'administration féodale.

Aux cours appartenait l'économie rurale qui embrassait celle des terres seigneuriales elles-mêmes, ainsi que celle des terres des serfs. Parfois la surface d'ensemencement chez les seigneurs ne dépassait pas celle des serfs, ou même leur était inférieure, comme nous le voyons dans le domaine de Moukačevo, où cette proportion allait de 1 à 22. Par rapport à leur qualité les semailles des seigneurs n'étaient pas meilleures que celles des paysans. Ceux-ci profitaient des terres et des eaux pour la plupart sous la forme de jouissances communales. En adoptant dans le pays l'urbar de l'impératrice Marie-Thérèse, on ordonna aux commissaires d'inscrire au nom de chaque paysan les parcelles qui lui avaient été assignées par la dernière distribution tirée au sort. En mesurant les terres, lors de la formation des cadastres du roi Joseph II, on sépara les terres des paysans de celles des allodes. En même temps les forêts et les pâturages alpins (»polonines«), que les paysans possédaient en commun avec les seigneurs, furent inscrits comme appartenant exclusivement aux seigneurs. En 1836 le principe du partage des terres communales fut proclamé. La possession en commun des terres exigeait un changement annuel dans la distribution des champs de labour et des pâturages (terrains de repos). Le système des jachères prédomina d'abord; ensuite celui de la culture à deux assolements, et, là où c'était possible, à trois assolements. Dans les parties montagneuses restait en vigueur le système du feu (Brandwirtschaft). Peu à peu les cultures s'enrichissaient de nouvelles

plantes: le maïs apparut vers la fin du XVII-e s., le tabac au troisième quart du XVI-e., les pommes de terre vers le troisième quart du XVIII-e.

En fait de viticulture une grande importance revenait à la manière de sécher le raisin, industrie qui commença en 1560. Mais l'obligation de donner au seigneur la neuvième porta un grand préjudice à la viticulture des vigneronns non privilégiés. On s'efforçait également de propager les différentes espèces d'arbres fruitiers. Au XVII-e s. commence la culture des noyers et dès la moitié du XVIII-e celle du mûrier.

L'élevage du bétail constituait l'occupation principale des Ruthènes aux XVI—XVIII-e ss. Pour les habitants des montagnes c'est l'évelage des moutons qui importe le plus, tandis que dans les zones, occupées par les bois de chênes, l'élévation des cochons l'emporte. Les meilleurs pâturages se trouvent sur les »polonines«, où le bétail reste avec ses bergers pendant la bonne saison, sans jamais descendre dans les villages. Le berger passe de longues journées solitaires, en compagnie de son troupeau, au milieu d'une nature grandiose et imposante: cette vie solitaire est représentée dans de superbes chants populaires qui reproduisent les différents moments de la vie des bergers ruthènes, leurs moeurs et leurs usagen. A l'approche de l'hiver le bétail descend des montagnes; une partie passe la mauvaise saison dans les villages, une autre se réfugie dans les »salaches«, cabanes se trouvant sur les hauteurs et où, pendant l'été, on a amassé des réserves de foin. Les bergers passent également l'hiver dans des huttes. On juge de la richesse d'un paysan par le nombre des bêtes qu'il possède. Dans le pays l'élevage du bétail appartient principalement aux paysans: sur les allodes des seigneurs le nombre des têtes de bétail ne correspond nullement à l'étendue des terres. Par sa qualité le bétail des seigneurs ne diffère pas de celui des paysans. Pendant l'hiver le bétail appartenant aux seigneurs est confié aux soins des serfs et distribué parmi eux pour être nourri.

Pendant les XVI-et XVII-e ss. les forêts vitrges qui recouvraient le pays n'étaient pas encore appréciées et les premiers colons avaient le droit de les couper. Vers la moitié du XVII-e s. les seigneuries commencèrent à protéger certaines espèces d'arbres qui poussaient dans les plaines et les vallées, et surtout les chênes, à cause des glands. Depuis le commencement du XVIII-e s. l'état porte son attention sur les forêts dans le but de les protéger contre tout essouchage et tout incendie prémédité. Cependant sur les pentes boisées des Carpathes les efforts de l'état et des seigneurs demeurèrent vains, et même au XIX- s. la population continua à abattre les forêts. En Marmaroche le bois provenant des forêts qui appartenaient à l'état n'avait d'autre valeur que pour la construction des radeaux, servant au transport du sel. En dehors des localités d'exploitation du sel dans

tous les comitats la sylviculture se trouvait dans un état encore plus primitif: elle ne donnait pas de profits directs, par la forêt elle-même, mais des avantages insignifiants, dont les principaux étaient la chasse et les pâturages.

La richesse du pays entier en eau, l'abondance des rivières en eau et en poisson restèrent intactes, tant que les forêts restèrent vierges. L'énergie des eaux courantes était utilisée principalement pour le transport du sel; en même temps sur les ruisseaux on établissait des moulins. Autrefois on ne profitait que des courants naturels; plus tard on se conforma aux nécessités économiques et on établit un système de digues et de »clauzours«. La première »clauzour« fut construite en 1724, en amont de la Tissa Noire, afin d'augmenter le flottage de la rivière. Vers le troisième quart du XVIII-e s. tout un système de »clauzours« fut construit en Marmaroche. Pendant deux jours de la semaine les rivières devenaient flottables, même dans la région des montagnes: c'était la marche de la civilisation qui pénétrait dans les zones montagneuses. C'était une véritable révolution industrielle qui se préparait et, dès lors, les forêts vierges furent appréciées. Afin de protéger la plaine de la Tissa des inondations qui ravageaient les champs et submergeaient les villages on commença à construire des barrages et des digues et à creuser des canaux. Cette régulation des rivières, ainsi que le flottage du bois, exerça une influence néfaste sur le poisson qui diminua considérablement.

A mesure que les forêts étaient abattues pour fournir le bois pour les radeaux et qu'on remontait avec cet abattage vers les sources des rivières, se faisait sentir le besoin de régulariser les rivières au moyen de digues et d'écluses, de construire des chemins praticables, etc. A cet effet le gouvernement fit venir, surtout entre 1765 et 1770, des ouvriers allemands, provenant pour la plupart de l'Autriche; c'étaient des hommes libres qui devaient connaître à fond le métier. Ils furent établis par petits groupes en Marmaroche. C'est ainsi que fut constitué le groupe »conventionnel« des travailleurs du bois. Une autre partie des travailleurs fut recrutée parmi les gens du pays, les urbaniens ruthènes.

Tous les besoins du paysan en chaussures, vêtements et inventaire étaient satisfaits par ses propres moyens, en utilisant le matériel fourni par la nature des lieux. Dans les villes, par contre, les serfs et les petits employés commençaient déjà à suivre la mode des bourgeois et de la noblesse, ce qui engagea l'administration des villes et des comitats à introduire des limitations dans le contingent de leurs vêtements et de leurs chaussures. Les seigneurs profitaient largement de la production de leurs serfs, travaillant à domicile, c'est à dire de ces quelques professions spéciales qui se transformèrent peu à peu en industrie

à la dépendance du capitalisme des seigneurs. Dans d'autres cas ce travail spécialisé à domicile se transforma en métiers.

Les artisans étaient sédentaires ou ambulants. Ces derniers effectuaient des travaux d'occasion dans les villages, où demeuraient également des artisans sédentaires, dont le nombre, toutefois, était plus considérable dans les bourgs et les petites villes. Ils s'organisaient en »tsechs«, corporations soit libres, soit dépendantes de leurs seigneurs. Ces corporations comprenaient un ou plusieurs métiers. Parfois plusieurs »tsechs« se réunissaient en un seul. Il y avait également des tsechs appartenant à des villes différentes qui se réunissaient en une seule corporation. Les »tsechs« des villes royales libres avaient des succursales dans différents bourgs et dans nombreuses villes. Par leur organisation ces corporations se rapprochaient des formes existantes à ce temps là en Europe Centrale, mais dans leur côté apparent elles portaient de nombreux signes de dégénération. Les artisans ne pouvaient généralement pas vivre exclusivement de leur métier et devaient s'occuper en même temps de l'agriculture.

Dans les manufactures seigneuriales les serfs travaillaient à côté des professionnels librement engagés. C'étaient pour la plupart des maçons, des cordonniers »cordovskis«, des potassiers, des verriers, des distillateurs etc. Les fabriques seigneuriales étaient avant tout représentées par des moulins à eau qui servaient non seulement à moudre les graines, mais aussi à fouler les draps, à scier les planches et même à moudre la poudre à canon. Les meuniers étaient Ruthènes, mais les travaux complémentaires étaient confiés à des ouvriers allemands.

La Ruthénie Hongroise a été de tous temps riche en sources minérales et en minéraux différents. Au XVI-e s. on y connaissait des sources chaudes, actuellement il n'y en a que de froides. Dès le XVI-e s. on commence à organiser des bains minéraux tout à fait primitifs. Nous y connaissons par centaines les sources ferrugineuses et alcalines, alcalines pures, salées, de sel et potasse de iode, sulfureuses, soufre et sel, etc. Vers la moitié du XIX-e s. dans certaines localités les bains minéraux se perfectionnèrent peu à peu. Le sol renferme aussi beaucoup de richesses minérales: de l'or, de l'argent, du mercure, du fer, de la naphte, du charbon, de l'aluminium, de l'étain, du cuivre, du chaleroipérite, de l'antimoine, du cuivre vert et du sel gemme. Il y a aussi des pierres précieuses: opale, jaspe vert, granit, marbre, terres glaises de porcelaine, kaoline, obsidiane, ozokérite, dragomite, indigo (azur de Hollande). Quelques-uns de ces minéraux étaient exploités, surtout le sel gemme, dont les mines sont très riches: on commença par l'extraire en pratiquant des fosses coniques, après 1778 par des fourneaux souterrains, où travaillaient des ouvriers allemands, provenant des

cinq villes royales de Marmaroche. En 1551 ces ouvriers avaient déclaré la grève qui paraît être la première grève hongrois dont on ait connaissance. L'administration des mines de sel ne suivait pas une politique faite pour attirer les Ruthènes dans ce genre de travail. Ceux-ci étaient employés uniquement au transport des cargaisons de sel, soit au moyen de radeaux, soit par voie de terre en utilisant des chariots.

Le commerce fut longtemps entravé par nombreuses circonstances. Les féodaux et les commandants des châteaux, auxquels appartenaient les châteaux prenaient souvent la licence d'attaquer leurs voisins et les marchands de passage sur les routes. Le brigandage prospérait: les chemins n'étaient pas en sécurité et la propriété menacés. C'est surtout la frontière entre la Hongrie et la Pologne qui était exposée. A l'époque des guerres „pour la liberté«, lorsque l'appareil administratif était profondément ébranlé, le brigandage prit d'énormes proportions. Ceci prépara le terrain aux »oprišky« du XVIII-e s. qui provoquèrent un mouvement local en Houtsoulie. Les oprišky se distinguaient en sociaux et criminels: d'ailleurs les uns et les autres étaient un véritable fléau pour le commerce et entravaient toutes relations d'affaires. Les voyageurs qui avaient à traverser les Carpathes étaient tenus en échec par les brigands.

Les chemins de transit étaient, eux aussi, peu praticables pour les chariots. Après la pacification du pays on entreprit de les améliorer et en même temps dans les villages on assiste à l'apparition des chariots. Toutefois cette innovation n'était pas faite pour réjouir les paysans, vu que cela signifiait l'imposition de nouvelles et pénibles corvées (avec les chars).

Entre le XVI-e et le XVIII-e ss. tout le pays se couvre d'un réseau de barrières, destinées à percevoir les octrois. Il était sévèrement défendu de contourner ces barrières, afin de les éviter. Les impôts de douane à verser à l'état étaient plus faciles à payer: il s'agissait du trentième sur les marchandises exportées ou importées. Les groupes privilégiés de la population étaient toujours affranchis des octrois et des impôts de douane sur toutes les marchandises d'entrée ou de sortie.

En ce qui concerne les communications postales la Hongrie vit apparaître les débuts de l'organisation postale actuelle déjà dans la deuxième décade du XVIII-e s. Les premiers chefs du service des postes furent choisis parmi les seigneurs. Quant à la partie orientale du pays ce n'est qu'à l'époque de Joseph II qu'elle fut incluse dans le réseau postal du pays entier. Aux débuts les transports postaux étaient si dispendieux que seules les classes riches pouvaient s'en servir. Les tarifs étaient fixés d'après le nombre des stations qui l'envoi avait à traverser. Les chariots faisant le service postal servaient également au transport des voyageurs.

Aux XVI-e et XVII-e ss. l'argent était souvent falsifié. En 1550 le système monétaire autrichien fut étendu à la Hongrie. Le bimétallisme était en vigueur. Avec le temps le florin (Gulden) hongrois de 100 dinars, autrement dit «curta florin», fut remplacé par le rhénan, renfermant 60 Kreuzer. Pendant l'émeute qui éclata sous François II Rakovtsy on frappa des monnaies de billon en bronze («libertas»), qui furent annulées après la liquidation du mouvement insurrectionnel. Aux temps de la Guerre de 7 ans on frappa grand nombre de petites monnaies en cuivre pour servir au change. En ce qui concerne le papier monnaie la ville de Vienne en fit une première émission en 1762 et ce n'est que sous Joseph II, en 1785, que l'état mit en circulation les premiers billets. Lors des guerres Napoléoniennes se produisit une inflation qui se répéta pendant la révolution de Kossuth.

Afin de pouvoir s'orienter dans le temps, en 1588 on introduisit en Hongrie le premier calendrier et, en 1775, on vit paraître à Mukačevo la première horloge de la région. La population s'habitua peu à peu à mesurer le temps et la distance en comptant les heures. On s'habitua aussi à mesurer la distance en milles postales et la longueur des objets en se servant d'une ficelle ou d'une baguette, qui servaient également comme mesure de superficie. A côté de ses unités de mesure étaient conservées aussi les mesures anciennes de «kobel», «kossar» et «kopaš». Les rapports entre ces mesures et le «ouhre» du temps et du lieu donnés n'étaient pas fixes. Sous le règne de Joseph II s'effectua le premier mesurage des terres de la Ruthénie Hongroise (1783—1786). En 1667 on adopta des mesures officielles de capacité de Bouda, destinées à mesurer les matières sèches: „koblik” et „itsa». Le koblik de Bratislava fut légalisé lors des recensements de 1715 et 1720. Plus tard on s'efforça à nouveau de fixer la capacité stable du koblik en usage dans les différentes régions, mais, malgré cela, la population conserva ceux, très différents les uns des autres, qui s'étaient enracinés dans la vie populaire. Il en fut de même pour les mesures des liquides (tonneau, seau, «itsa» = «pinta», «justa», «galba») et pour les mesures de poids. Le bétail était compté par troupeaux, les moutons par «otares». Les blés moissonnés étaient comptés par „kopy” et par „croix”.

Dans le domaine du crédit l'ancienne forme «antichresée» de créance sur gage des biens immobiliers était toujours en vigueur. En 1723 apparurent les premières inscriptions hypothécaires qui furent perfectionnées au cours des années 1781—1840. Cependant on était encore loin des formes actuelles des crédits hypothécaires. En connexion avec les débuts des crédits hypothécaires nous voyons apparaître la „commassation” des terres, ce qui, pourtant ne put s'effectuer.

L'exportation était entravée par de nombreux obstacles, en plus de ceux que nous avons cités plus haut. Les marchands étrangers étaient souvent soupçonnés d'espionnage, les lois in-

terdisaient l'importation de l'argent étranger et les corps privilégiés de la population adressèrent une pétition au roi pour obtenir l'abolition de l'exportation. L'autarquie était l'idéal des grands seigneurs influents. Pourtant le commerce continuait à se développer aux mains surtout des Grecs, des Arméniens et des Juifs. On transportait les marchandises sur des chariots qui formaient des convois sous la garde d'hommes bien armés. Vers la moitié du XVIII-e s. les dangers que les marchands avaient couru jusque là, ainsi que les risques de pillage diminuèrent, les chemins devinrent plus praticables. Au premier quart du XIX-e s. l'exportation du bétail, soit: chevaux, moutons et cochons est encore aux mains des Ruthènes. Dans les XVI-e et XVII-e ss. il existait en Hongrie des marchés pour la vente et l'achat des esclaves que l'on vendait à destination de la Turquie; on faisait aussi le commerce des serfs. Nous ne possédons pas d'informations exactes sur les proportions de ce commerce dans les limites de la Ruthénie Hongroise.

Le commerce intérieur était l'affaire de marchands, appartenant aux mêmes nationalités que nous avons énumérées en parlant du commerce extérieur. A' la fin du XVII-e s. et au commencement du XVIII-e les Juifs s'emparent peu à peu de tout le commerce: ils tiennent dans leurs mains les régalias des seigneurs, c'est à dire les moulins, les cabarets, la fabrication de l'eau de vie, les impôts de l'octroi, bref, tout ce qui rapportait grandement aux seigneuries. Les Ruthènes s'occupaient encore de l'achat et de la vente du bétail, mais le commerce des chevaux se trouvait surtout dans les mains des tziganes.

A l'exception des villes royales, jusqu'à la moitié du XVIII-e s. la vente des marchandises ne s'effectuait pas dans les magasins. C'est aux foires qu'elles étaient accumulées. Lors de l'arrivée des Juifs dans le pays ils s'occupèrent du transport au dos de leurs montures des marchandises pouvant être requises dans les villages et les colportèrent de maison en maison. Les mêmes négociants faisaient le commerce en gros et en détail; le plus souvent ils avaient des marchandises de toutes sortes. C'est aux seigneurs qu'appartenaient les droits prélevés sur les foires et les marchés. En général les rapports entre l'économie ménagère et les marchés étaient peu développés; cependant les ménages des paysans habitant les régions montagneuses étaient forcés de s'approvisionner au marché. A part de tout autre commerce se trouvaient »les foires de jeunes filles«. C'était là un phénomène qui se rattachait au processus de la colonisation. Dans certains cas les prix des femmes que l'on achetait en vue de mariage étaient des prix limités.

Les centres du commerce se trouvaient dans les villes et les bourgs. Ces derniers appartenaient aux seigneurs, constituaient des unités séparées; le bailli, de même que le tribunal et tous les conseillers dépendaient de l'administration centrale des domai-

nes. Dans les villes, ainsi qu'à proximité de certains bourgs s'élevaient des châteaux, dont quelques-uns au cours des XVIe — XVIIe ss. se transformèrent en nids de brigands. Les villes et les bourgs ne différaient pas beaucoup des villages, car leurs habitants, artisans et autres, s'occupaient de travaux agricoles tout aussi bien que les villageois. Les plans suivant lesquels les maisons étaient construites, les rues et les places distribuées dans les bourgs et les villages de la moitié du XVIIIe s. ne différaient pas beaucoup. L'état sanitaire des bourgades donnait un excédent de mortalité frappant et la population aurait fini par disparaître si elle n'avait par reçu sans interruption le contingent qui lui était fourni par les campagnes. La mortalité et la misère économique s'aggravaient aux temps des épidémies et des guerres intestines. Au point de vue social le groupe fondamental de la population des villes et des bourgades était constitué par les bourgeois, dont la plupart vivaient de l'agriculture et des arts et métiers, tandis qu'une petite minorité s'occupait du commerce qui était, comme nous l'avons vu, aux mains des ressortissants des pays balkaniques, et, depuis la moitié du XVIIIe s. aux mains des Juifs. Le second groupe social par importance numérique était constitué par les serfs, tandis que le dernier groupe se composait de petits nobles, dont une partie était représentée par les fuyards, provenant des terres occupées par les Turcs. Les nobles vivaient dans des métairies qu'ils avaient achetées et qui constituaient leur propriété; ils n'étaient gravés d'aucune charge vis-à-vis des seigneurs et n'avaient qu'une taxe à verser dans la caisse du bourg. La bourgeoisie libre jouissait des mêmes privilèges. Les hommes qui appartenaient aux groupes dépendants vivaient sur de petites tenures: ils y construisaient une chaumière qui portait le nom de »chyža«. Cette couche de la population devait s'acquitter de deux espèces de charges: payer aux comitats la »portion« qui comprenait l'impôt régional et l'impôt militaire, et, ce qui était plus onéreux encore, remplir différentes obligations envers les seigneurs. Toutes les charges des citoyens dépendants variaient selon les différents seigneurs et les localités géographiques différentes.

La loi de 1608 (: 13) garantit à la population slave des villes et des bourgs de la Hongrie les mêmes droits civils et les mêmes droits des tsechs qui appartenaient aux Allemands. C'est cette année qui marque un premier pas vers l'égalisation des citoyens des villes. Toutefois les Allemands continuaient à avoir la supériorité numérique et le rôle prédominant leur était encore assuré. Au commencement du XVIIIe s. on vit se former à Mukachev des conseils de bourgs comprenant des membres de nationalité allemande, ruthène et hongroise. Vers la fin du XVIIIe s. le nombre des Ruthènes domiciliés dans les villes et les bourgs de la Ruthénie Hongroise peut être considéré comme formant $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$ de la population entière. C'est l'époque où la Pologne,

et surtout la Galycie fournissent aux villes et aux bourgades ruthènes le plus grand contingent de Juifs. Le gouvernement qui, à l'époque de leur arrivée, s'était montré libéral, ne tarda pas à prendre des mesures de restriction.

Vers le commencement du XIX-e s. les bourgades dépendantes des seigneurs entreprennent la lutte pour l'émancipation. Cependant la liberté ne leur fut octroyée qu'en 1848, lors de l'abolition du servage sur tout le territoire de l'Autriche-Hongrie.

L'idéologie sociale du temps se reflétait dans les relations effectivement entretenues. L'inégalité sociale et l'asservissement des groupes dépendants étaient justifiés par l'autorité émanant de la parole de Dieu. Les nobles faisaient valoir l'idée que tout travail était dégradant pour leur dignité. Les artisans allemands s'efforçaient de se créer une existence, digne de leur profession et c'est aussi ce que clergé des paroisses s'évertuait d'obtenir par respect de la dignité sacerdotale. Quant aux Ruthènes, tout le monde tâchait de leur inspirer l'idée qu'ils se trouvaient dans le pays uniquement grâce à la bonté de la noblesse hongroise: ni les métiers, ni le commerce ne sont pas faits pour eux et ils n'ont qu'à s'occuper des travaux des champs. Les plus hauts groupes ruthènes laïques qui avaient réussi à dépasser le niveau du bas peuple avaient eu hâte de s'en détourner. Il n'y eut que le bas clergé qui continua à vivre dans le même milieu et resta aussi miséreux et aussi ignorant que ses paroissiens. Les meilleurs représentants de ce clergé enseignaient au peuple une philosophie faite de patience et de résignation, l'obéissance aux maîtres, le travail forcé jusqu'à la mort; ils s'efforçaient de lui prouver que l'inégalité des biens n'est pas contraire à l'esprit du christianisme. L'Union des Eglises ouvrit les portes à l'influence de Rome, toutefois cela resta longtemps sans influence sur l'instruction du clergé. Ce n'est qu'à la moitié du XIX-e s. que nous voyons apparaître des prêtres ruthènes plus ou moins instruits. La première chose qu'ils firent ce fut de s'éloigner de leur peuple et de faire tout ce qui était en leur pouvoir pour ressembler à la noblesse hongroise: ils constituèrent le groupe de ceux qui prirent plus tard le nom de »madiarons«. Les premières écoles publiques parurent au XVIII-e s.; elles furent organisées dans les paroisses aux frais des seigneurs. Cependant ceux-ci n'étaient aucunement intéressés à l'instruction de leurs serfs et il n'y a pas à s'étonner si les résultats obtenus furent presque nuls. Du reste ce n'est qu'au commencement du XIX-e s. que l'instruction (et encore ne s'agissait-il qu'uniquement de l'instruction hongroise) put enfin justifier matériellement les dépenses qu'elle avait occasionnées. Ce fut une raison de plus pour que les personnes qui avaient acquis une certaine instruction hongroise s'éloignassent du peuple qui restait ignorant. Disons en passant que même le gouvernement révolutionnaire de Kossuth assumait une

conduite d'opposition par rapport aux nationalités non-hongroises de la Hongrie.

Et cependant, malgré l'oppression dont il était l'objet, le peuple ruthène continuait à vivre et même à donner certaines marques de renaissance nationale qu'on retrouve dans les chroniques historiques du temps, dans les documents officiels (par ex. l'urbar de Marie-Thérèse) et plus encore dans les recueils de chants populaires et dans tout le matériel du folklor national. Ce sont là de véritables monuments du réveil de la conscience nationale. En 1826 Šafarik démonstra que la langue ruthène de la Hongrie septentrionale »n'était qu'une variante de la langue petite-russienne«. De son côté Sreznievski, en 1843, reconnut dans les Ruthènes des frères des »Petits-Russiens«. Mais les intellectuels du pays ne comprenaient pas cette simple vérité, basée sur la langue du peuple ruthène: jusqu'à la moitié du XIX-e s. ils ne firent aucune tentative pour se servir en littérature de la langue parlée. Les éléments de la renaissance rudimentaire quittent le vrai domaine populaire pour se transférer sur un terrain dialectologique formé d'un mélange de mots appartenant à la langue slave liturgique nouvelle, au latin, au hongrois, au polonais, au grand-russien, au ruthène, mélange qui porte le nom de »jazycie«. Les écrivains, entraînés par le mouvement russophile et le panrussisme slavophile cultivent la langue de la Grande-Russie. Ce moscophilisme se renforce encore aux temps de l'occupation provisoire d'une partie de la Hongrie par les troupes russes du tsar en 1849. C'est ainsi que les demi-intellectuels se lancent tantôt dans le courant dit »madiaronisme«, tantôt dans celui du moscophilisme et que les traces du »ruthénophilisme« restent imperceptibles dans le progrès culturel de la Ruthénie Hongroise.

C'est au milieu d'une pareille débandade nationale et culturelle que la Ruthénie Hongroise entre dans la seconde moitié du XIX-e siècle.

О Г Л А В

1. *Статистика людности.* Перший підрахунок русинської людности. Три роди народочислення у XVIII в. і етногр. мапка на р. 1773 (стор. 7). Підрахунки людности у Швартнера та Орлая і їх розходження (8). Теж і з обчисленнями русинських осад: за лексіконом 1773 р., у Дулішкевича і Бідермана. Народностні обрахунки Ліхтенштерна, теж Чапловича (10) і його етногр. мапа (11). Підмічені Чапловичом популяційні явища. Два ускладнення в народностних обчисленнях. Наведені кількості у Шафарика (12). Підрахунки на 1840 р. р. у Фейнеша, Головацького та Шпрінгера і їх розходження (13). „Пословачені русини“ — „зрущені словаки“. Погляд Срезневського. Обрахунок Запа і Геуфлера на р. 1846. Загальна кількість населення по комітатах в р. 1847, розподіл її по національностям і кількість русинів в Угорщині на р. 1847.

5—14.

2. *Зовніекономічні фактори.* Їх вплив на добробут людности і спосіб їх перегляду. Поразка мад'яр при Могачі, розділ Угорщини (див. мапку на ст. 15); зовнішні і внутрішні війни та їх вплив. Бої Запольського, наскоки турків і татар (див. малюнок облоги Сигету на ст. 17), мор, сарана й ін. руйнівницькі чинники XVI в. Початок війн „за свободу“. Війни Бочкая та Бетлена в першій чверті XVII в., також мор і ін (18). Теж за Юрка I Раковця. Тяжка доба Юрка II Раковця і його наступника: війни і татарські, польські та турецькі наїзди, плюндрування краю й позавійськові руйнуючі чинники. Магнатська змова „за свободу“ під проводом Веселенія (21). Повстання „за свободу“ Текелія і його наслідки. Доба між повстанням Текелія і початком нового: природні шкоди, пошести, військові епізоди, постої німецького війська, зокрема, в Мармарощині (25). Останнє магнатсько-куруцьке повстання „за свободу“, його ціль і претензії Ференца II Раковця; шкоди заподіяні людності обома воюючими сторонами, пошестями й інш. факторами. Числовий підсумок всієї руїни на кінець XVII і початок XVIII ст. (32). Запанування споживчого мотива господарювання, спустіння сел і дільців; конфіскації земель кметів-повстанців (36) та прилучення їх до панських аллодів. Тривання мандрівності сільської людности й через весь XVIII в.

14—37.

3. *Колонізаційні процеси.* Їх дуалізм. Регульована колонізація. Стихійні осідання (38). Вільготні роки новооселенцям і звичай за переміни місця оселення. Колонізаційний приплив галицьких лемків і бойків; також гуцулів в XVI—XVII в. в. Місця осідання й затоплення русинською хвилею волоських місць розселення (40). Заселення північно-східньої Мармарощини гуцулами; заснування Ясіня і Богдана по народнім переказам. Колонізаційні перспективи, міграції, господарське положення людности, однімання сільських земель та експлуатація їх по даним переписів 1715 і 1720 р. р. в комітатах: Шариським (41), Землинським, Ужанським, Угоцьким, Бережським та Мармароським (43). Стихійні переселення і розселення народніх мас у XVIII ст.; прихід колоністів з Галичини й що їх гнало на угорський бік Карпат (45). Колонізаційна

роля дезертирів та опришків. Виселення у Волощину і русинські осади Семигороддя. Переселення з Підкарп. Руси між південних подунайських слов'ян. Початок емігрування русинів за межі Угорщини. 37—47.

4. *Народности, що не зазнали колонізаційного приливу.* Волохи, *villae valachales* та їх дійсна людність. Мад'яри, їх тимчасовий прилив і відлив; чим з'ясовуються мад'ярські прізвища по русинських селах (48); мад'яри греко-католицької віри. Цигани, їх професії та мандрівництво. 47—49.

5. *Колонізаційний рух словаків:* на схід і на північ. Зустріч з русько-українською колонізаційною хвилею. Диффузія і взаємовпливи. Пословачення частини русинів: слов'яки і сотаки (51). Що уявляє з себе словацька народність і мова? Значіння топономії при вивченню колонізаційних процесів; посвідчення корол. комісії 1570 р. 49—52.

6. *Німецька колонізація XVI—XVII в.в. і її занепад.* Нове закликання німецьких колоністів з другої чверти XVIII в.: закон 1723 р. і розпорядження міністерства фінансів відносно нових колоністів. Ерарна колонізація індустриальним (53) і лісовим робітництвом. Колонізаційний елемент Мукач. домінії й умови його росташування. Які села зайняли німецькі хлібороби і з яких років (55). Їх вплив на околишню людність. Тривкість німецької хліборобської колонізації. 52—56.

7. *Жидівство в XVI—XVII в.в., зокрема за неспокійних років.* Збільшення жидів по Сукмарському миру. Підрахунок їх на р. 1720. Кількість, походження і роди зайняття жидів по списку від 1735—1738 р. (58). Провадження дрібної розносної торгівлі. Февдальні пани і жид-посередник; заборона проживання жидам в коронних маєтках Мармарощини (59) і як там оселилася перша жидів. родина. Толеранц-такса. Толераційний патент Йосипа II й інші полегші жидам; зростаючий приплив жидів і їх заняття (60). Надання їм німецьких прізвищ. Положення жидів по смерті Йосипа II і закон 1840 (: 29). Числовий вираз зросту жидів з р. 1720 по 1857 (61). Їх спосіб розселення і основний характер занять. 57—62.

8. *Органи регульованої колонізації:* старости-льокатори і адміністрація маєтків. Роля інституту старост-льокаторів в XVI і половині XVII ст. Кого могли закликати? Закони про видачу втікачів і круг діяльності старост-льокаторів (63). Причина і способи потиснення цього інституту земельними зверхниками в XVIII в. Положення шолтейсів Маковицької домінії і Середнянського замку (64). Теж кинижів Ліпчаєвського панства Мармарощини і Мукач.-Чиняд. домінії (65). Теж шолтейсів Ужгород. домінії на р. 1691: кількість шолтейств, шолтейсів, фактично зайнятих шолтейств і порожніх, забезпеченність землею і скотом однієї родини, правне положення, грошеві данини, натуральні та панщина. Положення шолтейсів та кинижів по терезіянському урбару. 62—70.

9. *Землеволодіння.* Домінії: Маковицька, Строківська, Гуменська, Ужгородська з компосесоратами (71), Мукач.-Чинядьовська і перелік інших маєтностей Юрка I Раковця (73), південної Мармарощини, зокрема Хустська (74). Конфіскації маєтків повстанчої аристократії і передача їх в цілості іншим феодалам. Прірва між магнатством і дрібним шляхетством (75). „Курті няmeshi“ по комітатах Угор. Руси і їх походження. Державні маєтки. Ко-

морні домінії в Мармарошині та Ужанщині (77). Поява дрібної зем. власности в греко-катол. парахвіях. 70—78.

10. *Станова структура суспільства*. Незмінність її за перерозподілення земель, що були повернуті від турок та конфісковані у повстанчої аристократії. Відбиття вакханалії роздарювання земель в народніх переказах і конквістадорське поводження нових зверхників з простою людністю (79). Стани упривілейовані: магнатів, середньої і нижчої шляхти та духовенства. Стани переходового положення (80): *libertini* чи *agiles*, яко витвір нового часу й як остача від середньовіччя, *honoratiores* (82) та жиди. Залежній стан. Співвідношення суспільних груп на р. 1720. . . 78—83.

11. *Основні групи русинської людности*. Православне духовенство і його положення в першій половині XVII в. Реформація (86) та рекатолізація і православ'я. Унія, її умови й що фактично принесла (88). Кількість священників на р. 1654 і парахвії. Духовний стан, як захист від урівняння з кріпаками, *rotae superfluae* (89). Положення русинського духовенства після унії в деяких домініях. Диплом р. 1692 і підтвердження грамоти Хв. Коріятовича (92), наслідки того і низка дальших питань. Як додержувано диплом на р. 1729 (94). Положення „батьків“ з кріпаків. Чиїми уважано землі, що відводилися під парахвії. З чого виводжено ідею патронату (95) і як прийшло до цісарського патронату? в чім він полягав? Приділення парахвіяльних земель на час візитації еп. Ольшавського (96) і намісника Петрушка (98). Просьби про закінчення відокремлень парахвіяльних земель і розпорядження М. Терезії з р. 1774. Патронатні договори еп. Бачинського з ераром (100). Реалізація цілів унії р. 1806 в усіх парахвіях краю. Оцінка унії Гаджегою і Кадлецом (101). Свобода визнання, декретування свят, окремий календар. 84—103.

12. *Матеріальний бік відносин між русинським духовенством і парахвіянами*. Десятини. Дві групи обов'язків парахвіян перед своїм духовенством (104). Як вони виконувалися фактично (і породні баби). Спроба їх урегулювати еп. Ольшавським (106). Штоли на віденській нараді єпископів р. 1773 і зокрема віддача парахвіянами замість штол по заповітам земель і скоту. Портрет еп. А. Бачинського (107). Урегулювання церковної десятини за М. Терезії і гр.-катол. духовенство (108). Зачислення русинського духовенства в стан *honoratiores* і права що до набуття шляхецьких і селянських земель. Перетворення русинського духовенства на першу половину XIX в. в нове мад'ярське шляхецтво. . 104—109.

13. *Русинські монастирі*. Перечислення їх на XVI—XVIII в.; зв'язок з Львовом та з Молдавою. Руйнація частини їх військовими подіями (110). Матеріальне положення монастирів, зокрема Заневського та Мукачевського. Протиманастирський напрям французької освітньої філософії і скасування монастирів за Марії Терезії та Йосипа II (111). Що з них залишилося. 109—112

14. *Державні податки*: Їх роди і хто платив. Одиниці оподаткування: порта, дим, діка; різний обсяг порти в часі (113). Інші податки (жупні тощо) та повинности (воєнні постої, підпряжки коней тощо). Хто збирав податки. Яка частина території Угорщини належала станам вільним від податків і повинностей; неподатні групи людности по комітатах (115) Рекрути і системи їх наборів. Обслуга замків. Податковий спосіб боротьби з шкідниками (вовками та горобцями). 112—116.

15. *Кріпацтво*. Що засадничо означувало положення залежної людности. Фердинандові закони про кріпаків (117). Передача справи кріпацьких відходів на комітатські сеймики і які були з того наслідки. Усунення десятини та дев'ятини й що натомісць панства позаводили. Чи могла королівська влада обстоювати додержання законодавства про кріпаків? Селянські повстання (118) і зокрема політика турків в селянській справі. Погляд Ачаді на роль законів в означенні права відходу і урбарних повинностей (119). Закони і адміністраційні розпорядження, яко джерела до положення кріпаків. Приклади законів, що виконувалися й невиконувалися. 116—120.20.

16. *Недослідженість розвою кріпацтва*. Вплив на нього часового і географічного факторів. Обов'язки залежної людности південно-східньої Мармарощини на р. 1600 і мармароської Верховини на р. 1646 (122); теж по Мукач. домінії на пол. XVII в., по Ужгородській на кінець XVII в. (126), по Маковицькій на р. 1675; по трьох домініях Угочанщини на р. 1775 (130); у дрібніших панствах на другу половину XVIII в. Сліди торгу кріпаками (133). Кріпацтво в лігературі; теж в піснях і переказах русинів (134). Сумаричне представлення про кріпацтво напередодні терезіянського урбару. Патримоніяльне судівництво (137). Втечі кріпаків; способи боротьби з тим і застава втікачів, як один із способів ліквідації спору за них. 120—139.39.

17. *Спроби королівської охорони кріпаків*. Причини того. В який спосіб перевела урбарну реформу М. Терезія й етапи введення урбару на місцях (140). Що означає слово „урбар“? Від двобічного акту — „закону села“ — до однобічного пам'ятного запису повинностей. Три роди селянських громад. 139—142.42.

18. *Терезіянський урбар*. I. Кмецький телек: *intravillanum*, *extravillanum* та *pertinentia*; фактичний стан у землеволодінні і землекористуванні. Желярі й їх групи. Чим усталювався зв'язок залежної людности з панською землею. II. Інші „хосна“ кметів (144): іртування, пасовища, дерево, продаж вина. III. Панщина (145) а) кметів-запряжна і піша, б) желярів. Право кріпаків найматися на сторонні роботи і відкуплятися від панщини (147). „Служби“: довга фіра, перевоз дров панству, привіз дев'ятини, полювання. IV. „О кмецьку дань“ (148): *census domalis*, *culinaria*, теляча тридцятина; *subsidium* і їх роди; дані з паленчарень і за нові іртування. V. „О дев'ятині . . .“ (150) а) *pona in natura*, б) *pona in aequivalenti*. „О дільськей вамі“; дев'ятини і митне з виноградництва. VI. Бенефіції зверхностей (151): а) права панів на майно вимерших і вивтікших селян, б) на полювання й рибарство, в) на виріб і продаж спиртових напоїв, г) на торговельні обложення, д) на збут м'яса, е) на подорожні цла. Зміни в *jura regalia mipoга*. VII. Заборона довільних февдальних вимог з кметів (153): а) частини „сірохманської“, б) дев'ятини з відчужуваного майна, в) перешкоджати збуту кріпаками сіл.-госп. продуктів, г) оренд з обтяженням кріпаків, д) побирання данів гноєм, гусячим пером, соломною тощо, е) вимагати удержування екзекуторів, гайдуцьких здирств, ж) кватирного і одягового військового пенязя, з) „порукомства“, і) збуту кріпакам поганого м'яса, и) примушувати купувати їстівні предмети, зіпсуті напої тощо, ї) „цідулового“ й пригощень „дежмарів“. VIII. Патримоніяльна юрисдикція (154). Обмеження її за Фердинанда I, Карла VI і терезіянським урбаром. Карна підсудність і кари (зокрема панські „темниці“); реакція на порушення панських прав маєткового характеру (155). IX. Патримоніяльне адміністрування в громадах (156). Старости, нотарі, боженики.

Збір порції і панських поборів (157). Оскарження кріпаком за кривди: а) від рівних йому і б) від панства. Різночасне введення терезіанського урбару в життя. 142—157.

19. *Терезіанський урбар на практиці*. Основні його засади (158). Цілі верховної влади і земельних зверхників. Апарат переведення реформи. Ліквідація решти селянських привілеїв та незалежного селянського володіння. Класифікація земель (159) і порівняння розміру дільців з сутомад'ярськими комітатами. Загальмування інтенсифікації. Оцінка вислідів і порівняння з „інвентарями“ (160). Повільний вступ урбару в життя за рахунок селянського землекористування. Судові процеси зверхників проти селян і навпаки (161). Значіння урбару та регулювання для пізнішої доби. Контрактualiсти (162): їх роди, група „вічних контрактualiстів“. 158—163.

20. *Кріпацтво від смерти М. Терезії й до р. 1848*. Одвідини Йосипом II Угор. Руси. На що саме в панщині скаржилися (малюнок панщизняних кватів — 164). Патент 22.VIII.1785 і що він приніс залежній людності (164). Поворот до старого положення. Заходи до охорони інтересів кріпаків; селянські повстання (166). Сеймова комісія 1832 р. в справі кріпаків і доля її проекта. Урбар 1836 р. та його порівняння з терезіанським: урбарники й контрактualiсти. Податок, сеймовий гріш і персональне судівництво (168). Законодавство про залежну людність між р. 1839 і 1847. Урбарний закон 1848 р. й що його викликало. Кошут і розкріпощення (169). Відбиття в піснях знесення кріпацтва. 163—170.

21. *Передумови господарювання з 1712 по 1848 р.* Татарський наскок 1717 р. Неврожаї, падіж скоту, мор на людях, війни, громобої (малюнок Хустського замку — 172), заплава мишей тощо між р.р. 1718 та 1771 (з'ясування народніх термінів хвороб—173). Теж за доби Йосипа II, зокрема лихоліття 1783—1789 р.р. „Тісні“ р.р. 1794—1795 (175). Доба наполеоновських війн і вплив мілітарного фактора сокупно з природньо-катастрофічним; діспензія мармароського вікарія, критичні роки 1816—17. Природні контрасти 1822 і 1827 р.р. Холерний період 1827—1841 р.р. (176) і холера 1831 р.: на Верховині (і катастрофальна смертність від неї), в західніх комітатах (і протипанський холерний бунт селян Землинщини). Страхіття р.р. 1847—49 (177). Гігієна і пости. Допомоги за голоду і за шкоди від дикого звіра (178). Безпорадність люду за хвороб. Стан медичної допомоги, зокрема старости і голярі в ролі лікарів та ворожбитство і відмолювання. Сумаричне значіння різних катастроф. 170—180.

22. *Типи аграрно-господарських одиниць*. Як вони заступлені по Землинщині і Ужанщині. Латифундіярно-кріпацький тип (181). Його верховинське хазяйнування в XVI—XVII ст. Організація Ужгород. домінії і господареня в ній на р. 1631 (182); грошева і натуральна частина домініяльних прибутків (184). На що вказують селянські платіжі готівкою. Господарство Мукач.-Чиняд. домінії на першу чверть XVIII ст. (185) та патримоніяльне її судівництво (187). Господарство Ужгород. домінії на кінець XVIII ст. (187). Особливість господарювання на землях мармароських коморних дібр. 180—190.

23. *Господарювання на урбарних землях*. Чому ті землі стало існували. Ділець, передача його в спадщину, грянь роздроблювання, його розміри та назви (190). Господарства залежної людності Ужгор. дом. на р. 1691 (191): зокрема польові і скотарські

(192) в окремих округах. Теж на р. 1794: урбарники (194) і контрактualiсти; умови їх господарювання та забезпечення землею. Що писали про положення верховинців автори урбару (196) й що розкрило доходження скарги цісареві. Порівняння контрактualiсної панщини з урбарною та з панщиною галицьких верховинців. Грошеві повинности контрактualiстів (198) і довільні вимоги натураліями. Голоднеча верховинців на сіль. Подібність положення карпатсько-гірської (й галицької) людности. Поняття желяра (199), різні групи желярів, їх кількість. Панщизняні повинности желярів і їх наймицтво. Робочий ринок (201), лімітації зарібної платні. Затіські літні зарібтки русинів. Жебраки. 190—202.

24. *Осади, двори, хижі, вбрання.* Двір у панствах і селянський. Від окремих дворів до пострішів і осад; патронімика (203). Малюнок замку Шариш (203). Розміри осад в р. р. 1598, 1646, 1715 і 1720 дворами і родинами. Родинно-дворищна форма співжиття (204), подвійність походження та поширеність її. Типи росташування осад (206): компактний, одновулишний (і салаші), хутірський (і „контрактації“). Поділ осад і їх кількість на р. 1720 (208). Сільські громади й обов'язки старости; групування по майорнях (209). Непосидючість осадників і несталість осад. Хижа (210) і її еволюція що до печей, стріх, фасаду, визорів, перебування скоту та освітлення. Одяг і взуття сільської людности (211). Вражіння самовидця. Із звичаїв господарськ. значіння (212). З статистики осад і хиж. 202—212.

25. *Польове господарство.* Його дві організаційні форми. Інструкція Є. Текелія р. 1684 (213). Кількісне взаємовідношення у домініях між площами засіву власною режією і на дільцях кріпаків; теж якісне. Громадське володіння (215), зокрема за перепису 1720 р. і за інструкцією М. Терезії; роля Йосипового кадастра і закони 1836 р. Системи сіл. господарства (217): двохпільна і випаси по толоці, стерні тощо, трьохпільля й інші. Поява нових культурних рослин (219): кукурудзи, тютюну та бараболі. Техніка орання в польовім господарстві. Еволюція площ оранці та луків (221) і початки законодавчої охорони сійби та городництва. Культури садівничого характеру: виноградництва — зона плекання, способи стимулювання його розведення, статистика виноградників на р. 1720 (224), причина зменшення виноградних площ у XVIII в.; садівництво і зокрема пропаганда насадження тутових дерева. Оцінка площ на р. 1696. 213—226.

26. *Скотарство.* Раси: худоби, овець (і кози), свиней, коней. Луки та пастівники (227). Полонинське пастівництво. Відбиття його в народніх піснях (228). Худоба — показчик добробуту. Склад череди (верховинської і долинянської) на початку XVII в. (229). Зміни в ньому на протязі століття. Кількісне і якісне взаємовідношення череди панської і кріпацької (231). „Вставлювання“ панської худоби кріпакам. Поліпшення рас (232): овець, корів, буйволів, коней, бджіл. Мотиви до відсталого хазяйнування русинів. 226—233.

27. *Лісове господарство.* Безцінність лісів і боротьба з ними. Початки охорони деяких порід ліса, переслідування за самовільні рубки, унормування лісокористування в зв'язку з терезіянським урбаром. Роди лісоволодіння (234). Ерарні ліси Мармарощини, умови включення лісів коронних міст. Лісове господарство в них (на смереку і дуб) під проводом соляної комори і як далеко в гори сягала рубка. Спустошуючі вирубки смереки і зведення чорнолісся (235). Початки лісовлаштування маніпулярних

лісів і їх розробка. Лісовідновлення за інструкцією 1778 р. Лісове господарство в районах поза солекопальнями (236): взірцева інструкція 1769 р.; законодавчі заходи до збереження лісів Угорщини, що тим досягалося в областях Карпат?

Побічні галузі лісового господарства. Полювання (237), як монополія упривілейованих і нерозмежованість полювальних рів'єрів. Оброк з кріпаків звіриною в XVI—XVII в. в. Полювання, як прибуткова стаття доміній у XVIII в. Відношення до хижих звірів і способи їх лову (238), боротьба з шкідливим для сіл-господарства птаством. Ловецька повинність кріпаків. Ціни шкір і звірини на р. 1627, 1666 та у XVIII ст. (239). Випасування в лісах скоту і нагінка на кіз (239). Зисковність від свинячої десятини в XVI—XVII в. (240) і оцінка по ній лісу. Зяк Ужгор. домінії від дерева й від випасу свиней на кінець XVIII в. Спроба Мукач. домінії знайти збут лісу на Гданськ. 233—242.

28. *Водяне господарство та меліорації.* Водяність а ліснатість. Виужиття водної енергії в натуральнім стані (мал. водян. млина на ст. 243). Початки штучної регуляції. Клязури — походження цього слова, завдання клязур, перша їх сітка, що ними досягнуто та оцінка того досягнення. Дамби (244), як спосіб регуляції річних розливів, зокрема розливи і регуляція Латориці. Рибність вод (245). Лов риби, як панщизняний відбуток. Сплав плотів і початок зменшення рибності вод. Монополізація „імання“ риби на деяких потоках за панством; раки, п'явки й черепахи (246). Народні спілкування для „імання“ риби. 242—247.

29. *Лісово-річне робітництво.* Нові для краю завдання і працьовні нахили русинів. Закликання німецьких конвенційних робітників (248) і доба оселення. Умови прийняття, їх організація, робоча доба, означення зарібною платні й натуральна її частина, звільнення від військової служби, братська каса; фінансовий бік справи. Ерарні урбаріялісти, як другий кадр робітників. 248—250.

30. *Промислове виробництво кріпаків.* Хатне. Симптоми підвищення рівня потреб в XVII—XVIII в. в. (251) і боротьба з тим лімітацією вбрання: в Левочі, Ужгороді, Мармарощині тощо. Як використовували панства хатне виробництво кріпаків (252). Від хатнього виробництва на себе до а) кріпацько-капіталістичного виробництва по хатах і б) ремісництва. Мандрівні й осілі ремісники (мал. церковці — 254). Неорганізовані й організовані в цехи (254). Цехи залежні і вільні, одиночні й об'єднання цехів; злиття цехів кількох міст; цехи матерні та філіялки. Цехові порядки (256). Прийняття в учні й його обов'язки; теж з підмайстром (258). Мандрівки підмайстрів, сиробні роботи; симптоми цехового виродження (260). Прийняття в майстрі й цехові відносно того приписи. Вимоги корпоративної солідарности та добрих звичаїв (261). Дещо з організації цехового самоуправління і малюнок цехов. ладули (263). Повинности залежних цехів. З статистику ремісників. Побічні їх заняття. Ремісники жиди. 251—265.

31. *Кріпацько-капіталістичні форми виробництва.* Мануфактурні: каменоломи, шкіряна обробка, виріб спиртових напоїв (266), шклярні, текстільні (268), папірництва та інші. Фабричні: водяні млини (269) з сукновальнями, лісопильнями та перемолом пороху; хто бував млинарями та їх власниками. Залізарні та рудоплавильні печі й інш. Спроби виробляти цукор з дерева і буряку. 265—271.

32. *Мінеральні багатства.* Джерела і початки лікування ними.

Народні способи приготування купелів. Купелі під відкритим небом, як перший крок в розвитку купелевої справи. Джерела і купелеві місця на першій половині XIX в. (272). Мінеральні руди, їх родовища та розробки: в Ширіщині, Землинщині, Ужанщині, Бережщині і зокрема Мукач. домінії (275), Угочанщині і Мармарощині, зокрема її соляні багатства. Старий і новий спосіб копання соли (278), місця копання, з кого набирано гірняків і їх перший страйк; невігоди і руїни від пограничного положення копалень, перехід провуду копальнями у XVIII в. до рук німецької інспекції і її спроба притягти до копання русинів (280); революційний вплив нової техніки і копальні старого типу. Їх ропа і обґрунтування народом свого права на неї. Вивіз соли по воді і сухопуттям (282); його організаційний бік і відповідальність сплавщиків. Натуральне газове освітлення. Гірниче право. . . . 271—284.

33. Умови мінового обороту. А) Стан людської і маєткової безпечности: внутрішні війни й розбої „орлиних гнізд“ (малюнок Чичванського замку — 285). Грабінництво і злочинства по карпатському пограниччю в XVI—XVII в. (287) і пізніші угорсько-польські пограничні відносини. Розбійництво в добу війн „за свободу“. Опришківщина XVIII в. (288) кримінальна і соціальна (малюнок опришків на чолі з Довбушом — 289) та її значіння для мінового обороту. Умови переїзду купецької валки через Мармарощину за доби М. Терезії. Розбої в нижньо-латорицькій „Дуброві“ на початок XIX в. 284—290.

34. Б) Шляхи сполучення. Транзитні дороги і їх стан до кінця війн „за свободу“ в східній і західній частинах краю; теж внутрішніх (292). Стан доріг (і запряжки) у XVIII в. (по Мармарощині й у першій половині XIX в.). Увага до доріг з розділом Польщі (293) і перші мурованки. Поява мостів і їх первонаочальна конструкція. 291—295.

35. В) Внутрішні мита на Словаччині й в Підкарп. Русі. Погранична тридцятина (296). Хто звільнявся від них. Як довго вдержалася ціла система. 295—297.

36. Г) Поштова комунікація. Старі її способи: оказія, гонці, фєвдально-кріпацька організація постійної доставки пошти. Початки сучасної поштової організації (298), надання їй шляхтицького і мад'ярського характеру. Рідкість нових поштових урядів і задержання старих способів. Кому була приступна нова поштова організація. 297—299.

37. Д) Знаменники виміри: Гроші, їх фальшування та регламентація. Грошеві системи (300) загально державні і льокальні. Уявові грошеві одиниці (302). „Лібєртас“. Мідні гроші з доби семилітньої війни. Початок папірових грошей. Постійний спад цінности срібного динара; висновок Ачаді і наше доповнення до нього. Інфляція в час наполеоновських війн (по даним Мармарощини) і девальвація 15. III. 1811 р. Інфляція кошутівська і „єтвешівські“ гроші в Ужанщині та Бережщині (304). Виміри часу. Теж довжини (на мильо, час ходи, мотуз, прут), площ (мотуз, прут, коблик, косар, копаш, ютро). Міряльщина і її техніка (307). Вживання народніх одиниць виміри урядом і після міряльщини. Виміри сипких річовин (малюнок взірців — 309); теж водянкуватих. Вагові одиниці (311). Способи числення худоби та збіжжя. 299—312.

38. Е) Кредит. Антихрєтичний і його побутовий бік. Гипотечний (313), спосіб оформлення і його хиби; поставлення на чергу

комасацій (314). Застави селянських дільців і їх перехід кредиторам, зокрема до рук торговців-жидів. Позичкова діяльність греко-католицьких церков. 312—315.

39. *Зовнішній обмін.* Відношення до чужих купців. Змагання до автаркії вищих станів. Торгівля XVI—XVII в.в. з Орієнтом, Західньою і Східньою Європою. Національність купців. Головніші предмети довозу в русинський край і вивозу (316). Як одбувався купецький транспорт. Торг з XVIII в. і перебирання його жидами крім торгівлі худобою (318). Торг людьми. Право „складу“ (319), хто його мав і в чім воно полягало. Фактори, що підносили ціни краму й підривали внутрішню торгівлю та виробництво. 315—320.

40. *Внутрішня торгівля.* Народність купців: вірмени та ілірики (малюнок купця — 321). Прихід жидів (322), як? з чого жили? зокрема корчмарство, оцінка їх діяльності (324). Роздрібний мандрівний торг словаків (і їх дротярство). Торг вівцями і свинями русинських купців і кіньми циганами. Організаційний бік торгівлі (326). Ярмарки і тижневі торги. Платня за місце (328). Оформлення купівлі-продажу і могорич. Спроба перенести торговельні дні на будні. Риночність доміняльних і селянських господарств. Дівочі ярмарки — ціль, перебіг, заборона їх; продовження існування і чим можна їх пояснити 320—330.

41. *Ціни.* Лімітації цін і оцінки урядових комісій. Що дав зіставлення лімітаційних цін (332). Вільні ціни — джерела до їх пізнання. Зіставлення фактичних цін по Левочі і що з того виходить (334). Що дають для пізнання цін окремі хронікальні нотатки і „покрайні“ записи? 330—335.

42. *Осади міського характеру.* Вільні кор. міста, королівські чи коронні, гірничі і містечка. Обмеження автономії міст на користь шляхецтва (336); поява жидів. Деградування осад міського характеру і одержання деякими з них привілею „торговельних містечок“. Замки, зміна їх ролі; споживання ними натуралій і послуг, зокрема на опевнення (338); доля різних замків в русинським краї й малюнок руїни Маковиці (339). Що уявляли з себе міста і містечка по роду занять людности і по благоустройству (вулиці) та житловій культурі (хати і пожежі). Природний рух популяції в них і послов'ящення їх (341). Відбиття (повстанчої) доби руїни на добробуті вил. кор. міст (Пряшова та Бардійова) і що вони уявляли з себе на 1720 р.; популяційні процеси зазначені хронікою м. Левочі. П'ять коронних міст Мармарощини. . 335—344.

43. *Панські містечка.* Переживання Мукачева XVI—XVII в.в. і малюнок його замку (345); організація адміністрування; склад людности в другій половині XVII в., способи поповнення її кількості (347). Людність 4 містечок Мукач. дом. в першу чверть XVIII ст. Ужгород і його переживання разом з замком особливо в добу текелівського повстання; організація управління і суда, правові норми відносно нерухомих і роля містечкових протоколів (349). Стан Ужгорода та склад його людности на р.р. 1567, 1631 та 1691. Повинности залежної людности містечок: а) комітатська (351), б) панська — цензус, панщина, proventus, servitia, mupега. Містечка за переписами на другу чверть XVIII в. (353). Урівняння в міських правах і ненімецької людности законодавством і в дійсности. Кількість русинів в Мукачеві і комплектування радників пропорційно його народностям. Наплив жидів, їх організація, зміна відношення до них. Боротьба залежних містечок, зокрема Ужгорода та Мукачева, за свою емансипацію

(354). Мукачев в революційний р. 1848. З статистики містечок і людности в них. 344—355.

44. *З суспільно-господарської ідеології доби.* Підведення соціальної нерівності під авторитет слова Божого. Станова ідеологія шляхецтва і його господарський ідеал. Господарський мотив цеховиків і парохів. Що є справою русинів і хто належав до цієї народности (357). З стану освіти провінції і чому вчило духовенство. Гуситство і унія. Грамотність священників і їх мяд'яронство. Коменський в Шариш Потокі і його малюнок (359). Шкільництво для кріпостної людности і відношення до нього земельних зверхників. Положення вчителів і народнього шкільництва у XVIII в. Зanedбаність русинів і полеміка Чапловича-Договича. Мад'яризація, як передумова рівноправности (361). Зародки русинського національного відродження. Зачатки самоозначення та означення від Шафарика і Срезневського. Початки систематичної мад'яризації, *jus Attilae* і мад'ярс. внутрішній імперіялізм. Ігнорація народньої мови освіченими русинами (363). Зв'язування духовного занепаду з зростанням впливу московського панславізму і признання Дешка про приналежність угрорусинів до „малоросіян“. Роля російського походу 1848 р. Національно-культурний розброд на половину XIX в. 356—364.

Головніші помилки друку. 364.

Résumé в французькій мові. 365—380.

Олександра Мицюка
про Підкарпатську Русь

а) вийшли друком книги :

1. „Нариси з соціально-господарської історії б. Угорської нині Підкарпатської Руси“, том I: до другої чверти XVI в. Накладом автора. Ужгород. Року 1936. Сторінок X+246 з 13 малюнками і французьким резюме.
2. „Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Руси“, том II: доба февдально-кріпацька (від другої чверти XVI в. до половини XIX). Накладом автора, Прага. Року 1938. Сторінок 390 з 18 малюнками і французьким резюме.

б) підготовляються до друку :

3. „Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Руси“, том III: від половини XIX в. до перевороту 1920 рї
4. „Соціально-господарський побут Підкарпатської Руси в перші 20 років по прилученню до Чехословацької республіки“.

Адреса автора-видавця: univers.-profesor A. Mucjuk, Horní
Stromky 2354, Praha XII., Tchecoslovaquie.

